

મોત ઉપર મનન

शु. व. सोसायटी-जालावाह
सन १९१६ -४ ना वर्ष भेटेनुं
ते २ प्रमाण नं.

પ્રકાશક :

જેઠાભાઈ હવલકારાભાઈ ગોંધી
સહાયક મુદ્રી, ગુજરાત વિદ્યાસભા,
મદ્રાસ, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ થી
પ્રત ૨૦૦૦

કીમત આરૂં રૂપિયા

- - - ઈ. સ. ૧૯૪૪
વિ. સં. ૨૦૦

કે. વા. મ્વામીશ્રી વિરજાનદી

સ્વામી શ્રી વિરક્તાનંદ ગોવિંદજી અંધમાળાને

ઉપેદ્યાત .

સાહેબુ સ્વામીના દ્રષ્ટીએ તરણી ઈ. ૮૦૦૦) ની સાક્ષી વળુ દક્ષીની ગવ-મેન્ટ પ્રાથમિકી મોટા મોભાપટોને તા ૧૧-૮-૨૬ ના રોજ આપવામાં આવી હતી. એવી સરનોથી કે એ રામનું જે ઉત્પલ આવે તેનું માત્ર ખર્ચ બાદ જતા જે રકમ વધે તેમાંથી મોભાપટી તજવણનાં તથા વેદનાં પુસ્તકો લખાવી પ્રમિદ કરે અને તે અંધમાળાને મદદુ ફંડનું "સ્વામી શ્રી વિરક્તાનંદ ગોવિંદજી" એનું નામ આપે. તદનુસાર પ્રસ્તુત ફંડમાંથી નીચેનાં પુસ્તકો પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે :

નામ	કર્તા	કિંમત
૧. મુખોપનિષદ (મૂળ સાથે ગ્ર. ભાષાન્તર)	અનુ. શ્રી. મણિલાલ ડાંગરામ બદ	૦-૮-૦
૨. પ્રભોપનિષદ (મૂળ સાથે ગ્ર. ભાષાન્તર)	"	૦-૮-૦
૩. કેનોપનિષદ (મૂળ સાથે ગ્ર. ભાષાન્તર)	"	૦-૮-૦
૪. આશુવેદનો ઇતિહાસ શ્રી દુર્ગાચંદ્ર જેવળરામ સાગી		૧-૦-૦
૫. મોન ઉપર મનન	શ્રી. શીરોજી કા દાવર	૪-૦-૦

ગુજરાત વિદ્યાસભા,
અદ, અમદાવાદ
તા ૧૬-૧૨-૪૭

જેઠાલાલ જી. ગાંધી
સદાયક મંત્રી

નિવેદન

મોતના જેવો અપશુકનિવાળ શબ્દ આપણા કોશમાં ખીજો એક ન હોય, એના નામ માનથી જ મનુષ્ય કાયદરત જાને છે અને તેનો દુર્ધર્મિતા અને શોકમાં ફેરવાઈ જાય છે એમ છતાં એ વિષય એટલો ગહન અને અગત્યનો છે કે પ્લેટોના મત પ્રમાણે ફિલ્સોફી એટલે જ મોત ઉપર મનન, અને શોપનદ્વારે પણ આને મળતું જ સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું છે કે મૃત્યુના દૃશ્યથી જ સૌથી પ્રથમ મનુષ્યહૃદયમાં તત્ત્વચિંતનવૃત્તિ ઉત્તેજિત થઈ હતી મૃત્યુનો પ્રસંગ સામાન્ય માનવીને પણ ધડીભર ફિલ્સોફી બનાવી મૂકે. મૃત્યુમાં જે ઈશ્વરની મમતા છે તેના દર્શન તો એક સંતપુરુષને જ થાય, સાધારણ માણસના મનને તો યમદેવના જેવી નિષ્કુર શક્તિ ખીજી એકે હોતી નથી. મોત અનાથોનો નાથ, નિર્ધનેાનું ધન અને નિગધારોનો આધાર છે તે તો તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જ કબૂલશે—અને તે પણ મોત આપીને જીવુ રહે ત્યારે મંદિ, પગ્લુ જ્ઞાત ચિત્તે મનન કરતા હોય ત્યારે જ, મોત નૈસર્ગિક છે અનિવાર્ય છે, સર્વવ્યાપક છે તે પણ વિચાર કરતાં જ સૂઝે. પણ મોતની હાજરીમાં તો જ્ઞાતી અને ગમાર બંનેને સરખા જ સમજવા વળી જેમ કેટલાકે મોતના બચથી મૂઝાય છે તેમ ખીજીઓ તેની અસ્પૃશ્યતાથી અકળાય છે, અને તેમના મનથી મોત ઉપર પુસ્તક લખવું એ નો કલ્પનાના આકાશમાંથી નમ્ર સત્યોનાં પુષ્પો વીણના સમાન વૃથા પ્રવાસ છે મરણોત્તર સ્થિતિ હોષ શકે જ નહિ અને હોય તો તે વિશે આધારભૂત માહિતી મળી શકે નહિ એમ કેટલાકે માની રહ્યા છે.

મોતની અનિવાર્યતા અને આવશ્યકતા સમજાવવાની જનસમાજમાં પ્રચલિત થયેલા મોત વિશેના ભૂલભર્યા વિચારોનું ખડન કરવાની, અને એ વિષય સાથે સંકળાયેલાં બધાં, શોક અને ચિંતાનાં વાહન વિજેરી નાખવાની આ પુસ્તકની મતલબ છે જીવન જીવડું એ એક કળા છે તેમ સફળતાથી દેહત્યાગ કરવાની પણ એક કળા હોઈ શકે એમ બનાવવાનો અહીં નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે મોત ઉપર મનન કરવાથી જીવનમાં ગમગીની અને નિરાશા છવાઈ મનુષ્ય સુરત અને કર્તવ્યદીન બનશે એમ માનવું જોઈએ બધાં ઈશ્વરની યોગનામાં મોતનું શુ સ્થાન છે તેની સમજ મેળવ્યાથી માનવી પોતાનો ગમ બૂલે છે, ઈશ્વરની આજ્ઞાને આધીન થાય છે, અને આ અપજીવનમાં પોતાના કાર્યમાં પ્રવત્નરીત રહે છે ઈશ્વર-ઈશ્વર બળવાન છે તેમજ ન્યાયી પણ છે, અને મનુષ્ય માને કે ન મોને તોપણ

તેના જ દિનમાં રચના કે વિનાય દ્વારા, જીવન કે મરણ મારફતે પ્રજાની ઇચ્છાનો અમલ થવા કરે છે એવું સમજાવવાની અહીં કોશિશ કરવામાં આવી છે. દુઃખમાં મોત ઉપર મનન કરી દુઃખિનોતું દુઃખ વધારવા નહિ પણ દૂર કરવા, આંસુ પડાવવા નહિ પણ સૂકવવા આ પુસ્તક લખાયું છે.

ઓક્ટોબર ૧૯૪૨ માં એક પારસી મિત્ર તરફથી મને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી કે મોતના વિષય ઉપર જરૂરથી ધર્મની નજરે બદલના મજવામાં સમાર્પ જન્ય એવી નાની પુસ્તિકા મારે ગુજરાતીમાં લખવી, અને જગતના સાહિત્યોમાંથી એ વિષય પરત્વે જે ઉત્કૃષ્ટ વિચારો થયા હોય તેનો તેમાં સમાવેશ કરવો. આ સૂચના મને ગમી ગઈ અને હાથ ધરેલું બીજું કામ પડતું મૂકી દુઃખ આ દિશાએ વળ્યો. જેમ પુસ્તક લખાતું ગયું તેમ તે માત્ર પારસીઓને જ નહિ પણ સમસ્ત ગુજરાતી જનતાને પણ ઉપયોગી થઈ પડે એવું દેખાવા લાગ્યું, કેમકે મોતનો વિષય માત્ર એક કોમને નહિ પણ કુલ દુનિયાને રપઈો શકે એવી અગત્ય ધરાવે છે. વળી આજના જતાં ધર્મપ્રેમી સમજાને વધુ રમ પડે તે કારણે આર મહાન ધર્મોના દરિયામાં મોતનો વિષય અર્ચવાનુ યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું. પુસ્તકનું દળ વધતું જ ગયું અને પોણા બે વર્ષની મહેનત પછી મેં ૧૯૪૪ માં જ્યારે આ પુસ્તકનું લેખનકાર્ય સંપૂર્ણ થયું ત્યારે “બદલના મજવામાં સમાર્પ જન્ય એવી નાની પુસ્તિકા” એ ચારસો પાનાના હસ્તલિખિત : ચોપડાનું ઉત્પત્તિ રૂપ ધારણ કર્યું હતું. -

ત્યારબાદ ગુજરાત વિદ્યાસભા (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી) દ્વારા એ પુસ્તક છપાવવાનો વિચાર થયો અને તે મંજૂર થતાં કેટલોક બૂરી વિચલન થવા પાડ્યો. તેટલામાં કામળનિવંતજીના કક્ક સરકારી હુકમોના શહુરેતે તેને વળગ્યા અને વધુ દીલ થવા પામી. આ પીડામાંથી છુટકારો પામી જ્યારે છાયામણીનું કાર્ય હાથ ધરવામાં આવ્યું ત્યારે ૧ લી જુલાઈ ૧૯૪૬ થી આપણા શહેરમાં બંધુહત્વારી અચાતિના અશુભ મંડાણ થયાં, અને ફરી કામમાં ગભીર વિશેષ પડ્યો. આવી અશયજોને પરિણામે મેં ૧૯૪૪ માં સંપૂર્ણ થયેલું આ પુસ્તક ૧૯૪૭ ના ઉત્પત્તિના માસમાં મુદ્રણ-લયનો ઉત્તર ઝોળાંગી શકશે એવી કાંઈક આશા રહે છે. પુસ્તક લખાઈ પૂરું થયું ત્યારના અને આજના સંજોગો વચ્ચે આપણા દેશમાં અને દુનિયામાં બારે ક્રાંતિકારી ફેરફારો થઈ ગયા છે એટલું વાંચકવર્ગ લક્ષ્યમાં રાખે એવી વિનંતિ છે.

આ પુસ્તક લખતાં ખરેખરો શ્રમ અને આનંદ તો અવતરણો ભેગાં કરામાં અનુભવાયો હતો. ‘અરેનિવન નામદમ’ની એક નાણીતી કથામાં આપણે વાંચીએ છીએ કે સિદ્ધાદ ખસાસી પોતાની ખીજી મહર દરમ્યાન એક હીરાની ખીજીમાં જઈ ચઢ્યો હતો. ત્યાંથી કેટલા હીરા લેવા અને કેટલા રાખવા, ક્યા તેજ, વજન અને અકારના લેવા અને ક્યા નજીકે પડતા મુકરા તેનો નિર્ણય કરતાં તે ભારે મુઝવણમાં પડ્યો હતો. સિદ્ધાદના જેવી જ દશા આ અવતરણો ભેગાં કરતાં મારી પણ યજ્ઞ હતી. પાંચ લેતાં માત સરી પડે અને મત્તર રહી જાય તેનો મંતાપ યાવ એક વખત તો એવો પણ ભડ ઉઠિયત થયો કે રજો ધડ કરતાં પૂછકું લાંબુ થઈ જાય, અને મૂળ પુસ્તક કરતા અવતરણોનાં પાનાની મંખ્યા વધી પડે લગભગ કોઈ વાર્તા કે નાટક એવાં વખાણાં દશે કે જોમાં મોતનો પ્રમંથ ન વર્ણવાયો હોય, અને લાગભેગ કોઈ લેખકે તે પ્રમંથન ઉત્તર વિચાર કે ભાવવાહી તૈમીદાગ રજૂ ન કર્યો હોય ત્યારે મોત વિશેના અવતરણોની મંખ્યા બેદહ બની જાય તેમાં થી નવાઈ. મોત વિશે સર્વોત્તમ વિચારો જ અહીં અપાયા છે એવો પણ દાવો અત્રે કરી શકાતો નથી જોમ અવતરણો યાદ આવના ગયા અને એમાં યત્ન ગયા તેમ તે અહીં આપવામાં આવ્યા છે એમ છતાં વિરોધી કે માઠી, અનીસ કે છકનાસ યૈકૃતિયગ કે ટેનિસન જેવા મહાકવિઓ પ્રત્યે જો મારાથી પણ પડતો પશ્ચાત્ત દર્શાવાયો હોય, અને સામગ્રી રીતે જોનાં જો આ અવતરણોની મંખ્યામાં પ્રમાણવિવેક ચૂકવામાં આવ્યો હોય, તો સાહિત્યવિનાસી સમજાવો અને ક્ષમા કરશે એવી આશા છે.

અંગ્રેજ અવતરણો આપણા સુચિક્ષિત વગને સુગમ પડે માટે અંગ્રેજ લિપિમાં જ લિખાયા છે અને તેમનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્યું છે ફારસી, ઉર્દૂ અને હિંદી અવતરણો ગુજરાતી લિપિમાં લિખાયા છે, અને ફારસી અવતરણોનું ગુજરાતી ભાષાન્તર આપવામાં આવ્યું છે જ્યાં ઉર્દૂ અવતરણો કદાચ જણાયા હોય ત્યાં તેમનું પણ ગુજરાતી ભાષાન્તર અપાયું છે. દોઝ કેકણે પાઠગ્રીપથી રખડતા કરવામાં આવી છે બાકીના સમગ્ર અવતરણોના માત્ર ગુજરાતી તરજુમાં જ અપાયા છે ફારસી કે ઉર્દૂ ભાષાઓના તરજુમાંમાં અથવા જ્યાં ધરાની કે ધરવામી વિષયો સંબંધી હોતેખ થતો હોય ત્યાં, પ્રસંગનું સર્વ જળવાય તે કારણે કંઈક ફારસીમિશ્રિત ગુજરાતીનો સહેલુક ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

વિભાગ બીજો—મોત પછીની રિયનિ વિશેનો—પિયોસોફોના દષ્ટિ-બિંદુથી લખાયેલો છે બાકીના વિભાગોમાં પિયોસોફોની અમર નિદિવલ

કે. હું ચિયોસોફીના મંડળનો સભ્ય નથી પરંતુ મારા જન્મ પહેલાંથી મારા સ્વ. પિતાશ્રી એ મંડળના સભ્ય હતા એઓ દ્વારા હેક બાળપણથી મારામાં ચિયોસોફીના સરકારોનાં બીજ રાખાયાં હતાં, અને પ્રતિદિન મારી ઉપર તેની પ્રબળ અસર થઈ. મરણોત્તર સ્થિતિ વિશે જેવા બુદ્ધિગમ્ય ખુલાસા ચિયોસોફીએ આપ્યા છે તેવા બીજાં યોગ્ય સાધનો દ્વારા અપાયા હશે એમ હું માનું છું એમ છતાં મોતના વિષયની અસ્પષ્ટતા જોતાં અને એ વિષય પરત્વે પૂરેપૂરી પ્રતીતિકર માહિતીની ન્યૂનતા ધ્યાનમાં લેતાં આ ખુલાસાઓ માન્ય રાખવા કે કેમ અને રાખવા તો કેટલે દરજ્જે રાખવા તેનો નિર્ણય સ્વતંત્ર વાંચકવર્ગની મુનસફી ઉપર જ હોડવો પ્રષ્ટ લાગે છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે સસારરૂપી જિંદા ફૂવામાં દેહકારૂપી મનુષ્ય પડ્યો છે, અને તેનો બચ્ચ કરવા સર્પરૂપી કાળ ધરયો આવે છે, ત્યારે મૃત્યુ-ગ્રુખમાંથી તે સાચાર પ્રાણીને કાણ બચાવી શકે ? બચાવનાર તો આજ ક્ષુધી કોઈ અવતર્યો નથી, પરંતુ ઈશ્વર પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવાથી અને સાત્ત્વિક જીવન ગાળવાથી તે મરવા સરખાવેલ માનવીને ધૈર્ય અને શાંતિ તો અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે જ. આ સસારરૂપી ફૂવાનાં ગાંઠ અંધકારમાં મારી યથાશક્તિ એક મૂંઝતો છુટાતો ટીપ ધરવાની એ આ પુસ્તકદ્વારા દિગ્મત કરી છે જો તેના પ્રકાશથી વિરહામિથી જળતા માનવીને યત્કિમિત્ત પશુ આશ્વામન મળશે, જો કોઈ પશુ માણસ આ પુસ્તકનાં પાના ફેરવ્યાથી ધડીભર પશુ પોતાનું દુઃખ બુઝશે અને ઈશ્વરની આરાધના પાલનમાં જ પોતાનું કર્તવ્ય સમાવેશું છે એમ સમજશે, તો સીધાશ્રી અમનું સાક્ષ્ય થયેલું હું માની લઉંશ.

ગુજરાત વિદ્યાસભાએ આ ગ્રંથ ઉપર પોતાની પસંદગીની મહોર મારી છે અને બનતી ત્વરાએ તેની હપ્તામણીનું કાર્ય પાર લેવાયું છે તે માટે તેની કારોબારી સમિતિના સભ્યો અને અન્ય અધિકારીઓનો હું ઋણી થયો છું જે અર્વાચીન ગ્રંથોમાંથી અવતરણો લેવામાં આવ્યાં છે તેમના સેખાંશ અને પ્રકાશકોનું હું અહેસાન માનું છું.

સરકારી નિયમાનુસાર ઉત્તરના બાધને કારણે મારે તાજેતરમાં હોડવી પડેલી ગુજરાત કોસેજના મારા મહાશ્વાયક બધુઓને એ અનેક વખત આ વિષય અંગે પ્રશ્નો પૂછી જે તકલીફ આપી છે તે માટે હું એ સન્નનો પ્રત્યે પશુ મારા આભાર વ્યક્ત કરું છું.

અ તુ કં મ છિ કા

વિભાગ પહેલો

મોત ઉપર મનન

વિષય	પૃષ્ઠ
૧. મોતના વિષયની અગત્ય	૧
૨. મોતનો ભય	૭
૩. મોતની અનિવાર્યતા	૧૫
૪. મોતની બાંધકારી—જિંદગીની નાપાયદારી	૨૪
૫. મોત—એક કુદરતી સ્થિતિ	૪૬
૬. મોત—વિનાશ કે વિકાસ	૬૩
૭. મોતની દિશ્વશી	૭૧
૮. મોત ઉપરના વિદ્યાપતી નિરર્થકતા	૭૮
૯. મોતનો ઇલાજ	૮૭
૧૦. મોતના લાભ	૯૭

વિભાગ બીજો

મોત પછીની સ્થિતિ

૧. મોત પછી જીવનની શક્યતા	૧૦૬
૨. મનુષ્યનાના સાત તરવો	૧૧૮
૩. મોતની પછીની મહત્તા	૧૨૩
૪. કેાજીપ : નરક : કામલોક	૧૨૬
૫. કામલોકની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ	૧૩૩
૬. બહેશ્વ : સ્વર્ગ : દેવલોક	૧૪૫
૭. પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત	૧૫૧

વિભાગ ત્રીજો

મોત પછીની સ્થિતિ—ચાર મહાન ધર્મ પ્રમાણે

૧. મોત પછીની સ્થિતિ—જૂથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે	૧૬૦
૨ મોત પછીની સ્થિતિ—હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે	૨૦૦
૩. મોત પછીની સ્થિતિ—ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે	૨૦૭
૪. મોત પછીની સ્થિતિ—ઇસ્લામ ધર્મ પ્રમાણે	૨૧૫

વિભાગ ચોથો

મોત ઉપર પ્રસિદ્ધ લેખકોની વિચારમાળા

૧ પ્રાચીન જરથોસ્તી કિનાયોમાંથી અવતરણો	૨૨૮
૨ સંસ્કૃત અવતરણો	૨૩૧
૩. —અરબી અવતરણો —	૨૩૪
૪ ગુજરાતી અવતરણો	૨૩૫
૫ ફારસી અવતરણો	૨૫૬
૬ હિંદી અવતરણો	૨૬૨
૭ ઉર્દૂ અવતરણો	૨૬૮
૮. મરાઠી અવતરણો	૩૨૨
૯ ચીનાઈ અવતરણો	૩૨૩
૧૦. અંગ્રેજી અવતરણો	૩૨૪
૧૧ ગ્રીક અવતરણો	૩૬૮
૧૨. લેટિન અવતરણો	૩૬૯
૧૩ ફ્રેન્ચ અવતરણો	૩૭૦
૧૪ જર્મન અવતરણો	૩૭૧
૧૫ ઇટલિયન અવતરણો	૩૭૧
૧૬ રશિયન અવતરણો	૩૭૨
શુદ્ધિપત્ર	૩૭૩

જ પન્નદ દિગ્મ પન્ન અગર કમ સવદ,
 , સ્લિત રીરો સરપન્નેએ ધમ સવદ
 યુન પન્નદ માલન ખીરન શુદ્ધ જ દસ્ત,
 ધનીમત . . શુભ પન્ન રૂઝી કે દસ્ત

જો તારા પચાસ સિકાઓમાંથી પાચ પણ કમતી થાય, તો તારું
 દિલ ગમના પગમાં ગિરફતારે બની જન્મી યરો; પણ હાલમાં તો તારો
 પચાસ વર્ષ હાથથી ગયા છે, મોટે દરે જો ફક્ત પાચ દિવસ જીવવાના
 મુશ્કી રહ્યા હોય તે પણ તું ગનીમત-સમજ લે

સાદી

મનમંથી નીકળી જાય છે તેમ શુ આ જિંદગી પણ એક લોલી મુકીના અનુભવ અને અધારી ચઢનીની રમત કગ્તા વિશેષ નથી ? જો મોત અધકારમા મરેલા એક જૂસમ સમાન હોય તો શુ મૃત્યુ પછીના જીવનમા ખુદાની પણ કાગ્ગવાઇ કાર્ય કરતી અટકી પડતી હશે ? શુ તે સર્વશક્તિ માન પ્રભુની સત્તા મોતના પ્રદેશમા ચાલતી નહિ હોય ? તેમ તો બનવું અશક્ય છે, અને ત્યારે મોતના બેદનો ઉકેલ મુશ્કેલ હશે પણ અશક્ય તો નથી એક પુસ્તકની પ્રસ્તાવના, અનુક્રમણિકા અને વિષયસૂચી વાંચવાથી તે પુસ્તક આપુ વાંચ્યા વિના પણ તેની સામાન્ય મતલબ સમજી શકાય છે, તેમ જન્મ અને મરણના બેગે જળજતા જિંદગીનો કાયડો ધણે દરજ્જે ઉકેલી શકાય છે.

ખરેખરો ડાહ્યો માણસ તે એ કે જે મોતને માટે દગ્ગમ તૈયાર જ રહે છે આગ લાગે ત્યારે ફૂલો ખોદવા જવું ને મૂર્ખતાનું અચૂક લક્ષણ છે આપુ પૂરું થવા આવે ત્યામુધી જેણે ખાઈપીને ઉડાવ્યું છે, અને કોઇપણ ધડીએ દાદારના દરબારમા દાબર રહેવાનું તેકુ આવી પહેાચશે તે ગિનાતી જેણે અવગણના કરી છે, તેનામા નથી છોડું યાન, નથી કુદગતી માન કે નથી દુનિવાદારીનું જ્ઞાન એકવાર દ્રાક્ષના માકવામા એક ગધેડો અને શિયાળ પેશ, અને ત્યારબાદ તેનો ઝાપો બધ કગવામા આવ્યો. અદગ ગયા તો ખરા પણ ચતુર શિયાળે પહેલાથી બદાર શી રીતે નીકળવું તેનો ઉપાય યોજવા માંડ્યો, અને પોતે નીકળી શકે એવું ઊંદ્ર બનાવી પણ ગાખ્યું પછી બન્ને પ્રાણીઓએ દ્રાક્ષનો ધાણ કાઢવા માંડ્યો, પણ શિયાળે થોડુંક ખાઈ ચોતગદ નજર ફેગવવા માંડી કે જામજાન તો નથી દેખાતો ! ગધેડાને તો દ્રાક્ષ સિવાય કોઇની અને પોતાની પણ પડી જ નહોતી, અને ખાઈને તર થવા પછી તેના દુર્ભાગ્યે તેને ચઢનીના ચિતદારી પ્રકાશમાં ગાવાનું મન થયું 'શિયાળે તેને બહુ સમજાવ્યો કે ભાઈ ! બધું કર પણ તારો મધુર સ્વગ ન મજાગાવીશ, કેમકે તે સાલગતાંજ માળી જરૂર આવી પહેાચશે અને તારા બેગે મારો પણ ખુરદો યથે પણ ખાનપાનમા મરતાન બનેલો ગધેડો શિખામણ સાલજે જ રોતો અને સાલજી હોત તો તે ગધેડો જ કેમ કહેવાત ! તેનો મમત પર ચડી કહેવા લાગ્યો કે ના, હું તો ગામથ પછી તો તેણે બાગેજીવદ જુકવા માંડ્યું, માળીની ઊધ ઊડી ગઇ અને લાઠી લઈ તે દોડી આવ્યો શિયાળ તો પહેલાથી જ ઊંદ્ર કરી રાખ્યું હતું તેમાંથી પોજારા ગણી થયું પણ ખાઈને ધરાયેલા ગધેડાથી દોડાયું તો શુ પણ ચરાયુએ નહિ અને માળીના સિનમકારક હુમલાથી તે દમલો થઇ ધગતી ઉપર પડ્યો.

આ જાણીતી કથાનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે. આ દુનિયામાં, આંખ્યા અને સમજતા થયા કે અહીંથી જવાનો માર્ગ મોકળો રાખવાનો બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ. અહીંથી આસાનીથી શી રીતે જવાય અને સહેલાઈથી કેમ દેહત્યાગ થાય તેની નિશ્ચિત જોટલી જાણથી કરીએ એટલું સારું, કેમકે લાડીધારી માણીની માફક દંડધારી વમદેવ ક્યારે આવી પહોંચશે, જીવાનીમાં કે છુટાપામાં, તે કાંઈ જાણી શકતું નથી વળી દુનિયામાં આવ્યા એટલે ખાનપાન અને આનંદાનમાં જ સુલતાન બની જઈએ તો ઈનસાન અને યજ્ઞદાન (ખુદા) તરફની આપણી ફરજે આપણે શી રીતે બળવી શકીએ ? જે દુન્યવી મોજમજબૂબમાં ચકચૂર થયો તે નક્કી મોતના મારથી હેરાન થશે. માટે ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન ગુમરી, પવિત્ર સ્વભોગશીલ અને પ્રામાણિક જિંદગી ગાળી મોતને માટે હમેશા તૈયારી રાખવી એ જ મનુષ્યને લાભકારક છે. “ આનંદ કે હિસાબ પાકરત અઝ મુહાસિએ એ બાક ? ” જેનો હિસાબ ખુલ્લો અને ખરો હોય તેને હિસાબ તપાસનારનો ભય કેવો ! તે તો હિમ્મતથી દરતે મોઢે પરીક્ષકની સામે જશે. મોતનું સાચું જ્ઞાન અને તે વિશેની તૈયારી આપણને જિંદગી દરમિયાન પણ સાચી રાહબરી આપશે, અને તેનાથી આપણી બીક ટળી જઈ આપણને હિમ્મત અને ધીરજ મહેશે. મરણ એક એવા પ્રકારનું નવજીવન છે કે જેને વિશે આપણને પૂરતી માહિતી મેળવવાની પરવા પણ નથી. મોત શું છે તે જાણ્યા સિવાય જિંદગીનો સાચો ભેદ કાંઈ પામી શકનાર નથી જે મોતનો ભેદ પામશે તે જ જીવનનું સાચું રહસ્ય જાણી શકશે.

મોત કાંઈ પણ ઘડીએ આવી લાગશે; સુતા બેસતાં, ખાતાં પીતાં પણ તે મૂકશે નહિ; બારે અગત્યનાં કામમાં મશગૂલ હોઈએ ત્યારે પણ તે કદાચ આવી પહોંચે, અને વાયદો કે મહેનત પણ તે સ્વીકારે નહિ. આ સઘળું જાણવા છતાં તે વિશે બેદરકાર રહેવું અને તેને માટે કશી જ તૈયારી ન કરવી એ કદાપણભર્યું નથી. એક દૂંડી મુસાફરીએ જવું હોય તો પેટીમાં ગણી ગણીને અનેક વસ્તુઓ મુકાય છે કે રખે પગલા ગામ કે ઘરમાં અમુક બીજની ઝેરદાજરીથી મુશ્કેલી ઊભી થાય; પણ મોત પછીની લાંબી અને અંતિ અગત્યની મુસાફરી, જે કાંઈ પણ ઘડીએ સર થઈ જાય, તે મારું વૃદ્ધાવસ્થા આવી જાય તોપણ લગારે સામગ્રી ન કરી રાખવી એ મોંઘામનું ધોર અગાન માનવું કે નરી મૂર્ખતા મગજવી ! બીજા દાષ ઉપરે આખો વખત જો મોતનો જ વિચાર કરતા બેસીએ તો આ જિંદગીની ફરજ અદા કરતાં તે આપણને દરકત કરશે મોત કરતાં જીવન મહત્ત્વ

વધારે અગત્યનું છે. તેમ ન હોત તો પ્રભુ જીવન પેદા કરત જ સા માટે ? જીવન તો સો વર્ષ પણ નમે, મોત તો પલકારામાં આવે છે. જીવન એક મહેલ સમાન છે, મોત તો તે મહેલના વિશાળ ચોમાનમાંથી બહાર નીકળી જવાનો એક દરવાજો છે. જીવન એક નાટક છે, મોત તે નાટકનો અંત લાવનાર પરદો છે. પણ જેમ દરવાજા કરતાં મહેલ અને પરદા કરતાં નાટક ધણાં વધારે ઉપયોગી હોય છે તેમ મોત કરતાં જીવનનો અગત્ય ધણો વધારે હોય છે.

આખો વખત મોતનો વિચાર કરનાર અમગીન, નિરાશ, અને જિંદગીથી બેદિલ માણસ પડશે. રામન કેથલિક પંથમાં મોત પછીની રિથનિ અને ખાસ કરીને નગકને અત્યંત ભયાનક ચીનરવામાં આવ્યા છે, અને એમ કહી તે પંથના અનુયાયીઓને સંસ્કૃત્ય તરફ વાળવાની મતલબ રાખવામાં આવી છે. ખીન દાઘ હિપર રટાઈક ફિલસૂફી સ્થિતપ્રજ રહેતા, મોતનો વિચાર પણ કરતા નહિ, અને કેટલાક વાર તો આત્મધાતથી આ દુઃખમય જીવનનો ત્યાગ કરનાર માણસને તેઓ પ્રસાસાપાત્ર ગણતા. આપણને આ બંને દૃષ્ટિમંદુઓ પાલવે એમ નથી. મોત વિશેનાં તમામ અજ્ઞાન અને બેપરવાઈ પણ ખોટા, અને મોતનો માણુ વિચાર કરવો અને રહી સૂન બની ખીનની ખુશાલીમાં ખસલ નાખરી એ પણ ખોટું. આપણને મોતનું માણુ જ્ઞાન હોય તે જ પૂરતું છે, નહિ તો બધાં અમગીની અને ભયની જરૂર જ ન હોય ત્યાં આપણે શોકાસ્ત અને બીધેલા રહીશું, અને ત્યાં ધીરજ, શ્રદ્ધા અને સાંતિની જરૂર હોય ત્યાં આપણે કંઈપાત અને આકંદ કરી મૂકીશું જેટલો મોતનો બેદ બળીશું તેટલો જીવનનો મર્મ પામીશું એકન નામના અગ્રેજ ફિલસૂફે કહ્યું છે કે બાળક, જેમ અંધારા ઝોરડામાં જતાં બીએ તેમ મનુષ્ય મોતથી બીએ છે. તે અંધારું સ્થાન પરિચિત ન હોય તો આપણને પણ ત્યાં જતાં સંકેત ચાલ : પણ તે જગ્યા વિશે માહિતી મેળવ્યા પછી અથવા તો જ્ઞાનદીપ દાઘમાં ધરીને અંધારી જગ્યામાં જતાં આપણને બીવાનું કારણ રહેતું નથી.

કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે “ આખ મોંચાણી કે નગરી લૂટોણી, ” આપ મુવે ફિર કુમ મર્ઠ દુનિયા : આપણે મરી પરવાઈ કે પછી આ દુનિયામાં શું થશે કે ચેવી દુનિયામાં શું બનશે તેની ચિંતા જ સા કામની ? કેટલાક બેપરવા માણસો માને છે કે મોત જે નકકી જ-હોય તો બને ત્યાં-સુધી પાપી, સ્વાર્થી અને વિલાસી જિંદગી ચુગરી લઈએ તો શું ખોટું ? બીજી દુનિયા કામને જેઈ બળી નથી, અગર બળી છે તો તે વિશે

કહેવા અહીં કોઈ આવ્યું નથી. ખુદાનો ઇન્સાફ બીજી દુનિયામાં મળશે- એ તો કદાચ લોકોને મદગુણી બનાવવા સારુ પયગમ્બરોએ ઉરાડેલો એક છુટ્ટો છે. ત્યારે આ પ્રાપ્ત થયેલા જીવનનો લાભ લઈ જોરજુલમથી વા ઠગબાજીથી ધનદોલત ઉપર હાથ મારી લેવો એમા જ લાભ દેખાય છે. આના જવાબમાં કહીશું કે વર્ષને અંતે જો પરીક્ષાનો ભય ન હોય તો વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસનો તૃયા કડાકૂટમાં પડે શા, માટે ? અને અભ્યાસ કર્યા વિના પણ પાંડિત્યનો ડોળ પાલતા કાણ રાકે છે ? તેમ મીનોષ દુનિયા અને ઈશ્વરો ન્યાયમાં ન માનનાર સામાન્ય માણસને મદગુણી રહેવાને પૂરતું ઉત્તેજન મળતું નથી, જો કે લોકોને ઠગવા સારુ સાધુનો સાલો ઓઢી લેતાં તેને વાર લાગતી નથી કેટલાકના મત મુજબ મોત ઉપર મનન એ તો સમયનો ફાકટ બગાડ છે, અને મીનોષ જ્ઞાન ઉપરની ચર્ચા એક માયાદુખણ સમાન છે. એ તો નવરાનકામાં પુસ્તકપડિતોના જ કામ જે જ્ઞાનમાં જવાતું ન હોય, બગર ગયા બાદ પાછા ફરતું ન હોય અને તેનો વિગત આપી શકાતી પણ ન હોય, તે વિશે વાદવિવાદ કેવળ મિથ્યા સમજવો !

આવી માન્યતા ધરાવનારોને કદાચ ખબર ન હોય કે શુભ શાંતીઓ અને ઉચ્ચ તબક્કે પહોંચેલા રહસ્થવેતાઓ (occultists) મોત પછીની દુનિવાતું અક્ષરપત્રે શાન ધરાવી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ આજના જમાનામાં વિદ્યાને એટલી પ્રગતિ કરી છે કે અતીન્દ્રિય અનુભવોનું સંશોધન કરનાર મંડળ (Society for Psychical Research) તરફથી આપણને બીજી દુનિયા વિશે બહુ જ વિશ્વાસપાત્ર અને શુદ્ધિમાણ સંગીન પુરાવા સાથેની માહિતી મળ્યા જ કરે છે હવે મરનાગએ સાથે સંદેશા અવાવી શકાય છે, જો કે તેમ કરવું ઇષ્ટ છે કે કેમ તે અન્યત્ર આપણે જોઈશું ત્યારે બીજી દુનિયા વિશે હવે આપણે શકમદ થી રીતે રહી શકીએ ! એટલું શાન મોજૂદ હોવા છતાં બીજી દુનિયાની હસ્તીમાં ન માનનારા અથવા મોતના પ્રશ્ન પ્રત્યે બેપરવાઈ ધરાવનારાઓ શાહજમી મારફતે રીતમાં માયુ ખોસી જતી આજે અધાપો વેડી ગયા હોય એમ જણાય છે

જે પવિત્રતાના પથે ચાલે છે તે પોતાનો અંત કોઈ પણ પ્રકારે આવીને ઊભો રહેશે તે હમેશાં સ્મરણમાં રાખે છે, ગમે તેવા કામધંધાની શોધણમાં તેને બીજી જ્ઞાનમાં યનાર આખરી ઇન્સાફની ચાંદ રહે છે, ગમે તેવી મોજમજાદમાં મોતનો દિવસ તે જુલો ચકતો નથી તેથી તેના અવદારમાં તે સીધો અને પ્રામાણિક રહે છે, તેના આનંદપ્રમોદના સમયમાં

પણ તે વિલામિતામાં તણાતો નથી, પણ તે સમતોલપણું રાખે છે અસલ-
ના રામનોમા એવો ચાલ હોતો કે જ્યારે એક મોટી મિજમાનીમાં તેઓ
બેગા મળતા ત્યારે એક ડરામણુ હાડપિંજર મુખ્ય દ્વાર આગળ ટાગી
રાખતા જ્યારે શગજનો બહાર છીકતો, ખાનખાનમા હદઅંદાજે વીસરાઈ
જતો, અને એકાંજી જળાનદરાઝી અને એઅદમ વર્તન મોતરફ માલુમ
પડતું, ત્યારે સૌ કોઈની નજર તે હાડપિંજર ઉપર પડતી, તેમને મોતનું
રમરણ થતું, આ રંગીલાપણાનો એક દિવસ અત આવનાર છે અને તે
માટે તૈયારી કરવાનો છે તેનો તેમને યાદ થતી, અને તુરત શરાબમાજીમાં
ચકચૂર થયેલા તે જાનજૂના મરતાનોની સાન કેડાણે આવતી મોતની
યાદથી માણુમ દુર્ગુણ કરતો અટકે છે, બીજાને લૂટતાં વિચાર કરે છે,
પાપનો પોતલો ખાધતા થોડીક વારમા તે અહીં જ રહી જશે, એવા ખ્યાલથી
તે ભુરાઈથી બાજ આવે છે જિંદગીનો નશો ઉતારનાર દવા તે મોત જ
છે. જીવનરથ હાકતા જે મોતનો કર અને વિચાર રાખતો નથી તે બેદામ
ધોડા દોડાવી રચની અને પોતાની પાચમાલી કરે છે જે મોતનો ખરો
બેદ પામીને જિંદગીની સાચી મતલબ સમજ ચૂક્યો છે તે મીનોઈ જહાન-
માં દદ માન્યતા ધગવે છે, તે અકુરમહદના ઇન્સાફમા પૂરી શદ્દા રાખે
છે તેની જીવનદૃષ્ટિમા પરિવર્તન થાય છે, તે ધર્મો, સત્કર્મો અને પુણ્યશાળી
ખનવા પ્રેરાય છે અને નેત્રીનીતિમા જ તેને આનંદ મળે છે જિંદગીના
એશઆરામમા તે ફસાતો નથી અને મૃત્યુની ભયકરતાથી તે ડરતો
નથી મોતના કોયલાના ઉકેલથી ચિત્તને શાંતિ વળે છે અને ચારિત્ર્યની
શુદ્ધિ થાય છે મોતના વિષયની આવી જરૂરિયાત અને આટલી મહત્તા
જોતાં હવે આપણે જીવનની રંગીલી રમણુમિતો પરદો ખસેડી મૃત્યુના
અધકારમા નજર કરીશું

—(૦)—

૨. મોતનો ભય

મૃત્યુને માટે અધકાર શબ્દ લાગુ પાડવાનું કારણ એ વિશેનું આપણું
ધોર અજ્ઞાન જ છે જેમ જેમ ધર્મ, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને ગુપ્તજ્ઞાનથી
મોત વિશેની આપણી માહિતગારીમાં વધારો થશે તેમ તેમ આપણે
અધકાર શબ્દ તજતા જઈ “મૃત્યુનો પ્રકાશ” એવા શબ્દો યોજીશું.
આપણી હાલની સ્થિતિમા મોત એક અત્યંત ત્રાસદાયક ખનાવ ગણાય છે
મોતના માત્ર ખ્યાલથી જ માત્રો સિધિલ થઈ જાય છે, અને મુખ્યારક

પ્રમગે એનું નામ પણ લેવાનું નથી પ્રાચીન ઓકા યમદેવને હેલિમ કહેતા, પરંતુ એ લપાનક નામ ઉચ્ચારવું એમને ધમદ ન હોવાથી તેઓ હેડિસને પ્લુટો અથવા દોષતનો બક્ષનાર એવા નામથી બોલાવતા, અને આ રીતે અગ્રિય સત્યનું રૂપાતર કરી નમ્ર શબ્દનો ઉપયોગ કરવાથી જાણે મોતની આકૃત ટળી જતી હોય એમ તેઓ માનતા જો મોત આવવાનું જ હોય તો તે બનતા સુધી મોડું આવે તેના ઉપાયો વિચારન ચોજી રહ્યું છે, અને અમરત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર કાઈક દવા શોધી કાઢવાના સ્વપ્ના તે સેવી રહ્યું છે. એક જગતી પ્રજાને માટે એવું કહેવાયું છે કે તેઓથી શય જોયું જવાનું નથી, માટે હજી તો જીવ શરીરથી છૂટા પડે તે પહેલાં ખીચારા મગતા માણસને તેઓ જીવતો જ દાગી દે છે મૃત્યુના જેવો લાગીને કાઈ નથી મોતના જેવી ગમગીની ખીજી હોતી નથી મરણથી જે ખોટ પડે છે તે કાંઈ પણ રીતે પુરાતી નથી અસાધ્ય મનાતા રોગમાથી કદાચ દર્દી-ભીડને ભોગે થશે, કદાચ ગયેલી ધનસપત્તિ કે કીર્તિ પણ પાછી મેળવી શકાશે, ચારિત્ર્ય ઉપર ચોટેલું કવક પણ સેન્ટ ઓગસ્ટાઈન અને મદારાગિટ્ટ્ય સંત નામદેવની માફક સાધુજીવન ગુજારીને કદાચ દૂર કરી શકાશે, અરે, રમશાન બેગો થયેલો માણસ જીવ બાકી ગઈ ગયો હોવાથી પાછો ધેર ફરી શકશે, પણ એકવાર મરણશબ્દ થયેલો માણસ યમરાજના દાગ ઉપરથી પાછો ફરેલો સમજાયો નથી જ્યારે મૃત્યુની ધડી જ આવી પહોંચી ત્યાં મરનાર કાંઈનો થતો નથી કાંઈ શહેનશાહનો પણ દુકમ સાલજતો નથી પત્નીનાં આશુથી પીગળતો નથી પિતાનો આદેશ ઉઠાવતો નથી, માતાની કામલૂઈ સ્વીકારતો નથી બાળબેનો પ્રેમ કબૂલતો નથી પહેલી નજરે યમરાજના જેવું નિષ્કુર અને સંગદિત બીજું કોણ કોઈ શકે? ગમે તેટલી શિરીનજબાની, આપલસી અને ધુશામદ છતાં મોત કાંઈને મૂકતું નથી નબ્લાયું ઓસડ હોય પણ સોમુ ઓસડ નથી મરણસમયે નથી ફિતસારી કામ આવતી કે નથી તબીબી વિદ્યા અસંગકારક નીવડતી લનલના મબેલ તમીબોના ત્યારે હાથ હેઠા પડે છે અને સૌ કાંઈને લાગે છે કે તૂટીની ખૂટી નથી યાને જ્યારે જીવનદોરી તૂટી ત્યાં જડીણુટો જડતી નથી

કાળ કાંઈથી જિતાતો નથી અને યમરાજને વામદો દેવાતો નથી જેમ કાપણી કરનારનાં દાતરડાથી કૂમળા છોડ અને પાકેલાં કણસર્થ બન્નેનો ધાણ નીકળે છે તેમ યમદેવનો દડ ધરડા કે જીવાન, પુરુષ કે સ્ત્રી, ગરીબ કે તવગર કોના ઉપર કદા અને ક્યારે પડશે તે કાંઈ કહી શકતું નથી મોતની આ અચોક્કસતા અને અનિયમિતતા જ મોતની

બધંકરતા કરતાં પણ વિશેષ ડરાવનારી હોય છે. મોતનો બધં કેટલો જોડો હોય છે તે એટલા ઉપરથી જણાશે કે કામને મરવું ગમતું નથી. પ્રાચીન ગ્રીકો બહાદુર હતા પણ મોતનો માથા યાનના અમાલે મરવાથી અતિશય ડરતા હતા, અને મહાન ગ્રીક યોદ્ધો એકિઝીઝ તો કહેતો કે બીજી દુનિયામાં રાખ થતા કરતાં આ દુનિયામાં—જિંદગી થતું જહેતર. જીવ કરતાં કાંઈ વધારું નથી અને મામાન્ય માણસને કાંઈ પણ મજાગે કે કાંઈ પણ ભોગે જીવ બચાવવો મજા તો ખરો જ. જે જાણીજીજીને સિદ્ધાંતને ખાતર યા બીજાની સેવામાં અથવા પ્રેમને સારુ જીવ આપે તે સામાન્ય નહિ પણ વીર પુરુષ. જે આત્મપ્રાત કરે છે તે માત્ર જીવ ઉપર જોરાવરી કરી મજબૂત મનોબળ રાખી એક ધડીની વચમાં કપાળ ઉપર પિસ્તોલ ફેડે છે યા ફૂવામાં પડે છે, જે કે ત્યારબાદ તેની મગતી વખતની ખેંચનાણુ જોતાં જીવને સરીરથી છૂટવા ગમતું નથી તે ખુદ્દુ દેખાય છે. રોષ સાદી પોતાના “શુલિસ્તાન”માં લખે છે કે એક વખત તેઓ દમસ્ક શહેરમાં મસ્જિદમાં નિમાઝ પઢતા હતા, ત્યારે તેઓને વિનંતિ કરવામાં આવી કે એક ૧૨૦ વર્ષનો અતિવૃદ્ધ માણસ મરણ પામતો હતો, અને ફારસી મિવાબ બીજી બાબા જાણતો ન હતો તેની પાસે આવી તેની ઉદ્ધવી અરજ સાંભળવી સાદી ત્યાં ગયા અને ડોમાને મરણ પ્રમંથે કેવું લાગતું હતું તે પૂછ્યું ડોસાએ જવાબ આપ્યો—અય સાદી! જીવતો દાંત ખેંચાવતાં જેટલું દુઃખ થાય તે કરતાં વધુ દુઃખ મને હાલ થાય છે. તે વખતે બેહોશીમાં નાખે એવી દવાઓ દસ્તીમાં ન હતી તે ધ્યાનમાં લેતાં નામજીથી આવના મોતનું દુઃખ, અને તે પછી ૧૨૦ વર્ષની ઉંમરે, કેટલું બધાનક હોઈ શકે તેનો આપણને ખ્યાલ આવશે.

જગતમાં સૌથી બજવાન પ્રેમ તે માતૃપ્રેમ છે. જૂખમરો વેડીને, કંઈ ઉઠાવીને, ઉગ્ગમરા કરીને, પોતાની જાતને તાવીને અનેક માતાઓએ પોતાના બાળકોનું દિત પહેલું જોયું છે, એટલું જ નહિ પણ તેમને ખાતર અપજશ વેડ્યો છે અને જન પણ આપ્યો છે. મરઘીનાં બચ્ચાં ઉપર ખિલાડી ટાંપતી હોય ત્યારે મરઘીને પોતાના જીવની દરકાર કર્યા વિના ખિલાડીની સામે થતી આપણે અનેકવાર જોઈ હશે. “બેરી જોય લાવતો પણ મા જોય આવતો”—પત્ની તો પતિ કમાઈને લાભ્યો ■ કે દમ તે જ જુએ છે, મગર માતાની આંખોને તો પોતાના પુત્રને, ખાલી કે ભરેલે હાથે, આવતો જ જોવાથી ઠંડક વળે: એ કહેવતમાં પૂરેપૂરું નહિ તોપણ ઘણું સત્ય સમાયેલું છે, એમ છતાં એકવાર ખીરબલે બાદશાહ અકબરને કહ્યું કે મોતનો બધ આજળ માતાનો પણ પ્રેમ લાચાર બને છે, અને

માતા જીવવાનું પસંદ કરી બાળકને ન છૂટકે મરવા દે છે. બાદશાહે આ બાબત પુરવાર કરવાનું કહેતાં 'ખીરખલે પાણીનો એક હોજ બરાબરો અને તેમાં સાકળે બાધી એક વાદરીને તેના બચ્ચા સાથે મૂકી. જેમ જેમ પાણી ચડવા લાગ્યાં તેમ તેમ બચ્ચીત બનેલી તે, માતાએ બાળકને બચાવવા અનેક ફાંફાં માર્યાં, અને છેવટે બચ્ચાને પોતાને માથે પણ મૂક્યું અકબર-શાહે આથી પોતાની જીત થયેલી માની લીધી, પણ ખીરખલે તેમને થોડીક વધુ ધીરજ રાખવા કહ્યું પાણી ચડતાં જ ગર્વા અને જ્યારે તે ગળુ વટારી વાદરીના હોઠ સુધી આવી લાગ્યાં ત્યારે ગભરાટથી ગાંડી બનેલી તે માતાએ ઝડ પોતાના બાળકને નીચે પછાડી તેની ઉપર ચડી પોતાનો જ જન બચાવવાની તજવીજ કરી. ખીરખલ જીત્યો, અને મોતનેા બચ કેટલો જખરદસ્ત છે અને કાષ્ટકવાર માતૃપ્રેમને પણ તે ટપી જાય છે તેનો બોધ જગતને શીખવી ગયો. જન બચાવવાની પ્રેરણા કુદરતે જ માણસમાં મૂકી છે અને તે અત્યંત બળવાન છે: અલગત પ્રેમ એની ઉપર જીત મેળવી શકે; પણ આવા બારે સ્વભાગનાં દર્શન વારંવાર એ યતાં નથી.

હારસી સાહિત્યમાં એક દિકાવત છે તે પ્રમાણે એક ડોશીને એકની એક ખીમાર બેટી હતી ડોશી રોજ ખુદાની બદગી કરતી કે હું તો હવે જિંદગીથી ધરાધ ગઈ છું, માટે મને બોલાવી લે અને મારી બેટીને સાજી કર. એક દિવસ ડોશીની ભેંસ વગડામાંથી ચરીને સાંજે ધીર આવી અને એક લાલ વાસણમાં આવવાનું હશે એવા વિચારથી તેમાં મોં ખોલ્યું. વાસણમાં ભેંસનાં શિંગડાં ભેરવાઈ ગયાથી તે પાછું પોતાનું મોં તેમાંથી કાઢી શકી નહિ, પરંતુ મોં ઉપર વાસણ સાથે જ ન્યાં ડોશી બેટી હતી ત્યાં ધસી આવી. એક તો સમીસાઝનું ઝળઝળિયું, ડોશીની નબળાં આંખો અને કુખથી ભ્રમિત થયેલું મન, તેમાં જખરા કાળા શરીર અને લાલ મુખવાળા (ભમની) બચકર આકૃતિ ભેટાં તેણીએ નક્કી માની લીધું કે તેની રોજની અરજ સાબળી આખરે મલકકલમોત (મોતનેા ફિરસ્તો) તેણીને લેવા આવી પૂગ્યો હતો ! ભારે ગભરાટમાં બે દાય ભેટી તે પોકારો બીડી કે—યા મલકકલમોત ! હું તો સાજીતાજી છું, મગર ખીમાર તો મારી બેટી છે; આપ તેને લેવા આવનાં બીત બૂલ્યા લાગો છો, માટે પાસેના ઓરડામાં તે સૂતી છે ત્યાં તચરીક ફરમાવવાની મહેરબાની કરશો ! બીચારી ડોશી રોજ અંતઃકરણપૂર્વક મોત માગતી હતી, પણ મોત કેટલું બચકર છે તેનો ખરે વખતે એક ધડીમાં તેને અનુભવ થઈ ગયો. માત્ર માતૃપ્રેમના જ દાખલા આપવાનું કારણ એ કે એ પ્રેમ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, અને

મોતના બધનો કસોટી પ્રમંજે જો કાઈ વખત એક માતા દાર ખાઈ જાય તો ખીજનું તો એમાં ગળું જ ફટકું? પુરુષોના પ્રેમના દાખલા અહીં આપ્યા નથી, કેમકે માંધણિયા અને બહુબોલા પુરુષોનાં પરાક્રમ કરતાં યાંત્ર સ્વભોગ આપનારી સ્ત્રીઓ અને ખાસ કરી માતાઓનું જ સમર્પણ સર્વોત્તમ ગણી શકાય એ અનુભવસિદ્ધ બાબત છે.

મોતના બધનાં મુખ્ય કારણો નીચે પ્રમાણે વર્ણવી શકાય:—

(૧) હેઠ્ઠી ખીમારી દરમિયાન ખીમાર 'માણસની શારીરિક વેદના, પીડા અને તેને થતું અસહ્ય દુઃખ, તેના મનની બેકારારી, તેનાં છુટકાં માતપિતાને હવે કાંણું જોગે, અને ત'ંગ સ્થિતિમાં આવી પડેલાં તેનાં સ્ત્રી બાળકોનું શું થશે તે વિશેની બારે આકુળબાકુળતા. આ ત્રાસદાયક દેખાવથી મોત ખરે જ એકં બવળીત બનાવ છે એવી આપણી ખાત્રી થાય છે. ઇશ્વર ઉપર અડગ શ્રદ્ધા રાખવાથી, સાત્ત્વિક જીવન ગુનારવાથી અને સૌને હવટે એ જ રાહે મોડે વહેલે જવાનું છે એવી માન્યતાથી વિશ્વાસ કરનારને શાંતિ અને સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થશે. વળી ફટકીક વેળાએ અત્યંત દુઃખમય જીવનમાંથી મોત એક છુટકારો બદ્ધનારા ફિરરનાની માફક આવે છે તે બૂલવું જોઈતું નથી.

(૨) મરવાથી કાવમની જુદાઈ થશે એ બધનું ખીજું કારણ છે. અલગબત આ સ્થૂળ શરીરમાં આપણે ફરીથી મરનારને જોઈશું નહિ અને આ જીવન ઉપર તે કાર્ય કરતો બધ પડશે તે નક્કી; પરંતુ મરનાર કાંઈ ખરેખર નાશ પામતો નથી પણ હજી તે આપણા વચ્ચે જ છે, આપણાં ભણાખૂરાં કામો તેનાથી છૂપા રહેતાં નથી, અને તેનો પુણ્યશાળી આત્મા હોય તો ફેટલોક સમય સુધી પવિત્ર વિચારોનો પ્રવાહ તે નિરતર આપણા ઉપર રેડતો રહે છે. માટે કાવમની જુદાઈનો બધ કેવળ ખોટો બાણુવો.

(૩) મરનારનું શરીર કીડા વગેરેથી નાશ પામે તે આપણે જોઈ ન શકીએ તોપણ તેની રૂપના પણ કથાવનારી હોય છે. જે શરીર હજાર પ્રકારનાં સુખવૈભવથી ધોવાયું હતું, જે સોનારૂપાને વાટકે સ્વાદિષ્ઠ પકવાનો આરોગ્ય હતું અને મખમલની સેજ ઉપર સૂતું હતું તે ખાકમાં પડી કીડાઓના ધીમા ભણણુનો ભોગ બને છે, એ મૃત્યુના બધનું ત્રીજું કારણ આ કારણમાં પણ વજૂદ નથી. ગમે તેવો મોઘો પોશાક જ્યારે કાટવા આવે ત્યારે તેનો ત્યાગ કર્યો જ ફૂટકો; પછી તે અણમોલું વસ્ત્ર કપાળે કે બળાને નાશ પામે તેની કોને ખતી છે? તેમ આ ક્ષણભંગ

દેહનો કાષ્ટક રીતે નાશ તો નક્કી જ છે ત્યારે તે નાશની ઝીણવટમાં ભિતરી વિચાર કરી કરી ભય પામવામાં હઠાપણુ નથી.

(૪) મરનાર કાષ્ટ અગાણી કે અણુદીક જગ્યાએ જાય, ત્યાં તે ખિનમાહિતગારીથી દુઃખ પામે, ત્યાં અસાધારણુ ગરમી કે અતિથય ઠંડી પણ હોય, તે એકલો અટૂલો પડી જાય, કાંઈ નાશકારક પ્રાણીઓના પગમાં કે અણુધારેલી આફતમાં તે મપડાઈ જાય વગેરે—એ મોતના ભયનું ચોથું કારણ મરનારનું શુ થશે તે માટે આટલી બધી ચિંતા અરથાને છે આ દુનિયા અને બીજી દુનિયા પણ ખુદાને તામે છે અને જ્યાં તે માલેકની હકૂમત આવતી હોય ત્યાં ખારીકીથી ભેતા ગેરમનસાફનો છાટો પણ હોઈ શકે નહિ ખુદ મરનાર પોતે બીજી દુનિયા કેવી છે તેની ફિર કરતો નથી તે તો પોતા વિના વિખૂટા પડેલા પોતાના સર્ગા વહાલાઓનું શુ થશે તેની જ ચિંતામાં પડેલો છે, જ્યારે એ સગાસમીઓ કદાચ એ બીજી દુનિયામાં હેરાન થશે તેનો ફાકટનો અવેશે કરે છે રખે મરનારની બીજી દુનિયામાં દુર્દશા થાય તે ભયથી તો અસવના ઝીંકા મરનારની કમરમાં થોડુંક ભોજન પણ મૂકતા કે મરનાર ભૂખ્યો થાય તો તે ખાઈ શકે ! કેટલીક વેળા પૈસા અને ઝવેરાત પણ કબરમાં મૂકવામાં આવતા કે જરૂર પડે તેનો ઉપયોગ થઈ શકે ! કેટલીક પ્રજાઓમાં એક શ્રીમત કે રાજવંશી મરનાર પાછળ તેના ગુલામો, આશ્રિતો, ધોડા વગેરે પાળેલા જાનવરો અને છેનટે તેની પત્નીઓને વગીક કુરબાન કરવામાં આરતાં એની એક મતલબ એ હોય કે મરનાર બીજી દુનિયામાં એકલો પડી જાય નહિ બીજી મતલબ એમ પણ હોઈ શકે કે મરનાર જેવો મશહૂર માણુસ જ્યારે ચાલી ગયો ત્યારે તેની સ્ત્રીઓ, ગુલામો વગેરે હવે જીવીને શુ કરવાના હતાં ? માટે માણુસ સાથે જેમ તેનો પડછાયો ચાલ્યો જાય ■ તેમ મરનાર સાથે તેની સ્ત્રી, ગુલામો વગેરેને પણ જવુ જ રહ્યું ! જેમ જેમ મોતનો સાચો ખ્યાલ લોકોને આવતો ગયો તેમ તેમ આવા ધાતકી રિવાજો નીકળતા ગયા મોતના ભયનું મુખ્ય કારણુ અજ્ઞાન હોય છે અધારા ઓરડામાં જતા પગ ભિપડે નહિ અને અધારા વનમાં જતાં શૂરવીરો પણ ધીમા પડી જાય એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ ભયને જીતનાર જ્ઞાન અથવા સદાચાર હોય છે આ પુસ્તક લખવાની મતલબ જ આ જ્ઞાનનો ફેલાવો કરી બીક દૂર કરવાની છે.

(૫) મરનાર ચારિત્રહીન હોતો માટે તે દોષખર્માં જશે, ત્યાં અસંખ્ય સાપ, વીંછી, કાનખજૂરા અને પીડાકારક જાનવરોથી તે ત્રાસ પામશે અને

નરકની દરેક પ્રકારની યાતના તે લોગવશે—એ મોતના ભયનું પાંચમું કારણ. મોતનું આ ચિત્ર કાર્મિક ખાલિયતાકાર્ય દેખાવ છે, જે કે મહાન લેખકો અને કવિઓ આવાં જવાન કરી લોકોની છાતી ચડકાવી ગયા છે. જ્યાં શરીર જ આપણી નજર સામે અગ્નિ વગેરેથી નાશ પામી ગયું ત્યાં સાપ વીંછીને ચટકા મારવા માટે વળી બાકી શું રહ્યું? કાવ્યમના દોઝખને સિદ્ધાંત સાદી સમજથી તદ્દન વેગળો છે અને તેમાં માનનારા કેટલાકો તો દીવાનશાળા લેખા પણ થઈ ગયા છે. દોઝખ પણ અકુરમજ્જના અખતવાર નીચેનો પ્રદેશ છે અને કાવ્યનું દોઝખ તે ખુદાઈ ઈ-સાદ સાથે બધ બેસી શકે જ નહિ. આપણે આગળ જતાં જોઈશું કે દોઝખ એક નીચ માનસિક દાલત છે જેમાં શારીરિક પીડા જેવું કશું હોતું જ નથી.

(૬) મરનારને દુન્યવી શોખો ઝાઝા હતા અને તે અતૃપ્ત રહેવાથી રખે તે જૂત થઈને આવે અને જધાને ભરખી ખાય—એ મોતનો છઠ્ઠો ભય. અતૃપ્ત ઇચ્છાઓને કારણે મરનારને આ દુનિયા સાથે નિસખત રહે છે તે ખરું, પણ પ્રભુએ રચેલ સૃષ્ટિમાં કાર્મિક માણસ વિના કારણે દુઃખ પામી શકતો નથી. ક્યાં કારણોભર મરનારને આ દુનિયા સાથે મનંધ રહી જાય છે અને તેની શાંતિ માટે શુ આવશ્યક છે તે આગળ જતા આપણે તપાસીશું.

(૭) મરનારને એવી બોક રહે છે કે તેણે જે મહાન લોકોપયોગી કાર્ય કરવા ધાર્યું હતું તે તેના મરણથી અધૂરું રહી જશે. ગીટે જેવો મહાન જર્મન પદ્ધિત અને કવિ, જેના વાચનલેખન અગ્રાધ હતાં, તે મરતી વખતે “વધુ પ્રકાશ” એવા શબ્દો બોલ્યો હતો; યાને તે હજી સંતોષ પામ્યો ન હતો અને વધુ જીવી વધુ વાચવા લખવાની તેની અભિલાષા હતી. કેટલાકો એવા કામમા મશગૂલ હોય છે કે તેમને મરવાની કુરસદ પછી રહેતી નથી—દાદાશરની લગાઇ પહેલાં નેપોલિયને પોતાના નૌકાધિપતિને અચુક રથે વહાણોના કાફલા સાથે હાજર રહેવા જણાવ્યું હતું; તેટલામા તે અમલદારનું ચરણ નીપજ્યું અને નેપોલિયનની યોજના પડી બાગી. કચવાટનો માર્ગો તે મહાન કર્મચીર બોલી પડ્યો:—“અરે, એને મરવાની કુરસદ જ કેમ મળી?” નેપોલિયનના શબ્દકોશમાં તો “અશક્ય” શબ્દ જ ન હતો. તેને મનથી વિદ્વા અને અડચણોનું તો અસ્તિત્વ જ નહોતું, પણ મોતનું અચોક્કસ અને અણધારેલું વિધન સૌમાં જળવાન અને દુર્ધર્ષ હોય છે તે તે યોદ્ધા ધડીબર શૂલો ચરો હતો.

રોમનોએ ન્યારે પ્ર ૫ ૨૧૨ માં માર્ક: “ઝ કબજે” ત્યારે એ

વિજયી રામન સિપાઈએ જાણીતા ઓક ગણિતશાસ્ત્રી આર્કિમિડીઝને તુરત પોતાની સાથે ચાલી નીકળવા હુકમ કર્યો. આર્કિમિડીઝે ઠડે કસેજે જવાબ આપ્યો કે એક ગૂચવણભર્યો દિસાળ પૂરો કરીને આવુ છું ! મગર હેસ ભાગવતની જેટલી ઠદર કરે છે તેટલી જ ઠદર તે અજ્ઞાન સૈનિક ગણિતની કરતો હોવાથી તેણે તે વિદ્વાનને ત્યાં જ કતલ કરી દીધો. જેઓને વિદ્વાન, કલા કે સાહિત્યની લગની લાગી છે તેઓ તેમાંથી 'મળતા અનેરા આનંદના ભોગે જીવન વેચાતું લેવા નારાજ હોય છે

ફાન્સની રાજકીય ક્રાન્તિ દરમિયાન ૧૭૯૪ માં લાન્ડાઝીયે નામના રસાયણશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ વિદ્વાનને મોતની ટીપ મળી ત્યારે પોતાના પ્રયોગો પૂરા કરે તે સારું તેણે બે અઠવાડિયાની મહેતલ માંગી પરંતુ તેને જવાબ મળ્યો કે 'ફ્રેન્ચ પ્રજાસત્તાક રાજ્યને રાસાયણિક પ્રયોગોની નહિ પણ તારા જાનની જરૂર છે. માટે તારે તુરત શિક્ષાને તાબે ચલુ' માનવમસ્તકિતો જાણીતો અગ્રેજ ઇતિહાસકાર એચ ટી બકલ મરણ સમયે બોલી જાયો હતો — મારી ચોપડી ! મારી ચોપડી તો હું અધૂરી જ મૂકી ચાલ્યો ! માણસ પોતાનું કાર્ય અધૂરું છોડી મરતા ત્રાસ પામે એ કુદરતી છે, પણ અહીં પણ ઈશ્વર ઉપરની પૂરેપૂરી શ્રદ્ધાની જરૂર છે. ઈશ્વરને આ કાર્ય કરાવવું જ હશે તો જગતના બધા માટે મરનારદ્વારા નહિ તો કોઈ બીજા દ્વારા તે દ્રાવી લેશે. મરનાર જ પ્રજાનો પ્રતિનિધિ હતો અને બીજા ન હોય એ કેમ બને ? ખરું જોતા તો અહીં અગત ક્રાંતિનો લોભ મરનારને કુખી કરે છે કે જે મહાન કાર્યથી તેને પ્રસિદ્ધિ મળી હોત તે મોતથી રહી જવા પામી છે પણ મોતની ધડી કોણ સુકાવી શકે ? કોઈ રાજ્ય કે નાની કે યોગી કે કંઈ પણ એ ધડી જાણી શકતા નથી તો સુકાવે તો ક્યાંથી જ ? મનુષ્યમાં ઈશ્વરપ્રલિધાનની ધણી જરૂર છે તેણે જાણવું જોઈએ કે જે મહાન કાર્ય તે પોતાનું માને છે તે ખરું જોતા ઈશ્વરનું છે અને તે પોતે તો માત્ર ઈશ્વરનો એક આશાકિન સેવક છે. ઈશ્વરને પર્મ પડે તે માણસ મારફતે અને ઈશ્વરની મરજી હોય ત્યાંસુધી તે કાર્ય કરાવી શકે છે, માટે માણસે અદભાવ તજી મોતથી તેનું કાર્ય રહી જવા પામશે એવો ભય છોડી દેવો જોઈએ.

(૮) મોત એ સંપૂર્ણ વિનાશ છે—એ મત્સુના બચતું આઠમું કારણ આ પુરતક વચાઈ રહેતાં આ બીજા જેટલી ફાકટની છે તે સ્પષ્ટ થશે વિદ્વાને પુરવાર કર્યું છે કે પ્રકૃતિનો પણ નાશ નથી (matter is indestructible), ત્યારે મનુષ્યનો આત્મા જે ઈશ્વરના ચેતનરૂપે આપણામાં નિરંતર પ્રકાશિત

કાળમાં જીવી કાળમાં મરણ પામીએ છીએ. કાળ કાર્પથી જિતાતો નથી પણ કાળ જ સૌનો કાળિયો કગી જાય છે કાળની શક્તિ અપાર છે અને તેનામાં જ શહેરો દેશો અને ખડો તો શુ પણ અનેક સૂર્યમંડળો પણ લય પામ્યાં છે આમ હોવાથી મરફૂત બાપામાં કાળનો અર્થ વખત અને મોત બન્ને થાય છે.

“કાણુ વસ્તું અને કાણુ વસે, ધરતી બેડીબેડી દસે,” તેમ લેકિને ધર બાધિના અને તેમા વમતાં જોઇ ધરતી દસે છે કે આ થોડા સમયના પરા-જ્યાએને રહેવા વસવાનો આટલી જગત સી ? જાણે અમરપટો લઇ આવ્યા હોય તેમ યાવંચંદ્રદિવાકરો એક બીજાને જમીન વેચે છે ! “જીવની આશ આકાશ” સુધી અને મરણ પગલા હેઠે ’ તે તો બૂલી જઇ, અન્યાય કરી, દગાખાજીથી પણ મામાને પાવમાલ કરી ધનદોલનના ધણી ચર્ધ બેસે છે તેથી ધરતી દસે નહિ તો શુ કરે ?

પગલું ખરું જોતા ધરતી માતાને પણ દસવાનું કારણ નથી, કેમકે તે પોતે પણ પૂરેપૂરી નાશવત છે. પૃથ્વીની ઉત્પત્તિકથા પણ વર્ણન કરવા થોડા વિજ્ઞાન પ્રમાણે કરોડો વર્ષ પહેલા સૂર્ય આકાશમાં બમણુ કરતો એક અતિ વિશાળ ધગધગતા પદાર્થનો ગોળો હતો રફતે રફતે તેમાંથી ટુકડાઓ છૂટા થયા અને એ રીતે મહોની ઉત્પત્તિ થઇ અને તે પણ આકાશમાં ફાટી લાગ્યા આપણી પૃથ્વી પણ સૂર્યમંડળમાનો એક ગ્રહ જ છે, અને કેટલાક સમય પછી પૃથ્વીમાંથી એક ટુકડો નીકળી પૃથ્વીની જ આસપાસ ફરવા લાગ્યો આ નાનો ટુકડો તે ચંદ્રમા લાખો વર્ષો સુધી પૃથ્વી એટલી તો ધગધગતા મરમ રહી કે તેની ઉપર જનદાગ વસ્તુ તો જીવો શકે જ નહિ પૃથ્વી ઉપર જીવ ક્યારે ઉત્પન્ન થયો તે વિશે કોઈ ખાતરી કહી શકું નથી. બહુ જ ધીમેધીમે અને લાખો વર્ષો પમાર થયા પછી આપણે જેને કુદરત કહીએ છીએ તે પહાડ પર્વત નીનાળા, જાડપાન, ખનિજ પદાર્થ, જનવરો વગેરે ઉત્પન્ન થયા અને છેડે મનુષ્યની પધરામણી થઇ, અને તે અગામાં પૃથ્વી રહેવા લાગક ડડી પણ બની આપણે જેને મનુષ્યના ઇતિહાસ તરીકે જાણખીએ છીએ તે તો માત્ર થોડાંક દગા વર્ષોની રમત છે પ્રાચીનવસ્તુવિદ્યા (archaeology) ના અનુમાનોને બાજુએ મૂકતા ઈ પૂ ૧૫૦૦ ની પહેલાના ઐતિહાસિક અંગેષો બાગ્યેજ આપણે હાય આવી ચકે, માટે તે સાલ પહેલાના સમયને પ્રાગૈતિહાસિક (pre-historic) રહેવામા આવે છે,

છે, તે નાશ ક્યાંથી પામે ? મનુષ્ય માત્ર દેહ નથી; તે પહેલાં આત્મા છે, પછી આત્માનું જોળિયું યાને દેહ છે. જોળિયાનો નાશ જરૂર થશે, પણ આત્મા અજર, અમર, અવિનાશી રહેશે. માટે પોતાં પછી કાંઈ પ્રકારની દસ્તી જ નથી એવી અકલ્પની માન્યતા છોડી દેવાથી મોતની બીક પણ ધણે દરજ્જે દૂર થશે.

—x—

૩. મોતની અનિવાર્યતા

મોત. જેટલું જાણનાર કે તેટલું જ તે અનિવાર્ય અને અચોક્કસ પણ છે. મોતના માર સામે ક્ષણપણની ઢાલ ધરાતી નથી કે હિંમતનું બખ્તર પહેરાતું નથી. મોતની ધડી આપોંકે તકદીર આમળ તદબીર લાચાર. મોતની ખીમારીનો જે તખીબો ઈલાજ થતો હોત તો ધીમતો અને તાજપતિઓ મરત શેના ? એક સહેનચાહ જ્યારે મરણપ્રધારીએ સૂતો હોય ત્યારે તખીબોની તો કાંઈ તમી નથી હોતો, મગર તે જ પ્રમંગે સૌનો સુધબૂધ ગૂમ થાય છે, સાત સાંધતાં તેર તૂટે છે, અને સૌના દેખતાં જમડો પોતાના શિકાર સાથે ફેલેલથી વિદાય થાય છે. હરરાજ આપણે મોત બણી જ કદમ ધરીએ છીએ દરેક દિવસને અંતે દૂક જીવનમાંથી એક દિન કમી થાય છે. એ કારણે તો કેટલીક કામો વર્ષમાંકને દિવસે શોક કરે છે કે એટલો તે માણસ મૃત્યુની નજદીકે પહોંચ્યો. કૂતરા અંતે ધોડા કરતાં માણસનું આયુષ્ય લાંબું હોય છે, અને માણસના કરતાં કામદા અને દાંથીની ઉમર લાંબી ગણાય છે; પણ લાંબી હોય તો દૂકી, એક દિવસ સૌનો અંત તો છે જ. માણસ ધણું ધણું તો સો વર્ષ જીવે : એક કુટુંબનો વૈભવ એથી ત્રણ સદી સુધી પણ રહી શકતો નથી, તેટલાં અનેક કારણોમર તેની ધનસંપત્તિ ફાટી ધડ જાય છે. એક કુટુંબનું નામ થોડીક સદીઓ સુધી આસ્થા બાદ બેટાઓની વૃદ્ધિના અભાવે તે આપોઆપ અટકે છે યા દરક દીકરાઓ લઈ તે કુટુંબની નામનાં ચાલુ રાખવી પડે છે. એક બાદશાહી વંશ પણ ચારપાંચ સદીથી વધુ લાગ્યેજ ટકે છે, કેમકે ત્યાર બાદ લાંબા, બળવા વગેરેને કારણે એક બીજો જ વંશ તખ્તનસીન થાય છે. જગતમાં અનેક સહેરા વસાયા અને પડ્યા, સહેનચાહતો ખરપા થઈ અને જરબાદ મઈ, મુગો જીવ્યા અને આયમ્યા, સંસ્કૃતિઓ રચાઈ અને વીસરાઈ. પૃથ્વીમાતાને જોળે અનેક બાળકો રમી મર્યા અને તેને જ માથાણુ જોળે પોતીને પડ્યાં પણ છે. આપણે સૌ

હવે વિગત પ્રમાણે પૃથ્વીનો અંત જરૂર આવશે, બલકે આવશે જ નોંધવું કે કદાચ એક મહા માથે તે અચકામણીમાં આવે કે કદાચ એક ખરતા તારા સાથે પછડાઈ તે ફેંટા ચાલે વળી એમ મનાય છે કે સૂર્યનું દળ ખર્ચા જ કરે છે, તે ધીમે ધીમે ઠંડા પડતો જાય છે અને તેની ગતિ પણ મદ પડે છે એટલે એક દિવસ સૂર્ય તદ્દન જ ઠંડા પડી જશે, અને જો એમ થયું તો સૂર્યની ઝરમી અને તેજ વિના પૃથ્વીના મનુષ્ય પશુપક્ષી કે આડપાન વગેરેનું જીવન જ અશક્ય બની જશે આપણી નિંદગીનો ઝંડો જ સૂર્યના પ્રાણદાયી તેજમાથી રકુરે છે, અને તે મારશે તો સૂર્યની સ્તુતિ વેદ અને અવરતા વગેરે સાસ્ત્રોમાં કરી છે અને જ્યાં સૂર્યનાગવચ્ચનું તેજ જ જાંખું થઈ તેની મગ્ની ઠંડી થઈ જાય ત્યાં પછી પૃથ્વી કેવી અને નિંદગી રીતી ? વળી ચંદ્ર તો સૂર્યનાં ઉછીનાં તેજથી પ્રકાશમાન થાય છે પણ જો સૂર્યનો જ પ્રકાશ ન હોય તો ચંદ્ર તો ક્યાંથી જ ટપી શકે ? એટલે એનો પણ નાશ નક્કી સમજવો દુનિયામાં હમેશાં ગોક આખી વરતુને નિભાવવા માટે તેના એક ભાગનો ભોગ આવવો પડે છે, કેટલીક વેળાએ શરીરને બચાવવા શસ્ત્રક્રિયાથી એક હાથ માંથી નાખવાની જરૂર પડે છે તે જ પ્રમાણે સૂર્યમંડળને ટકાવવા સારું કદાચ ઈશ્વરને આ પૃથ્વીની કુરબાની કરવાની જરૂર પડે, અથવા તો આખા વિશ્વના દિત માટે તમામ સૂર્યમંડળને ફેંટા કરવાની પણ આવશ્યકતા જોઈ શકાય તે માલેકના અપાર હડાપણમાં કોણ જિનરી શકે ? વિશ્વનિયતાની મહાન યોજનાનો ભેદ મનુષ્યની અધુરપણાથી કેમ કળી શકાય ? પરંતુ આજ ને કાલ નિરાશ થઈ ગભગભવાની જરૂર નથી કારણ કે આ સંધણ થતાં હજી લાખો વર્ષો લાગશે અને તેટલામાં તો તવારીખના તખ્તા ઉપર અનેક વાનાઈ ખૂશાઈના નાટકો બજવાઈ જશે મગર એક અનુમાન તો નક્કી જ છે—કે મનુષ્ય અને પશુપક્ષી મોતને અધીન છે એટલું જ નહિ પણ તમામ કુદરત, પૃથ્વી ચંદ્ર મહો, તારા સૂર્ય સૂર્યમંડળ અને આખું વિશ્વ પણ એક દિવસ ફેંટા થશે જેનું નામ તેનો નાશ જ છે, જે જીવ્યુ તે આધમરો જ ફેંટાની છાપ કુલ હસ્તીની સરૂઆતથી જ તેના ઉપર પડે ચૂકી છે વિશ્વના લઘાટે વિનાશનો લેજ લખાયેલો જ છે અદ્વૈતમૂર્તિ વિવાદ અમર કાઈ નથી અને રહી શકશે પણ નહિ

આપણે સૌ મોતની સજ્જ પામેલા યુનેગાર સમાન છીએ માત્ર એ સજ્જ ક્યારે અમલમાં ચુકારો તે આપણે જાણતા નથી વળી મોતનાં દર્શન આપણને દરરોજ ડાબે ને પગને થાય છે રોજ દિવસ અને રાત્રિના

હૃદય અને અત આપણે જોઈએ છીએ; મહા કાલના ધુરાનુમા ફૂલો આજે
કમ્ભાતાં દેખીએ છીએ, જોખનના જોગને બદલે છુદાપાની નખળાઈ
અનુભવીએ છીએ, યૌવનના મૌનદર્શને ડેકાણે ધડપણની કરચળાઓ નિહા-
ળીએ છીએ. ધરતીકંપ, અતિવૃષ્ટિ, જળપ્રલય, જ્વાળામુખી ફાટવાની
આફત, આજ, મહામારી વગેરેથી વિનાશ પથરાતો જાણી આપણે ત્રાસ
પામીએ છીએ ગાય દોર અને ઘેટાં બકરાને કતલખાનામાં જતા જોઈએ
છીએ, રાજિદા છાપામાં મહાયુદ્ધના સમાચાર વાચતા મનુષ્યજાતિએ
રમેન્ડાએ લીલા કરેલા કસાઈ-જાગરમાં પોતાના જ બધુઓનો યતો કચ્ચર-
ધાણું વાગી અફસોસ કરીએ છીએ મોતને આવવાના હજાર રસ્તા અને
પેસવાના હજાર દરવાજા હોય છે અને તે દરવાજા હમેશા ખુલ્લા જ
રહે છે કોઈપણ ધડીએ, કોઈપણ રચણે કોઈપણ સ્થિતિમાં, કોઈપણ
વ્યક્તિ ઉપર મોતની અણધારેલી અને અણગમતી સવારી આવી પહોંચે
છે. આસપાસ, અહીં તહીં, સઘળે જ દરેક વસ્તુનો અત આવતો દેખી
આપણે જાણે મોતથી દેવાઈ જઈએ છીએ, શસ્ત્રક્રિયા કરતા તખીઓની
માફકે આપણી લાગણીઓ છુટી અને જક બની જા છે, અને મોતની
ભયકંઠતા પણ ધડીભર છુલાછ જવાય છે મોત સર્વવ્યાપક હોવા છતાં
આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે આ ગંભીર વિષય પ્રત્યે આપણું ધ્યાન બેચાટું
નથી અને આપણી બેદરકારી તો એવી હોય છે કે જાણે કમમાં કમ
ગસ્તાખીઝ (હવામત) સુધી તો જાણે અહીં જ પહોંચે માડીને રહેવાના
હમ જે !

જ્વાળામુખીની તળેટીએ વસાયેલા ગામોના ગહેવાસીઓ, જ્વાળામુખી
ફાટશે અને તેઓ સઘળાઓ એકદમ હસ્તીમાથી નિસ્તીમા ફેગવાઈ જશે, એવી
રાજ ફિકર ચિંતા કરતા નથી, એવો કોઈ ભય જાણે અસ્તિત્વમાં હોય જ
નહિ તેમ રાત અને દિન નાચગગ અને ખુશાલીમાં પમાર કરે છે સામાન્ય
માણસની કાલત પણ એવી જ છે તે જાણે છે કે નાશ નક્કી છે અને
કોઈપણ ધડીએ આવી પહોંચશે, છતાં નથી તેને તેની પામમાલીની ચિંતા,
કે નથી તેને ક્ષના ચંવાની ફિખર મહામાગ્નમાં એક જાણીતી કથા છે કે
એક વેળાએ એક વણે ધર્મગજ યુધિષ્ઠિરને અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા એક પ્રશ્ન
એવો હતો કે આ જગતમાં મોથી મોટી નવાઈ કઈ ? યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે
દરેકને આપણી આજીવન આપણે અનેક માણસોને મરતા જોઈએ
છીએ છતાં દરેક જણ વિચારે છે કે જીવન મધગા મરશે, પગલું તે પોતે
તો મૃત્યુથી બચી જવા પામશે આના કરતાં વધુ આશ્ચર્યકારક બીજું કંઈ

હોષ શકે ! ખરે જ, દેખતી આંખે પાટા બાંધવાથી ઉત્પન્ન થતા અંધાપાનું એમડ લાગવું જ ક્યાંથી ? કદાચ ભારે આફનો આવી પડે ત્યારે અથવા તો જોખનનું પૂર એસરે તે વખતે આ ગંભીર સવાલની દરતી છે એવો માન ખયાલ થાય છે.

મોતનું સામાન્ય સર્વજ્ઞ દેલાયેલું હોય છે. એક કવિએ કહ્યું છે તેમ, એવું એક પણ ઘેટાંનું ટોળું ન હોય કે જ્યાં કોઈક વેળા એક ઘેટું કમી થતું ન હોય : એવું એક ઘર શોધ્યું નહિ જડે કે જ્યાં વખતોવખત એક ખુરસી ખાલી ન પડતી હોય. આનો વિચાર કરવા બેસીએ તો આપણને દુઃખ થયા વિના ન રહે. ઈરાનનો હખાલની વંશનો બાદશાહ ઝકંસીસ મુનાન જીવા સારુ ૨,૩૦૦,૦૦૦ સિપાઈઓનું જંગી લંકર લઈ નીકળી પડ્યો એમ મુનાની તવારીખનવીમ આપણને જણાવે છે. તે તાજપતિએ પર્વત ઉપર ચડીને જ્યારે પોતાની વિશાળ સેનાનું નિરીક્ષણ કર્યું, ત્યારે સો વર્ષ બાદ એ સધળા સૈનિકામાંથી એક પણ ખાકો નહિ રહે તે વિચારથી તેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં, અને મનુષ્ય-જીવનની ક્ષણજી સ્વરતાનું તેને સચોટ બાન થયું લડાઈ લડતાં યા ધરમાં, હાલતાં ચાલતાં યા આરામ લેતાં, ખીમાર પડીને યા પૂરી તંદુરસ્તીમાં, ધક્કપણમાં, જુવાનીમાં યા બાલ્યાવસ્થામાં, કારણે યા અકારણે મોતનો દેવ અચ્ચૂંચ આવી પહોંચી કહેશે “ માન ન માન, મય તેરા મહેમાન ! ” ગરીબ જૂખમરાથી મરે તો શ્રીમત બદ્દજમીથી મરે : કોઈ મોતને તેડું કરવા જઈને મરે અને કોઈ મોતથી નાસતો હોવા છતાં મરે, કારણ મોડે વહેલે મગવું એ જ કુદરતનો કાનૂન છે.

કિસાગોતમી નામની એક સ્ત્રી એક વેળા પોતાના બાળકના મૃતદેહ ઉપર અંધ સારતી હતી અને કોઈના દિલામા ઉપર લક્ષ દેતી નહોતી. તે જોઈ મદદાત્મા જુદાં તેને કહ્યું કે મને એક મૂડી રાઈ લાવી આપ, પણ તે એવા ધરમાંથી લાવ કે જ્યાં મોતનું નામનિશાન ન હોય તે સ્ત્રી શહેરબરમાં ફરી સાંજે યાકો મદદાત્મા જુદાં પાસે ખાલી હાથે આવી અને બોલી કે રાઈ તો મળ્યાં આપવા માંડી પણ પૂછપરછ કરતાં જણાયું કે કોઈનાં માથાપ, તો કોઈનાં બાઈમહેન યા સર્ગાસર્ગથી મરણ પામેલાં તો ખરાં જ. જુદાં ભગવાને તે ઉપરથી ઉપદેશ કર્યો કે જ્યારે તું જાણે છે કે મોત આટલું સર્વવ્યાપક છે ત્યારે તારા બાળકનો ગમ શા માટે ધરી બેસી છે ? જ્યાં દુનિયાનો ધારો જ એવો, જ્યાં ધરધરનો અનુભવ પણ એવો ત્યાં શોકને ઠેકાણે પ્રાર્થના અને વિલાપને ઠેકાણે પોતાની

હંમેશની ફરજને અગ્રસ્યાન આપવામાં જ હઠાપણુ સમાયું છે.

આરંભ પછી અંત, દિવસ પછી રાત્રિ અને જીવન પછી મૃત્યુ એ તદ્દન કુદરતી છે. ઈશ્વર સિવાય જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તેની સાથે સાથે જ તેનો અંત પણ કલ્પવામાં અને નિર્માણ કરવામાં આવે છે, માટે મોતને “ઉત્પન્ન કરવાની” ઈશ્વરને જરૂર જ નથી, કેમકે જીવનની ઉત્પત્તિમાં જ જીવનનો વિનાશની શક્યતા જોઈ શકાય છે. માટે જ મોતની ઉત્પત્તિ વિશેની દત્તકથાઓ આપણને ઝાઝો સંતોષ આપતી નથી. એક ગ્રીક દત્તકથા પ્રમાણે જગતમાં જન્મ લેનાર સૌથી પ્રથમ ઓનું નામ પેનડોરા હતું. તેના નામ અનુસાર દેવોએ તેની ઉપર પ્રસન્ન થઈ અનેક પ્રકારની ખસિસો કરી હતી, પરંતુ તેને એક પેટી આપી તે ન ખોલવાની સખત આદા કરી હતી. કુતૂહલને વશ થવાથી પેનડોરાએ આખરે તે પેટી ખોલી અને તેમાંથી અનેક પ્રકારનાં દુઃખો નીકળ્યા જગતમાં ફેલાયાં, અને તે પેટીમાંથી જ મોત પણ નીકળ્યું. વળી મહુદાઓના “જૂના કરાર”ની જાણીતી દત્તકથા પ્રમાણે આદમ અને ઇવને ઈશ્વરે ઇડનના બાગમાંનું અંમુક ઝાંડનું ફળ ખાવાની બંધી કરી હતી, પરંતુ ખુદાના ફરમાનને તેઓ તાબેદાર ન રહેવાથી પાપ અને મોત આ જગત ઉપર ફરી વળ્યાં. જો એમ જ હોય તો પેનડોરાએ પેટી ખોલી તે પહેલાં અને આદમ અને ઇવે પ્રતિબંધ થયેલું ફળ આખ્યું તે પહેલાં શું મોત ન હતું ? શું આદમ અને ઇવે પહેલાં તમામ કુદરત અમર હતી ? શું ઝાડપાન, જીવજંતુ ઝાંખનો આદમની પહેલાં નાશ હતો જ નહિ ? સાદી સમજ પ્રમાણે આપણે જાણી શકીએ કે ખાવા આદમે હાલ પશુ ભણું દશે ત્યારે અનેક જીવજંતુઓ તેમનાં કદમ નીચે કચડાઈ ગયાં હોવા જોઈએ, અને તેઓએ ત્યારે પાણી પીધું દશે ત્યારે દરેક ઘૂંટણમાં તેઓએ અભણ્યે અનેક જીવાત ગળી જઈ તેમનામાં મોત ફેલાયું દશે ત્યારે પેનડોરા અને આદમથી જ મોત દસ્તીમાં આયું એમ કેમ કહેવાય ? માટે મોત એક અકસ્માત નથી, એક ખતેસો ખનાવ નથી, પણ અપાર હઠાપણુવાળી ઈશ્વરની ગણતરી અને યોજનાનું પરિણામ છે. જગતના ઉત્પત્તિકાળથી જ મોત પણ દસ્તીમાં આવ્યું છે, અને ઈશ્વર સિવાય એવી એક પણ વસ્તુ કલ્પી શકાય એમ નથી કે જેનો અંત મોડે વહેસે આવી શકે નહિ.

વળી મોતની અચોક્કસતાનો ગજબ પણ અકળાવી નાખનારો હોય છે. લગ્નનો શુભ પ્રસંગ હોય ત્યારે કાઈ નજદીકના સગાંનેહીનું મૃત્યુ થાય; અથવા, કાઈક વખત તો લગ્નક્રિયા પૂરી થયા બાદ વરરાજ્ય જ

પાટલા ઉપર મોતની નિદ્રામાં ઢળી પડે છે મોતની ધડી અચૂક જાણી શકાતો હોત તો એક નિર્દોષ જાણાને વૈધવ્યના સંતાપમાં નાખવાનું કોણ પસંદ કરત ? ડેમોકલીસ નામનો એક ખુશામતખોર સાધરેકધુકના હકિમ ડાયોનિસિયસના પુષ્કળ વખાણ કરતો અને ગજપાટ ઉપર મિરાજનારને સુખચેનની સીમા જ ન હોય એમ તેને કહ્યા કરતો ડાયોનિસિયસે રાજ-ખાદીએ એમનારની જોખમદારીઓ રૂબી હોય તેનો બોધ ધીખવવા તેને એક દિવસ જમવા બોલાવ્યો, અને ડેમોકલીસના ખરાખર માથા ઉપર એક તલવાર એક વાળથી ટાંગવામાં આવી બાપડા ડેમોકલીસને જમવાનું સૂઝે નહિ, પકવાનોમાં મન પરોવવા જય તેટલામાં હમણાં તલવાર તૂટી પડી પ્રાણ લેશે એ વિચારથી હોશ ઊડી જય મોત પણ ડેમોકલીસની તલવાર સમાન એક અંચોક્કસ આકૃત છે : એ આવી પડશે અને પ્રાણ લેશે તે તો નક્કી, પણ ક્યારે ક્યા મળેગોમાં અને કઈ હાલતમાં તે કોઈથી કળી શકાતું નથી

અજાણ્ય જેવું તો એ છે કે આવતી કાલે મરનાર માણસ આજે પોતાને બેહદ સુખી અને તન્દુરસ્ત સમજે છે જીલિયસ સીઝર નામના મહાન યોદ્ધાને આવતી સવારે બેજાન કરવાનો પ્રયત્ન રચાઈ ચૂક્યો હતો, તેટલામાં તેના એક મિત્રે તેને પૂછ્યું કે દુનિયામાં સૌથી સુખી માણસ કોણ હશે ? સીઝરે અજાણ્ય થઈ કહ્યું કે હજી મને આ સવાલ પૂછે છે ? શું તું જાણતો નથી કે મારા જેવો સુખી અને જળવાન હમણાં ખીજે કોઈ નથી ? ખીજી સવારે જ એ સુખી અને જળવાન માણસ અનેક કાવતરાખોરાની કટારોનો બોમ બની રોમન સીનેટની વચમાં ધૂળ ચાટતો જમીન ઉપર પડ્યો રોમનોમાં આવા દાખલા બનેલા હોવાથી તેઓમાં કહેવત છે કે ખુદા જેનો જાન લેવા ઈચ્છે છે તેને પહેલાં આધેજો બનાવે છે દાનેશમંદો જ્યારે અતની ધડી પારખી શકતા નથી, જ્યારે ' ન જાણ્યું જાનકીનાથે સવારે હુ થવાનું છે, ' ત્યારે સીઝર જેવો અભિમાનથી અંધ બનેલો એક સરખુખત્વાર તે શી રીતે જાણી શકે ? આપણે મનમાં મલકાઈ વિચાર કરીએ છીએ કે ન-મ ધાસ અને ખુશનોદાર ફૂલો ઉપર આપણે ચાક્ષીએ છીએ, પણ તે ધાસમાં જ ઝેરી નાજ છુપાયેલો છે તે જોવાની આપણી આંખ નથી

બેબિલોનનો ગાદસાહ અને જેરસેલમનો મહાન વિજેતા નેબુકડનેઝર સત્તાના મદથી મસ્ત બની ગયો, અને ખુદાની એગાદતને ઢોકણે પોતે

ખનાવડાવેલી સોનાની એક મૂર્તિની પૂજા કરવા તેણે પોતાની તમામ રૈયતને ફરમાવ્યું જેઓ તેમ ન કરતા તેઓને બળતી બટ્ટીમાં હોમાવવામાં આવતા હોય તે રાજા દીવાનો બની જઈ બળદ પેડે ધાસ ખાવા લાગ્યો અંતમાં સૂકાઈ જઈ પામી અને ખુદ જ તમામ દસ્તીનો માલેક છે પૂજા તેની જ હોઈ ચક્ર અને પોતે તો ખુદાનો એક ખાકસાર બંદો છે એવું તેને જ્ઞાન થયું તે છ પૂ પદ્મ માં ગુજ્યો પણ તેનો પુત્ર બેલશાહાર અભિમાનમાં પોતાના બાપને જીવાવે એવો નીકળ્યો એક મિજબાની વેળાએ તે યરાબથી મસ્ત બની બેઠો હતો ત્યારે એક બેદી હાથ આવીને સામેની દીવાલ ઉપર એક ગુણ કલામ લખી ગયો પચમ્મર કાનયલે આવી તે ઉકવાવી બાદશાહને આપતા બધની ગભીર ચેતવણી આપી, મગર ગુમરાહ બનેનો તે રાજા ગફલત અને મોજશોખમાં મગ્યો રહ્યો અને પરિણામે ખીજી સવારે તે કતન પામ્યો અને તેનું રાજ્ય ધરાનીઓને હાથ મધુ જેનો વિનાશ નજદીક હોય તેને જ મગરૂરીનો નશો થકે છે જેમ કનક અને કામિનીની લાલચે માણસ પાપમાં ફસાય તેમ મગરૂરી અને અહંકાર રાખવાથી તે સીધો જમના જડમાં સપડાય છે મગરૂરી એટલે મોતનો ખેપિયો, અહંકાર એટલે બેખમરીનો અધાપો અભિમાન એ તો યમદૂતનો જ અધિમારી અને તેનો પ્રતિનિધિ

છ પૂ છઠી સદીમાં લિડિયાનો ગાળ કિસસ દુનિયાનો સૌથી તવગર પુરુષ ગણાતો હતો તેના દરબારમાં જણીતો યુનાની ફિલસૂફ સોલોન જઈ ચડ્યો ત્યારે તેની બાદશાહી પરાજિત કરવામાં આવી કિસસે પોતાનો અખૂટ ખજાનો તેને બતાવી પૂછ્યું કે દુનિયામાં સૌથી સુખી માણસ કોણ ? રાજાને ખાતરી હતી કે સોલોન જરૂર તેનું જ નામ દેશે પણ સોલોને તો કોઈ અજાણ્યા અને મરણ પામેલા બે ગ્રીકોનાં નામ કીધા. કિસસે ખીજવાઈને પૂછ્યું કે મારું સુખનું સાધન મારે આ બેમૂલ ખજાનો, તારી વિસાતમાં નથી ? તે ફિલસૂફે કહ્યું કે-ખજાનો ક્યાંસુધી રહેશે અને ખજાનો રહેશે તો આપ ક્યાંસુધી ટકવાના હતા ? વળી માણસ બહુ સુખી અને ધનવાન હોય તો દેવાને અદેખાઈ બિપજે અને તેનો નાશ કરવા માટે તેઓ બિપાયો ચોંટ છે સોલોને જતી વખતે બાદશાહ કિસસને કહ્યું કે જ્યાંસુધી એક માણસનો અંત દેવો છે તે જણી શકાય નહિ ત્યાંસુધી તેને સુખી કહેવાની ઉતાવળ કરવી નહિ અને થયું પણ તેમજ છ પૂ પદ્મ માં મહાન પારસી શહેનશાહ સાર્ધ રસને હાથે કિસમ ચિકસ્ત પામી કેદ પકડાયો અને તેને જીવતો બાળી

મૂકવાની ધાતકી સગ્ન ફરમાવવામાં આવી. જ્યારે લોકકાંને આંચ લગાડવામાં આવી ત્યારે ક્રિસમને સોલોનના ચબ્દો યાદ આવ્યા, અને દુઃખના માર્યા તથ્યવાર તેણે સોલોનનું નામ પોકાર્યું. આમ કરવાનું કારણ પૂછતાં ક્રિસમે ઉપસો ખનાવ કહી સંજનાવ્યો. જેથી સાર્ધરમ ઉપર પણ જોડી અસર થઈ, અને તેણે ક્રિસમને સગ્ન ન કરતાં તેને માનઆજર સાથે આગાદી બક્ષી. આ ખનાવને સત્તાવાર રીતે ઐતિહાસિક ગણવો કે કેમ તે વિશે વિદ્વાનો એકમત નથી, પણ તેનો બોધ તો સ્પષ્ટ જ છે. આજે ક્રિસમની વારી તો કાલે માધરસની વારી; માટે આવા પ્રમંથે આપણે પણ અંત આવવાનો જ છે. કદાચ સુખથી અને કદાચ દુઃખમય સંભોગોમાં, પણ નક્કી આવશે જ તે ધ્યાનમાં રાખી નમ્રતા અને નેકાથી વર્તવું તે જ મુનાસિબ છે.

૪. મોતની બલિહારી-જિંદગીની નાપાયદારી .

મનુષ્ય જે માત્ર શરીર જ હોય અને આત્મા ન હોય, જે તેની પ્રવૃત્તિઓ ધનમંચક અને બોખવિલાસમાં જ આવીને અટકતી હોય તો આ જીવનનું તાત્પર્ય શૂન્યથી વધારે નથી. માણસ એક પાણીના પરપોટા સમાન છે જેમાં તરેહવાર રંગો દેખાવાથી તે ખુશનુમા માણૂમ પડે છે, પણ હજી તો તેને વખાણવા જમ્મએ તેટલામાં તે ફૂટીને અદશ્ય થાય છે. જ્યારે જી માણની હવેલીને ફાટ પડી આવે ત્યારે આ કેમળ શરીરના શા આશરાઈ અંગ્રેજીમાં કહેવાય ■■■ કે as old as the hills યાને પર્વત જેટલું પુરાણું. પણ વિદ્વાન પ્રમાણે કુદરતમાં જ્યારે બારે ફેરફારો થઈ આવે, જ્યારે ધરતીકંપ થાય કે જ્વળામુખી ફાટે ત્યારે દરિયાને ઠેકાણે જમીન અને પર્વતને ઠેકાણે નદીનાળા નીકળી આવે છે, યાને સમુદ્ર અને પર્વત, જે પહેલી નજરે અવિનાશી દેખાય છે, તે પણ મૃત્યુના ફેરફારને અધીન તો છે જ. મનુષ્યજીવન એક આસોમજ્જવાસની ક્રિયા છે. જિંદગી એ જે નિરતી વચ્ચેની એક હસ્તી અને જે અંધકાર વચ્ચેનો એક અમકાર છે. ફૂટબોલમાં બહુ હવા ભરીએ તો તે ફાટી જાય; રીતસરની હવા ભરીએ ને કાષ્ટક કારણે તેમાં મોયના નાકા જેટલું પણ કાણું પડે તોપણ તે સોસવાઈ જમ્મને રમત માટે તકામો બને. રોજ હવા ભરી કમમાં લપ્પએ તોપણ લાંબા વખત પછી તે ધસાર્ધ પિસાર્ધ ફાટે તો ખરા જ. તેમ આપણી તંદુરસ્તી, વૈભવ, ઠાકમાઠ લાંબા કાળને અંતે મોત આવે ત્યાંસુધી

નથી રહેશે, કે અધન્યયેથી જ તેમા કાણુ પડી જશે તે કાર્પથી કહી શકાય તેમ નથી

આ જહાન કાર્પની ચર્ષ નથી, ચવાની પણ નથી અનેક કવિઓએ વાજખી રીતે દુનિયાને એક બેવફા સ્ત્રી સાથે સરખાવી છે બન્નેની મોહમાયાની ઇદ્રગળમાં એક મિનઅનુભવી જવાન લપટાય છે, બન્નેના બાલ સૌન્દર્યથી તે અબ્દાને અધ બને છે, બન્નેના વચનોની આશાએ તે હેડાવ્યો હોડે છે, અને છેવટે બન્નેની કાતિલ દગાબાજીનો ભોગ બની લગ્નહલ્લે તે ભોયે પહચાય છે જિંદગીની ઇમારત રેતીના જ પાયા ઉપર રચાઈ હોવાથી તે વખત જતાં જમીનદોસ્ત થાય છે, અને પગિશ્વાને જે અભાગિયા ઈન્સાને તેમા દિલ બાખ્યુ હોય છે તે દુનિયાની અને તેની દગારી મોહનીઓથી ધરાઈ જાય છે. હઝરત અલીનું એક તોધાયેલું વચન છે કે દુનિયા સાપ મમાન સુવાળી છે પણ તે સાપ સમાન એરી પણ છે જમત એક મુગજળ છે જે આપણી તરફ ઉશ્કેરે છે પણ હિપાવતુ નથી. દુનિયા એક સુતશન છે જેના ગુનાઓ દિવને ધડીભર તાજગી બહે છે, મગર તેઓમા વફાદારીની ખુશમો નથી. શેખ સાદીએ કહ્યું છે તેમ.—

જહાન અય પિસર મુલકે જાવીદ નીસ્ત,
ઝ દુનિયા વફાદારી ઉમ્મીદ નીસ્ત :

યાને, અય બેટા! આ જહાન જાવેદાન સુધી ટકી રહેતો એક મુલક નથી, આ દુનિયા તરફથી વફાદારીની ઉમ્મીદ જ નથી એક માતા પોતાના બાળકને રમના રમકકુ બાપે છે, તે ભાગે ત્યારે બીજી અને તે વૂટે કે ત્રીજી એમ આપના કરે છે, અને છેવટે “હવે રમત પૂરી થઈ, હવે હિપનાનો વખત આવ્યો” એમ કહી બાળકને સુવાડવા લાઇ જાય છે. તેમ જ હઝરત ઈન્સાનને એક પછી એક રમકકા આપે છે—દોલત, સ્ત્રી, પુત્ર, વાડી, ભૂગલા વગેરે, કાર્પ વૂટે છે તો બીજી પણ મળે છે, અને છેવટે રમ્યા ન રમ્યા કે દુનિયામાંથી કૂચ કવવાનું નમારુ વાગે છે, એટલે તનતોડ મહેનતે જમાવેલી વસ્તુઓ અહીં જ છોડી રેહવત કરવી પડે છે.

માણસ શરીરગળ કેળવી સુદ્ધિયાતુર્પ દાખવી, સત્તા જમાવી, દેશ પ્રદેશ જીતી લઇને છેવટે મેળવે છે શુ ? છેવટે તો તે માને પેટે જેવો ખાલી દાથે આવ્યો હતો તેવો જ તે પાછો જાય છે. તેણે બને દુનિયા જીતી હોય પણ અહીંથી એક કોડી પણ તે માથે લઈ જઈ શકતો નથી. ઓરિસ્ટોટલનો સામિર્દ અને મચહર જમવિજેતા મહાન સિંકદર જેટલો

બહાદુર તેટલો જ હુંદિસાળી પણ હતો. જ્યારે ભગ્નુવાનીમા તે મરવા સુતો ત્યારે તેણે દુકમ કર્યો કે તેના જનામમાથી તેના એ દાય બહાર કાઢવા કે લોકો જોઈ શકે કે જહાંગીર સિંહર બાદશાહ જેવો ધરતી ધ્રુવવનાર પણ ખાલી દાયે ખાકમા પડે છે. માટે ખુદાને વિમારી મેલી ધનૌસત સંપાદન કરવા પછવાડે જ ચિત્ત રોકી રાખવું એ બેવકૂફીની નિશાની છે જે માથે આવતું નથી તેનો મંત્રદ કવો, અને રૂડા કાર્યો, જે જરૂર કર્મના નિષ્ફળ આપણી માથે જ રહેશે તેની અવગણના કરવી, તે મૂર્ખાઈની જ પગલાળા છે દોડી ધામીને ઉવટે છ શીટની કમગમા જ પડવું હોય તો થુ કરી લેવા જેવું અને થુ ન કરવા જેવું છ તેનો વિચાર અવશ્ય થવો જોઈએ.

એક મુલતાન માટે કહેવાય છે કે તેની પાસે અપાર દોનન હોવા છતાં તે એવો અખીન હતો કે જ્યારે તે મરવા સુતો ત્યારે ખખનો છોડી તેના જીવ પણ જાણે શરીરમાથી નીકળવા નાગજ દનો, અને તે કાગલો તે બાદશાહ ફેમટનો બેચેનીમા પડી રહ્યો તેને બોધ આપવા તેના એક દરબારી તેની પાસે ગયો અને કહ્યું કે— 'જહાપનાહ ! મારો એક મિત્ર દંશ હતો તે થોકુક થવા મુગ્ધરી ગયો છે મધ રાતે સ્વપ્નમા આવી તે મને કહેવા લાગ્યો, કે મીનોઈ દુનિયામાં સોયની બદ્દતાથુ પડી છે, તેથી કાર્મ મરતું હોય તેની પાન મારે માટે સોય મોકલવાની મહેંગાની કર માટે આપ નામવગને અગ્ગર મુજરુ છુ કે આપ ગહેવન કગાની તૈયારીમા છો તો આ સોય માથે લેના જમો, અને મારા દોસ્તને ઈનાયત કગાની નવાજિશ કરમાવશે.' આવા મેહૂદા સખ્તો સાબળી મુનતાનને કોષ ત્રાસ્યો અને તે પોકારી જિંક્યો કે— અરે આ બેખબર ! અહાંથી ખીજ દુનિયામા સોય તે શી રીતે લઈ જવાય ?" તે દરબારીએ કાવકાર્મથી જવાબ આપ્યો કે— 'હુજુ' ! જો મીનોઈ જહાનમા એક સોય પણ ન લઈ જમ શકાય તો આપના આ અખૂદ ખખનને ત્યાં લઈ જવાની મનમા શા માટે ગડમચન કરો છો ? એ ખખનો જેના નસીબમા હશે તે ખારો, મગર આપ મન મોકળું રાખી અદનાહમાં ચિત્ત પરોવો શાંતિ મેળવવાનો જ પ્રયાસ કરો.' જેટલી દુનિયાદારી અને ધનદોલન પ્રત્યે આપણી આસક્તિ તેટલી ખુદાથી આપણી જુદાઈ, અને મૃત્યુ સમયે આપણી બેકારી દુનિયાના જેટલા વળમણો આર્જા હશે તેટલું મોત શાંતિ અને ખુશાલીભર્યું આપશે.

બાદશાહ સિકંદરે જે બોધ જગતને આપ્યો તેને મળતો જ બોધ સુલતાન સલાહુદ્દીન યુસુફ, (જે સેલેઝિનને નામે ઇતિહાસમાં મશહૂર છે) તેણે આપ્યો હતો. પોતાના મરણ સમયે તેણે ફરમાવ્યું કે જ્યારે દેહન કરવા માટે મને લઈ જાઓ ત્યારે એક લાલા ઉપર મારું કફન બિડતું કરજો, અને ખાસોઆમને જાહેર કરજો કે—‘સુલતાન સલાહુદ્દીન પોતાની સાથે જે દોલત લઈ જાય છે તે’ જુઓ : એના તમામ તાબેના દેશો, કીર્તિવંત જીતો અને માલખજાના છતાં એની સાથે માત્ર આ કફન જ રહેવા પામે છે’ તે જ પ્રમાણે રામન બાદશાહ સેવેરસ પોતાના મરણ સમયે અફસોસ કરતો બોલ્યો—“જ્યારે હું લડાઈઓમાં જીતો મેળવતો ત્યારે જીતવા માટે મને આ વિશાળ દુનિયા પણ બહુ નાની લાગતી; અને હવે મારા મરણ બાદ જ્યારે મારો અગ્નિસંસ્કાર થશે ત્યારે મારી રાખ એક નાના સરખા વાસણમાં સમાઈ જવા પામશે.” ધન મેળવવામાં અને સત્તા જમાવવામાં પસાર થયેલું જીવન કેટલું નિરર્થક હોય છે તે આ જાણીતા પુરુષોના મરણ સમયના ઉદ્ગારો ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ.

જિંદગીને શેતરંજની રમત સાથે આપણે સરખાવી શકીએ. શેતરંજના તખ્તા ઉપર એક સોઠું પોતાને રાજ માની દમામથી ચાલે છે, બીજું પોતાને વજર સમજી દોકામ કરી મૂકે છે. ત્રીજું હાથી બની વાહોમ ધસી આવે છે, ચોથું ઘોડો, મધ ફરકે મારે છે, પાંચમું જીંટ બની ફલગ ભરે છે, જ્યારે બન્ને બાજુના પાદાઓ તો જાણે કચકાઈ મરવા જ પેદા થયાં હોય એમ જણાય છે. તે જ પ્રમાણે આ દુનિયામાં પણ સૌ કોઈ પોતપોતાના ગાનમાં ગુલતાન છે, પોતાના કામમાં મસ્તાન છે. કોઈ પોતાને રાજા યા વજર, કોઈ પોતાને સાધુ યા ફકીર માને છે; કોઈ પોતાને શ્રીમેત માની નિર્ધનનો તિરસ્કાર કરે છે; કોઈ પોતાને હિમ્મત કુળ કે જાતિનો સમજી નીચ મનાતાં કુળ કે જાતિનાં માણસો તરફ નફરત જાહેર કરે છે. પણ જેમ શેતરંજના સોઠાં રાજા કે વજર વગેરે હોવા છતાં વસ્તુતઃ છે તો માત્ર લોકોના દુકા અને રમત પૂરી થયા બાદ પડે છે ત્યારે એક જ થેલીમાં, નેમ માણસો પણ—અમે હિમ્મત અને તમે નીચ, અમે મોટા અને તમે ખોટા, આ મારું અને તે તારું—નો એક જ જિંદગીમાં ખેતી રહ્યા પછી સૌ આ જ ધરતીના વિશાળ પેટમાં એક જ પકિતએ સાથે સમાય છે.

નાટક તે દુનિયાની આરસી મનાય છે, અને દુનિયાનો એક જાણવા ચાહનારને નાટકનું રહસ્ય જાણવું જરૂરી થઈ પડે છે એક નટ પોતાની કુશળતાથી ઓતાઓને ચેટ પકડીને દસાવે છે યા ગમગીનીથી બેબાકળા બનાવી ઘેર મોકલે છે તે ગાડો ચલાવો, ખીમાર હોવાનો અને મરી પણ જવાનો દેખાવ કરે છે, પણ ખરું જોતા તે હમતો પણ નથી, રોતો પણ નથી, મોઢો પણ નથી મરતો પણ નથી, એ તો પોતાના ધધા અનુમાર માત્ર અભિનય કરે છે તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય શરીર નથી પણ આત્મા છે, અને આત્મા હસતો કે રોતો નથી આત્માને વળી તવંગરી અને મુશ્કિલી જેવી ? આત્માને ખીમારી કયાથી અને આત્માને મોત તો આવે જ શેનું ? એકસો આયનામાં એક સૂર્યનું તેજ ચમકતું દશે, તે સો આયના બાગી જાય તોપણ તેથી સૂર્ય કાંઈ નાશ પામતો નથી તેમ જ અનેક શરીરોમાં એક જ દિવ્ય તત્ત્વ ચમકે છે અને દરેકને જુગે આત્મા હોય એવો ભાસ પણ થાય છે તે શરીરો નાશ પામ્યા છતાં આત્મા તો અજર, અમર અને સૌની માસીરૂપે કાયમ ઊભો જ રહે છે આ નાપાયદાર જિંદગીના તખ્તા ઉપર મોતરૂપી પરદો પડે ત્યાંસુધી દેશ, કાળ અને સ્થિતિને વશ થઈને, આનુવંશિકતા અને વાતાવરણ (heredity and environment) ને અધીન બનીને, અને ગયા જવના સત્કર્મો કે કુકર્મોના ફળ ભોગવીને માનવી અમુક ભાગ ભજવી જાય છે જેમ એક નટ તે રાગ કે ફકીર નથી પણ એક નટ જ છે એક મનુષ્ય જ છે, તેમ આત્મા પણ કોઈ રાય કે રક નથી પણ આત્મા છે, ધૃત્યનું ચેતન જ છે આત્મા નાશવત શરીરમાં હોવા છતાં નાશ પામતો નથી, શરીર દ્વારા બનાઈ મૂરાર્ધના કાયો થાય છે પણ આત્મા તો ખુદાર્ધ હોવાથી એ નેકી નદીથી પણ અતગ રહે ॥ આત્માના સત્ત્વને આત્માના બાહ્ય દેખાવ સાથે ભેગવી દઈ આપણે મૂલતીમાં પડી ગભીર બૂતો કરીએ છીએ

જ્યારે કુતીપુત્ર અર્જુનનો વીરપુત્ર અભિમન્યુ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો ત્યારે અર્જુનને એટલો ભારે આઘાત થયો કે સૌને ચિતા થઈ કે કદાચ પુત્રવિયોગને કારણે તેનો દેહ પડે પ્રજ્વળે ખાસ કૃપા કરી અર્જુનને જીવતા જીવત ખીજી દુનિયામાં જઈ પુત્રને મળવાની સ્વગત પણ કરી આખી ખીજી દુનિયામાં અર્જુન ગયો ત્યારે પોતાના પુત્રને પોપટના રૂપમાં એક બગીચામાં બેઠેલો જોયો, તેણે જ ખુશાલીથી “મારો પુત્ર, મારો પુત્ર” એવો પુકાર કરી અભિમન્યુ તરફ દોડ્યો અભિમન્યુએ સંપૂર્ણ શાંતિથી કહ્યું— ‘તમે કોણ છો ? હું તમને ઓળખતો નથી આ જીવનમાં હું પુત્ર

નથી, સગો નથી, સંબંધી નથી, પણ માત્ર એક આત્મા છું અને તમને પણ એક આત્મા તરીકે પિછાનું છે. પિતાપુત્રની રમત રમવી હોય અને સગાસનેહીના ભોગ ભજવવા હોય તો જે દુનિયામાં આવા નાટક ચાલતાં હોય ત્યાં પાછો જાઓ. તમે મને માત્ર શરીર દીધું હશે એટલે આપણા વચ્ચે તો માત્ર શરીરની જ સગાઈ, અને તે તો જ્યારે રમશાનમાં તમે મને બાળી બાળ કર્યો ત્યારે પૂરી પણ થઈ ગઈ. હું આત્મા છું, અને આત્મા તમે મને આપ્યો નથી પણ દેવે દીધેલ છે, ત્યારે હવે તમારું શું છે જે ઉપર હક ઉઠાવતા તમે આ જીવનમાં ચાલી આવ્યા છો? લાખો વાર જન્મ લઈએ તો લાખો માણસના બાપ કે બેટા થવું પડે, પણ તે બધાની સાથે આત્માને શો સંબંધ? એક બંધ પૂરા થયો કે તે ખેલ ખતમ જ થયો સમજવો. કાંઈ માણસને કેદની સજા થઈ હોય તો તે બીજા કેદીઓ સાથે મિત્રાચારી રાખી સુખદુઃખની વાતો કરી પોતાનો વખત પસાર કરે છે. પણ કેદમાંથી છૂટ્યા પછી તે ખરો મુખ્ય હોય તો પોતાના કેદી મિત્રો સાથે રહેવા પાછો બેઠી પહેરી બદીખાનામાં આવવાની ઇચ્છા કરે તેમ એકબંધર મોતમાંથી છુટકારો પામ્યા પછી માતાપિતા કે પત્નીપુત્રને મળવા માટે પણ કાંઈ નીચલા જીવનમાં જવાની તલમ રાખતો નથી, કેમકે —

“કાના છોકરા, કાની નારી, કાના મા ને બાપ,
કાના સગા, કાના વહાલા, મિત્રા સૌ સતાપ” —

આવા શબ્દો સાંભળી અર્જુન નિરાશ થયો, પણ મૂંઝા પછવાડે કલ્પાત કરવું કેટલું નકામું છે, જીવન કેટલું સજીવન છે, અને આત્મા કેવો અમર છે તે વિશેની તેની ખાત્રી થયે તેણે શોક તજ્યો.

શરીર અને આત્માના સંબંધનું સુદર વર્ણન આપણને શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી મળી રહે છે અર્જુનના પૌત્ર રાજા પરીક્ષિતને શાપ હતો કે તે અમુક દિવસે તણક નાગના ડંખથી મરણ પામશે શ્રીમદ્ ભાગવતના દ્વાદશ સ્કંધમાં પરીક્ષિત રાજાના મૃત્યુના બચતું નિનારણ કરતાં શ્રી શુક્રેવળ ઉપદેશ કરે છે કે—“હે રાજા! જેમ બીજા અકુર રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અંકુર ફૂટી બીજા રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ શરીર પણ પુત્રપૌત્રાદિક રૂપે ઉત્પન્ન થયા કરે છે, પણ તું માત્ર શરીર ન હોવાથી તારી તેમ ઉત્પત્તિ થતી નથી, કારણ કે જેમ અમિ લાકડામાં બાપક હોય ત્યારે પણ તે ખરું જોતા લાકડાથી જુદો જ છે, તેમ જ તું પણ શરીરમાં બાપીને રહેલો છે, છતાં પણ ખરી રીતે તું શરીરથી જુદો જ છે આત્માની ઉત્પત્તિ થતી

નથી પણ આ સૌ ફેરફારો દેહના જ છે. સ્વપ્નમાં આપણે આપણું માયું કપાઈ જતું જોઈએ તો તે દેવળ એક ભ્રમ છે, કારણ કે આપણે કંઈ તેથી મરતા નથી પણ સવારે જીવતા ઊઠીએ છીએ; તેમ આત્મા તો જન્મમરણનો માત્ર દ્રશ્ય છે, માત્ર સાક્ષી છે, અને તે જન્મમરણથી રહિત પણ છે.

માણસની મોટામાં મોટી ભૂલ તે તે આત્મા નહિ પણ શરીર છે એવી ખોટી માન્યતામાં સમાયેલી છે. સામાન્ય માનવી તે બાપડો શું કરે ? જીવનની દરેક બીજીએ—ખાતાં પીતાં, બેસતાં બેઠાં, દસતાં રોતાં, બોલતાં સાંભળતાં, હર્ષમા કે શોકમા, આશામાં કે નિરાશામાં—તેનું શરીર જ તેને કાર્ય કરતું લાગે છે; એટલે દરેક પળે તે શરીર જ છે એમ માનવાની એને સ્વાભાવિક દૃશ્ય પડે છે. પરંતુ જ્યારે તે મનન કરે છે અને દેહના અને આત્માના ધર્મોની તુલના કરે છે ત્યારે તે જાણે છે કે તે વસ્તુતઃ આત્મા છે, જ્યારે દેહ તો આત્માનું વસ્ત્ર માત્ર છે, અને જન્મમરણ શરીરના હોય છે, આત્માનાં નહિ. આત્મા તો નથી જન્મતો કે નથી મરતો; નથી તેમાં પ્રગતિ કે ફેરફાર, નથી તેમાં હર્ષ કે શોક; નથી તેમાં વધવટ કે વિકાસ. આત્મા તો ઈશ્વરનો જ અંશ છે અને ઈશ્વરની પેઠે જ તે આ બધી ક્રિયાઓથી પર રહે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના છઠા સ્કંધમાં નારદજી કહે છે કે—પૂર્વજન્મમાં પિતા હોય તે મરણ પછી જુદા પડી વર્તમાન જન્મમાં પુત્રાદિકને સંબંધે કદાચ અવતરે આ જન્મમરણનો વ્યવહાર માત્ર દેહનો જ છે, આત્માનો નથી. વળી જ્યાંસુધી જો પદાર્થ સાથે સંબંધ રહે છે ત્યાંસુધી તે ઉપર મમતા રહે છે. પરંતુ તે વેચી નાખ્યા પછી તે ઉપર મહોખત રહેતી નથી, તેમ જ્યાંસુધી દેહનો સંબંધ છે ત્યાંસુધી તે ઉપર મમતા રહે છે, પરંતુ તે દેહ પડ્યા પછી તે મમતા ચાલુ રહી શકતી નથી. માટે આ ક્ષણભંગુર દેહ ઉપર ક્ષણિક મમતા રાખવા કરતાં અમર આત્મા ઉપર કાયમની પ્રીતિ રાખેલી સારી.

મરેલાં ખરેખર મરતા નથી તે આપણે આગળ જતાં જોઈશું, પણ એટલું તો નક્કી કે મર્્યા પછી માણસ આ ધરતી ઉપર પાછું ફરતું નથી અમુક કારણોસર તેનું સૂક્ષ્મ શરીર આપણને દેખાવ દર્શાવે, પણ દમ્ભેશ મુજબ તે માણસ આ દુનિયામાં ફરતોફરતો અને દસનોબોલતો રહી શકે નહિ. આ બામે પ્રજાનો નિયમ બહુ સખત અને અકર છે, અને તેમ જો ન હોત તો મનુષ્યો કષ્ટપાત કરી કરી કે દેવદૂતોને જો લાગ્યુશવત આપી

શકાતી હોત તો તે પણ આપી પોતાના મરણ પામેલા ત્રિવજનોને પાછા બોલાવી લાવી ઈશ્વરની યોજનામાં ગભીર ખલલ ઊભી કરત ઇસુ ખ્રિસ્તે મરેલા લાઝરસને ચાર દિવસ પછી જીવતો કર્યો તે યા તો તે મહાન પયગમ્બરને એક અપનાદરૂપી મોજેને હોય યા તો લાઝરસ ચાર દિવસની સમાધિમાં પડ્યો હોવો જોઈએ અને ઇસુ લગવાને તેને માત્ર જાગત કર્યો હશે એમ માનવાનું રહ્યું હિંદુ દંતકથામાં યમરાજે સાવિત્રીના પતિ પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રસન્ન થઈ તેના મરણ પામેલા પતિ સત્યવાનને સજીવન કરી પાછો આ ધગતી ઉપર મોકલ્યો એવી વાર્તા સૌને સુપરિચિત છે, અને કવિઓ અને નાટકકારો તેના ઉપર હિંદુ યથા છે ગ્રીક દંતકથામાં એડમિટસ નામના રાજાને એપોલો દેવે વરદાન આપ્યું હતું કે એને ઠેકાણે એના માતૃપિતા કે પત્ની જો મરવા કબૂલ થાય તો એડમિટસ મોતમાંથી બચી શકે જ્યારે એડમિટસ મરવા સુતો ત્યારે તેણે પોતાના માતૃપિતાને પોતાને ઠેકાણે મરવા સૂચવ્યું મગર તેમ કહવા તેઓએ નાખુશી દર્શાવી પણ એડમિટસની પત્ની આલકેસ્ટિસ જે ગ્રીકોની સતી સાવિત્રીના નામથી જાણીતી છે, તે તત્કાલ ભોગ આપવા તૈયાર થઈ, એટલું જ નહિ પણ તેમ કરવામાં તેણે પોતાનું સજ્જભાગ માન્યું આલકેસ્ટિસ મરણ પામી, પણ હરકથુતિસ જે શારીરિક બળમાં દેવોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેનાથી આ દેખાવ સહન ન થવાથી, તેણે બળજબરીથી યમદેવના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો અને આલકેસ્ટિસને પાછી આણી તેના પતિને સોંપી દીધી આ કથા ઉપર પણ યુરોપના કવિઓ કુરબાન બની કાળો અને નાદકો લખી ગયા છે

મગર યમરાજ સૌથી ગમરાઈ જાય એવા નમણા અથવા બધાથી બની જાય એવા બોળાબદ્ધ નથી ગ્રીક માન્યતા મુજબ મરનારે પહેલાં તો નાની મોટી નદીઓ પસાર કરવી પડે છે અને ત્યાં કરોળ નામનો એક વિકરાળ ખ્રિસ્તીયાન સૌ કોઈ પાસે એક મિક્કો લઈ તેમને પોતાની હોડીમાં બીજી પાગ લઈ જાય છે આ માન્યતાને લીધે જ ગ્રીક લોકો મરનારના મુખમાં એક સિક્કો મૂકી તેને દહનાવતા દતા જીવતાજીવત કોઈને પણ કરોળ પોતાની ખાતમાં બેસવા દેતો નથી યમના પ્રવેશદ્વાર આગળ એક સરખીંગસ નામના અત્યંત બચકર કૂતરાની ચોકડી છે તેને ત્રણ મો છે અને ગળા આસપાસ માપો વોટળાયેલા છે મતવજ કે આરા-ચોકડી બાનને વટાવી જીવતાજીવત જમના પ્રદેશમાં પેમાય શી રીતે અને મરણ બાદ ત્યાં ગયા પછી નીકળાય પણ કેમ ?

પ્રાચીન ગ્રીક દંતકથા પ્રમાણે ઓરફિસ નામનો એક મદાન સંગીતકાર હતો જે સંગીતના દેવ એપોલો અને કામ્બની નવ દેવીઓનાં વરદાનથી પોતાની વીણા ઉપર અપ્રતિમ કાળુ ધરાવતો. તેનું સંગીત ઇન્સાન તો થું પણ જંગલી હવવાન, ઝાડપાન અને જડ પથ્થરપહાણુ પણ મુગ્ધ થઇને સાંભળતાં. એની પ્રિય પત્ની યુરિડિસી જ્યારે સાપ કરકાથી મરણ પામી ત્યારે દુઃખથી દીવાનો બનેલો ઓરફિસ વીણા વગાડતો યમપ્રદેશમાં જીવતાંજીવન પહોંચી ગયો. અનેક ભયંકર મોટીબાનો તેની સામે થયા, પણ સંમીતના કર્ણમધુર સૂરો આગળ બેફામ બની તેઓ પોતાની ફરજ ચૂકી ગયા. છેવટે મહા ભયંકર મરબિરસ ફૂટરો પણ ગાયનના મુમધુર રાગો વચ્ચે નિદ્રાવશ થયો, અને ઓરફિસ અંદર પેઢો, સંગીતના સ્વર્ગીય સૂરોથી યમદેવનું વજસમાન કંઈક હૈયું પણ પીગળ્યું અને તેણે યુરિડિસીને પાછો આપવા કબૂલ કર્યું—પણ એક શરતે કે અમુક હદ આવે ત્યાંમુધી ઓરફિસે ગમે તે યાવ પણ પાછા ફરી જોવું નહિ; જો જીએ તો યુરિડિસીને હમેશને માટે ખોઈ બેસે. ઓરફિસની પુથાણીનો પાર રહ્યો નહિ. તે સંગીત વગાડતો પાછો ચાલી નીકળ્યો અને એની પત્ની થોડાક કદમ પાછળ ચાલી આવી. લગભગ આ દુનિયાની દ્રશ્ય પણ આવી લાગી તેટલામાં ઓરફિસની ધીરજ ન ગહેવાથી ખાત્રી કરવા તેણે સહેજ પાછું જોયું, કે એક કારમી વીંમ પાડી યુરિડિસી અદસ્ત થઇ ગઇ. ઓરફિસ વીણા વગાડી વગાડી ચાક્યો પણ યુરિડિસી ગઇ તે ગઇ આ હૃદયદ્રાવક દશ્યને અનેક યુરોપિયન કલાકારોએ પોતાના ચિત્રોમાં ઉતાર્યું છે.

પતિ પ્રત્યેના પ્રેમથી યમદેવના પીગળવાનો એક બીજો કિસ્સો પણ ગ્રીક દંતકથામાંથી મળે છે. જ્યારે ગ્રીક લશ્કર ટ્રોયનો નાશ કરવા જીપડ્યું ત્યારે એક આઝાદવાણી ધર્મ હતી કે જે ગ્રીક મિપાઇ પહેલો ફિનારે જીતરશે તે જરૂર નાશ પામશે. એ જાણી સૌ કોઇ એક બીજાને જોતા જીભા છે તેટલામા ગ્રોટેસિલેયસ નામના બહાદુર સિપાઇએ જમીન ઉપર ફેફડા માર્યો અને તાકાલ ટ્રોયનવીર હેક્ટરના હાથ ઉપર તે માર્યો ગયો. તેની પત્ની લેઓડેઆ શોકથી વિહ્વળ બની મઇ અને કોઇનું કહ્યું ન મળકારતાં ઊંધ બૂબ તજી પોતાના પતિના દર્શન કરારે યાવ તેનો જ વિચાર કરવા લાગી દિંદી કવિ અમીર ખુમરોએ ફારમીમા ગાયુ છે તેમ:

“અઝ સરે બાલીને મન જર ખીઝ અય નાદાન તમીન,

દર્દમન્દે ખસ્કરા દાર જબુઝ દીદાર નોસ્તુ.”

યાને, અથ નાદાન તળીમ, મારા તકિયા આગળથી જોઈ જા, કેમકે
ઈશ્વરના દર્દી માટે માશુકના દીદાર સિવાય બીજી દવા જ નથી ' લેઓ
ડેખાએ યમદેવને કગરીને વિનંતિ કરી કે કાઈ નહિ તો માત્ર ત્રણ કલાક
માટે મારા પતિ સાથે અને મેળવી આપો આખરે યમદેવ મનાયા અને
પ્રોટેમિસેયસ પૃથ્વી ઉપર પાછો આવ્યો મહાન અગ્નિજ્વલ કવિ વર્ણવર્થે એ
પતિપત્નીની વાતચીત એક સુદર કાવ્યમા ઉતારી છે તે કવિ પ્રમાણે પતિ
પોતાની જીને શાંત થવા અને ખુદાના હુકમને તાબે થવાનો ઉપદેશ
આપતા કહે છે —

the gods approve

The depth, and not the tumult, of the soul,

A fervent, not ungovernable, love

યાને આત્માની બેકારી નહિ પણ આત્માની જોડી લાગણી દેવાને
પસંદ છે, પ્રેમની ગહનતાથી અને નહિ કે પ્રેમની નિઃકુશતાથી દેવે પ્રસન્ન
થાય છે ત્રણ મ્લાક બાદ પ્રોટેમિસેયસ અદશ્ય થયો, પરંતુ તેના ઉપદેશ
નિષ્ફળ ગયો કેમકે લેઓડેઆ એકવી જીવી શકી નહિ, પણ આત્મહત્યા
કરી પોતાના પતિ પાસે જઈ વસી

રફેન્ડનેવિયન દત્તકયામા ડોમિયુ કરતાં ત્યાની પણ મોતની દેવી
એથી જ નિષ્કુર માણુમ પડે છે ત્યાના ઝોડિન નામના દેવાધિદેવને અનેક
પુત્રો હતા, પણ તે સર્વમાં બોલર મૈથી સોદામણો, સદ્ગુણી અને અત્યંત
લોકપ્રિય હતો કાષ્ટક કાળે તે બજાવવાનીમા માર્યો ગયો અને લોકોના
શોકની સીમા ગ્રહી નહિ ઝોડિને પોતાના એક દ-મોડ નામના પુત્રને
મોતની દેવી હેવા પાસે મોકલી બોલરને પાછો આપવા વિનંતિ કરી બહુ
સમજાવટ પછી હેલાએ કહ્યું કે બોલર પાછો ક્યારે ફરે કે ન્યારે અમુક
દિવસે આખી દુનિયા તેની ઉપર આસુ મારે ત્યારે . જો દુનિયામા એક
પણ બ્યકિત ગયા વિના રહી તો બોલરને પાછા ફરવાની આજ્ઞા ગમવી
ફાગટ. આ જણી ઝોડિને સૌ કોઈને તે દિવસે માતમ કરવાનું ફરમાન આપ્યું
પણ ઝોડિનનો લોકી નામનો એક શત્રુ હતો જે રફેન્ડનેવિયન દત્તકયામાં
શયતાનનો લાગે લાગે છે, તેણે એક ડોશીનું રૂપ ધારણ કરીને આજો
દિવસ દમવામા પમાર કર્યો એ રીતે હેલાની ચરતનો ભંગ થયો અને
બોલરને પાછો આ ધરતી ઉપર મોકલવામા આવ્યો નહિ આ વિષય
ઉપર અગ્નિજ્વલ કવિ મેથ્યુ આગ્નોદે 'બોલર ડેડ' નામનું જાણીતું કાવ્ય

મરેલું પાછું ફરતું નથી તેના સમયનમાં એક વધુ કથા અત્રે નોંધીશું. જ્ઞાનપહેલવાન રુસ્તમને લગની મળી શકે તેટલી મધળી દહીકત શાએર ફિરદૌમીએ પોતાના સાદનામામાં રજૂ કરી છે. પણ તે ઉપરાંત કેટલાક ફિરમાઓ લોકકથામાં પ્રચલિત છે. તેમાંના એક ફિરસો, જેને સત્તાવાર ટેકા મિલકુવ નથી પણ જેમાંથી એક સરસ બોધ મેળવી શકાય છે, તે નીચે પ્રમાણે છે — રુસ્તમે મફલતમાં પડી અબલપણે પોતાના નવજવાન બેટા સોદરાખને બેગન કર્યો. ખરી દહીકત જાણ્યા બાદ રુસ્તમ એવા ભારી ગમમાં ગિગ્કતાર થયો કે કોઈનો દીલાસો તેની ઉપર અસર કરી શક્યો નહિ તેની બાનૂ તેદમીના પણ બેટાની જુદાઈમાં ૭૪ મહિનામાં યુઝર પામી. રોઝખરોઝ તે પીલતર્ન પહેલવાન રુસ્તમ તવાનો ગયો અને એનું અગાધ બળઓમરી જવા લાગ્યું એક દિવસ તે ધગમાંથી નીચી મૂંડીએ બહાર નીકળી ચાલતો હતો ત્યારે સામેથી માથે પાણીનો ધડો લમ્મ આવતી એક સ્ત્રી સાથે અચાનક અથડી પડ્યો. તે સ્ત્રી પડી ગઈ અને ફૂટેલા માટીના ધડા ઉપર વિલાપ કરવા લાગી, અને રુસ્તમને કહ્યું કે મને આ જ ધડો દુરસ્ત કરી પાછો આપ રુસ્તમે અત્તનયન થઈ કહ્યું—અપ કમઅકલ ! તું કહે તો સોનારૂપાનો ધડો ધડાવી આપું, પણ આ તૂટેલો માટીનો ધડો મારાથી તો થુ પણ ફાઇથીએ પાછો પહેલા જેવો થઈ શકે નહિ, અને એની ઉપર માતમ કઢવી પણ ફેકટ તે માનાવ બાઇએ આ સાબળી દુરત કહ્યું—“ ત્યારે તું કેમ તારા મગનાર બેટા સોદરાખને ગમ પકડી બેઠો છે ? તું શા માટે તાગ તે ફૂટેલા ધડાનું રાતદિવસ ચિંતન કરે છે ? ખુદાની કાગરવાઈ ઉપર ચકીન લાવી, શા માટે આ ફટકો બૂલગાની ફોશીય કરતો નથી ? તું અદુરમઝૂફની એબાદત કર, તારી રોજિંદી ફર્જશુઝારીમાં મુશગૂવ રહે, તારું મન મોકળું ગાખ, બીજી બાનૂ માથે શાદી કર, અને ખુદાની કરમ બક્ષિમથી તારે ત્યા જગી અને દિલાવર બેટાઓની જિયાદતી મળે, મગર આ ફૂટેલો માટીનો ધડો (સોદરાખ) પાછો હાથ આવે એવી ડુઝુવ ઉમીદમાં તારા ઝનરદસ્ત કુવત અને તારી બિનહરીફ તાકતનો ફેકટ જગાડ ના કર. ” રુસ્તમ ઉપર આ નસીહતની સચોટ અસર થઈ: તેનો ગમ ધીમે ધીમે બુલાયો; તેણે શાદી પણ કરી અને તે નામાંકિત મનાનોનો પિતા પણ થયો. એમ છતાં જેમણે સોદરાખનું દાસ્તાન ફિરદૌમીમાં વાંચ્યું છે તેઓ જાણે છે કે સાદનામામાં પહેલવાન સોદરાખની જગ્યા ખાલી જ છે. એ ધડો ફૂટેલો તે ફૂટેલો જ એ બેમૂલ ગોહર ગૂમ થયું તે થયું જ.

આ સધળા દાખલાઓ ઉપરથી આપણે એટલો જ સાર જે ચી શકીએ કે મરનાર પાહું આવતું નથી અને તેની ઉપર કરેલી માત્રમ ફાકટ છે. હરક્યુલિસનું અમાધ શારીરિક બળ અને ઓરફિયસની ખુદાઈ સંગીતકલા સૌની પાસે ન હોઈ શકે ત્યારે જમને જીતવો પણ કેમ ? વળી સાવિત્રી, આલકેસાંડ્રિસ અને લેઓડેમ્યા જેવી યતિભક્તિ ડગલે ને પગલે જડે એમ તો નથી જ. દતકયાઓમા પૂરેપૂરું માનવાને બદલે આપણે તે ઉપરથી એવી મતલબ કાઢી શકીએ કે મરનાર કદી પાહું આવતું નથી, મગર અપવાદ રૂપે યમદેવ અપાઝ શરીરબળથી અકળાય છે, સુંદર સંગીતથી મોહ પામે છે, યા મનુષ્યના સદ્ગુણ અને વફાદારીથી પ્રસન્ન થઈ પોતાના શિકારની નિંદ્રાગીની મુદત કાઢી લેવાવવા રાજી થાય છે.

આ શરીર એક ભાડાના ઘર સમાન છે; તે ધરનો માલેક ખુદા છે, શરીર ધારણ કરનાર તો અમુક મુદતને પટે રહેનાર ભાડૂત જેવો છે. જ્યારે ધરધણીની “નોટિસ” નીકળે ત્યારે એને તો ખાલી ક્યેંજ છૂટકો. માણસની સ્વાભાવિક ભૂલ એ જ છે કે એ પોતે જ મકાનમાલિક છે, અને તેમ હોય તે રીતે તે વર્તે છે પણ ખરો ધરને માફ અને સુધક રાખવા ઉપરાંત તે ધર પછવાડે જ ઘેસો દીવાનો બની તેના આત્માનો, તેના અંતાઃકરણનો, તેના ઉચ્ચ આદર્શો અને સદ્ગુણોનો પણ વિચાર કર્યા વિના આ દિનપ્રતિદિન નબળી પડતી ઇમારતને જ એ વળગી રહે છે. બાજુ ખુદાઈ શહેનશાહતમાં ધર ન મળતાં હોય, જ્યારે ઈશ્વર મરણ પછી બીજું શરીર આપવાનો જ ન હોય, તેમ આ ખડખડપાયમ ખૂંપડીને જ તે ખાલી પડ્યો છે. જેટલી માયા આ ધર અને દુન્યવી ચીજો ઉપર તે રાખે છે તેટલી જ એ તે પ્રભુ ઉપર રાખતો હોય તો તે પવિત્ર જીવન ગાળી શકે અને શાંતિથી મરણને ભેટી શકે. એક હિંદી કવિએ કહ્યું છે તેમ.—

‘જિતની માયા જમતપે છતની દરિયે દોય,
 ૧ } સલા જલ બચકુડમે, પલ્લા ન પકડે કોય.”

વળી જ્યાં ધર જ આપણું નહિ અને કાઈપણ ધડીએ ખાલી કરવું પડે એવી કજૂવાત અને એવો અનેકવાર બીજાઓના બાજમા જોયેલો આપણો અનુભવ, ત્યાં આપણે ફરિયાદ પણ રી અને કોને કરવા જઈએ ? એમ જના ધરમા મરણ નીપજતાં કાઈ ડોકટરનો વાક કાઢે છે, કાઈ નસીમને દોષ દે છે, કાંઈ અમુક ઈલાજ કરવાનો રહ્યો ગયો અથવા ફલાજા વૈદને તેડાવી શકાયા નહિ તેનો બળાપો કરે છે, કાઈ મફલતમા પડી જઈ

પૂરતી તોદારી ન ગળી શક્યાં અને મામલો જગડના દીધો તેનો રડાકૂટો લઈ બેસે છે, કોઈ વહેમમાં પડી પાડોશીની નજર લાગી અથવા મગનારનું સુખ કોઈથી લેવાયુ નહિ તેનો અફસોસ કરે છે, અને કોઈ તો ખુદ ખુદાતાવાને યુનેમાર ઠેરવી, તેના ઇન્સાફ હિપ્પ શક લઈ જઈ, તેની એન્સાદતમાં ગમ જૂલવાને જદલે તે માલેકે કાગસાઝની જ નિંદા કરી નાદક પોતાના દુખમાં વધારો કરે છે જે સાચા સુખનો ખાણ છે તે તરફ પીઠ ફેરવી બીજો સાતિની શોધમાં કયા જવાતુ દગે તે સમજતુ નથી કેટલોક વેળાએ તે માલેકનું તેડું અચ્ચૂચ આવી પહોંચે છે, પણ ધણી વખત તો તે દાદગ માયાણુ બની અનેક 'નોટિસો' મોકલે છે કે વખતસર માણસ પોતાના અતથી વાકેફગા જની તે વિતેની તૈયારી કરે, મગર તિસમારખાની પેઠે એ 'નોટિસો'ની અનગણના થાય છે પણી "સમન્સ" નીકળે છે, શરીર ધગું ધઈ લથડે છે, ધરની દીવાલ પડુ પડુ થઈ જાય છે અને છાપડુ લટી પડે છે, મગર મારતેમિયાની નજર દજી ખૂતતી નથી, "મારુ મારુ" ની જંગમમાંથી દજી મુક્ત થવાતું નથી, અને ખુદાઈ દરખારમાં શરમિન્દા ચહેરે જવાને ધા દમતે મુખે દાજર ચલાશે તેની પરવા પણ નથી છેવટે દાદગની ઇન્સાફની વડો અદાવતમાંથી 'વોરન્ટ' નીકળે છે કે નાસતો ફરતો અપરાધી જ્યાંથી મળે ત્યાંથી પકડી અમલદી દાજર કરો, ત્યારે જ તે મરતા ડોસાની સાન ડોકાણે આવે છે અને તેને લાગે છે કે અગત્યની ખામત હિપર બેદરકાં બની નજીવી અને નાશવત રસ્તુઓ પછાડે તેણે શક્તિનો વ્યય કર્યો છે.

એક વેળા એક એથી વર્ષની ડોશી વમર બીમારીએ મરણુ પામી ત્યારે બીજી દુનિયામાં તે પ્રભુને દોર દેશ લાગી કે એક ધડીની પણ ચેતવણી આપ્યા વિના અને બોવાની લીધી. પ્રભુએ કહ્યું — 'એ શી વર્ષની લાંબી મુદત દરમિયાન તને કેટલી ચેતવણીઓની જરૂર હતી ? તાના દાત ગયા, આંખોએ ઝાખ આરી, કાને બહેરાશ પડી કપાળે કરચળી વળી, પગ લથડયા, હાથ ઢૂળયા અને જરડો બેવડ થયો તારા કરતા વયમાં નાના એના અનેમ્ને તો તે રમસાને વળાવી દીધા ખુદ તારા ધરમાં તુ તને પોતાને અને તારાં વદાવાઓને બોજાઈ થઈ પડી આધજાની પણ આખ ખૂતે અને થેનાની પણ અક્ક ન બેડે એવી અકેક પછી આ ચેતવણીઓ મે મોકનારી અને દજી તને મ્મ જામીની ચેતવણીની જરૂર હતી ?' ખચોત જગતની દુણમગુતા અને અચોક્કમતા પ્રત્યેની આપણી બેપરવાઈથી આપણે પુષ્કળ હેાન થઈએ છીએ.

મોતના અંધકાર કરતાં આપણી બેદિકરાઈ અને આપણા અજ્ઞાનનો અંધકાર વધુ ઘેરા અને ઘટ્ટ છે. વખતસરનાં યોગ્ય જ્ઞાનથી મોતનો ઇલાજ તો નહિ પણ તે વિશેની તૈયારી તો કરી શકાય. આપણા અજ્ઞાન અને પાપથી આપણી આ નાપાવદાર જિંદગી એક કુચુરસપ્તધાન નાટકસમાન થઈ પડી છે. મોત ક્યારે આવશે તેની ખબર આપણને તો નથી પણ યમદેવને છે: જ્યે તે ઘડી ચૂકી જવાય તો અણી ચૂક્યો સો વર્ષ જીવે એવી કાંઈક માન્યતાથી યુરોપમાં એક વખતે મરતા માણસના ઓરડામાં સઘળાં ધડિયાળોને ચાલતાં બંધ કરી દેવામાં આવતાં કે યમરાજ પોતાની ખરી ઘડી ચૂકી જાય અને બીમાર પાછો જીડી સો વર્ષ પૂરાં કરે! દેવાની હિલચાલ પણ જાણે આપણાં ધડિયાળો ઉપર અવલંબતી હોય તેમ ધડિયાળો બંધ કરી દેવાને જુલાવામાં નાખવા જતાં તે બોળાં લોકો પોતે જ જુલાવામાં પડતાં, અને દેવ તો દેવનું કાર્ય કર્યો જતો. યુરોપનાં લોકોમાં એવો એક વહેમ હતો કે હોંકતી વખતે કાંઈક વેળાં નાકમાંથી આત્મા નીકળી પડતો અને શયતાન આવી તે ઝડપી લેવાની કોશિશ કરતો: તેમ ન થાય તેટલા માટે હજી પણ કેટલેક ઠેકાણે હોંકતા માણસને “God bless you” (ઈશ્વરને આશીર્વાદ તમારી ઉપર હો) એમ કહેવાનો રિવાજ ચાલુ છે. યુરોપમાં એક વેળા એવી માન્યતા હતી કે મરતા માણસના મુખમાંથી તેનો આત્મા એક જૂતની પેઠે નીકળી બારીમાંથી અદૃશ્ય થતો. માટે જ મરેલા માણસને માટે ઉગ્રેજમા કહે છે કે He gave up the ghost (એનો જૂત અથવા જીવાત્મા નીકળી ગયો છે). એ જૂત નીકળી ઓરડામાંથી નાસી ન જાય તેટલા સારુ યુરોપમાં એક વખત આરસીઓ ઉપર પરદા નાખવામાં આવતા અને બારીખારણાં ચપટ બંધ કરી અંધકાર કરવામાં આવતો. તથા તો ઓર બિચારો દર્દી ન મરતો હોય તો પણ ગૂંમળાઇને રામચરણ ઘસ જતો !

પ્રાચીન મિસરવાસીઓ મરેલા માણસને મરેલો ગણતા જ નહિ અને એક દિવસ એનો છુપાઇ બેઠેલો આત્મા ફરી આવી તે જ શરીરમાં વાસ કરશે એવી આશાએ મૃતદેહને કીમતી મલમો વગેરે લગાડી જાળવો ગૂંપના પ્રાચીન કાગના ચીનાઓની માન્યતા એવી જ હતી કે એક મરેલા માણસનો આત્મા કાંઈપણ ધડીએ શનમાં પાછો ફરશે એવી આશામાં તેઓ શનને ઠેકાણે પાડવામાં પુણ્ય ટીક કરતા, અને જ્યારે મૃતદેહ લગભગ ખવાઈ જવા આવતો ત્યારે તેનો નિકાલ કરતા. નિકાલ કર્યા પહેલાં પણ તેઓ તે માણસના નામ સાથે તેના આત્માને જુઓ પાડી બોલાવતા કે

હજી પણ આવી તેનાં શરીરમાં વાગે કરે, વળી એમ પણ મનાતું કે માણસનો આત્મા તેના પગલામાં છે, માટે જ્યારે મૃતદેહને શબપેટીમાં મૂકતા ત્યારે તે પેટીની નજીક જિલા રહેવું જોખમભર્યું મનાતું કે રખે કાંઈનો પગાયો અથવા આત્મા આ પેટીમાં પુરાઈ જાય ! એટલે દોપસમૂહમાં આવેલા સેલિબીસ નામના બેટમાં એવી માન્યતા હતી કે આત્મા ખીમાર માણસના નાક કે મોં વાટે નીકળી જતો, માટે ત્યાંના વતનીઓ મરતા માણસના નાક આગળ માછલાં પકડવાનો ગલ મૂકી રાખતા કે નાસી છૂટતો આત્મા તેમાં મપકાઈ જાય ! સુમાત્રામાં આત્માને પક્ષી તરીકે કલ્પવામાં આવતો અને તેથી મરતા માણસને માથે એાખાની યાળી મૂકવામાં આવતી કે પક્ષીરૂપી આત્મા તે ખાવા પાછો આવે ! કેટલીક વાર આત્માને માખી માની લઈ રસાદિષ્ઠ જોજનું ધરવામાં આવતું કે આત્મા રૂપી માખી લલચાવેને તે ખાવા પાછો આવે ! જ્યારે આવી અને આટલો બધો વિચિત્ર માન્યતાઓ પ્રવર્તતી હોય ત્યારે વિજ્ઞાન, ક્ષિત્સૂક્ષ્મ અને અધ્યાત્મવિદ્યાના દૃષ્ટિબિંદુથી પ્રાપ્ત થતા મોત વિશેના સાચા જ્ઞાનની આપણને બહુ જરૂર રહે છે.

મોતને કાંઈ રાક્ષી શક્યું નથી તેને રાક્ષવને અનેક ભગીરથ પ્રયત્નો થયા છે પણ તે તો પોતાનું કાર્વ કર્યું જ જાય છે. ખુદાઈ યોજના મનુષ્યને હાથે નષ્ટ થવા સરજાઈ નથી. હિંદુ ધર્મપુસ્તકો પ્રમાણે મજીવની દ્વારા મરેલા માણસને સજીવન કરવું શક્ય ગણાતું. ક્રિસ્ટીસીના શાહનામાં મુજબ અસવના ધરાની રાજ્યો પાસે નોથ દારૂ નામની એક દવા હતી જે પીવાથી મરણકાંઠે આવેલા માણસ પણ આનેગત પ્રાપ્ત કરતો મુનિ માર્કેડેયે શંકર ભગવાન પાસે વર માગ્યો હતો કે ભગવાન વિશે મારો ભક્તિ અવિચળ રહો; શંકરે પ્રસન્ન થઈ તેમને વર આપ્યો કે કલ્પ સુધી અજર અને અમર રહો. એનો અર્થ એ કે માર્કેડેયનું પણ એક કલ્પ પછી મોત તો ખરું જ. “તારું આયુષ્ય મુનિ માર્કેડેય જોટલું થશે” — એવા હમેશ અપાતા આશીર્વાદનમાં પણ ત્યારે અમરતાની તો ઝાખી ચતી જ નથી. અનેક દેસની દંતકથાઓ પ્રમાણે કાંઈ ને કોઈ અમર થયેલું કહેવાય છે. હિંદુઓ માને છે કે અશ્વત્થામા, બલિ, વ્યાસ, હનુમાન, વિભીષણ, કૃપ અને પરશુરામ — એસાત વીરોને અમરતા વરી છે, જરવોસ્ત્રીઓ પ્રમાણે તોલક્યપુસર અને હસ્તૂર પેશોતન જેવા પ્રુણાત્માઓને અમરો પ્રાપ્ત થઈ છે, જ્યારે ઇસ્લામીઓ મુજબ ખાજ ખિજ હપર અવેદાનની જિદ્ગીની નવાઝિશ થઈ છે, પણ અમર હોવા છતાં આમાંના કાંઈનાં પણ દરેક આજે મામૂલી

રીતે થઇ શકતાં નથી, એટલે વર્તમાન કાળમાં તો એ સધળાઓ ગુઝર પામેલા જેવા જ ગણી શકાય. કોઇ એવો આત્મા નથી કે જે દગ્ગરો વર્ષ પહેલાં જન્મ પામી હજી આપણા વચ્ચે તે જ શરીરમાં કાર્ય કરી શકતો હોય.

જીમમાં ચાળીસ દગ્ગર હાથીનું બળ હતું અને તે વજ્રદેહી હતો, યાને તેના શરીર ઉપર શસ્ત્રો પણ અસર કરી શકતાં નહિ. તેમ છતાં તેના બાહ્યો સાથે દિમાલય પર્વત પસારક્રમતા તે મરણ પામ્યો. શાહ ગુણતારપનો પહેલવાન બેટો અસહનદ્યાર અષો ઝગ્યુશ્વની આશિરા પામ્યાથી રૂપનતન યાને કાંસા જેવા અભેદ શરીરનો થયો હતો, અને આંખ મિવાય તેના શરીરના કોઇપણ ભાગ ઉપર જખમ પડી શકતો નહિ. તેનું મોત જ ન હોઇ શકે એવા ગુમાનથી તે જહાન પહેલવાન દુરતમ માથે જંગમ કાતર્યો અને બારે પરાક્રમ કરી ભુઝગોંએ પહોંચેલા દુસ્તમને પણ અઠળાવી દીધો. ઉઘટે દુરતમનું બે અણીવાળું તોર તેની આખોમા ખૂંધું અને ધરાનની મગરો સમાનનો તે દિલાનર ચોદો મોતના અંધકારમાં અભોપ થયો. જ્યારે ઢોક પહેલવાન એકિલીઝનો જન્મ થયો ત્યારે તેની માતા દેવી થીટિસે ખુદા પાસે વરદાન માગ્યું કે મારો પુત્ર અમર થાય. ઇશ્વરવાણી થઇ કે હે દેવી, તારે તારા બાળકને અમુક પાણીના ઝરામા સ્નાન કરાવવું કે જેથી તે વજ્રદેહી બની જાય. ખુશી થતી તે માતા ત્યાં ગઇ અને એકિલીઝના બન્ને પગોની એડીએ પકડી તેને પાણીમાં ઝમકાર્યો, પણ કમનસીબે બન્ને એડીએને પાણી લાગ્યું નહિ. પરિણામે એકિલીઝનું શરીર વજ્ર સમાન થયું પણ એડીએ કામળ રહી જવા પામી. દ્રોણના જગમાં એ એડી ઉપર જ પેરિસનું ઝેરી તોર વાગવાથી તે સૌમા સોદામણો અને શરવીર ઢોક ચોદો એકિલીઝ ફના થયો.

ખુદાની મરજી જ છે કે પોતા સિવાય કોઇ અમર રહી શકે નહિ, માટે તે કોઇ વખત આવી રીતે એક હાથે “અમરત્વ” આપે છે અને બીજે હાથે લઇ લે છે. ફિરસ્તાઓ લાંબું આયુષ્ય બોગવી શકે પણ અનંતતા તો અદ્ધરમદ્ધને જ વરેલી છે. સીમક્રોડ જર્મનોનો જગી પહેલવાન હતો અને જર્મન મહાકાવ્ય “નાઇનિલુનજનલીયડ”નો નાયક પણ તે જ છે. તેણે ફ્રેંકનિર નામના એક ભયકર અજગરનો નાશ કર્યો અને તેના જગતમાં તેણે સ્નાન કર્યું. તેમ કરવાથી તેના શરીર ઉપર એક એવો અભેદ થર બાઝી ગયો કે જેના ઉપર કોઇ પણ વસ્તુનો ઘા પડી શકતો નહિ. પણ કમનસીબે જ્યારે તેણે તે સ્નાન કર્યું ત્યારે એક ઝાંઝેનું પહોળું પાંદડું તેના

ખભા ઉપર પડ્યું અને તેથી તે જગ્યાએ ફેંકનિરનું લોહી ન લાગવાથી તે લાગ કામળ જ રહ્યો. આ બેઠ એના દુરમન હેમનની મનુષ્યમાં આવ્યો. એક દિવસ ચિકારેથી પાછો કરી સોગફીડ એક ઝરામાથી પાણી પીતો હતો ત્યારે દેગને તેના ખભા ઉપર એક કાનિલ ફટકો લગાવી તેને બેગન કર્યો.

શરીર અભેદ હોય કે ન હોય તે જમને મન તો મરખું જ છે; માત્ર મનુષ્ય જ તેનો ફાંકો ગળી ફાંકતો કુલાય છે. નાસભાગ કરવામાં પણ મોતથી મલામતી નથી. સાદનામા પ્રમાણે અફરાસિયાગનો જ્યારે બરગરતેક દિવસ આવ્યો ત્યારે તે પહેલવાન હોમના દાથે કેદ પકડાયો; પણ ત્યાંથી છટકી તે અએચરત સરોવરમાં બરાગો ત્યાંથી પણ તદ્દનીરથી તેને બહાર કાઢવામાં આવ્યો અને ક્યબુમરની સમસીગથી તે કતલ થયો. મહાભારત પ્રમાણે જ્યારે કૌરવોના અનેક સેનાપતિઓ યુદ્ધમાં હણ્યા ત્યારે દુર્યોધન નિરાશ થઈને અફરામિયાબની પેઠે એક તળાવમાં બરાયો અને પોતાની વિદ્યાના બળે ત્યાંનું જળ સ્થિર કરી નાખ્યું. પરંતુ ત્યાંથી પણ તરેહવાર યુક્તિઓ વડે એને બહાર કાઢવામાં આવ્યો; એની અને જામ વચ્ચે ગદાયુદ્ધ થયું જેમાં દુર્યોધન હલાક થયો. ત્યારે ધરતી ઉપર ધામો કે જળમાં જાઓ કે આકાશમાં ઊડો કે પાતાળમાં પેસો પણ મોતે કોઈને છોડ્યું નથી અને કોઈને છોડનાર પણ નથી. મોતની સામે નથી કોઈ ઈલાજ કે તદ્દબીગ, નથી કોઈ દાવ કે સમસીર. મોતથી નાસી જનાર સામે શત્રુમુખમાં જ ધસી જાય છે મોતથી છટકવા માટે જોટલા પ્રયાસ થાય છે તેથી અડધા પણ મોતની તૈયારી માટે થતા હોય, યા મોત શું છે તેની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પાછળ થતા હોય, તો મનુષ્ય આટલો બેનાકો ન બને અને તે શાંતિથી ખુદાના ફરમાન આગળ પોતાનું સર નમાવી શકે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં દિરણ્યકશિપુની કથા બહુ જાણીતી છે. તેના તપથી ષ્ઠદેવ પ્રસન્ન થયા અને તેને ગામ્યા મુજબનું વરદાન આપ્યું કે તારું મોત ન મનુષ્યથી થશે કે ન પશુથી, ન ધરતી અંદર રહી કે બહાર, ન ધરતી. પર, થશે કે પાણીમાં કે દવામાં, ન ચંદ્રથી થશે કે અગ્નિથી કે પરધરતી, ન દિવસે થશે કે રાત્રિએ પણી તો દિરણ્યકશિપુના અહકારનું પૂછતું જ શું ? સત્પુરુષોને એ ખીકવા લાગ્યો અને દેવો પણ એનાથી ત્રાસી ગયા. પોતે જ દેવ હોવાનો દાવો કરવા લાગ્યો અને એક દિવસ પોતાના બક્તપુત્ર પ્રહ્લાદને પૂછ્યું કે તારી કાણ રક્ષા કરે છે ? દિરણ્યકશિપુએ વિચાર્યું કે

પુત્ર પિતાનું જ નામ લેશે, પણ પ્રહલાદે નો નીડરતાથી ઉત્તર આપ્યો— “સર્વવ્યાપક પ્રભુ” હિરણ્યકશિપુએ ક્રોધાવમાન થઈ જરાડ મારી— ‘એ તારો પ્રભુ કોણુ છે ? વળી સર્વવ્યાપક હોય તો આ સ્તભમા હોય ખરો કે ?’ પ્રહલાદે કહ્યું— ‘જરૂર હોય’ આ સાંભળી હિરણ્યકશિપુએ સ્તભ ઉપર સસ્ત્રપ્રહાર કર્યો કે તત્કાલ એક કડાકા સમેત તેમણો વિષ્ણુ ભગવાનના અવતાર તરીકે નૃસિંહની ભવ્ય આકૃતિ પ્રકટ થઈ અને તેણે હિરણ્યકશિપુને પકડી તેનો નાશ કર્યો તે મનુષ્ય કે પશુથી ન મરી શકે માટે પ્રભુને જ આવવું પડ્યું અને તે પણ અર્ધ મનુષ્ય અને અર્ધમિહના સ્વરૂપમાં તે ધરતી અંદર કે બહાર ન મરી શકે માટે તેને ધરના ઉપર ઉપર માર્યો ધગ્ગી પર કે હવામાં કે પાણીમાં તેનું મોત ન હોઈ શકે માટે નૃસિંહ ભગવાને તેને પોતાના ખોળામાં મૂકી વધેર્યો તેનું મોત ન શક્યથી થઈ શકે કે ન અગ્નિથી કે પથ્થરથી માટે ભગવાને તેને પોતાના નખ વડે ઝીંગી નાખ્યો તે દિવસે કે રાત્રિએ મરી ન શકે માટે તેનો સંખ્યાના ઝાખા પ્રકાશમાં નાશ કરવામાં આવ્યો મૂર્ખ માનવી તપ પણ કરે છે સ્વાર્થ મારુ અને અમરતા માગે છે પણ લોકો ઉપર મિતમ ગુનગન માટે પણ પોતાને બહુ ચતુર માનતા આ પાપીઆ મોતથી છટકવા જતાં પોતાની જ ચતુરાઈથી પોતાનો જ નાશ વહોરી લે છે

શેરૂષિપરની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓમાં ‘મેકમેથ’ નામનું એનું ઐતિહાસિક નાટક બહુ જીવ્યુ સ્થાન લે છે ઇસ્વી સન ૧૦૪૦માં મેકમેથે ડન્ન રાજનું ખૂન કરી રોકોટનેડની રાજગાદી પચાવી લાગિષ્ય લાખનારી ડાકલોએ એને છાતીએ હાથ દીધા હતો કે જ્યાંસુધી એક જ ગલ ઝુમાફરી કરતું ખીછ જગ્યાએ જઈ શકે નહિ ત્યાંસુધી કોઈ તને મારી શકશે નહિ વળી એમ પણ કહ્યું હતું કે કોઈ પણ સ્ત્રીજવાને હાથે તારું મોત નિર્માણ થયેલું નથી આ સાંભળી મેકમેથ પોતાને અમર માને એમાં શી નવાઈ ? પણ અમર માની ઇન્સાફથી અને દવાથી રાજ્ય કર્યું હોત તો પણ ઠીક મમર અમરતાનો નિશો ચડતા તે બેફામ મિતમગારીથી રૈયત સાથે વર્તવા લાગ્યો એક દિવસ એક સિપાહ દોડતો આવીને ખજર લાવ્યો કે મેં દરથી એક જગલ ચાલતું આવતું જોયું આ સાંભળી મેકમેથ હોશકરામોચ થઈ ગયો તપાસ કરતા જણાયું કે દરથી દુરમનનું લશ્કર આવી રહ્યું હતું, પણ પોતાની સખા છુપાવવા દરેક સિપાહી પોતાની આગળ ઝાઝની એક ડાળી લઈ ચાલેલો હતો, તેથી દરથી જાણે

જંગલ આસપાસ હોય એવો ભાસ થયો. લગાઈમાં જ્યારે મેંકમેથ અને તેનો કટો વેરી મેંકડે હાથોહાથ યથા ગયા ત્યારે મેંકમેથે પોતાના હરીફને કહ્યું—
 “ઓમતવાને હાથે મારું મોત જ નથી, તો ચામાટે મારી સાથ લડી તારો જીવ જોખમમાં નાખે છે?” મેંકડે ઘુરત કહ્યું—“ત્યારે તો બહુ મારું, કેમકે મોજ વખત પહેલાં મારી માતાનું પકળું ચીરી મને કાઢવામાં આવ્યો હતો” મેંકડે સ્ત્રીથી જન્મેલો કહેવાય કે ન કહેવાય, તોપણ આ સાંભળી મેંકમેથનાં ગાંઠો પૂરેપૂર્ણ દીવાં ઘઈ ગયાં, અને પોતાના દુરમનને હાથે તે કનક થયો.

૧

આ ફાની દુનિયામાં અમરતાની આશા જ જૂઠી છે. જે તમામ વિશ્વ જ ક્ષણભંગુર હોય તો તેમાં અમુક વ્યક્તિ અમર થાય ક્યાંથી? વળી અમરત્વને પાપ માથે મેંકમેથ નથી અને દોષ કંઈ પણ નહિ પાપ હાથે વળત ટકતું નથી, જોકે હાંમે સમય નહતું નથી, ત્યારે પાપી પુરુષ અમર તો ક્યાંથી જ થાય? જગતમાં જેમ દોષ ગદિત કોઈ માણસ નથી તેમ અમર પણ કોઈ રહી શકે નહિ. લોર્ડ એકટન નામનો એક બહુશ્રુત અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર લખી ગયો છે કે “Power corrupts and absolute power corrupts absolutely” શબ્દો સત્તાથી ખરાબી થાય છે અને નિરકુશ મત્તાથી સંપૂર્ણ ખરાબી થાય છે. માણસ હશે પણ હોય તોપણ બેહદ સત્તાની ખુમારીથી તેનું માથું ફાં પિના રહેતું નથી, અને આ સિદ્ધાંત આપણે રાજાઓના બાબમાં અવાગનવાર ખરો પડતો જોઈએ છીએ. અમરતા પણ એક પ્રકારની અપૂર્ણ સત્તા જ છે અને તેનાથી સામાન્ય નીતિબળ ધરાવનારની ખરાબી મોડેરહેલે થાય તેમાં નવાઈ જ નથી. વળી ઋશુરત, કૃષ્ણ કે ઈસુ જેવા મહાન પયગમ્બરોમાં અપોર્ષની ખામી ન હતી, છતાં તેમને પણ યમદેવે ન છોડ્યા, કેમકે માલેકના હુકમ પ્રમાણે અને તેણે કરેલી વિશ્વની યોજના મુજબ બધા વા જૂરા સૌને એક દિવસ અદ્દાથી પસાર થવું પડશે.

અમરતાની આશાથી જ લોકો હર્ષધેતા બને છે, કેટલાકો વિદ્વાન હોવા છતાં આ આશા મિથ્યા છે એટલું પણ સમજી શકતા નથી. ઇસ-ક્રીસ્ત નામના નામઠાકિત એક નાટકકાર વિશે દેવવાણી થઈ હતી કે તું મરીશ ત્યારે આકાશ ઉપરથી પડેલા એક ફટકાથી જ દેહત્યાગ કરીશ. આ સાંભળી ઇસક્રીસ્ત મનમાં મમ થયો કે પ્રભુએ પણ મારી મહત્તા સ્વીકારી ખરી, અને હવે મારું મૃત્યુ આવશે તે દેવી કારણથી જ આવશે.

એક દિવસ એક ગરુડ પોતાના પંખામાં એક કાચમાને લઈને ઊડ્યું નીચે ધસડીલસ બેઠો હતો તેના બોડકા માથાને પથ્થર સમજી તે સાથે કાચમાના કંઠણ કાચલાને ફેડવાનો વિચાર કરી ગરુડે કાચમાને ધસડીલસના માથા ઉપર ફેક્યો, એટલે “ આકાશ ઉપરથી પડેલા ફટકા ”થી તે મરણ પામ્યો, અને દેવોના પ્રસન્ન ચત્રાની તેની માન્યતાનો ઉકેલ પણ થઈ ગયો. આ ફાની જલ્દાન કરતા મીનોષ દુનિયા તો સારી જ દશે અને આ જલ્દાનના સુખ કરતા ખીજી દુનિયાનું સુખ કાઈકે ઓર જ દશે એવા વિચારથી કેટલાકોએ ઉતાવળમાં પડી આત્મહત્યા પણ કરી છે. રોટ્ટોએ આત્માની અમરતા વિશે “ શીએડો ” નામનો નામીયો સવાદ લખ્યો છે તે કક્ષીઓમ-પ્રોટસ નામના ફિલસૂફના વાચરામાં આજ્યાથી અમરતાનો સાક્ષાત અનુભવ વહેલો થાય એવી આશાએ તેણે દરિયામાં ફૂદી પડી પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો હતો. કેટલાકોને મરતાં મરતાં પણ ઈશ્વરના કરવાનું મન થઈ આવે છે. ઈશૂ પૂજારી ચઢીયા થઈ ગયેલા એન્થ્રીડોફીસ નામના મોક ફિલસૂફ અને વૈદ્યે એટનાના જવાળામુખીમાં એવી મતનમે ફૂંકો માર્યો, કે મારુ રાગ પણ દાયમાં નહિ આનવાથી મને હવામાં પોચળી ગયેલો માની લોકો મારી પૂજ કરશે ચોડાક સમય તે દેવ તરીકે પુજાયો પણ ખરો, પણ તે જવાળામુખીએ ચોડા જ સમયમાં તેની એક અપલ બદાર ફેંકી આથી લાઈનુ લોપાળુ ફૂટી અધુ અને દુનિયાને બનાવવા જતા પોને જ મની જઈ નફામાં જીવથી ગયા.

મોતની ધડીના જેવી મૂઝવણ જ નથી, અને કેટલાકો એ ધડી પસાર થયેલી માની એટલા દરખાઈ ગય છે કે એ દર્પને કારણે તે જ સમયે મરણ પામે છે કાલકાસ નામનો એક માણસ પોતે જ નજીમી હતો અને પોતાની મૃત્યુ ધડી જોઈ ચૂક્યો હતો એ ધડી પસાર થયેલી માની એને એટલું બેઅશ્વત્થાગ દમબુ આવ્યું કે એ હસતાં હસતાં મરી ગયો. કોઈ દુખથી મરે છે, કોઈ સુખથી મરે છે, કોઈ રડવાથી અને કોઈ હસવાથી પણ મરે છે માગટ નામનો માણસ એક વાંદરાને ખૂટ પહેરતો જોઈ દસી દસીને મરણ પામ્યો ફાઈસોમીનિસ નામના એક આદમીના નારતા માટે અજીગની એક ટોપલી તૈવાગ રાખરામાં આવી હતી, તે અંજીર એક ગધેડાને ખાતા જોઈ ફાઈસોમીનિસ એટલું બેદ દસ્યો કે તે ગૂંચળાઈ જઈને સ્વધામ પડેલી ગયો. ત્રીયુમ્સીસ નામનો એક ચિત્રકાર એટલો કુશળ હતો કે દ્રાણનુ ચિત્ર દોરે તો ઊડતાં પક્ષી આવી, તે દ્રાણને ખરી સમજી તે ઉપર ચાંચ મારે, તે કલાકારે એક દિવસ એક જાદુરત માણસનું

ચિત દોરું અને તે જોઈ તેનું દસવું ન થોભાતાં તે મરણ પામ્યો. પોપ લીચો દશમાને જ્યારે ખબર પડી કે માગ પક્ષે ફ્રેન્ચો ઉપર વિજય મેળવ્યો છે ત્યારે તેઓ એટલા દર્પમાં આવી ગયા કે તે કારણે તેઓ મોતને જોડ્યા. જેમ જોદદ દર્પથી તેમજ જેઅખતવાર શોકથી પણ મરણ નીપજે છે, પરંતુ તેવા દાખલાઓનો અનુભવ માં કાઢને દોવાયો તે આપ-વીની જરૂર જણાતી નથી. અત્યંત ક્રોધ કરવો કે ભારે ચિંતા અને બચને વચ થવું તે પણ મોતને તેડું કર્યા બગાવર છે. કાંઈ માણુમ' એકાએક નામોશીમાં આવી પડે છે ત્યારે કેટલીક વાર તેની ઊંચ, બૂખ ઊડી જાય છે અને તેની પાચનચક્રિત મંદ પડી જાય છે, તેનું આરોગ્ય દીનું બને છે અને તે કદાચ થોડીવારમાં મરણને અશ્વ થાય છે. વિદ્યાન પ્રમાણે જીવન એક પ્રકારનો પ્રમાણમરનો રૂર્તિ છે, આદોલન છે; જોદદ દર્પ અથવા ક્રોધ થાય છે ત્યારે તે ગતિમાં એકદમ વધારો થઈ આવે છે અને જ્ઞાનતત્ત્વમાં ગંભીર અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થવાથી મરણ નીપજે છે. તેમ જ શોક, બચ, નિગ્રાહ અને નામોશીમા જીવનની દમેશની ગતિ એકદમ મંદ પડી જાય છે, જેથી પણ જ્ઞાનતત્ત્વ નમળું પડી જાય છે અને પરિણામ મોતમાં આવે છે. દર્પ હોવા શોક, તવંચરી હોવા મુશ્કિતો, કાંઈને કોઈ કામજીમર મોત આવીને ઊભું રહેશે જ; માટે દરેક સંજોગમા શાંતિ અને ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધાની ખટ્ટુ જરૂર રહે છે.

મોતની ધડી કાંઈથી ચુકાતી નથી, પણ ચુકાઈ છે એમ જૂલમાં માની લેતા મૂર્ખ માનવી નમ્ર બનવાને બદલે ગર્વિષ્ઠ બને છે અને તે મગજરીને પરિણામે મોતનો સિંકાર થઈ પડે છે એક ઝીંક કથામાં એનસીઓસ નામના એક શ્રીમંત માણસને એક લવિષ્ય બાખનાર ગુલામે કહ્યું કે આ સાલ તારી દ્રાક્ષોતું સરખત તું પી સપીશ નહિ. જ્યારે દ્રાક્ષો પાકી ત્યારે તેનું સરખત કરવામાં આવ્યું, અને તે માતખર માણસે એક મિજબાની આપી. પેલા ગુલામનો ઠેકડી કરવા તેને પણ ખાસ બોલાવ્યો હતો. તે શ્રીમંત સરખત પીવા જાય છે તેટલામાં કાંઈ ખમર લાવ્યું કે એક જંગલી જૂડ તારા દ્રાક્ષના માકવાનો નાચ કરે છે. સરખત પડતું મેલી હાથમા સ્વેચ્છ ઉપાડી એનસીઓસ જૂડની સામે ગયો, પરંતુ તે જંગલી પશુના ક્રુમલાથી તે હલાક થયો, અને સરખત તો પીધા વિનાનું જ રહ્યું. આવા બનાવો ઉપરથી એક અણીતી અગ્રેજ કહેવત નીકળી છે કે;—
 "There's many a slip twixt the cup and the lip"
 ખાસા અને હોહ વચ્ચે એક ફટકું પણ અંતર નહિ હોય, પણ ફનિયાની

અચોક્કમતા એવી છે કે કટલીકવાર આ બે વચ્ચે અણુધારી મુશ્કેલીઓ ફૂટી નીકળે છે, અને પરિણામે આ બે વચ્ચે મેળાપ થતો જ નથી.

પહેલાં તો મોતનો સમય અને મૃત્યુની ઘડી કોઈ જાણી શકતું નથી; જાણી શકાય તો સ્વાભાવિક છે કે તેનું નિવારણ કરવાનું મન થઈ આવે; પરિણામમાં મનુષ્યશક્તિનો એટલો જગાડ અને હેવટે ફાકટની નિરાશા, ખરી મૃત્યુધડી જાણવા પછી તેને માટે તૈયારી હોઈ શકે, તેનું નિવારણ કરવાના પગલાં નહિ. પણ એ ખરી મૃત્યુધડી કોઈ દરેક જણ જાણી શકતું નથી, અને ઘણી વેળાએ માણસોને ફાકટમાં ગભરાતાં આપણે જોઈએ છીએ અને તેનો અંતમ આકૃતકારક પણ આવે છે. એક વેળાએ એક ફિલસૂફે મોતની દેવીને જતી જોઈ; ક્યાં ગય છે અને શા માટે જવું થયું તેની તપાસ કરતા મોતની દેવી બોલી—“મારે મિસરના કેસ શહેરમાં જવું છે : તે ગામમાં મરણી ફાટી નીકળી છે : ત્યાં એક હજાર માણસોનો જન કબજો કરવાનો મને હુકમ છે.” તે ફિલસૂફેના જાણવામાં આવ્યું કે કેસમાં તો બે હજાર માણસો મરણ પામ્યા હતા. જ્યારે મોતની દેવી પાછી ફરતી હતી ત્યારે તે ફિલસૂફે તેને કપડાં આપ્યા કે મને એક હજાર કહી તેં બે હજાર માણસોનો કેમ ધાણ કાઢ્યો ? ત્યારે મોતની દેવી બોલી—“મેં તો માત્ર વચન પ્રમાણે એક હજારને જ માર્યા છે, બાકીના એક હજાર મરણીની માત્ર ખીકે મૂક્યા તેને હું શું કરું ?” કોઈ સાધારણ ખીમારીને મગ્ગી સમજી મરણ પામ્યા, કોઈને કોકટરોએ બિવડાવ્યા, કોઈને જોશીઓએ ગભરાવ્યા અને બાકીના એને કોઠાની ગંધાએ બાકીકાવ્યા. આ સંધાના મોતનો દોષ મારે શિર ન હોઈ શકે.”

અનેક દાખલાઓ વાચકના અનુભવમાં હશે કે જેમાં જોશીએ બતાવેલો મરણસમય જેમ જેમ નજદીક આવતો જાય તેમ તેમ તે જોશીને હાથ ધરનાર બેગાકજો અને ખીમાર પણ અને છે, જ્યારે એવા તો બહુ ન હોય કે જેઓ જોશીએ બતાવેલી મૃત્યુતિથિની અવગણના કરી પોતાના કામકાજમાં જ મગ્યા રહેતા હોય. મોતની ઘડી જાણીને ગભરાયા કરતાં નો તે ઘડી ન જાણી હોય તો વધુ ચાતિમાં જીવી શકાય. આપણા પોતાના મરણની ચિંતા જેટલી ગ્રામદાયક હોય છે તે કરતાં હજાર ગણી વધારે આપણાં નજદીકનાં સગાંઓના મરણની ચિંતા કાળજી કાતરી ખાનારી હોય છે. જોશીઓને ધેર ધક્કા ખાવા કરતાં બક્તિને

આશરે લીધો હોય તો ઉત્તમ જોશીઆ પોતે જ ખરું જાણીને ક્યાં સુખી છે અને મોત સામે શું કરી શકે છે ? મોતનો ઈલાજ જો જ્ઞાનથી વા ત્રિજ્ઞાનથી થતો હોય તો પણ “વૈદના મરે નહિ અને જોશીનાં રાડે નહિ”—વાને વૈદ પોતાના દીકરાને મરવા દે જ નહિ, અને જોશી પણ પોતાની પુત્રીનું સોભાગ્ય કાયમ રહે એવો જીવેદાન મુંડી જીવતો જમાઈ શોધી કાઢે ! પણ આ સમજણ કુઝૂત છે અને મોતની આગળ સૌ કોઈએ મરતક નમાવ્યો જ છૂટકો.

ઈ સ ખારમી સદીમાં બારકરાચાર્ નામના એક મહાન ગણિત-શાસ્ત્રી અને જ્યોતિષી ચર્ચ ગયાં, જેમનું પુસ્તક “સિદ્ધાંતશિરોમણિ” આપણા દેશમાં સારી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે તેમણે પોતાની પુત્રી લીલાવતીનું બલિધ્ય જોયું તો કાયમનો રડાપો તેના લતાટે લખાવેલો દેખી તેમને અત્યંત દુઃખ થયું ખરું જ ખારીકીથી ફરી ફરી જોતા જણાયું કે અમુક દિવસે અને અમુક ધડીએ જ જો લગ્નવિધિ શરૂ થાય તો તે બાળા વૈધવ્યથી બચી શકે આ ગણતરીથી તેમને દિગ્ભ્રમ આવી, પુત્રી માટે દરેક રીતે લાયક એવો સાથી તેમણે શોધી કાઢ્યો અને લગ્નવિધિ અમુક પળે જ થઈ શકે એવું આનાદ ધડી દર્શાવતું ધડિવાળ જેવું યત્ર પણ તે બાહોશ પુરુષે મનાવ્યું તે યત્રમાં એવી ગ્યના હતી કે એક પાત્રમાં દીપ્ત દીપ્ત પાણી ટપકે અને અમુક મખ્યામાં દીપા ટપકી રહે કે પેલી ધન્ય ધડી આવી પહોંચે તે વેળાએ તે પોતાની આગળી જીતી કરે કે તત્કાળ જોરોએ મત્રોચ્ચાર શરૂ કરી દેવો એવી ઝોકવણ ચર્ચ હતી એ ધડી જો પસાર થઈ જાય તો પુત્રીનો મમાર તેના પ્રારબ્ધ અનુમાર જોરવાદ જવા પામે આખરે લગ્નમમારબ મકાચો નિમજિત મહેમાનો આવીને બિગજમાન થયા, વરવધુ પાટે બેઠાં, પણ બારકરાચાર્ તો એક ચિત્તે ટપકતાં દીપા ગણતા બેસી જ રહ્યા—જલ્દે ફુનિવાનું સુખ આ દીપાની ગણતરીમાં જ ન હોય ! ધન્યધડી આની પહોંચતી હતી તેટલામાં પરણતી કન્યાના વાગમાનું એક મોતી ખમ્બુ અને ગમડતુ ગમડતુ જનને જમ્યાથી પાણી નીકળતું હતું ત્યાં જ દેવોએ જઈ યોગી બેઠું. દીપા ટપકતા બધ થયા, બારકરાચાર્ બેકામ બન્યા, મહામુસીબતે કરેલી તેમની ગણતરીમાં ખલલ પડી આ શું થયું તે જોવા જાય છે તેટલામાં ધન્ય ધડી પમાર ચર્ચ ગઈ આચાર્ જાણી ગયા કે તકદીર આગળ તદખીર લાચાર. નિસ્તેજ વદને તેમણે આગળી જીતી કરી અને મનોચ્ચાર શરૂ થયા શી ધટના બની ગઈ તે આચાર્ સિવાય કોઈના જાણવામાં આવ્યું નહિ. લગ્નક્રિયા પરી

થઈ અને સૌની શુભાશિષ લઈ દરતે મુજે લીલાવતી પતિગૃહે વિદાય થઈ. પરંતુ નસીબમાં પતિસુખ ન લખાવી લાવેલી હોવાથી બહુ જ થોડા સમયમાં તે અભાગણી બાળા રિધવાને વેશે પોતાના વિદ્વાન પણ આશા-ભંગ થયેલા પિતાને ઘેર પાછી ફરી. પિતાને નસીબમાં નખરાનો અનુભવ તો પુત્રીના લગ્નને દિવસે જ થયો હતો એટલે તેમને બહુ આશ્ચર્ય ન થયું. તેમણે 'પુત્રીને ગણિતના વિષયમાં જ્ઞાન આપી પોતાના જ જેની વિદ્વાન બનાવી પોતાનું અને તેનું મન મનાવ્યું.

મોત સામે વિદ્વાન કે શક્તિમાન મનુષ્યની તાકત કેટલી? કાલમનો ચૂડા અને ચાંદો તો મીરાંબાઈની જેઠે જ ઈશ્વરને જ વરી હોય તેનો જ રહેવા પામે. વિજ્ઞાનની તરફવાર શોધો કરી મનુષ્યે મોતને પાછળ હઠાવ્યું છે; કમોતે મરતાં બાળકોને બચાવ્યાં છે; ઝેરના ઉતારો અને ભયંકર દર્દોનાં ઇલાજ પ્રજા શોધ્યા છે; એક નથી શોધ્યો મોતનો ઈલાજ. દુનિયા ની નાપાયદારી જ એવી છે, સંસારની રચના જ એવી રચાઈ છે, જહાનની ઘટના જ એવી ઘડાઈ છે કે જ્યાંસુધી આ જગત ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી મોતની જડીબુટ્ટી કોઈને જડવાની નથી.

૫. મોત—એક કુદરતી સ્થિતિ

મોત ભયંકર છે, અનિવાર્ય છે, મનુષ્યને ભયથી બેકાર કરે છે, સર્વર્થાપી છે, અને જ્યાં આવવા જ એક ત્યાં મનુષ્યપ્રવત્તનો સર્વથા તિરસ્કાર કરે છે, તે આપણે જોયું. મોતની વિરુદ્ધ બોલાય તેટલું આપણે બોલી ચૂક્યા, હવે એની જમે બાજુ તરફ નજર નાખવાની કાષ્ટક કોશિશ કરીશું. આપણે બે માળામાં રહેનાર પખીઓ છીએ, બે મુકામ કરનાર મુમાફરો છીએ. ફરીફરીથી યાદ રાખવાની આપણે કોશિશ કરીશું કે આપણે આત્મા છીએ, શરીર નહિ, શરીર તો આત્માએ ધારણ કરેલું એક વસ્તુ છે. આત્માનો મુકામ યાને આપણે ખરો મુકામ તો મોનોઈ જહાન છે; દુનિયા તો માત્ર એક મુસાફરખાનું છે. જ્યાં ચાલુ આવળાવ થતી રહે પણ જ્યાં સ્થિર રચાવર કશું રહેતું નથી. આજે ધર ભાડે લઈ રહ્યા તેની જાળજ, તો થોડાક સમય બાદ તેને ખાલી કરવાની પંચાત. જન્મ થતાં બાળકને પહેલાં પાંચ વર્ષ સુધી આસકું રાખતા તેના માઆપને બેઠક તકલીફ પડે છે, અને નજીવા કારણે પણ એકાદ મોટી માંદગી આવી

માખાપની ખુશાલી ખતમ કરી નાખે છે. જિંદગીના હેઠવા પાંચ વર્ષ પછી શારીરિક દુખ અને પીડામાં ભળે છે, ઘડપણની નમગીષથી તેમાં વધારો થાય છે અને ક્યારે આમાંનીથી છુટકારો થાય તેની રાહ તે ખીચારો છુટકારો જોતો રહે છે. ઈ-માનની જિંદગી એક ટૂંકી યુગાશ્રી છે, અહીં જમાવી પડ્યા પાંચ વર્ષ રહેવાની આ જગ્યા નથી એક દિવસ એક ફકીર ગણના મહેલમાં જઈ ચડ્યો ચોટીદારોએ તેને રોક્યો તો સૌની રમૂજ વચ્ચે તેણે જણાવ્યું કે હું તો ધર્મશાળા સમગ્ર અંદર દાખલ થયો છું તેટલામાં રાજ પોતે આ યો અને આ દહીંન સાભળી ફીરને દીવાનો સમજ્યો ફકીરે તેને પૂછ્યું — ‘નામતર આપના પહેલા અહીં કેનું રાજ્ય હતું?’ રાજ્યએ કહ્યું — ‘માગ પિતાનું’ ફકીરે પૂછ્યું — ‘તેની પહેલાં કેનું હતું?’ રાજ્યએ ઉત્તર આપ્યો — ‘માગ પિતામહનું’ ફકીરે પૂછ્યું — ‘હવે પછી કેનું થશે?’ રાજ્યએ જવાબ દીધો — ‘મારો પુત્ર રાજ્ય કરશે’ તે ઉપરથી ફકીરે સુજાવ્યું ‘જે ધર્મમાં આટલી આવજલવ હોય તેને કાંઈ ધર્મશાળા મમતુ લે તેમાં નવાઈ શી?’ જગતની પણ જન્મમરણની આવજલવ જોતા તે પણ એક મુમાશ્વર-ખાનાથી વધુ નથી એમ જ આપણે માનવું રહ્યું.

દરેક વસ્તુનો ઉદય અને અસ્ત, આગલ અને અત દોષ છે. આપણે નાના મોટા અનેક અત જોઈ વળીએ છીએ પણ જિંદગીના અત વિશે જોખન અને જોગ્યાર રહીએ છીએ એક દિવસનો અત એક મહિનાના અત, એક મોસમનો અત એક વર્ષનો અત, એક ભાગીદારીનો અત એક મિત્રાચારીનો અત વગેરે અતો આપણે જાણીએ છીએ, પણ જીવનના અત વિશે જ આપણે બેફિકરાઈ ગાળીએ છીએ એક વેળા એક છોકરો નોકરી મેળવવા મારું વહાણ ઉપર મથે વહાણવટી ખુશમિલજ માં હોય એટલે છોકરો ને બનાવવા એક નાનું દોરડું આપી તેને કહ્યું કે આ દોરડાના ત્રણ છેડા બતાવ છોકરો ચતુર હતો, દોરડાના બે છેડા બતાવી દોરડું દરિયામાં ફેંકી બોલ્યો — ‘આ દોરડાનો ત્રીજો છેડો! છોકરો ખરો પણ હતો, કેમકે દરિયામાં પડી દોડુ નાશ પામ્યું એ તે દોરડાનો છેડો. અમરના અત જ રહેવાનું. આપણે અને મરણીએ, ખરીએ, છીએ, મોજનાએ, રમીએ છીએ, રહેવાત અને છેડાની વાનો ખરીએ છીએ પણ તમામ બાતનનો આખરી છેડો મોત તો કાંઈક કારણસર આપણી જાન ત્રીની બહાર જ રહી જાય છે મોત વિશેની મેખમરી અને તેને માટે યવો જોઈતી તૈયારીનો અભાવ તે આપણી દેરાનગતીના મુખ્ય કારણો.

છે. મોતને કોઈ સુકાવી શકે એમ નથી; મોત પોતે સૌને સુકાવી પોતાના શિકારને લઈ ચાલતું થશે એક વિદુ દંતકથા પ્રમાણે પ્રજાપતિએ તમામ વિશ્વને સંજ્ઞુ અને મોતને પણ પચદા કર્યું : પરંતુ તે પછી તે પોતે આકાશ અમર અને આકાશ નાશવંત રહ્યા, અને તેમ હોવાથી પોતાની જ પચદાશ, મોતથી ભય પામી ઘડીમા ધરતીમા અને ઘડીમા પાણીમા છુપાઈ રહેતા છેવટે પ્રજાપતિએ અને સર્જણ દેવમંડળે મળી મંજો કરી મોતના ત્રાસમાથી પોતાનો છુટકારો મેળવ્યો. પરંતુ આ જોઈ મોત ખિન્ન થયું, અને જેમ દેવો મને સુકાવી શક્યા તેમ માનવી-એ પણ હવે અને સુકાવી શકશે એવી ફરિયાદ કરી. પૂરંતુ દેવમંડળે તેને વચન આપ્યું કે જ્યાંસુધી માનવીઓ ખાડી શરીર ધારણ કરશે ત્યાંસુધી તો તેઓ તને તાબે થશે જ, અને માનુસને અમર થવું હોય તો તે યમદેવને શરણે આવી પહેલા દેહત્યાગ કરી પછી જ અમરત્વ પ્રાપ્ત કરશે, આ ઉપરથી પણ મોત કેટલું જળવાન અને અનિવાર્ય છે તે જણાય છે.

મોત એક પ્રકારની લાખી લીંઘ છે, તુફાન પછીની શાંતિ છે શીથ અને મોત વચ્ચે ફેર એટલો કે અનુભવ શીથમા હોય ત્યારે કે પડેલો છપ parole ઉપર (પોતાનું વચન આપી) છૂટતો હોય તેમ બહાર નીકળી પાડેા સવાર પડતા શરીરમા પ્રવેશે છે, જ્યારે મોતમા તે કેદી હમેશનેા બદીખાનામાથી છૂટવા પામે છે. લડાઇના મેદાનમા જખમો ખમી મિષાદી આગમ લેવા ધેર આવે છે, વાવટોળગા સપડાયેલું વઢાણ હાનર મુસીખતો વેડી આખરે પોતાના બહરમાં આવી આસાવશ લે છે, એવા જ આરામ અને આસાવશ જિંદગીના તોફાન અને ખળભળાટ પછી મોતની મધુર શાંતિ આપજીને આપે છે. પદ્મ ની સાલમા રામના પોપે ઓગસ્ટાઇન નામના પાદરીને ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચાર કરવા સારું ઇગ્નાઝ મોકલ્યા એક રાત્રે ઇગ્નાઝના તે વખતના સેકમન રાજા એથલર્નર્ટ સમક્ષ ઓગસ્ટાઇન ઉપદેશ કરતા હતા ત્યારે એક પક્ષી બહારથી ઊડી આવ્યું અને ગભરાટમા પડી અફડાતફૂડી કરી મૂકી દગ્ગારીઓએ દાણદુણ કરી તેના ગભરાટમા વધારો કર્યો, અને એકીક બાર બહાર બહાર અને હિરે-શરીરો ત્રાસ પામેલુ તે પછી બારીની બહાર ઊડી ગયું. ઓગસ્ટાઇને ઉપદેશ ચાલુ રાખતાં કહ્યું — પક્ષીની અંધકારમાથી આ ઓરડામા આમૈદ અને પાછી અંધકારમા યવેલી તેની ગ્વાનગી એ દુનિયામા થતું આત્માનું આગમન અને મોતથી થતી તેની વિદાયગીરીનેા સરસ ખયાલ આપે છે. પક્ષી અંધકારમાથી

આંખું અને અંધકારમાં ગયું તેમ આત્મા અનંતતાના મદાસાગરમાંથી આવે છે અને પાછો અનંતતામાં વિલીન થાય છે. પક્ષીને આ ઓરડામાં લગારે શાંતિ ન મળી, તેમ માણસ પણ જન્મથી મરણ સુધી ખરી શાંતિ ભોગવતો નથી, બલકે તેને કાંઈ ભોગવવા દેતું નથી. પક્ષી અંધકારમાં ઊડી ગયું તેથી તે બૂલું પડ્યું કે તેનો નાશ થઈ ગયો એવા અનુમાન ઉપર આવવાની જરૂર નથી. આપણને અંધકારમાં ન સૂઝે પણ પંખીને તો અંધકારમાં પણ પોતાનો માર્ગ જાણી આવે છે. આપણી આંખો અને આપણું મન અંધકારથી અડગાર્ધ ગૂંચવાઈ જાય, પણ આપણો આત્મા તો મોતનો અંધકાર છતાં પોતાના મીનોઈ મુકામ તરફ સીધો પ્રયાણ કરી જાય છે. મીનોઈ મુકામથી તે પૂરેપૂરો અબરદાર છે, કેમકે તે જ તેનો ખરો માર્ગ છે, અને દુનિયાની જંજળભરી મુસાફરી પૂરી થયા બાદ તે તેના ખરા રહેઠાણ તરફ ખુશીથી રસ્તો કાપે છે.

આપણે નાનો મોટો મુસાફરીઓ તો અનેક કરી હશે, માત્ર એક જ મુસાફરી અને તે પણ સૌથી લાંબી, બાકી રહી છે, અને તે મોતની. પરંતુ તે સારું રહેવેની 'ગાઈડ' (સચિ) કે નકશાઓ જોવાની જરૂર નથી. આત્માની રાહબરી ઉપર તે ઊડીશું અને આત્મારૂપી નાખુદા આપણી જીવનનૈયાને મીનોઈ જવાનને કિનારે પહોંચાડશે. મીનોઈ દુનિયા તરફ સંપૂર્ણ દુર્લભ કરી આ દુનિયાને જ આપણું ખરું મુકામ માની ખેસવાથી આપણી મણત્રીઓ ખોટી પડે છે, આપણી યોજનાઓ ધૂળમાં મળે છે. યોમાસામાં એક જટુ આળે જન્મી કાલે નાશ પામે એવું અયોક્ષસ અને ક્ષણભંશુર મનુષ્યજીવન પણ છે, અને તે છતાં દુનિયાને આપણું ખરું મુકામ મણવાની આપણી હોંશ, અને અહીં કાયમ રહેવાના હોઈએ તેમ કરેલા આપણા કાવાદાવા એ ખરે જ આપણી મૂખાંધની પરાકાષ્ઠા છે.

મદાન સિકંદરના નામ સાથે જોડાયેલી, ઇતિહાસમાંથી સમર્થન ન મળી શકે એવી, અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. તેમની એક પ્રમાણે મિંકદર એકનાર મુદકગીરી કરતો કરતો એક એવા વિગ્રિવ દેશમાં આવી પૂગ્યો કે જ્યાં સાધારણ રીતે જેમ મોત આવે ■ તેમ આવતું નહોતું, પણ માણસો સામા મોતને મળવા જતાં. સામ્જતાજ એકાદ માણસને જેવું તેડું આવતું કે તમામ કામને પડતું મેલી કાને બે હાથ દર્ધ—“હું ઘેર જાઉં છું, હું ઘેર જાઉં છું” એવો પુકાર કરતો તે દોડતો અને કાંઈ તેને રોકી શકતું નહિ. તે એક દીવાલ તરફ આવી પહોંચતો; દીવાલમાંની એક બારી ખૂલી જતી અને તેમાંથી તે માણસ ગુઝર થઈ જતો, અને ફરીથી

દેખાતો નહિ સિકંદરને આ દેખાવો જોઈ બારે ત્રાજીની લાગી, પણ તેટલામાં તેના જ લશ્કરના એક અમલદારને યમદેવનું નિમત્રણ મળતા સિકંદરના દેખતા જ “હું ઘેર જાઉં છું” નો પુઠાગ હાથો તે નામવા લાગ્યો સિકંદરે થયડાવી નાખતા અવાજે તેને એકદમ જોતો રહેવા હુકમ કર્યો, પણ તે અમલદારને મનથી તે જગવિજેતાની ફરમાનખરદારી હવે ખતમ થઈ હતી અને સિકંદર કર્તા પણ એક મહાન રાજા યમરાજની તાબેદારી તેને હવે હાથવાની હોવાથી તેણે પોતાની દોડ ચાલુ રાખી સિકંદરે લશ્કરને હુકમ કર્યો કે તેને ચોતરફથી ઘેરી લઈને ગિરફતાગ કરવો, પણ માથુસનો પકડાયો પકડાય તો તે અમલદાર પડ્યા પડ્યા તે તો સૌ કાઈના હાથમાંથી સટકી જઈ પૂર જોડાયો દોડ્યો અને તે કિધડેલી બેદી ખારી વાટે અદૃશ્ય થઈ ગયો સિકંદર ક્રોધાવમાન થઈને તે ખારી અને દીવાલ તોડી બાગી ઝીરોઝગર કરવાનું ફરમાન હોડયુ લશ્કરે આખો કિવસ તનતોડ મહેનત કરી પણ ખારી અને દીવાલ તો તૂટે તૂટે ને પાછા ભાના ત્યાં આખરે અથાક જહેમત પછી પરેશાન હાલતમાં લશ્કરીઓએ જઈને ખાદશાહને વસ્તુસ્થિતિથી વાકિફ કર્યો સિકંદરને લાગ્યું કે દુનિયા જીતવી તો સહેલ છે, પણ યમનો પ્રદેશ જીતવા કરતા તો ત્યાંથી શોભામા આસી નીકળવું જ સલાહભર્યું છે, નહિ તો કદાચ ત્યાંનું ત્યાં અને પણ જમનું તેકું મળી જાય સિકંદરને બીજો પણ બોધ મળ્યો કે મરતો માથુસ ‘હું ઘેર જાઉં છું’ ગોમ બોલે છે એટલે એનું ખરું ધર આ ફાની દુનિયા નહિ પણ તે મીનેઈ જહાન છે, અને તેકું આરે ત્યારે શહેનશાહનો પણ હુકમ તોડી, વહાવાઓનું વહાલ હોડી કામધંધો, ધનદોલત, લોભનાસય સૌનો ત્યાગ પરી, તે માલિકના દરખાસ્તમાં હાજર થવાની તેને એક જ અગિસાવા રહે છે ત્યારે બીજી દુનિયા જ જો આપણું ખરું મુકામ હોય તો ત્યાં જવા સારું પમાર થનાનું દાર તે મોત છે મોત ત્યારે એક કુદરતી હાલત છે અને આપણે ખરે ધરેમારે પહોંચાડનારું એક સાધન છે મરતો માથુસ તેથી મોતને હાથ દેવાને બદલે જો તેનો આભાર માને તોપણ તે વાજખી કહેવાય

અમૈજ ફિલસૂફ હગ્ગર્ટ રપેન્સર પ્રમાણે આતર અને બાહ્ય સંબંધોનો સતત સમન્વય તેનું નામ જીવન, ત્યારે આ સમન્વય શક્ય નથી બનતો ત્યારે મોત આવે છે એક જીવન એટલો મજકત હોય છે કે તે નથી ગમીની દરકાર કરતો કે નથી ઠડીની પગલા કરતો, અને ગમે તે અને ગમે તેટલું ખાઈ તે પચાવી દે છે ગમે એવા પ્રતિકૂળ મજ્જોગાથી પણ તે દારી ખાતો નથી પગલું શ્વાવસ્થાથી તેના શરીરમાં સિધિતતા આવે છે,

જડતા આવે છે, તેનું મન પણ ફેરફાર પર્વત કરતું નથી અને તે રૂઢિચુસ્ત અને છે, અને બદલાતા સંજોગોને બધેએસના ચવાની યોગ્યતા જે જીવાનીમાં તે ધરાવતો હતો તે તે ખોલ બેસે છે તેનું શરીર ક્ષીણ થતું જાય છે કુદરતના, આદારના, આપોદવાના સહેજ પણ ફેરફારથી તે ખીમાર પડે છે. મંજોગોને બધેએસતા ચવાની યોગ્યતા એટલે જ જીવન એ યોગ્યતાનો અભાવ એટલે જ મોત અથવા મોત માટે તૈયારી કરાવતો જીદાપો ત્યારે મોતના જેવું કુદરતી ખીજી શું હોઈ શકે ? એક ધડિયાળ જીવું થાય છે ત્યારે તે કામ આપતું નથી અને વખતોવખત ચાવી માગે છે, ધડિયાળી તેમા નવી કમાન વગેરે નાખી આપે છે, પણ ન્યારે નથી જ વળતું ત્યારે તેને નકામું ગળી પડતું મૂકવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે કુદરતમાં જે વૃદ્ધ અને નિરુપયોગી થઈ પડે છે તે સ્વાભાવિક રીતે મરણને ચરણ થઈ અહીંથી અદશ્ય થાય છે

આ તમામ વિશ્વ એક એકથી વિરુદ્ધ જતાં બળોનો સુમેળ સાધવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યું છે એ સુમેળ ઉપર જ દુનિયા ટકી રહી છે, પણ એ સંપ અને સમન્વય એક એથી ઊછટા બળોની થતી એકતા ઉપર રચાયેલ છે. એક વર્ષમાં બારે માસ ગરમી હોય, અગર બારે માસ દિવસ હોય તો ત્યાં આપણને રહેવું ફાવે નહિ માથુસ માથમની જુવાની અને જાવેદાનીની મોજમજાદથી પણ કટાણી જાય માટે જ પ્રભુએ જગતમાં જોડકાં પેદા કર્યાં છે અને એ જોડકાંનો સમન્વય કરના આપણને ફરમાવ્યું છે માટે જ ગરમી પછી ઠંડી, દિવસ પછી રાત્રિ ભરતી પછી ઝોટ જીવાની પછી જીદાપો આવ્યા વિના રહેતા નથી અર્થશાસ્ત્રમાં જો માગ અને ખર્ચ ન હોય તો દુનિયામાં લેવડદેવડ ચાલે કેમ ? ઇતિહાસમાં જો ચડતીપડતી ન હોય તો ઇતિહાસના પાના જ ફોગ રહે સાહિત્યમાં જો માત્ર ઉલ્લાસ અને મરતી (romanticism) નાં દર્શન થાય, અથવા ફક્ત મયમ અને સ્વાસ્થ્ય (classicism) જ નજરે પડ્યા કરે તો વાચકની ધીરજ ખૂટવા વિના ન રહે અને મોટે વહેને તેનું સાહિત્યમાંથી દિલ જીડી જાય કાષ્ટકી તીખાશ કે ખટાશ વિના માત્ર મિદાઈના મોજન કરવા જેમીએ તો મોટે ફીક ચડી આવે જગતમાં અંકુશ વિના ઠી આઝાદી ફાઈએ દેખી જ અને દેખી હોય તો તે કામની શી ? જીવન એક સમામ પણ છે, શાંતિ પણ છે, કામ પણ છે, આરામ પણ છે, પ્રવૃત્તિ પણ છે નિવૃત્તિ પણ છે પિયાગો રસ નામના ગ્રીક ફિલસૂફી philosophy of odd and even (એકીમેકીનાં જોડકાંના સિદ્ધાંત) ની સોધ કરી હતી નવા નામે આજે આપણે એને

law of compensation અથવા law of polarity (દ્વન્દ્વનો કાયદો) કહીએ છીએ ત્યારે જેમ ધન અને ઋણ વિદ્યુતના તારો (positive and negative electric wires) ના સંયોગ વિના વીજળી ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી, તેમ જ જન્મ અને મોતના મેળાપ વિના જિંદગીની શક્યતા જ ક્યાંથી હોય ? જેમ ધન-સાન એક પગે ચાલતો નથી, જેમ પખી બે પાખો વના ઊડતું નથી તેમ જીવનમાં જન્મ અને મૃત્યુ એ એક એકથી જુદા બળોની આવશ્યકતા રહેલી છે જ આ કારણે જન્મના જોટલું જ મોત જરૂરી અને કુદરતી છે મૃત્યુ જીવનની પુરવણી કરે છે મોત વિના પરવરદિમારની રચના અધૂરી જ રહી જાત મોત એ માલેકની મહેર છે જો કે તે કહેરનું સ્વરૂપ ધારણ કરી આપણને ગભરાવે છે

જો જગતમાં મોત ન હોત તો જીવનમાં એકસરખાપણું (monotony) એટલું બધું આવી જાત કે આપણે તેનાથી અત્યંત ત્રાસ પામત, અને હાલમાં વિજ્ઞાન જાણેદાનની જિંદગી બક્ષનારી હવા શોષે છે તેમ તે વખતનું વિજ્ઞાન કાયમનું મોત આપનારી હવા પાછળ ચડ્યું રહેત જગતમાં વિવિધતાની બહુ જરૂર રહે છે કવિ ટેનિસને કહ્યું છે તેમ એક સારો રિવાજ પણ લાખો મમય ચાલુ રહે તો તે માઠો દેખાવાનો સંભવ ઊભો ચાલે છે, માટે ધૃત્યરની શક્તિના દર્શન એક રૂપ નહિ, પણ અનેક રૂપે ચાલે છે જીવનનો થાક ઉતારવા અને જિંદગીનો કટાણો દૂર કરવા પણ મોતની બારે જરૂર છે ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞ પ્રમાણે ટાઇથેસ નામના એક અતિ સોદામણા પુરુષ ઉપર પ્રઓસ (હવા અથવા ગામદાદની દેવી) મોહિત થઈ તેની મારફતે દેવોને વિનંતિ કરી ટાઇથેસને અનંતતા પ્રાપ્ત કરી પણ જાણેદાનની જીવાની માથે માથે માગતા તે જૂની ગયેનો હોવાથી તે દિનપ્રતિદિન ધગ્ગો અને નમજો થતો ગયો તેનું કુખ ન જોવાવાથી દેવોએ દાગ કરી તેને એક ખડકાકડી (grasshopper) મા ફેરવી નાખ્યો આ વિષય ઉપર મહા કવિ ટેનિસને એક સુંદર મધ્ય ગ્રંથ છે મોત વિનાનું જીવન તે ઊંધ વિનાના ચાનુ ઉત્તમગ ગમાન મનાપકારક છે મોજશોખના દળર સાધનો હોય પણ જીન ન આવતી હોય ત્યારે તે કડવા ગેર સમાન બામે છે લાંબા કાળની જીવાની પણ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેથી પણ માણસ અવશ્ય કટાણી જશે અને તે આપણે દિંદુ ગાળ ચવાતિની દત્તમ્યા ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ ચવાતિને તેના શ્વશુર શુદ્ધચર્ચનો સાપ નડવાથી તે એમએમ વૃદ્ધ થઈ ગયો અને જીવાની જોખરવાની તેની આશા અધૂરી ગઈ ગઈ તેજે પોતાના પાંચ પુત્રોને કહ્યું કે તમારામાંથી એક પોતાની જીવાની આપી

મારું ધડપણ લેવું પૂરું નામનો એક પુત્ર તેમ કરવા કબૂલ થયો અને પિતાને પોતાનું તારુણ્ય આપી પિતાની જુઓર્મો પોતે લીધી યથાનિએ તે જુવાની બહુ જ સાચા સમય મુધી ભોગવી પણ આખરે તે કંટાળ્યો અગ્નિમા લાકડા નાખતાં તે સખી જતો નથી પણ મામો બાકી ભેડે છે, તેમ વિલાસી જીવન ગુન્નગ્રાથી વિષવત્તામના ચાન થતી નથી પણ મામી સતેજ થાય છે એવો એને અનુભવ થયો જુવાનીથી કંટાળી ધડપણની શોધમાં પાડો પોતાના પુત્ર પાસે આવ્યો અને જુવાની ને ધડપણની અદવાતદલી કરી લીધી

ધડીકમાં ઈન્સાનને જિંદગીનો ભોગ ચડવાથી તે ચડોળે ચડે છે અને નવાજુની કરી નાખે છે, ત્યારે તેને મોતનો વિચાર કરવાની પણ કુરસદ નથી, બધકે તેને તે દસી કાઢે છે પણ જ્યારે જીવાથી તે કટાળે છે ત્યારે આ મેલુ કથાથી વળગ્યું અને આ પીડા કેમ સહેવાઈથી ટળે તેની જ ફિકરચિંતામાં તે પડી રહે છે જિંદગી એક ક્રિકેટની ગમત જેવી છે મોતનો દેવ ચાલુ બોલિંગ કરે છે, પણ જિંદગી ભોગવનાર બેન્સમેન અનેકવાર તેના બોલો બાઉન્ડરી બણી ફટકાવી ચાબાશી મેળવે છે. તે બે સારા બેવાડી હોય તો સો બસો રન પણ ઠોકી કાઢે છે. પણ રન કરી કરીને ફટકા કરશે ? પેનો બોવર તો ધડી થાબા વિના તરફવાર તાબીગ્યા બોલ ફેકવે જ જાય છે અને મોડે મહેતે તે વિફટ લીધા વિના ગહેતો નથી કાષ્ટ વખતે તો અચાનક રમનારથી બાલ જતા ભીમે ચડી જવાથી તે ઝડપાઈ કેચ આઉટ થઈ જાય છે બહુ સારા રમનાર હોય અને છેલ્લે મુધી ટકી રહી હોય તોપણ તેના દશે સાથીઓ આઉટ થયા પછી હવે હું એકલો શું કરીશ ? ” એવા વિચારથી ક્રિકેટના કાયદા અનુસાર તે નહિ આઉટનો પણ આઉટ મણાઈ તનૂમાં વિલાય થાય છે કોઈકવાર બસો ત્રણસો રન કર્યા પછી તે એટલો થાકે છે કે- બસ બહુ થયું” એવું બોલી તે retires થાય છે, માને પાછો ફરે છે જિંદગીમાં પણ તેમજ છે મોડેવહેલે યમદેવ આપણી વિફટ ઉડાવી દે છે, આ તો અચાનક કેચ-આઉટ થઈ આપણે ઓચિંતા યમના સપાટામાં આવી જઈએ છીએ ફેટલીકવાર બહુ વૃદ્ધ થયા પછી અને આપણા મધગા સાથીઓ ચાલી ગયા પછી આપણને પણ ચાલી નીકળવાનું મન થાય છે, અથવા સુખી જિંદગી પણ ગુન્નરવા પછી તેનો થાક આપણને એટલો ચડે છે કે અમરતા તો બાજુ ગઈ પણ આ બેલ ક્યારે ખતમ થાય તેની આપણને ઈનેજરી ગહે

બીજા હાથ ઉપર જીવનપ્રવાહ એટલો વેગથી વહે છે કે ફેટલાકો

કયાયે સ્થિરતા અનુભવી શક્તા નથી અને પોતાનું મન કાંઈ પણ ખાખત ઉપર ગોઠવી શક્તા નથી આપણી જિંદગી જ એટલી દુઃખી છે કે બાળ-પણનો વિચાર કરીએ તેટલામા તો તે પસાર થઈ જાય છે, જુવાની ભોગવવાનો ખ્યાલ કરીએ કે જુવાની જ જતી રહે છે અને કડવાં મીઠાં સરસરણો મૂંઝાતી જાય છે જોતજોતામાં જ ધડપણ અને મુસાફરીનો અંત આવીને ઊભા રહે છે જીવન એક પહાડના પેટામાંથી નીકળતા પાણીના વહેણ સમાન છે : પાણી ઉાર ધડીભર નાચતા પરપોટા તે જિંદગીના અકેક દિવસ છે, સપાટી ઉપર ચમકવું ફોણ તે જીવનના ઉદ્દાસ અને આનંદ છે જે ફોણ જેટલા જ તરરહીન અને ક્ષણભંગુર છે હજી તો આ જલધોધની ઉપ યોગિતાનો વિચાર કરીએ તેટલામા તો વાહોમ ધસી ખીણમા પડી તે વિખેરાઈ જાય છે વખત ધડીભર થોભતો નથી, તેમ જિંદગી પણ મોત તરફની દૂચ સમાન છે ખુદ 'જવાની' શબ્દનો અર્થ જ "આલી જવાની" એવો પણ થાય છે જે અર્થસૂચક છે "મંસાર" શબ્દનો ધાતુ મંસૃત "મ" એટલે આલવું એવો અર્થ ધરાવે છે જે થોભે જ નહિ પણ સતત અર્થ જ કરે તે મસાર જે અટકે નહિ પણ મૃત્યુ તરફ વળા જ કરે તે જિંદગી

ભક્ષુ છે કે ઈશ્વરની યોજનામા મોતને સ્થાન છે જો તેમ ન હોત તો પાપની સીમા જ ન રહેત મોત છે અને ગમે ત્યારે આવી ઊભુ રહે છે અને ધનમાલ મુકાવી આપણને ઉપાડી જાય છે તેની ખાત્રી હોવા છતાં પણ પૃથ્વી પાપના ભોજધો દમાએથી જ ગહે છે આટલું જાણવા છતાં પણ માણસના લોભલાલચનો પાગ નથી મોટા મોટા દેશોને ખોળ રેગો ઉપર સત્તા જમાવી તેમનું હીંગ ચૂમવું છે આ મદાયુદ્ધોર્મા ઝપનાવી મર્વ નાથ ફેલાવવો છે શ્રીમતોને નફાખોરી કરી, મંત્રક કરી, પોતાની સમ્પદ સ્થિતિનો અણુધટતો લાભ લઈ ગરીબોનો ધાણ કાઢવો છે મિસકીનને બંધે દુકડે રાટી ન મળે પણ વેપારીને તો એકના દસનો ભાવ લેવો છે, માથે વમદક લટકતો હોય ને જો આટલી બેદાદી, આટલાં પાપ, આટલી દુષ્ટતા થતી હોય, તો જો અહીં કાવમનો અડો જમાવી બેમવાનુ હોત અને જવેદાનની જિંદગી ભોગવવાની હોત તો આજ સુધીમા પુણ્યનું નામ જ ધરતી ઉપરથી મળે ચડું હોત, જો સજાથી આણુખમા દર્શન તો કપાળે ચાત જ નહિ જો મોત ન હોત તો પયગમ્બરોનાં ઈશ્વરપ્રેરિત વચનો અને યોગીઓનાં શુદ્ધ જીવનોથી પણ આપણી ઉપર પૂરતી અમગ યર્ષ ન હોત જે કાંઈ જગતમાં ભણુ થયું છે તેનો જય ધણેક દરજ્જે મોતના અસ્તિત્વ અને ખુદાના આખરી ઈન્સાફની માન્યતાને મળવો જોઈએ

મોતને ગમે તેટલું કુદરતી કે જરૂરી માની લઈએ તોપણ તેને માથે અપજન્ય તો ખરો જ. જેમ જન્મ અને લગ્ન ખુશાલીના તેમ મોત શોકનો જ વિષય છે અને રહેશે. મહાભારતના “શાંતિપર્વ”માં મોતની ઉત્પત્તિનું આલંકારિક વર્ણન છે, તે પ્રમાણે પહેલાં બ્રહ્માએ મોત પેદા કર્યું નહોતું. ત્યારે પ્રજાવૃદ્ધિ એટલી જધી યર્ષ મર્ષ કે બહાણ પણ અકળાવા અને તેમને શાંત પાડવા સંકળે જતું પડ્યું. છેવટે બ્રહ્માના શરીરમાંથી એક સ્ત્રી (મોતની દેવી) પ્રગટ થઈ. બ્રહ્માએ તેને આગ્રા કરી કે હવે તું પૃથ્વી ઉપર જઈ લોકોના પ્રાણ લે, ત્યારે તે દેવીએ સાફ ના પાડી કહ્યું કે કોઈ ધાર્મિક કાર્ય હોય તો સોંપો, પણ આવું અપજન્યકાર્ય કાર્ય હું કરનાર નથી. આખરે તે દેવીને સમજાવવામાં આવી કે ઈશ્વરજીવાથી જે કામ થાય તે અધાર્મિક હોય જ કેમ ? મોત અવશ્યનું છે, ઇશ્વરી યોજનાને સફળ કરે છે, અને બહાગથી ફર દેખાવા છતાં તેના બીજામાં ઈશ્વરનો પ્રેમ મમાયો છે. હજી પણ તે દેવીની ખાતરી ન થતી હોવાથી અને “મને ફેકટનો અપજન્ય મળશે તેનું કેમ ?” એવો તે વાલો ઉડાવતી હોવાથી બ્રહ્માએ કહ્યું કે “જા, મરણ મમયે હું લકષણ, રોગ, વગેરે મોકલીશ, તેથી લોકો તને અપજન્ય ન આપતાં રોગ, લકષણ વગેરેને બદનામ કરશે.” આવું સાંભળવાથી મૃત્યુ દેવી નીચે ઉતરી અને ઈશ્વરની આજ્ઞાનુસાર સદારનું કાર્ય કરવા મંડી. આમ છતાં હજી આપણી તો ખાતરી થતી જ નથી અને પ્રાચીન કાળથી તે અઘાપિ પર્યંત મોત તો બદનામ જ થતું આવ્યું છે, અને તેની અનિવાર્યતા પ્રત્યે આપણે દુર્લક્ષ જ દાખવીએ છીએ.

આમ કરી જ્યારે ધરતીકંપ, જ્વાળામુખી ફાટવાની આફત, જલ-પ્રલય, અતિવૃષ્ટિ વગેરે અનુભવીએ છીએ અને એક સામટા હજારો મનુષ્યોને એકાએક મૃત્યુમુખમાં હોમાતાં સાબળીએ છીએ ત્યારે આપણને થાય છે કે ઈશ્વર તે તારનાર છે કે મારનાર ? તે જો દયાળુ હોય તો આટલા માણસોને મારે શા માટે ? જો મુન્સાફી હોય તો દુષ્ટ ભેગાં નિર્દોષોને નારા શા માટે કરે ? ૧૯૪૫માં કનેટાનો ધરતીકંપ થયો ત્યારે આવા આવા વિચારો કરી ભક્ત પુરુષો પણ નાસ્તિકના તરફ દબળી ગયા; જ્યારે કેટલાક નાસ્તિકો પ્રશ્નનું આવું અમાપ બળ જોઈ તેની હસ્તીમાં માનવા લાગ્યા ! એવી અફેક કરતા જીવી જ અસર એક જ જનાવથી ઊપજવા પામી. કનેટાની આફતથી જેમણે વફાલાઓ સુધ્ધાં પોતાનું ગર્વસ્વ ખોધું હોય તેમને દિલાસો શી રીતે દેવો અને ઈશ્વરના ન્યાયની ખાતરી તેમને શી રીતે કરાવી આપતી ? એ કાર્યની મુશ્કેલી આપણે સમજી રાખીએ છીએ,

છતાં આ પ્રમંથે એ વિશે કાંઈક વિચાર કરીશું.

મોત જરૂરી છે તે તો જોયું, પણ આટલા મોટા પ્રમાણમાં અને એકાએક પ્રભુ શા માટે તે મોકલતો હશે તે આપણે તપાસીએ. આપણને યહુદીઓના જૂના કરારમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રભુએ વિશ્વ રચ્યું, પહાડપર્વત કર્યા, ઝાડપાન, પશુપંખી, મનુષ્ય વગેરે પેદા કર્યા, અને પછી પ્રભુએ આરામ લીધો. એ ઉપરથી આપણે એમ સમજવાનું નથી કે ઉત્પત્તિ (creation) ની ક્રિયા હવે પૂરી થઈ છે. ખરું જોતાં તો હજી એ ક્રિયા આજુ જ છે અને રહેશે અને કુદરતમાં નવોન પ્રકારની ગ્યના, નવા નવા ફેરફાર, જીવ જીવ પ્રકારના પશુ, પંખી અને મનુષ્યની જાતો પેદા થયાં જ કરશે. ઉત્પત્તિની ક્રિયા કાંઈ દિવસ અટકશે નહિ, તેની માથેલાય વિનાશ (destruction) ની ક્રિયા પણ પોતાનું કાર્ય આજુ જ રાખશે. હિંદુઓ પ્રભુની ત્રણ શક્તિઓનું વર્ણન કરે છે, અને તેને ત્રણ જીવો દેવોનાં નામ આપે છે, જે કે તે ત્રણે દેવો ખરું જોના એક જ પ્રભુનાં ત્રણ રૂપો છે. બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કરનાર છે, વિષ્ણુ પોષણ કરે છે, જ્યારે સિવ સહારના દેવ છે. ત્યારે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એ તો પ્રભુની જ બે જીવો જીવો શક્તિઓ છે પ્રભુ ઉત્પન્ન કરતો નથી, પ્રભુ એટલે જ ઉત્પત્તિ; પ્રભુ નાશ પણ કરતો નથી, પ્રભુ એટલે જ વિનાશ. વિનાશની ક્રિયા વિના પ્રભુનું આ વિશ્વ ઉપરનું પ્રભુત્વ ચાલે જ નહિ. ફોટું વસ્ત્ર જોઈને આપણે આંધુ પાડતા નથી, મોતને જોઈ પાડીએ છીએ; પણ પ્રભુને મન ફોટું વસ્ત્ર અને ધરતીક પથી ફના થયેલું એક સહેર બન્ને મરખાં જ છે. પ્રભુની નજરમાં મોત એક શનિદુ અને જરૂરી કાર્ય છે, જે એને કંઈ જ છડી શકે.

જરૂરથી ધર્મમાં ખુદાના ૧૦૨ નામો છે તેમાંથી તેનું સાતમું નામ “ જીને-સ્તીક ” અથવા સૃષ્ટિરચનાનું મૂળ છે, જ્યારે તેનું આઠમું નામ “ ક્રાપ્તન-તેહ ” અથવા બધાનો બહોળો ઉડો છે. ઈસ્લામી મતદર્શી અસ્લાહનાં ૬૬ નામ છે તેમાંથી તેનું ૧૦ મું નામ “ અલ મુદ્દુસ ” અથવા નિદગી બચનાર છે, જ્યારે તેનું ૧૧ મું નામ “ અલ મુખીવત ” એટલે મોત આપનાર છે. ટૂંકમાં તારનાર અને મારનાર, ઉત્પન્ન કરનાર અને નાશ કરનાર અદ્વરમત્ર પોતે જ છે, અને ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એનાં મુખ્ય સ્વરૂપો છે, જે વિના એની સૃષ્ટિ ટકી શકે પણ નહિ આપણે બે દાથો વડે કાર્ય કરીએ છીએ, તેમ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એ પ્રભુના જમણા અને ડાબા દાથો છે, જે વડે એની દમેશની કારરવાઈ ચાલી રહી છે. આ બેમાંથી આપણે માત્ર ઉત્પત્તિ જ પસંદ કરીએ અને વિનાશને

ગણતરીમાં ન લાઇએ તે કેમ ચાલે ? ખુદાને મન બન્ને સરખા છે અને દિલમુક્કોની દૃષ્ટિએ બન્નેને અગત્યનો ફરજો બજાવવાની છે. જેમ ઉત્પત્તિ વિના વિનાશ શક્ય નથી તેમ વિનાશ મિત્વાય ઉત્પત્તિ લાંબો વાર નક્કી પણ નથી.

ધરતીકંપોથી ભય કર નાશ થાય છે - અને પ્રભુની બીયણ સદાગત-શક્તિનું આપણને જ્ઞાન થાય છે. વિજ્ઞાન દર્શક ધરતીકંપ રોકી શક્યું નથી, અથવા તે થાય ત્યારે ઓછામાં ઓછું નુકસાન કરે એવા ઉપાયો પણ જાણી શક્યું નથી. વિકાસક્રમ (evolution) માં આપણે પ્રગતિ કરીએ છીએ, પણ જેમ જેમ વિનાશ, આફતો, નિષ્ફળતાઓ અને ભૂસ્ત્રોમાંથી આપણે પસાર થઈએ છીએ તેમ તેમ આપણી આંખો તે દિશાઓમાં ખૂલવા પામે છે. પાછા પડ્યા વિના આગળ જવાનું નથી; જેને આગળ કૂદકો મારવો છે તે થોડાંક કદમ પાછળ જમ્મને 'દોડતો આવીને' હલકા મારશે. તેજ પ્રમાણે ચાલુ ઉત્પત્તિ હોઈ શકે નહિ, કે પ્રગતિ જાની શકે નહિ અચારનચાર કંઈક પાછા ફરવું પડે અને આપણે દરતીમાં આજેલી કુંદર વસ્તુઓનો નાશ પણ સખેદ જોવો પડે આપણે મોટરો, આગગાડી, આગખોટ અને વિમાનો દ્વારા પ્રવાસ કરીએ છીએ અને તેમાં પણ અકસ્માતનો ભય તો છે જ, તો પૃથ્વી તો એક એવો મદાન જોળો છે કે જેની વ્યાસરેખા (diameter) વિષુવટી (equator) આગળથી માપતા ૭૬૦૦ માઇલ છે. તે પોતાની ધરી આસપાસ ૨૪ કલાકમાં ફરી રહે છે, અને તે ઉપરાંત સૂર્ય કે જે પોતાથી ૯૩,૦૦૦,૦૦૦ માઇલ દૂર છે, તેની આસપાસ તે એક વર્ષમાં ફરી રહે છે. કદપના પણ ફરી ભવ્ય એવી આ મદાન અને નિરંતર ચાલુ રહેલો ગતિ તરફ જોતા જો પૃથ્વી અચારનચાર ઠોકર ખાઈ ધરતીકંપ પેદા કરે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ? એટલી જ ખરાબી થઈને રહે છે તેથી પ્રભુનો આજાર માની એ ખરાબીનું નિવારણ થાય એવા વૈજ્ઞાનિક પગલાં લેવામાં જ આપણું હાથપણ સમાવેલું છે.

જગતનો કુલ વિસ્તાર ૧૯૬,૫૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે, જોકે તેમાંથી રહેવા લાયક જમીનનો ભાગ માત્ર ૫૫,૫૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે; બાકીનો ભાગ પાણીનો હોવાથી મનુષ્યને માટે રહેવાને કામ આવે એવો નથી. ૧૯૩૫-૩૬માં જગતની કુલ વસ્તી ૧,૬૦૦,૦૦૦,૦૦૦ માણસોથી વધુ હતી. વિદ્વાનો કહે છે કે સાધારણ સંજોગોમાં ૨૫ વર્ષના

અરસામાં વસતી બેવડી બની શકે છે. અલગત કૂતરાં, બિલાડાં, ઉંદર અને ખાસ કરી મચ્છીનો વસતી તો બેશુમાર વધે છે, પણ તેમનું મરણ પ્રમાણ પણ વધુ છે અને તેમનું આયુષ્ય ટૂંકું છે. દરે મનુષ્યોની વસતી બે આ રીતે વધતી ગઈ તો દુનિયામાં જિંદા રહેવાની પણ જગ્યા મુશ્કેલ થઈ પડે, માટે પણ વિનાશની જરૂર રહે છે. કેટલીક વેળાએ ધરતીકંપ, દુષ્કાળ, મદામારી વગેરેથી થતા વિશાળ પાયા ઉપરના વિનાશની જરૂર રહે છે. આ એક નાપસંદ સત્ય છે પણ તે સ્વીકારે જ છૂટકો અવ્યયત, આપણે એ વિનાશ કરવો નથી. આપણે કાર્પ વિનાશનું નહિ પણ વિકાસનું છે. પણ પ્રશ્ન, જોને હાથ સધવાનો દોરી છે, તે એ પદ્ધતિ સંગઠર કરી શકે છે. મનુષ્ય પણ પોતાથી બનતું કરી છૂટે છે, જો કે આજુ બહારના મન-ગોમા તેને અનેક નિષ્ફળતાઓ મળતી જ રહે છે તે વિદેશવાસ કરે છે, જો કે તેમ કરતા તે દુનિયાના કાર્પ બીજા ભાગમાં વસતી વધારે છે વા વર્ણમંદર પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે, અને એ રીતે ત્યાં નવા જ પ્રશ્નો જિંદા કરે છે. તે મોટી ઉમર સમ કરવાના અને ફરજિયાત સતતિનિયમન કરવાના કાપડાઓ પડે છે, પણ તેમ કરતા તે અનીતિની ખાઈમાં ગળડે છે. ઉપર દેશમાં વસતી ઘણી વધી પડવાથી અને વસવાટની જગ્યા ન રહેવાથી તે બીજા નિર્દોષ દેશ સાથે લડાઈ જાહેર કરી, પાછો વિનાશનો પંથ પકડી ધીર પાપમાં પડે છે.

લડાઈ ન કરે, સુલેહસપનો વખત હોય અને વસતી વધતી જાય તો મગધપ્રમાણ પણ સાથેસાથ વધતું જ જશે. વળી વસતીના વધારાના કારણે મનુષીના દર કિતરી જશે અને ગરીબવર્ગમાં અસતોષ ફેલાશે સાધારણ સંજોગોમાં શીખતના કરતા નિર્ધનને ધર સતતિ વધારે હોય છે અને એ કારણે પણ દરિદ્રતા ફેલાય છે એક બાજુથી જગ્યાની તગી અને બીજી બાજુથી વસતીનો જગી વધારો—એ બે પીડામાંથી દેશને ઉગારવાનો વિકટ પ્રશ્ન ભલભલા ગજમુત્સદ્દીઓને મૂઝવી રહ્યો છે. ત્યારે નિરકુશ ઉત્પત્તિને રોકવા પ્રજા વખતોવખત નાના મોટા પાયા ઉપર વિનાશ મોકલે તે તેની વિશાળ નજરે પૃથ્વીના કિત માટે જ હોવું જોઈએ એમ આપણે માનવું રહ્યું શરીરમાં લોહી વધી પડ્યું હોય તો ફસ ખોલાવી વધારાનું લોહી કાઢી નાખવું પડે છે તેમ ઈશ્વર પણ તેની ખુશી પડે ત્યારે અને મન ચાહે તે જગ્યાનો કે મનુષ્યોનો વિનાશ કરે છે.

કોઈ પૂછશે કે ઈશ્વરને અવારનવાર નાશ કરવાની જરૂર પડે છે તે તો સમજ્યા, પણ વગર વાકે દુષ્ટોની સાથે નેક માણસોને એકસામટા

એકાએક મારવામાં એનો ઇન્સાફ ક્યાં આવ્યો ? જવાબ એ છે કે ઇન્સાફ વિના તો ઈશ્વર જ નથી, અને પ્રભુ મંપૂર્ણ સત્ય અને શ્રેય (absolute truth and goodness) હોવાથી તેનાં હદાપણ, નેપ્તી અને ન્યાયની દૃઢ જ નથી. આ ખાખત સમજવા માટે પુનર્જન્મનો કાવદો સમજવાની જરૂર છે, અને તે આગળ જતાં કાંઈક વિસ્તારથી ગમગતવામાં આવ્યો છે. પણ દાસમાં એટલું જ કહીશું કે વિના વાંકે કોઈ મર્યું નથી, અને વિના તકસીરે કોઈને દુઃખ પણ ઊપજ્યું નથી. જે વાંક કે તકસીરે કદાચ આ ભવનાં નદિ પણ આગલા ભવનાં હોય, તે કરનારાંઓનો મરણ સમય સાથે આવી પહોંચ્યો હોય, કોઈને તેની પાછલી કરણી અનુમાર રિખાને મરવાનું હોય, કોઈને પોતાના ગત કર્મ પ્રમાણે વદાલાઓને ખોધ જીવતાં જીવત તેઓનો ન જુવાપ એવો ગમ ખાવાનો હોય, યા નિર્ધન રિયતિમા દિવસો કાઢવાના હોય, તો ખુદા તે સર્વને તેઓની કરણી મુજબ એક સામટી યોગ્ય સજા કરે છે, જો કે આ જન્મે તેમાના કેટલાક ભલા હોય અને કેટલાક ખૂબ પણ હોય. આપણે ગયા જન્મોની દડીકલ ન જાણતા હોવાથી અને ત્રિકાળસાની ન હોવાથી ખુદાના આ અચૂક ઇન્સાફ પ્રત્યે ચાંકાની નજરે જોઈએ છીએ, પરંતુ તેમાં આપણુ પોતાનું અજ્ઞાન છે. ઈશ્વરના કાવદા અચળ છે અને તે માસિકની નજરમાં એક નાન્દીક કીડી અને એક દુનિયા ધ્રુવવનાર વીર બન્ને સગ્યા છે. ખુદાના ન્યાય પ્રત્યે વહેમ લઈ જવા કરતા તે કરીમે-રહીમના ઇન્સાફમાં અખૂટ શકીન ધરાવવાથી જ આપણે આવા ગમગનાંક ફટકા સાંતિથી સહન કરી શકીશું અને આપણા જ્ઞાનની મર્યાદા શ્રદ્ધાના બળથી પૂર્ણ કરીશું.

દુનિયામાં જે મહામુદો ફાટી નીકળવાથી ભયંકર વિનાશ ફેલાય છે તેનો યુતો પણ કેટલાકો ખુદાને શિરે ઝોળવે છે તે વાજખી દેખાતું નથી. સકાઈનું દુઃખ પ્રભુ મોકલતો નથી પણ તે મનુષ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે જ તેનું નિવારણ પણ કરી શકે. જેમ મુલામગીરી અને શરાબ-બાજીથી યત્તી ખરાબી માનવગતે જ પેદા કરી અને માનવગત જ તેનો ઉપાય પણ કરે છે, તેમ એક વખત એવો આવશે કે જ્યારે ઇન્સાનને જંગમાં કિતરતાં શરમ લાગશે અને પોતાના ભાષમધ ઉપર શસ્ત્ર ઉઠાવતાં તે કમકમશે. એમ માનો કે એક શ્રીમંત પિતાએ કાએક ઉરતાદો રોકી પોતાના પાંચ પુત્રોને કિંચ પ્રકારની તાલીમ અપાવી; દરે તે પુત્રો મોટા થતાં ફળવણીને ક્ષંક લગાડીને માહોમાહે લડી મરે તો વાંક તે પુત્રોનો કે પિતાનો કે ઉરતાદોનો ! પ્રભુએ આપણે માટે પોતાના ખાસ પર્મદગી

પામેલા પથગમ્યરો દ્વારા અનાનવાર મુક્તિના સંદેશા મોકલ્યા, પરંતુ પુત્રો જ ન્યા લોભવાલય અને પાપના પંચમા ફસી લકાઈ કરી પોતાની અને બીજાની પાપમાલી કરતા કરાવતા હોય, ત્યાં દોષ પ્રભુનો કે તેના પથગમ્યરોનો કે પેલા કપૂનોનો ? સ્વભાવમા જે લકાઈ આવી પડે તે સિવાય બીજી કાંઈ પણ લકાઈ નૈનિક દૃષ્ટિએ તાજબી ગણી શકાય નહિ. કેવળ સ્વાર્થને લોભે બીજાના પ્રાણ ફરવા, તેમની મિલકત છીનવી લેવી, તેમના ઘરમાગની પાપમાલી કરવી અને તેમનો દેશ પચાવી પાકવો તેમા ઇન્સાનિયત નહિ, સ્વતાંનિયત છે આ ક્ષણભંગુર જગતમા એક બીજાને મદદગાર થવાને બદલે એક બીજાના લોહીના તરસા ચર્ષી ગહેવું એ તો ગની પશુને જ શોભે કમીતજી કહે છે —

‘ હકી પડી હવે જોતમે, જ્ઞાન આપે લખ કોડ,
દાવા કંગે વડ મરે, ફિર ચલે ગમે સખ છોડ ; ”

કૂતંગમા ભુદિ નથી માટે તે હાડકાં સાડુ લકી મરે છે અને ઉંચકે ખાધુ ન ખાધુ તેટલામા ચાલી નીકળે છે, પણ ભુદિશાળી હોવા છતાં ઇન્સાન તેની નવારીખમા અનેકવાર કૂતંગ જેવા લક્ષણો ખતાવી લકનો ઝગડો રહ્યો છે તે અફસોસકારક છે

કેટલાકો કહે છે કે (War is a biological necessity) જીવનશાસ્ત્રની નજરે લકાઈની જડ જરૂર ગહે છે. એમોતુ કહેવું છે કે કુદરતમા જ ચોતમજ લકાઈ આવી ગઈ છે—મોટું પક્ષી નાનાને મારી ખાઈ જાય છે, મોટી મંચી નાની મચ્છીને ગળી જાય છે, મોટું જનનર નાના જનનરનો લક્ષ કરે છે, સર્વત્ર survival for the fittest (ઉત્તમતુ અતિજીવન) ના સિદ્ધાંતનો અમલ થતો જોવામા આવે છે તેઓ કહે છે કે ખુદ માનવી પોતે આજ સુધી ટકી રહ્યો તે એણે પશુઓ અને કૂર કુદરત સામે કરેલી સફળ લકાઈને આભારી છે. માટે મનુષ્યો માહોમાહે લકે છે અને સૌથી લાયક હોય તેજ બીજા ઉપર ચાસન કરે છે ત્યારે એ લાખઓના કહેવા મુજબ આ લકાઈની સ્થિતિ કેવળ કુદરત અનુસાર અને સ્વાભાવિક છે લકાઈનો સવાય અત્યંત લાભો છે, પરંતુ વિષવાતગ થવાનો લખ છતાં આપણે તે વિશે કાંઈક ચર્ચામા બિતરીશું

માણસમા પશુનું તરત છે તેમ પ્રભુનું પણ સર્વ છે જ્યાંસુધી માણસ માત્ર પશુની પ્રેરણાથી દોરવાતો રહેશે ત્યાંસુધી તે લકાઈ કરી

સર્વોપગિષ્ઠ જન્મવાવાની અભિતાપા સેવશે. પણ જ્યારે એનામાં ઈશ્વરી તત્ત્વ જાગત યશે ત્યારે લડાઈના નામથી જ તે અત્યંત ત્રાસ પામશે અને લડાઈ ઉત્પન્ન થનારાં કારણોનું નિવારણ કરવા તે મતત પ્રયાસ કરશે પણ જેવા માણસો માટે The Law of the Jungle (જન્મમાં પ્રવર્તતો કાયદો) જ પૂરતો છે : તેઓનો સિદ્ધાંત eat or be eaten, kill or be killed (બક્ષ કરો અથવા બક્ષ્ય બનો, મારો અથવા મરો) તેઓને જ મળે જીતરતો દશે, આપણી શુદ્ધિમા તે જીતતો નથી અને જીતે પણ ક્યાથી ? લડાઈમાં તો મૌથી જુવાન, મજબૂત અને સતતિ ઉત્પન્ન કરી શકે એવા જ માણસોનો મુખ્ય મરો છે, જ્યારે ધરડા અને અચક્તો ઘેર બેસી જીવી જાય છે ત્યારે લડાઈથી survival for the fittest (જીતમનું અતિજીવન) થાય છે એ કેમ માની શકાય ? હજી fittest ને ઠેકાણે unfittest (જીવન માટે નાલાયક) મ્હેતા દોષ તો વધુ બધ બેસે

યુદ્ધને biological necessity (જીવનશાસ્ત્રને આધારે આવશ્યક) ગણનારાઓને આપણે પૂછીશું કે લડી લડી દુનિતા ખેતનમેદાન કરી, પોતે પરેશાન દાનતે પહોંચી ગાળ્ય કાણુ કરશે અને કાના ઉપગ્ર કરશે અને એ મોટે કશો ? પાત્ર પાડવો મહાભારતના યુદ્ધમાં જીત્યા તો ખરા પણ મંદાર એટલો જાગર થયો દનો કે ગાળ્ય કશુ એમને એર સમાન કશુ લાગ્યું ઈશુ ખ્રિસ્તે ક્યું છે કે 'The meek shall inherit the earth' બાને નમ્ર માણુમ જ દુનિયાની માહેતી ભોગવશે ઇતિદાસના વાચકોને આ વચન અનુભવ અને માની સનગનું ઉલ્લસન કરનાર લાગશે પણ આધુનિક પ્રસિદ્ધ ફિલસૂફ મિ સી ઈ એમ જોડ આ શબ્દોને વાજમી રીતે એક વૈજનિક સત્ય મમાન ખરા માને છે તેઓ કહે છે કે જનરા માણુસો લડી લડી નાશ પામશે દેશ દેશના લડાયક મરદો યુદ્ધમાં ખપી જશે અને બેગઓ રહી જશે એટલે એ એક પ્રકારનો આતંગાદિત્વ આતમલાત જ થયો બાકી રહ્યા યુદ્ધવિરોધી નમ્ર માણુસો જેઓ સ્વાભાવિક રીતે પૃથ્વીના માનિક થશે ' મિ જોડના કહેવા પ્રમાણે દયા, પ્રેમ અહિંમા અને આત્મભાવના પગિણામો મોડે વહેલે યુદ્ધનાં પરિણામો મળતા વધુ લાભ દાયક આવશે વળી એમ મ્હેવું કે યુદ્ધને જ કારણે આપણે આ હિંમ્ય સ્થિતિએ પહોંચ્યા તેમા પણ પુટુ સત્ય નથી અનગત સફળ યુદ્ધ કરી અને રાજ્યો પચાવી પચાવી એક દેશ હિંમ્ય પશુની સ્થિતિએ પહોંચ્યો દશે પણ હિંમ્ય આધ્યાત્મિક કે નૈતિક દરજ્જે તો તે પહોંચેલો ન જ કહેવાય યુદ્ધ લડી લડી તેણે પોતાનું might (બળ) ખતાવ્યુ દશે પણ તેનું might (ધર્મિકપણ) તો ઢાકેલુ જ રહ્યુ દશે

પણ માણસમાં જેમ પ્રુદાઈ તરવ ખીનવું રહે છે તેમ તેનો સ્વાર્થ
 જાહેર થઈ સ્વાર્થત્યાગ વધુ વિકાસ પામતો જાય છે, તે સ્વદિત ઉપર
 લોકદિતને મરસાઈ આવે છે, તે એકલપેટાઈ છોડી સ્વભોગને પમંદગી આવે
 છે, અને આવા માણસને લડાઈની કલ્પનાથી જ ત્રાસ છૂટે છે. કેટલાકોના
 મત પ્રમાણે જે એક દેશના માણસો બધા જ આવા સાધુ વેરાગી જેવા હોય
 તે ખીન દેશ જાવી તેને સહેલાઈથી સર કરી લેશે ખરું, પણ પરાપૂર્વથી
 આત્મરક્ષણ માટે યુદ્ધ કરવું એ વાજબી ગણાયું છે સ્વાર્થત્યાગી અને
 પરાપકારી માણસોને પોતાના દેશના રક્ષણ સારું પણ લડવાનું ન ફાવે અને
 એ અદિસાવાદી સાધુડાં જોનો દેશ જિતાઈ જાય એ વાત પણ ખરી
 પરંતુ માદ ગંજવાની જરૂર છે કે સખળાં દરિયિંદુઓમાં આધ્યાત્મિક અને
 નૈતિક દરિયિંદુ જ મર્મભેષ છે અને તે પ્રમાણે પાપ કરી કોષનું ગંભ્ય
 પચાવી પાડવું તે મરતા પુણને પથે પોતાનું રાજ્ય ખોવું વધુ સલાહભરેલું
 છે એ રાજ્ય કાયમનું ખોવાશે પણ નહિ કેમકે મુશ્કેલી પ્રભેઓ હવે સમજતી
 થઈ છે કે જેમ એક વ્યક્તિને ખીજ વ્યક્તિને ગુનામી બધનમા નાખવાનો
 હક ન હોઈ શકે તેમ કોષ પણ દેશને ખીજ દેશને કબજે કરવાનો અને
 તેની આઝાદી છીનવી લેવાનો નૈતિક હક નથી હવે જમત સમજે છે કે
 જ્યાંસુધી રાજ્યો પચાવી પાડવાની લાલસા છે ત્યાંસુધી અસતોષ છે
 અને મુદ્દો છે, અને જ્યાંસુધી મુદ્દો છે ત્યાંસુધી નેહી નીતિની અને
 જનમાસની ખરાબી છે હવે આપણા નૈતિક દરિયોમાં પણ યોગ્ય ફેરફાર
 થવો જોઈએ, અને જેમ એક છુટું બેઆબરૂબરો શખ્મ મનાય છે તેમ
 જે દેશ ખીજ દેશોની સ્વનત્રતાનો નાશ કરતો હોય તેના તે કાર્ય પ્રત્યે
 જમતે તિ રકારથી જોવું જોઈએ ગોક વ્યક્તિ અથવા દેશની કદર તેના
 સદ્ગુણોથી અને સેવાથી નહિ કે તેની જીતો અને માધનસપત્તિથી થવી
 જોઈએ આજના મરકારી મુવકના મનથી ખીજનો દેશ છીનવી લેવો તેમા
 મદત નથી પામરતા છે નીચતા છે, એમાં વીરતા નથી નરી નામદી છે

જેઓ એમ માનતા હોય કે દુનિયામા લડાઈની બહુ જરૂર હોય છે
 તેઓ શુ જોઈ શકતા નથી કે હાલની લડાઈ કેટલી ભયંકર અને આફતકારક
 નીવડી શકે છે? શુ તેઓ નથી સમજતા કે તેના પરિણામે લાગા સમય
 સુધી દુનિયાની આરે દિશામા ફેલાવા પામે છે? શુ તેઓને ખબર નથી કે
 દરેક દેશ આજે ખીજ દેશો સાથે આર્થિક અને રાજકીય સંબંધો ધરાવે
 છે, અને એક દેશ લડાઈમા પડે તે મગજે ખીજ તટસ્થ દેશોના નાણાં
 ખખર અને વ્યાપારમા બારે ઐશવપાયલ થાય છે અને એ રીતે નાશકારક

યુદ્ધ એકવાર ફાટ્યું તો ધીમે ધીમે આખા જગતને પોતાના સપાટામાં લે
 છે ? શું તેઓને માહિતી નથી કે સુલેહના વખતમાં પણ રખે યુદ્ધ ફાટે તે
 ધાસ્તીથી દેશની લાભદાયી દિલ્લચાલોને ભોગે અમળે રૂપિયા ખરચી સ્વસ્થમા-
 મત્રીની તૈયારી રાખવામાં આવે છે ? હાલમાં ચાલી રહેલો આ ખતરનાક જંગ
 તપાસો. આ મહાયુદ્ધે જગતને તેની અનેકવિધ પ્રગતિ છતાં તેની સંસ્કૃતિની
 પોણનું પ્રદર્શન કરાવ્યું છે. મનુષ્યહૃદયમાં રહેલો નરી પાશવતાનું તેને બાન
 કરાવ્યું છે. આ લડાઈને અંગે વેપારીઓએ રાક્ષસી નફાખોરી અને સંઘર્ષ-
 વૃત્તિને વશ થઈ લોકોનું લોહી કેમ ચૂમવું તે ખરાબર બતાવ્યું છે; શ્રીમંતાએ
 શ્રીમંતાઈ છતાં નીચતાનો દહ ઉદ્ભવી એરણની ચોરી કરી સોયનું દાન
 કેમ કરવું તે દેખાડ્યું છે; જ્યારે ગરીબોએ ગરીબીની ચક્ષીમાં પિમાઈ ડાલ્યું
 વિકાસી કેમ મરી છૂટવું તેનું અવિરમરણીય શિક્ષણ જગતને આપ્યું છે. આ
 યુદ્ધ દરમિયાન લડાઈ દુર્ગુણોની માતા છે એવી જેની આત્રી ન થઈ હોય
 તેની હવે પછી કદાચ યશો પણ નહિ લડાઈને લોધે સ્વભોગ, વીરતા, શિસ્ત
 જેવા કોઈક સદ્ગુણો પણ ખીલતા હશે, પણ દેશની આહતકારક ખરાબી
 અને ચારિત્ર્યના વિનાશને મુકાબલે આ ચોડાક સદ્ગુણોનો વિકાસ તો કાઈ
 દિસાબમાં જ ન ગણાય.

આ સંઘર્ષ જાણવા છતાં કેટલાકો યુદ્ધને જરૂરી માની તેના નિવારણ
 માટે કાંઈ પણ પગલા લેવા ઉત્સુક નથી ગ્રહેતા તે અગત્યબીભર્યું છે મનુષ્ય-
 સ્વભાવ અનુસાર યુદ્ધ જરૂરી છે એમ માનવા કરતા healthy rivalry
 (પ્રામાણિક દરીદ્રાઈ) જરૂરનો છે એમ આપણે કહી શકીએ. આવતી કાલે
 જો સામ્યવાદ (Socialism) ની સ્થાપના થઈ તો વળી આ મુશ્કેલી પણ
 ફેરફાર કરવો પડશે. આજના જમાનામાં એક વ્યક્તિ બીજાને નિર્બોધી
 માલદાર બને તે કરતાં અનેક વ્યક્તિઓ મળી મદકારી ધોરણ ઉપર વેપાર
 વગેરે કરી લાભ ઉઠાવે તે બહેતર ગણાય. દેશદેશ વચ્ચે પણ સૌનું હિત
 સમવાય અને યુદ્ધ થાય નહિ એવા હેતુથી પ્રજાસંઘ (League of
 Nations)ની સ્થાપના થઈ હતી, જો કે તેની મુશ્કેલી જરૂર આવી શકી નહિ
 આ મહાયુદ્ધ પછી એવી જ કોઈ સંસ્થા દ્વારા કુલ આવમનો લાભ સમવાય
 અને ફરીથી આવું જ-જે-જવાન શરી નીનીકલે એવા પગલા લેવાય એમ
 આપણે ધમ્મીશું.

અનેક દારણોસર મનુષ્યોએ જંગ મચાવ્યા છે. સુંદર જોનો પ્રેમ
 છતવા માટે પણ પહેલાં લડાઈઓ થતી અને લાખો જનની કુરબાની

અપાતી, પણ હાલમાં તે વખત પૂરે થઇ ગયો છે એમ આપણે માની લઇએ. ધર્મને નામે યુદ્ધો કરીને પણ માનવજાતે પોતાની સંસ્કૃતિને શરમાવી છે. ધર્મસ્થળોની રક્ષા માટે જે જંગો કરવા પડે તે તો સમજી શકાય તેમ છે, પરંતુ પોતાનો ધર્મ સર્વ શ્રેષ્ઠ એવા મિથ્યાભિમાનને વશ થઇ એક વિધર્મી દેશ પર આક્રમણ કરવું એ ધર્મયુદ્ધ નથી, અધર્મયુદ્ધ છે, કેમકે ધર્મની કલ્પના માત્રથી જ લડાઈ કે ક્રોધ નહિ પણ શ્રેય, શાંતિ અને જાતીયતાના વિચારો રહી જાય છે. એ કહેવાતા “ધર્મયુદ્ધો” નો યુગ પણ હવે ખતમ થયો છે તે જાણી આપણને સંતોષ થાય છે.

હાલના વખતમાં યુદ્ધો આર્થિક કારણોસર ફાટી નીકળે છે. વસ્તી વધવાથી અને રહેવાની જગ્યાની તંગી હોવાથી એક રાજ્ય બીજા ઉપર હુમલો કરે છે. એક રાજ્યમાં જરૂર પડે તે કરતાં અનેક ગણા માણસો ઉત્પાદન થતું હોય તો બાકી રહેલો માણસ બીજા દેશો જતી તેમને ખરીદ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે જે અપૂરતો જ માણસ એક દેશ ઉત્પન્ન કરે તો અનેક કારખાનાં બંધ કરવા પડે અને હજારો માણસો બેકાર બને અને શરીરની ફેલાય. કોઇક દેશને નિશો ચડે છે કે તેના જેવી તો પ્રજા જ નહિ અને તેના જ દેશ દુનિયામાં રાજ્ય કરવા અને દુનિયાને કેળવવા સર્જાયો છે, તે કારણે, બલકે તે જામને અધીન થઇ, લડાઈઓથી તે પોતાનું સામાજિક વધારતો જ જાય છે. કોઈ પ્રજાને પોતાની સંસ્કૃતિ માટે મર્ગ છે, કોઈ પોતાના પ્રાચીન ગૌરવ માટે સર જીલ્લો લઈ રહે છે, કોઈ આધુનિક યુગમાં તેને પ્રાપ્ત કરેલી મદદતાથી મગર છે. બીજા કોઈ તેની આમદીના રંગ માટે અભિમાન ધરી તે રંગ નહિ ધરાવનારા “જંગમીઓ” સાથે યુદ્ધ કરી, તેમનો દેશ ખત્તાવી પાડી તેમને “સુધારવા” આગ્રહ છે કેટલીક વેળાએ રાજ્યખટપટથી, રાજનીતિય પુરુષોના કાવાદાવાથી, અથવા રાજ્યની કહેવાતી પ્રતિષ્ઠા જાળવવાની મમત પકડવાથી યુદ્ધ થાય છે. નફા-ખોર વેપારીઓ અને લશ્કરના મોદીખાનાના કદાકટ લેનારો પણ યુદ્ધ શરૂ થાય તો હાથ મારી લેવાની આજ્ઞા બેસાડે છે, એટલું જ નહિ પણ અસ્થિસામગ્રી બનાવનારા જાતી કારખાનાના અનેક રોગદોષરો યુદ્ધ ફાટી અને માણસો ઉત્પાદન વધે તો તેમને વધુ “ડિવિડન્ડ” મળે તેના સ્વાર્થો સ્વમાં જુએ છે.

હું આ સ્વાર્થસાધુઓની એકવેપેટાઈથી થતી લડાઈ જમાડવાનો દોષ પ્રજા ઉપર મૂકતો વાજતો છું? પણ એક રીતે જોતાં કદાચ પ્રજાને જવાબદાર ગણી પણ શકાય દાખલા તરીકે મદાન સિકંદર, જંગીજખાન

કે તેમોલિયનને તો મુદ્દદેવના અવતાર સમાન જ ગણી શકાય. દુનિયાની મોટામાં મોટી આફતોમાંથી એક તે આવા એક લશ્કરી સરમુખતવારનો જન્મ છે. જો ઈશ્વરે આ પ્રજા જ માણસોને જન્મ ન આપ્યો હોત તો લાખો માણસોના જન બચી જાત અને દુનિયાની જે લાયકાર ખરાબી થવા પામી તે થઈ નહોત. અઢારમી સદીમાં ઇરાનમાં નાદિરશાહ અફઘાન નામનો અત્યંત ધાતકી બાદશાહ થઈ ગયો જેને વિશે એક ઇરાની કવિએ લખ્યું હતું કે:—“શાયતે અએમાલે મા સૂતે નાદિર ગિરફત—” શાયે અમારા જ નામોલીઅર્થા કાર્યોએ નાદિરશાહનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. (“નાદિર” શબ્દ ઉપર રમત કરતાં એનો એવો પણ અર્થ થાય કે—અમારા જ નામોલીઅર્થા કાર્યોએ એક “નાદિર” અથવા વિરલ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું). લખનાર કવિ ખુસલમાન હતો એટલે તે પુનર્જન્મમાં માનતો હોવો જોઈએ નહિ; એમ છતાં આ લીટીમાં એણે કવિની કલ્પના કરી નથી પણ નગ્ન સત્ય લખ્યું છે જંગીજમાન અને નાદિરશાહ જેવા નાશકારક આત્માઓને જન્મ આપવામાં પણ ખુદાનો ખરું જોતાં દોષ નથી, કેમકે દુનિયામાં પાપનો ભોજ એટલો ભારે થઈ પડે છે કે તેની સજા કરી દહકો કરવા સારુ અવારનવાર ઇતીહાસ જળપ્રલય ભેગા આવા નાશના દેવો પણ ઉત્પન્ન કરવાની ઈશ્વરને ફરજ પડે છે. લકાઈના જેવું દારુણ દુઃખ બીજું કોઈ નથી; ન્યામોટા પાવા પર ખરાબી થાય અને લાખો લોકો મરે ત્યાં દુઃખનું તો પૂછવું જ શું? રજુસેવ એતો યમરાજની સંહાગલીલાનું માનીતુ સમાન; એ તો મોતના દેવની રમતગમતનું મયદાન. યુદ્ધનું પરિણામ દુઃખ, અને દુઃખથી ત્રાસી માણસ પાપમાં પડે છે યુદ્ધને કાગલે દુઃખ અને પાપનો ફેલાવો થાય છે, અને પાપનો ભાર હળવો કરવા પ્રજા પાછુ યુદ્ધ મોકલી વિનાશ કરાવે છે. આ દુશ્કર્મમાંથી આપણે એક જ રીતે બચી શકીએ, અને તે એ કે આપણે સુખી હોઈએ કે દુઃખી પણ આપણે કોઈ દિવસ પાપમાં પડવું નહિ.

આ બાબત પુરાવાથી સાબિત કરવી ભારે છે, પણ યુમતાનીઓ તે સારી રીતે જાણી શકે છે. બાઈબલમાં એક વાક્ય છે કે—The wages of sin is death શાયે પાપનો બદલો મોત છે. પાપ જરો તો દુઃખ જરો, મુદ્દ જરો, વિનાશ જરો, અને જો આપણે એનું વાસ્તવ અને કર્મથી તફાવત યુદ્ધ થઈ શકે (જેમ બનવું અશક્ય નહિ તોપણ અત્યંત કંઠ્યુ તો છે જ) તો કદાચ દૂર દૂરના ભવિષ્યમાં એક સત્યજ્ઞ એવો પણ આવે કે જ્યારે જગતમાંથી મોત કાયમની વિદાયગીરી લઈ લેશે. “લકાઈ તો

જરૂરી છે," " લડાઈથી તો આપણે આટલો હિંમત રાખીને આવીએ " એવા એવા સિદ્ધાંતો જ્યાંસુધી આપણામાં પ્રચલિત છે ત્યાંસુધી તો આવી ઊઠી દાલતે આપણે કેમ જ આવી શકીએ ? પણ જો સત્ય, પ્રેમ, અહિંસા અને ભાતુભાવનું આપણે પાલન કરીએ, લોભલાલચ, ખૂરાઈને વશ ન થઈએ, બીજી કોઈ કંઈના દેશને આપણી કોઈ કંઈ સમાન જ પ્રીતિપાત્ર ગણીએ, અને ગરીબની શાંતી ઉપર ખદતજર ન કરતા તેના પ્રત્યે મમતાથી વર્તીએ તો જેમ ફિરેસ્તાઓમાં પાપને અભાવે દુઃખ અને મોત નથી તેમ આપણા જીવનમાંથી પણ તે અભાવ થવા પામે અસખત આ આદર્શ તો અતિ જોયો છે—બંધિતઓ માટે પણ વિરલ છે, એટલે દુનિયા તો કાણ જાણે ક્યારે તે અમલમાં મેલી શકશે ? ફિરેસ્તાઓમાં વસ્તી વધી પડવાની, બીજા રાજ્ય ચડી આવવાની અને યુદ્ધથી ખરાબી થવાની બીજી નથી આપણું સર્વેનું ચારિત્ર પણ સો ટકના સોના જેવું શુદ્ધ થશે ત્યારે આપણામાંથી પણ એ બીકનો નાશ થશે ત્યાંસુધી તો પાપ, દુઃખ અને વિનાશની ચક્કીમાં મનુષ્યોને પિસાવાનું નિર્માણ થયું હોય એમ દેખાય છે, ત્યારે મોત, દુઃખ અને પાપની અકસીર દવા તે નિર્મળ, શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક જીવન છે

૬. મોત—વિનાશ કે વિકાસ ?

મોત અને વિનાશને આપણા દાલના મંત્રોમાં એક કુદરતી અને જરૂરી સ્થિતિ તરીકે આપણે જોઈ ગયા હવે એ સ્થિતિમાં શું થાય છે તે ઉપર આપણે વિચાર કરીએ આપણે બારીકાથી જોઈશું તો કશું જ નાશ પામતું નથી પણ નાશ પામતી દેખાતી ચીજના અણુઓ બીજી વસ્તુઓમાં ફેરવાઈ જાય છે જડ વસ્તુમાં નક્કર, પ્રવાહી અને વાયુરૂપી પદાર્થો છે : તે જડ વસ્તુ નાશ પામતાં તેના નક્કર, પ્રવાહી અને વાયુરૂપી અણુઓ કુદરતના પોતાને મળતા જ અણુઓ સાથે બેળાઈ અદૃશ્ય થવા પામે છે એક માણસને વાઘ ફાડી ખાય ત્યારે તેનું લોહી તે વાઘ પી જશે બાકીના ભાગ શિયાળ કૂતરા જેવા જનવરો ખાઈ જશે, વંચુસખ્યુ લોહી ધરતી ચૂસી લેશે, બાકીનું શરીર કીડા ખાઈ જશે જો હાડકાં બાકી રહે તો કાળક્રમે તેના ચૂરો થઈ ખાકમાં મળી જશે જ્યારે તેનો આત્મા અમર રહેશે ખરું જોતા તે માણસ નાશ પામ્યો નથી, કેમકે તેનો આત્મા હતો અને આત્મા તો અમર જ રહ્યો, એટલું જ નહિ પણ તેનું શરીર પણ નાશ પામ્યું નથી, પરંતુ માત્ર ફેરફાર પામી પચમહાભૂતમાં મળી ગયું છે માત્ર

તે માણુમની એક માણુસ તરીકેની હસ્તી બંધ પડી અને તે અહીં કાર્ય કરતો અટક્યો એટલું જ; જો કે બીજી દુનિયામાં તો કાર્ય કરવાની પથ્થ તેની યક્તિ ચાલુ જ રહે છે તે આપણે હવે પછી જોઈશું. ત્યારે મૌત એ વિનાશ નહિ, પણ ફેરફાર—મૌનોઈ નિંદગી ભોગવવા સારુ થવું જોઈતું જરૂરી રૂપાંતર.

જગતમાં સ્થિરતા જેવું કશું જ નથી. જે સ્થિર થયેલું અથવા નાશ પામેલું દેખાય છે તે બીજી કાર્ષ વસ્તુમાં લુપ્ત રૂપ લઈને બદલાઈ જાય છે. જીવન એટલે અખંડ ગતિ, મરણ એટલે જુદાં પ્રકારના જીવન માટે થયેલો જોઈતો જરૂરી ફેરફાર. દુનિયા એક ફરતા રેંટ મિસાલ છે કે જેમાં ઉપર નીચે અનેક ડોલ મૂકી છે: પાણીના હોઝમાં તે ચક્કર ફરે છે, નીચેની ડોલ પાણીથી ભરાઈ ઉપર જઈ ખાલી થઈ જાય છે જ્યારે ઉપરની ડોલ નીચે આવી પાણીથી ભરાઈ પાછી ઉપર ચડે છે, અને એ જ પ્રમાણે જીવન-મરણ અને ચાલી-પાલીનું પણ ચક્કર ફરે છે. એક જ દાસતમાં કશું રહેતું નથી. : એક દિવસમાં પણ આપણે એક દિવસ જેટલા વધુ ધરડા બનીને સહેજ ફેરવાવા પામીએ છીએ, જ્યારે એક ફૂલનું તો આખું જીવન જ એક દિવસનું હોય છે, જે પછી તે ખુદશી રીતે કરમાઈને ફેરવાઈ જાય છે. વખત આવ્યે સ્થળને ઠેકાણે જળ અને જળને ઠેકાણે સ્થળ, પદાર્થને ઠેકાણે નદી ને નદીને ઠેકાણે પદાર્થ આવી જીભાં રહે છે મનુષ્યના જીવનમાં પણ ધડીમાં શોકની છાયા અને ધડીમાં હાસ્યનો ચમકાર છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ હર્ષને પ્રયંગે અને શોકસમયે શાંત જ રહે છે, કેમકે તે જાણે છે કે કોઈ સ્થિતિ સ્થિર રહેવાની નથી, પણ એક પછી બીજું આવ્યા વિના રહેશે જ નહિ.

એક રાજાને એક ઉગ્રહિ અને કુછન્દી પુત્ર હતો. પિતાએ તેને સુધારવાનું બનતું કશું પણ ફાકડ. જ્યારે તે રાજા મરવા સૂતો ત્યારે પિતાના ગળામાંથી એક માદગિયું કાઢી પુત્રને પહેગાળ્યું અને આગા કરી કે જ્યારે અસાધારણ આફત આવી પડે ત્યારે માદગિયું ખોલવું. પિતાના મરણ પછી કુમાર ગાદીએ બેઠો, અને કેટલાક વર્ષોના જુદામી અને ગેરઈન્સાફી દોર પછી એક બીજો રાજા તેના રાજ્ય ઉપર ચડી આવ્યો. અને તેને શિક્ષત આપી તેનો મુલક પચાવી લીધો. નાસભાગમાં પડેલો તે હારેલો રાજા નિરાશ થઈને જંગલમાં તદ્દન એકલો અચકાતો હતો તેટલામાં પિતાના સખ્દો યાદ આવ્યા, અને આના કરતાં વધુ મોટી આફત બીજી હોઈ શકે નહિ એમ ધારી માદગિયું ખોલ્યું. તેમાં માત્ર એવું લખ્યું હતું કે—“આ પણ

પસાર થઈ જશે" આ શબ્દોથી તેને બારે દિંમત આવી : વેરવિખેર પડેલા પોતાના લશ્કરને તેણે બેચું કહ્યું અને દુશ્મન ઉપર ઝાચિતો હુમલો કરી તેના રાજ્યને દરેકી કેદ પકડ્યો. વળતી સવારે પોતે પોતાના તખ્ત ઉપર બેઠો અને પોતાના બદિવાન બનેલા શત્રુ તરફ બારે ધિક્કારથી જોઈ તેને એક ધાતકી મોતની સજા ફરમાવવા જતો હતો, તેટલામાં ફરી તેની નજર તેના ખુશ્દા માદગિયા ઉપર પડી, જેમાં લખ્યું હતું કે—“આ પશુ પસાર થઈ જશે” માને જેમ દુખ જતું રહી સુખ આવ્યું તેમ સુખમાં ફેરફાર થઈ પાછું દુઃખ પણ આવે. એ વિચારથી તેને બારે હશેત પેડી, તેને જીવનનું રહસ્ય સમજાયું અને શત્રુને માફી બક્ષી સૌ સાથે રહેમદિલી રાખી ઈન્સાફથી રાજ્ય કરવા લાગ્યો. પરપોટા જેવા આ જીવનમાં મગફરી તો મૂખને જ રહે; ચલાચલીના આ જમાનામાં પાપનો પથ તો પામલને જ સૂઝે. ઠમનસીએ મથા ડાલા ગણાતા માણસોને પણ જિંદગીની એવી, ખુમારી મુઠી હોય છે કે સાચું અને સાચું તેમને વખતસર જાતું નથી, અને તેથી જો શુભાર કાઢ્યો હોય તો અમૈજ વિચારક કાલાંધરે કહ્યું છે તેમ, કાલા કરતાં પાગલોની અને ધીરગભીર કરતાં મસ્તાનોની સંખ્યા દુનિયામાં વધી જવા પામે.

જે ઈશ્વરનો સાચો ભક્ત છે, જે આત્મામાં વસે છે અને લોકલાલચથી પર છે, તેને મોતનો ડર નથી અને મોત તેને હેરાન કરતું પણ નથી. પવિત્ર જીવન ગુજરનાર માણસ બાઈબલમાં લખ્યું છે તેમ પૂછી શકે કે *Oh death, where is thy sting? Oh grave, where is thy victory?* માને, અરે મોત, તારો કખ-ક્યાં છે? હે કખર, તારો વિજય ક્યાં ગયો? યોગીને વળી મોતના કખ કેવા અને કખરની ચિંતા કેટલો? જેણે કાઈને દુઃખ દીધું નથી બલકે લોકોનાં દુખ હર્યાં છે તે હસ્તે મોઝે સ્વધામ સિખારથી. આપણું જીવન પ્રજુમય હોય, આપણે પ્રજુમાં જ જીવતા હોઈએ તો પ્રજુમાં જ આપણો મોતરૂપી ફેરફાર પણ થાય અને પ્રજુ જેમ મરતો નથી તેમ પ્રજુમાં નિરતર રહેનાર શી રીતે મરી શકે? એક કવિએ કહ્યું છે કે:—

“રામ મરે જળ મય મર, મેરી મરે બલાય :

સહશુર કા બાલકા મરે ન મારા બલ :

જેણે સહશુરનો સાચો ઉપદેશ સંભળ્યો, છે અને જીવનમાં ઉતાવો છે તે ફરાવેલો મરતો નથી અને મારેલો મરતો નથી.

જ્યારે પ્લોટીનસ નામનો મહાન યોગી મરવા સતો ત્યારે તે બોલ્યો કે—મારામાં રહેલો ઇશ્વરી અંશ સમગ્ર વિશ્વમાં જે મહા પ્રભુ વ્યાપી રહ્યો છે તેની સાથે જોડાઈ જવા હવે તરફગાટ મારી રહ્યો છું. રાજકવિ ટેનિસને પોતાના પરમમિત્ર એ. એચ. હેલમના ભરજીવાન હાથે નિપજેલા મોત ઉપર જન્મતાં સાહિત્યોમાં પ્રથમ પંક્તિમાં વિરાળે એવું “ In Memoriam ” નામનું ક્લિસ્ટરીયર્સ શોકકાવ્ય લખ્યું હતું. તેમાં તે ઉલ્લેખ એવો દિશાસો લે છે કે તેનો મિત્ર જે એક વખત માત્ર એક મનુષ્યવ્યક્તિમાં પરિમિત હતો તે હવે સમગ્ર વિશ્વમાં ફેલાઈ ગયો છે, કુલ કુદરતમાં મળી ગયો છે, અને તેથી તો જ્યાં ત્યાં, દૂર અને નજીક, તે મિત્રના જ દર્શન થાય છે અને તેનો જ સૂર સંભળાય છે. વહેતા પાણીમાં, માતા પક્ષીમાં, ખીલતા ફૂલમાં, ઊગતા અંદમાં, આથમતા સૂર્યમાં હવે તો એ મિત્રનો જ સૂર સંભળાય છે અને એ મિત્રનું જ સ્વરૂપ દેખાય છે. હવે તો એ મિત્ર મરણદ્વારા ફેરફાર પામી આ અસ્પૃશ્યવનમાંથી છૂટી કાયમની જિંદગી પામ્યો અને કુદરત સામે એકાકાર બની સામો એના કવિમિત્રની નજીક જ રહેવા પામ્યો. મીમ્સ ભાગવતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એક ઘડો ફૂટી ગયા પછી તેની અંદરનું આકાશ (space) જેમ સર્વત્ર ફેલાયેલા મહાઆકાશ સાથે મળી જાય છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનથી દેહનો લય થયા કે આ જીવ પણ પાછો અલગ પડે અને છે. કવિવર દાંતોરે પોતાનાં સ્વર્ગસ્થ પત્ની વિશે પોતાની “ જીવનસ્મૃતિ ” માં લખ્યું છે કે એકવાર એ ગૃહલક્ષ્મી હતી પણ આજે વિદેહ થઈ વિશ્વલક્ષ્મી બન્યાં છે; એક વાર એણેનું સૌન્દર્ય એક પર અજવાળતું હતું, આજે તે ઇશ્વરના પરમ તેજમાં બળી વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે; એકવાર તેઓ કો તરીકે ઓળખાતાં હતાં, હવે મોતનો અમરકારિક ફેરફાર બન્યા પછી એમને દેવી-સ્વરૂપ ગણી શકાય. કવિ શેલીએ પોતાના યુવાન કવિમિત્ર ક્રીડસના મરણ ઉપર એક શોકકાવ્ય લખ્યું હતું તેમાં તે કહે છે કે ક્રીડસ મરણ પામ્યો નથી પણ જીવનસ્વપ્નમાંથી જાગૃત થયો છે. મરણ એ તો આ જાની જહાનનો ત્યાગ કરી એક બહેતર દુનિયામાં જન્મ લેવા સમાન છે. એક માણસ મરતી વખતે આ દુનિયામાંથી કમ થાય છે મગર મીનોઈ દુનિયામાં એક આત્માનો વધારો થાય છે.

ખીજા ધણા કવિઓની પેઠે શેલી પણ કહે છે કે એનો મિત્ર ક્રીડસ જાગૃત છે, અમર છે; એ તો માત્ર મોત જ મરણ પામ્યું છે. જેમ ખાલ્સા-વસ્થા અને યૌવન પૂરાં થતાં તે મરણ પામ્યાં કહેવાય અને તે ફરી આવતાં

નથી, તેમ એક જિંદગીમાં મરણ માત્ર એક જ વાર આવે છે, ફરી આવતું નથી; યાને એકવાર આવી ગયા પછી મરણની હસ્તી જ બંધ થઈ જાય છે — મરણ જ મરણ પામે છે, જ્યારે મરનાર તો છૂટા થયેલા આત્માદારા અમર બને છે. આપણને ખીક રહે છે કે તે માણસ મરી ગયો, પણ ખારીક વિચાર કરતાં આપણે એવા અનુમાન ઉપર આવીએ છીએ કે આત્મા તો મરી શકે જ નહિ; શરીર પણ નાશ પામતું જ નથી, પણ indestructibility of matter (જક વસ્તુનો નાશ ન હોઈ શકે) ના વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત અનુસાર તેના અણુઓ કુદરતના જુદા જુદા અણુઓ સાથે ભળી તેનું રૂપાંતર થઈ જાય છે. જ્યારે મરણ તો મોતનું જ આવે છે, અને એકવાર એક ભવમાં મોત આવી ગયા પછી તે ફરી મોં ખતાવતું નથી. ત્યારે હવે મોતનો ભય રહ્યો ક્યાં ? તેમાં ખાસ કરી નેક માણસને તો મોત ત્રાસ આપે જ નહીં ક્યાથી ? જે પ્રાણુપ ખી શરીરરૂપી પિંજ-રામાંથી બહાર નીકળી, આઝાદીની હવા સ્વી, પ્રકૃતિનું સૌદર્ય બાળી, આઝાદમાં વિહાર કરે છે, તેને તેમ કરવાની સવળતા મોતે ઠરી આપી છે, ત્યારે મોતને આશીર્વાદ સમાન માનવું યા આહત સમાન મણવું ? જીવતાં જોને મનથી સંપ્રવહાવાનું મોત એ એક ગુજનનાક આહત છે, પણ મરનારનું આત્મિક હિત એ આપણે લક્ષમાં લઈએ તો આ દુઃખમય જીવન, જેને vale of tears (આણુઓની ખીબુ) કહેવામાં આવ્યું છે, તેમાંથી છુટકારો બક્ષનાર અને મીતોઈ આનંદ અખાડનાર મોત તો એક આશીર્વાદ સમાન જ ગણવું જોઈએ.

જોન કન નામનો એક અંગ્રેજ કવિ લખે છે કે કબરમાં ફરતે થઈ એક ટૂંક જીવ ખેચી કાઢી કે પછી અમગીમાં જામન થઈશું : પછી મોત કેવું અને વાત કેવી ? પછી તો મોત જ મરણ, જ્યારે કહેવાતા મરનારને તો અનંતતાનાં દર્શન થશે મહારાષ્ટ્રી સંત કવિ તુકારામજીના એક પ્રસિદ્ધ અલંકારી પહેલી લીટી જ છે કે :—“મરણ માર્ગે મરોની જેલે, મજ જેલે અમર” (મારું મૃત્યુ જ મરી જઈને મને અમર બનાવી ગયું છે). ગુજરાતના પ્રખર પંડિત અને જાણીતા કવિ પ્રો. નરસિંહગવ જો. દિવેદિયાની, “મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ” નામના જાણીતા કાવ્યની ફેટલીક લીટીઓ પાછળ અવતરણોમાં આપવામાં આવી છે. તેઓ કહે છે કે મનુષ્યે જ યમદેવી લપા-નક મૃતિની કંપના કરી છે અને પોતે જ તેથી બા પામી રહ્યો છે, પણ સાચું જ્ઞાન યવા સાથે જ અંધાર અલોપ થાય છે, મૃત્યુ નાશ પામે છે, અને માણસને અનુભવ થાય છે કે જીવન તો સનાતન અને અનંત છે આ

જિંદગી અને મીનોઈ જિંદગી એક જ જીવનની બે બાજુઓ છે, આ જિંદગી મીનોઈ જિંદગીને જઈ મળવા ધસે છે, અને મોત તો પોતે મરી જઈને તેને તેમ કરવાની સગવડ કરી આપે છે. ત્યારે મોત તે ખુનનો કહેર કે તે માસેકની મહેર ! મોતની મારફતે જે અર્પૂણુ હતું તે અર્પૂણુ બને છે, જે પરિમિત હતું તે અપરિમિત થાય છે, જે સ્થાનિક હતું તે વિશ્વવ્યાપી બને છે. આ મહાન સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવી આપનાર જરૂરી ફેરફાર તેનું નામ મોત. ધન્ય છે મરેવના એ જાબ્ય અમલકારને !

૭. મોતની દિલસૂઝી

મોત માત્ર એક ફેરફાર જ હોય અને પોતે મરીને માણુમને અમર કરી જતુ હોય નો પછી મોતનું અસ્તિત્વ ક્યા રહ્યું ! ખરું જોતાં મોત જેવું કશું જ નથી, જ્યાં જુઓ ત્યાં જીવન જ જીવન છે અને તે જીવન પણ અનંત છે મોત તો માત્ર જીવનનો પડછાયો છે Death is the negation of Life મોત તે જીવનનો અભાવ છે, જીવનની તે સમયે અને તે સ્થાને ગેઠાજરૂરી સૂચવે છે મોતની હસ્તી જ નથી જ્યારે ઈશ્વર હસ્તી ધરાવતો બધ પડે ત્યારે જ મોતની હસ્તી શક્ય અને કલ્પનીય બની શકે, કેમકે ઈશ્વર વિના જીવન જ ન રહેવાથી સર્વત્ર મોત જ હોઈ શકે. પણ આવી બધાનકે કલ્પનાની કશી જરૂર નથી ઈશ્વર અને જીવન હતાં, છે અને રહેશે, મોત તો માત્ર જીવનનો થાક ઉતારનાર જરૂરી આરામ છે, જિંદગીની જલેદાન મુમાફરીમા મોતનો એક ઉપયોગી મંત્રિસ છે, જગ્યે જગ્યે આપણને ઉપયોગી થઈ પડે તે સારુ મૂકવામાં આવેલી માર્ગસૂચક નિશાનીઓ. આ અનંતકાળ સુધી નમતી જિંદગીમા અનેકવાર શરીર ધારણ કરવા પડે અને અનેકવાર મરણશરણ થવું પડે, એટલે એ લાખી સફરમા આવા milestones, આવી માર્ગસૂચક નિશાનીઓ તો અનેક આવશે. પણ તે નિશાનીઓ તો અમુક છેડ પૂરું થયું એટલું જ દર્શાવે છે. મોતથી જીવનનો નાશ નથી, મોત તો અનંત જીવનનું માપ કાઢવા સારું કુદરતે યોજેલી કરામત છે આપણે અનંતકાળ સુધી ચાલુ વિકાસ કરીશું અને એ વિકાસપ્રયત્નમાં મોત એક જરૂરી તમકો છે, જે વિના આપણને જીવન કંટાળાભર્યું પણ લાગે માણુસનું મોત એક વખતના ફાટવા જેટલું જ કુદરતી છે અને નવા શરીરનું ધારણ કરણુ તે નવા વખતના પરિધાન સમાન છે.

આપણે ગયા પ્રકરણમા જોઈ ગયા તેમ મોત ધણુ ધણુ તો ફેરફાર

કરી શકે, વિનાશ તો નહિ જ. આ દુનિયામાં મેળવેલા અનુભવો લઈ મોત દ્વારા નવી દુનિયામાં જઈ આપણે તે પચાવીશું અને તેમાંથી નવી શક્તિઓ ખીલવી પુનર્જન્મ લઈ પાછા આવીશું. જીવન તો હતું, જીવન અને રહેશે; મોત તો વર્ષિતાવખત આવી જીવનની દિલચાલો ઉપર પરદો પાડી તેને નવી દિશા, નવું જોમ, નવા અંશેઓ અને નવીન દષ્ટિ પૂરાં પાડશે. મોત એ જિંદગીનો ફરમાનખરદાર બદો છે, એનો આચારકિત દાસ છે. જેમ એક નોકર શેઠને સુવા સારુ તેની પચારી બિછાવી તૈયાર ગયે છે તેમ મોત પણ જિંદગીના આરામ માટેનું એક સાધન છે, કે જિંદગી પણ બીધમાં પડી બીદાર થઈ ફરી ઉમંગ ઉત્સાહથી પોતાનું કામ ચાલુ રાખે મોત નકારાત્મક છે : તે પોતાની હસ્તી ધરાવી શકતું નથી, પણ જીવનની ઉપર તેની હસ્તી અવલભે છે. જો જીવન જ ન હોત તો મોતની તો કાંઈને કદપના પણ ન થાત જેમ નેકી છે તો બદી છે, જો નેકી ન હોત તો બદી આવત પણ ક્યાંથી ? બદી એટલા માટે જ કે તે દ્વારા નેકી કટલી આવકારકાયક અને આવશ્યક છે તેનું જગતને જ્ઞાન થાય. મોત પણ આપણને જીવનની મહત્તા, બળના અને ઉપયોગિતાનું જ્ઞાન કરાવા માટે જરૂરી છે.

મોત પછી પણ માણસનો જિંદગી ચાલુ રહે છે, તે આપણે “મોત પછીની સ્થિતિ”, વાળા બીજા વિભાગમાં વધુ સ્પષ્ટતાથી જોઈ ચકીશું. Pantheism (સર્વેશ્વરવાદ) ના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જો સમજી છે તે પ્રશ્ન છે અને પ્રશ્ન તે સમજી છે. હિંદુબાઈઓ આ સિદ્ધાંતને સ્વીકારે છે અને ગીતાના હકા અધ્યાયના ત્રીમમાં સ્તોકમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે.—“જો સર્વ-જાતના મને જીવે છે અને મારામાં સર્વ જીવે છે તે માણસનો કબળો હું નહિ છોડું અને તે મારો કબળો પણ છોડશે નહિ.” હવે જો સમજી જઈશ્વર હોય તો મોતને સ્થાન ક્યા રહ્યું ? કાંઈ પણ વસ્તુને મરેલી ગણીએ તો ઈશ્વરને જ મરેલો ગણવો પડે ! સર્વજન્યેશ્વરનું જ અસ્તિત્વ હોવાથી કાંઈ મારતું પણ નથી અને મરતું પણ નથી. આપણે અનેકવાર જોઈ ગયા કે માણસ આત્મા છે, જ્યારે શરીર તો માત્ર તેનું વસ્ત્ર છે, અને આત્માને તો જન્મે નથી અને મૃત્યુએ નથી. માણસ માત્ર જન્મતો અને મરતો દેખાય છે પણ તે તો જ માણસ છે, કાંઈ બીજો જની જતો નથી. જુદા જુદા રંગનાં કાચનાં પ્યાલામાં દૂધ નાખવાથી તે લાલ, લીલું, પીળું વગેરે રંગોવાળું દેખાય, પણ તે દૂધ તો તે જ છે; માત્ર એક કાચના પ્યાલામાંથી બીજામાં જઈ પડવાથી તેનો રંગ જુદો જાણે છે, તેમ

માણસનું જીવન અનંતકાળ સુધી વધુ જાય છે; જો કે તેનો આત્મા ધરીકમાં દિંદુ કે મુરિસમમાં, ધરીકમાં ચીન કે મુરોપમાં પસાર થવા કરે છે. રાજકવિ ટેનિસન આત્માને માટે કહે છે:—“From the great deep to the great deep he goes—” તે એક વિશાળ મહાસાગરમાંથી આવી બીજા મહાસાગરમાં અસોપ થાય છે. ખરું જીવન આત્માનું જ હોય છે અને તેનો તો આરંભ અને અંત ન હોવાથી મોતની દરતી જ રહી શકતી નથી ન્યારે સોક્રેટિસને ઝેરનો ખાસો પીવાની સજા થઈ ત્યારે તેના શિષ્યો અંત સમયે બેગા વળ્યા અને ઝેર પી લીધા પછી તેને પૂછવામાં આવ્યું કે:—“શુરુદેવ! આપના મરણ પછી આપને દેહન કરવા કે શી અંતિમ ક્રિયા કરવી તે કહેવાની કૃપા કરો.” સોક્રેટિસ કહ્યું:—“ભાઈઓ! મારો ઉપદેશ તમે ખરાબર ખચાવી શક્યા હો એમ સાગતું નથી. હું મરતો જ નથી ત્યાં તમે મને દાટશો ક્યાંથી? મારા નાશવંત શરીરને માટે તમે કહેતા હો તો બસે તમે એને દેહન કરો કે તેનો અગ્નિર્મસ્કાર કરો; પણ યાદ રાખો કે હું આત્મા છું અને આત્મા અમર છે, તેથી મને દેહન કરવાની તો વાત જ ન કરશો કેમ, કે હું કોઈ કાળે પણ દેહન થઈ શકું એમ નથી.” અમિત : મનુષ્ય આત્મા છે, અને આત્માને દેહન કરવા નીકળવું તે ઈશ્વરને દેહન કરવાનો દાસ્યારૂપ પ્રયાસ કરવા ખરાબર છે.

આપણે સૌ દિશાઓ ન હોઈ શકીએ; સૌને એટલું સુદિગ્ધ ઈશ્વર આપ્યું નથી; પણ સુદિની ખોટ ઈશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધાથી પૂરી થકાય છે. મોતના દટકા આગળ જેવો મનુષ્ય લાચાર થાય છે એવો બીજા કશાથી થતો નથી. તે સાથે જ ઈશ્વરનો ન્યાય તે પોતાની સુદિની કસોટીએ ચકાવે છે, પણ તેથી એને ખુલાસો મળતો નથી, મંત્રાપ થતો નથી, અને સામે ઈશ્વર એને અન્યાયી લાગે છે. સુદિની પણ હદ નિર્માણ થયેલી હોય છે અને અમુક હદથી પાર તે જઈ શકતી નથી—જવાની દિગ્ગત કરે છે તો સુદિનું જ દેવાળું નીકળે છે, કુદરત એને કૂર લાસે છે, પ્રજા એને એક બેપરવા અને આપણદ લુલ્લમગાર રાજા સમાન દેખાય છે. દુઃખ અને મોતને સમયે સુદિને ચાંત રહેવા દઈ, શ્રદ્ધા અને ભક્તિનું જ શરણ લઈ, તે માલેકનો કુક્રમ માથે ચકાવવો જોઈએ. મોત ન્યારે જરૂરી છે, કુદરતી છે, સર્વવ્યાપક છે અને છેવટે ન્યારે મોત છતાં ઇન્સાનની જિંદગી તો બીજા જીવનમાં અને જુદા સંજોગોમાં ચાલુ જ રહેતી હોય છે, તો પછી ઈશ્વર વિરુદ્ધ સુદિનો ખળવો જગાડવાની શી જરૂર? તેનું અગાધ શ્રદ્ધાપણ આપણી કમઅક્રમથી ન મપાય અને, તે માપવા જતાં આપણું સાધનો જ ટૂંકા

માણુમ પડે તો તેમા દોષ કોનો ? અને તેનો ઉપાય ઈશ્વર વિરુદ્ધ બંધ ઉપવાસમા કે ઈશ્વરને ચરણે જવામા ? એક તો વહાલાંના મોતનું દુઃખ અને તેમા વળી ઈશ્વર વિરુદ્ધ પડવાથી થતી મનોવેદના અને તેથી આવતું વિપરીત પરિણામ—આથી તો દુઃખમાં અનેકગણો વધારો થાય, જ્યારે ભક્તિ અને શ્રદ્ધા ચિત્તને શાંતિ અને મનને ધીરજ આપવા ઉપરાંત મોતના કારી ધાને રૂજ લાવવામા મદદ કરે છે.

યહુદીઓના ‘નવા કરાર’મા જોમ નામના ઈશ્વરના એક સાચા ભક્તનું વૃત્તાંત આપવામા આવ્યું છે જોમ એક શ્રીમત મિલકતદાર હતો અને તેને સાત પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ હતા, પરંતુ તવંગરીથી વંદી ન જતા તે હંમેશા ઈશ્વરનું ચિંતન કરતો. શયતાને પ્રભુને કહ્યું કે ધનવાન અને સુખી માણસ તારી પૂજા કરે તેમા શી નવાઈ ? એની ઉપર દુઃખ પડે તો જરૂર તને માગો દેવા માટે શયતાનને કદાચ “સુખે સોની અને દુઃખે રામ” ની કહેવતની ખમર ન હોય ! પ્રભુએ શયતાનને જોખની કસોટી કરી લેવા જણાવ્યું અને મોડા જ વખતમાં જોખના ગાય ઢોર, ઊંટ, ઘેટા, નોકરો, પુત્રો, પુત્રીઓ વગેરે તમામ સંપત્તિ અને સંતતિનો એક કે બીજો કારણે નાશ થઈ ગયો, અને જોમને સરીરે પણ કચવાટ છટે એવી વ્યાધિઓ નીકળી આવી એમ જના જોમ બોલ્યો:—‘મારી માને પેટે હું નમ્ર જન્મ્યો હતો અને નમાવર્યાએ જ હું ધરતીમાં દહન થઈશ તે માલેકે જ મને આપ્યું હતું અને તે માલેકે જ પાણુ લઈ લીધું છે. તે માલેકના નામનો જયજયકાર હો !’ અમુદમ ધનમાંથી નીકળેલું જગતનું વિષ જોમ શકર ભગવાન પી ગયા, તેમ જોમ પણ શયતાન મારફતે મોક-લાયેલી તમામ આફતો અને મોતનું દુઃખ ઈશ્વર ઉપરના એના શ્રદ્ધામળથી અને ભક્તિભાવથી ગળી ગયો. એના મિત્રોએ આવી વળી દાઢવા ઉપર ડામ દીધા કે પાપીઓ ઉપર જ દુઃખો તો પડે; માટે તું તારા પાપનો પશ્ચાત્તાપ કર ! આના સંબોધથી જોમને મનમા જોષુ આવ્યું અને પ્રભુએ તેની તવંગરી ખૂચવી લીધી, જ્યારે ફુલ્ટ માણસો ધનદૌલતના ધણી થઈ એકા છે એવી મતલબના ચબ્દો તે બોલ્યો. એમ જતા ઈશ્વર ઉપરની એની શ્રદ્ધા તો અખૂટ જ હતી આખરે ઈશ્વરે તેને છેલ્લે તમક્ર જે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હતી તે માટે કપકા આપ્યો, અને મનુષ્યની સાચારી અને મર્યાદાના પ્રમાણમા પોતાની શક્તિ ફેટલી અમાધ હતી તેનું તેને જ્ઞાન કરાવ્યું, અને પોતાના ન્યાય પ્રત્યે મનુષ્યને ઊપજતી શંકા ફેટલી નિરર્થક છે તે તેને કહી સંભળાવ્યું. ઈશ્વરે પછી તેની ભક્તિ માટે તેને ધન્યવાદ આપી

તેણે બોલેલી મિનકત અને સતતિ પાછી આપો તેને સુખી અને આયુ-
શ્માન બનાવ્યો

મોતના ઉપરાછાપરી ફટકાઓ પડવાથી માણસ દુનિવાથી અને પ્રભુથી
બેદિલ બને છે એમા બહુ આશ્ચર્ય નથી પણ ઉપર કહ્યું તેમ એનો
પ્રનાજ અધર્મ, નારિતકવાદ અને ઈશ્વર સામે બળવો નથી. જેમ બોલે
મોટા તેમ તે જીવવાને પોક પણ પહોળા જોઈએ જેમ આફતો બારે તેમ
શ્રદ્ધા અને પરહેજગારી પણ મજબૂત જોઈએ દુનિયામાં જે કાંઈ લાભો
આપણે ફાળે આવ્યા હોય તે સૌ કાંઈ ખુદાના જ છે અને આપણને તો
માત્ર તેનો ભોગવટો જ મળેલો છે, તે ખુદાના હોવાથી ખુદા ગમે ત્યારે તે
લપ લેશે અને આપણને ફરિયાદ ઉઠાવવાનો પણ અધિકાર નથી તો વિરોધ
કરવાનો તો ક્યાથી જ હોય ? જોવના જેવું ખુદા ઉપરનું સાક્ષત યકીન
અને એલાદત એ જ મોતના ધા ઉપરના અકસીર મલમ છે

મોતનું જગતમા સ્થાન અને અગત્ય તો ખરાં જ, પણ તે શા કારણે
આવ્યું અને તેની હિતપતિ કેમ થવા પામી તે વિશે ધર્મોમા જુદા જુદા
વર્ણનો છે આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ બાઈબલ પ્રમાણે ખુદાએ
આદમ અને ઇવને અમુક ઝાડનું ફળ ખાવા મનાઈ કરી હતી અને કહ્યું
હતું કે આ ફળ ખાવાથી જરૂર તમે મરણ પામશો પણ સમતાને સર્પનું
રૂપ ધારણ કરી ઇવને ફ્રીસલાવીને તે ફળ ખવડાવ્યું તે બધી આદમને
અત્યંત દુઃખ થયું પણ ઇવ બપા બપ ત્યાં તે સાથે જ રહેવા પામે એવા
હેતુથી તેણે પણ તે ફળ ખાધું આ કારણે આદમ અને ઇવ મરણ પામ્યાં
અને ત્યારથી મોત દુનિયામા ફાપલ થયું અને આદમના વંશને પણ
મોતની જાળમા સપડાયા મતલબ કે મોતનું મૂળ કારણ—ખુદાની આજ્ઞાનો
ભંગ આપણે પહેના વાંચી ગયા તેમ બાઈબલ પ્રમાણે the wages of
sin is death—પાપનો બદલો મોતમા આવે છે, ઈશ્વરઆજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન
તે પાપ છે અને નૈતિક દષ્ટિએ જ્યાંસુધી પાપ છે ત્યાંસુધી મોત તો રહેશે
જ માટે મોત કે વિનાશ કે દુઃખને દૈ કરવા હોય તો પાપનો ત્યાગ કરી
પ્રભુને પ્રમમ કરવાની કોસિસ કરવી જોઈએ

જગ્યોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે દરેક સારી વસ્તુ સ્પેન્નોમૈન્યુ નામની અદુર-
મજૂદની બની શકેલ છે પેદા કરી, જ્યારે દુઃખ, પાપ મોત વગેરે તમામ
નાશકારક ચીજોનો પેદા કરનાર સ્પેન્નોમૈન્યુનો કદો વિરોધો અમમૈન્યુ છે
આતુ વાચી બધાંઓ એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા કે જગ્યોસ્તી ધર્મમા

એક બાલો અને એક ખૂંટો એવા બે ખુદાની માન્યતા છે, પણ ખરું જોતાં તેમ નથી. અનેક ઠેકાણે જરથોસ્તી શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યું છે તેમ અદુરમજ્દ એકસો તમામ સૃષ્ટિનો મરજનદાર છે અને તેણે જ બે શક્તિઓ, બાલી અને ખૂરી, પેદા કરી છે, માટે બલાઈ અને આપણે જોને ખૂરાઈ કહીએ છીએ તે પણ અદુરમજ્દના જ ફરમાનથી અદો પેદા થઈ છે. જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે અંમૈન્યુ મોતને પેદા કરે છે, એનો અર્થ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં કયો તે જ પ્રમાણે મોતનું મૂળ પાપ, અને પાપનો બદનો મોતના રૂપમાં મળે એવો થાય છે. જરથોસ્તી શાસ્ત્રોમાં પાપને મૂર્તસ્વરૂપ આપી અંમૈન્યુ કહ્યું તેમ ન કરતાં અંમૈન્યુને ઠેકાણે જો પાપ શબ્દ વાપરીએ તો જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે પણ, ખ્રિસ્તી ધર્મની માફક જ, પાપે મોતને પેદા કર્યું એવો અર્થ થાય, જેની વાસ્તવિકતા નૈતિક દૃષ્ટિએ આપણે આગળ સ્વીકારી ગયા છીએ.

ધરલામ ધર્મમત પ્રમાણે પણ અસ્લાદને નિહગી બક્ષનાર અને મોત મોકલનાર તરીકે ગણ્યો છે.

હિંદુ ધર્મ આ બાબત કાંઈક જુદી જ દૃષ્ટિએ તપાસે છે એ ધર્મ પ્રમાણે દુ-પવી વસ્તુઓ પ્રત્યે આપણી આસક્તિ અને વળગણ અને દુનિયાની અનેક વસ્તુઓ માટે આપણને થતી ઇચ્છા અને તૃષ્ણા આપણને મોતના બધનમાં ગિરફતાર કરે છે આવી અનેક તૃષ્ણાઓ રાખવાથી માણસનો સ્વાર્થ ખીને છે, તે જન્મમરણના ફેરામાં સપડાય છે, અનેકવાર જન્મે છે અને મરે છે, અને જ્યાંસુધી તે અનાસક્તિ (non-attachment) કેળવતો નથી અને ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરતો નથી ત્યાંસુધી તે જન્મમરણના ફેરાથી છૂટતો પણ નથી છૂટવું હોય તો હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે તેણે તૃષ્ણાને જ પાપ સમાન ગણવી અને ત્યાગને જ સત્યાગ થાની લેવો જોઈએ મોહ અને મોત સરખા છે: જગત ઉપર મોહિત થવાથી જ મનુષ્ય મોતને પાત્ર બને છે. દુનિયાની મોહમાયામાં રમ્યાપમ્યા રહેવાથી પ્રભુથી આપણે વચિત થઈએ છીએ, અને પ્રભુથી દૂર રહેવું તેનું નામ જ મોત જગતનો ત્યાગ કરી કાઢી જગતમાં જાય પણ ત્યાં મનમાં અહંભાવ રહેતો હોય તોપણ તે માણસ મૃત્યુમુખમાં છે એમ જાણવું આસક્તિ અને અભિમાન મનુષ્યને અસ્વસ્થ બનાવી મૂકે છે અને તેના મનનું સમતોલપણ ખોરવી નાખે છે એ જન્મેનું દમન કરવાથી મોક્ષનો રસ્તો મોકળો થાય છે.

ખરું, પણ કોર્મો પ્રત્યેની તમામ આસક્તિ જો દૂર થાય તો રહે શું ?

જે મારાં પણ કંઈ જમતમાં દરવાનાં ન હોય તો જમતમાં આવ્યા જ શા ખપના ! અને વધુ અમલની વાત તો એ કે કંઈ કંઈ વિના જમતમાં રહી શકાય જ નહિ, અને રહેવાય તો કંઈદીન માણસ દુનિયાને બોળાવે પણ પડે અને તેને બીજાઓએ નિભાવવો પડે. માટે જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતાના અઢારમા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે માણસો કંઈને સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી શકે નહિ, અને ખરે ત્યાગી તેને મળવો કે જે કંઈ કરી તેનાં ફળનો ત્યાગ કરે; યાને તે કંઈ નિષ્કામવૃત્તિથી કરે અને તેમાંથી નફા કે ફાયદો પ્રાપ્ત કરવાની દૃષ્ટિ રાખે નહિ. જે આપણે જમતનો અને કંઈને સંપૂર્ણ ત્યાગ ન કરતાં માત્ર દુનિયાનું બધું કરવાની ઇચ્છાથી જ અને ફળ મેળવવાનો લોભ રાખ્યા વિના જ કંઈ કરતાં રહીએ તોપણ આપણે સાચા સંન્યાસી કહેવાઈએ અને પરિણામે મોતનો કંઈ આપણને ત્રાસ પમાડે નહિ.

કે ઉપનિષદમાં એક જાણીતી કથા છે કે જ્યારે નચિકેતા પોતાના કોથી પિતા ઉદાસને ઋષિના શાપથી યમલોકમાં જઈ પડ્યો ત્યારે તે યમદેવના દ્વાર આગળ ત્રણ દિવસ અન્નપાણી વિના બેઠો રહ્યો. જીવતા માણસને યમલોકમાં લેવાનો ધાગ નથી, છતાં આ જ્ઞાનપિપાસુ યુવક ઉપર યમ પ્રસન્ન થયા અને વરદાન માગવાનું કહ્યું મુખ્ય પ્રશ્ન તો નચિકેતાએ એ જ પૂછ્યો કે મને મોતનો ભેદ કહો અને મૃત્યુમુખમાંથી શી રીતે છુટાય તે સમજાવો. યમદેવ જે આ સમજાવે અને લોકો તે મુજબ અમલ કરે તો પછી યમની સત્તા જ ન રહે, માટે યમે નચિકેતાને પુષ્કળ ધન, સુંદર ઓઝો, લાંબુ આયુષ્ય વગેરેની લાલચ દેખાડી એ પ્રશ્નનો ખુલાસો માગવા ના કહ્યું. પણ નચિકેતાએ જવાબ દીધો:—“મહારાજ ! ધનદોસત અને સુંદર ઓઝો વગેરે ને તો આપ એક દિવસ જરૂર ઝડપી જશો, અને હું તો એવો ને એવો નિરાશ રહી જઈશ; માટે આપનાથી પણ જે વસ્તુ લેવાય નહિ એવી અમર હોય તેનું મને જ્ઞાન આપો. આવી અવિનાશી વસ્તુ તે તો બ્રહ્મદેવ પોતે અને તેમના જ સાક્ષી રૂપે આપણામાં વસેલો આત્મા. વચનથી બંધાયેલા યમદેવ આખરે હાર્યા, મનુષ્ય મોતને દંડારી શકે એવી જીવનની મદન ક્લિસ્ટ્રી તેને સમજાવી, અને આ રીતે પોતાની જ મત્તા આગળ જતાં નષ્ટ થઈ ગય એવી મોતને મારી દહાવવાની સેનેરી ચાવી નચિકેતાને આપી.

યમદેવે જે કહ્યું તેનો કાંઈક લાંબો ઉતારો ચોથા વિભાગમાં સંસ્કૃત અવતરણમાં આપ્યો છે, પણ એમનું ખાસ કહેવું એ હતું કે માણસ જે શ્રેય (આધ્યાત્મિક સુખ) તરફ વળી શ્રેય (દુન્યવી સુખ) નો ત્યાગ કરે તો મોત તેની ઉપર જીત મેળવી શકે નહિ. આપણે પેદાને પરમેશ્વર માની

બેઠા હોએ, અને દક્ષિણી સાધુઓ કહે છે તેમ વિદ્યોબાની પહેલાં પોટાબા-
(પેટ)ની જ પૂજા આદરીએ છીએ, અને તે કારણે આપણે યમપાશમાં સહેલાઈ-
થી ફસાઈ પડીએ છીએ પરંતુ જે ઈશ્વરનું જ ધ્યાન ધરે છે, ઈશ્વરને જ
રાજી રાખવા મથે છે, દુનિયામાં ગદીને પણ દુનિયાના રંગથી રંગાતો નથી,
સંપૂર્ણ સ્વાર્થત્યાગ કરી જે પરોપકારમાં જ પગલાં માડે છે, જેને લોક
સેવા સિવાય બીજી અભિલાષા નથી અને જેને માટે લોકકલ્યાણ સિવાય
જગતમાં બીજું કાંઈ પણ નથી, તેવા અતિ વિરલ પુરુષથી તો યમદેવ પણ
હાર ખાય છે માટે મોત ઉપર જીત મેળવવા સારુ ક્ષણભયુર જગત ઉપર
મોહ ન રાખતા અમર, અપિનાશી, અનાદિ અને અનંત એવા પ્રભુનું જ
ધ્યાન ધરવું ઘટે છે મીરાંબાઈએ એક ઠેકણે કહ્યું છે તેમ સાધારણ પતિ
મળે તો તે થોડા વર્ષમાં મરણ પામીને પત્નીને વેધવ્યના દુઃખમાં નાખે,
તો શા માટે અસ્ય વર—અમર પતિ, પ્રભુ—ને વરવું નહિ ? અમરતા
હોડી ક્ષણભયુરતા મદ્ય દરવાનો પ્રવાસ કાણ કરે ? એમ જના આપણે
સૌ અપિનાશી તરવને તરહોડી નાશવંત પડછાયાઓ પાછળ જ દોડી
દોડી આપણી શક્તિનો વ્યય કરી જણે મોતને નિમંત્રણ આપીએ છીએ
આગળ જતા આપણે “ મોત પછીની સ્થિતિ ” વાળા વિભાગમાં
જોઈશું કે નહારા અને સ્વાર્થી કાર્યો, અપશબ્દો અને દુષ્ટ વચનો, અને ગદા
અને મલિન વિચારો અને લાગણીઓ ધરાવવાથી આપણને “ કામનોક ”
(દોષજ)માં લાંબો વખત રહેવું થશે જે પ્રમાણમાં આપણે ખૂરાઈ કરી તે
પ્રમાણમાં દોષજમાં રહેવાની આપણી મુદત લગાશે પરંતુ સ્વાર્થગ્રહિત
લોકહિતના કાર્યો કરવાથી અને શુદ્ધ, સાર્વત્રિક જીવન ગુમ્ફરવાથી આપણે
ધણી લાંબો સમય દેવખન (સ્વર્ગ)માં ગદીશું અને એ લાંબી મુદત દરમિયાન
મોત ઉપર આપણે વિજય મેળવીશું ત્યારે જમ ઉપર જીત મેળવવા માટે
તમામ દુર્ગુણો મામે લડવાની અને નિષ્કલક પવિત્ર જીવન ગુમ્ફરવાની જરૂર
છે એક કવિ કહે છે તેમ —

“ રામનામ ચમસોર પકક કર કૃષ્ણ કટારા બાધ લિયા,
દયાધર્મ કી દાલ હિદાકર જમ કા દાગ જીત લિયા ”

જમનું દાગ જીતવા માટે દયાળુ અને ધાર્મિક જીવન ગાળી રામને
રાજી રાખવા પડે છે જોટલા આપણે રામથી દૂર જોટલા આપણે જમની
પાસે, જોટલા રામની પાસે જોટલા જમથી દૂર ત્યારે મોત ઉપર વિજય
મેળવવાની ગુરુચાવી મનુષ્યના હાથમાં જ છે—અને તે પવિત્ર, પરોપકારી,
પ્રભુમય જીવનમાં સમાવેલી છે

૮. મોત ઉપરના વિલાપની નિરર્થકતા

સૌ કોઈ હાસ્યમાં આનંદ માણે છે પણ શોક અને આંસુથી દૂર ભાગે છે. “હસતાં ગામ વસતાં.” હમનારના સા સાથી થશે પણ રોનારનું મોં જ અમંગળ ચંકાઓ ઉપજ કરે છે, અને તેના પ્રત્યે સાચી હમદર્દી ખતાવનારા પણ થોડા જ નીકળશે. મિસ એલા વિલકોક્સ માયું જ લખે છે —

“Laugh and the world laughs with you,
Weep and you weep alone,
For sad old earth must borrow its mirth,
But has trouble enough of its own
Be glad and your friends are many;
Be sad and you lose them all:
There are none to decline your nectar'd wine,
But alone you must drink life's gall”

માને તમે જો હસો તો દુનિયા પણ હસવામાં તમને સાથ આપશે, પણ આંસુ તો તમને એકલાને જ સારવા પડશે, કેમકે દુઃખમાં જ ધરડી થયેલી આ દુનિયાને આનંદ ઉછીનો લેવો પડે છે ત્યારે ત્રાસ અને પીડા તો એની પાસે પૂરતા પડેલા છે.....તમે જો ખુશાલ રહેશો તો ધણા મિત્રો તમને આવી મળશે, પણ જો તમે ગમગીન રહેશો તો ખધા થ નાસી જશે. તમારે ત્યાં આવી તમારો અમૃત જેવો શરાબ પીવા કોઈ ના નહિ પાડે, પરંતુ જીવનનો કડવો ઘૂંટડો તો તમારે એકલાએ જ ગળે ઉતારવો પડશે.

મોત અને આંસુ કોઈને પ્રિય નથી હતાં આ જો કોઈને મૂકનાં પણ નથી. કોઈ એવો માણસ નથી જે મર્યો ન હોય પણ મરશે નહિ, જાણે ભવિષ્યના દુઃખની આગાહી થતી હોય તેમ આ જગતમાં જન્મ લેતાં બાળક ચીસ પાડી રડે છે, અને આસુની પરંપરા ત્યારથી જ શરૂ થાય છે. હાસ્ય જગતની સપાટી ઉપર જ દોડે છે, હોઠ ઉપર જ ફરકે છે, જ્યારે આંસુ તો હૃદયની કોઈ બિંદી અગમ્ય ગુફામાંથી નીકળી આબોહારા પડે છે હાસ્ય તો આકાશમાં ચમકતી વોજળી સમાન આવો આવીને બીડે છે; આંસુ તો દુઃખથી ફિલ કહાળાયું હોય ત્યારે આવે છે અને ગમગીનીનો કારી જન્મ મૂકતા જાય છે. હાસ્યનું કારણ સહેજે કળી શકાય પણ આંસુનું રહસ્ય અતિ બિંદુ અને મહન છે આસુનો ભેદ પમાતો નથી અને આસુનું બિંદુ મંપાતું નથી. એ જ કારણે કવિ સૈધીએ કહ્યું છે તેમ —

Our sweetest songs are those that tell of saddest thought માને, આપણું સૌથી શ્રેષ્ઠ સંગીત શોકની લાગણીથી આચ્છાદિત થયેલું હોય છે. શોક ગદન, બિદા, અમાપ કારણોથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી શોકનાં સંગીત, કાવ્યો અને નાટકો ઉપરજાણી મોજ ઉત્પન્ન કરે એવા સંગીત, કાવ્યો કે નાટકો કરતાં વધુ મહાન અને રહસ્યમય છે.

એ જ કારણે કુરુક્ષેત્રસપ્રધાન કાવ્યો અને નાટકોથી અનેક ભાષાનાં શિષ્ટ સાહિત્યો સમૃદ્ધ બન્યાં છે જગતના મહાકાવ્યોમાં શોકના અનેક પ્રમંથો કવિઓની ઉત્કૃષ્ટ વાણીમાં રજૂ થયેલા આપણે વાંચીએ છીએ શાહનામામાં સોહગબ અને અમર-દવારના મોતના ગમખાર કિસ્સાઓ વાચતાં હોતી આખો બીતી નથી યર્ષ? વાલ્મીકિ મુનિ એક વાર નદીએ સ્નાન કરવા જતા હતા ત્યારે એક બીલે તીર મારી કૌચ પક્ષીનું એક ભેડું બેડું હતું તેમાંથી એકને મારી નાખ્યું તે ભેડ મુનિ દુઃખ પામી એક શ્લોક બોલી બીડ્યા કે — “હે ચિકારી! તું બહુ મા છત્ર! કેમકે આ પક્ષીના ભેડામાંથી એક પક્ષી જે પ્રેમથી મોહિત યર્ષ બેડું હતું તેને તેં માર્યું છે ” આ કુરુક્ષેત્ર રસબીના શ્લોક ઉપરથી જ રામાયણની ઉત્પત્તિ થયેલી કહેવાય છે અને એ મહાકાવ્યમાં પણ શોકના અનેક પ્રમંથો ગ્રંથાયેલા છે ઇંદુમતી ઉપર તેના પતિ અજુને વિવાપ અને કામદેવ ઉપર તેની પત્ની રતિને શોક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસના “રઘુવંશ” અને “કુમારમંથવ”માં પિરસાયેલી કાવ્યપ્રસાદોથી અમરતા પામ્યા છે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં મિલ્ટનનું પોતાના મિત્ર એકવર્ડ કિંગના મરણ વિશેનું કાવ્ય શેલીનું ક્રીટ્સના મોત ઉપરનું કાવ્ય ટેનિસનનું એ એય હેલમના મોતના અસહ્ય વિશેષ ઉપર લખાયેલું કાવ્ય, અને મૅથ્યુ આરનોલ્ડે એ એય ક્લૌ નામના મિત્રના મરણ ઉપર લખેલું કાવ્ય વગેરે અતિ મશહૂર છે એકમક બર્ક નામના વિખ્યાત રાજપુરુષે પોતાના એકના એક બેટા અને ફરકદ રિચર્ડના મોત વશે મઘર્મા કાઢેના ઉદ્દગારો શોકની જોડી લાગણી વિના વાંચી શકાતા નથી ફિરદૌસીએ ધડપણમાં બોયેલા પોતાના જવાન બેટા વિશે અત્યંત કુરુક્ષેત્ર પંક્તિઓમાં શાહનામામાં પોતાની કમનસીબી ઉપર કહ્યાંત કર્યું છે જે સુદર અને વાકિતભાવનીના કાવ્ય દ્વારા કવિશ્રી નરસિંહરાવ બોળાનાથ પોતાના સ્વર્ગસ્થ પુત્ર શ્રી નલિનકર્તાને દયામય પ્રશ્નના મંજળ મદિરમાં છોડી — તેની વિદાયગીરી લે છે તે આજે ગુજરાતમાં ધેંગેર બવાય છે.

મોતના ગબીર અને દુઃખમય વિષયમાંથી પણ કવિઓ મધમાખી

સમાન સૌન્દર્યનું મધ લૂંટી જગતને ચખાડી ગયા છે, અને મોતની ભયગતા અને મહનતાનો આપણને અનુભવ કરાવો ગયા છે. પણ હાલમાં આપણે કરુણ ગ્રંથ વિશે વધુ વિચાર કરવા માગતા નથી; તેમ જો કરવા જઈએ તો જમતનું અપાર સાદિત્ય આપણા ચમત્સ પડેલું છે. પણ હાલમાં આપણી મતલબ મોત ઉપરનો વિલાપ વાજળી કહેવાય કે કેમ તે વિશે ચર્ચા કરવાની છે. શરૂઆતમાં જ આપણે કમળ કરી દઈએ કે મોત ઉપર ફિલસૂફીના ફાસ મારવા સહેલ છે; ટેનલ ખુરમીએ બેસી " મોત ઉપર વિલાપ કરવો ફાકટ છે " એવી સલાહ આપવી પણ આસાન છે; પણ આભ તૂટી પડ્યું હોય એવી મોતની આકૃત વેળાએ યોગ્ય દ્વિગમત અને ધીરજ રાખવી અને બીજાને આપવી એ મહામુશ્કેલ કામ છે. જ્યારે કુટુંબ કે મિત્રમંડળમાં મોત આવી જીવું રહે છે ત્યારે ગમે એવા જ્ઞાની માણસનું જ્ઞાન ધીમળી જતું જણાય છે અને ફિલસૂફી દવામાં જોડી જાય છે, એક માણસ જ્યારે ગુજર પામે છે ત્યારે આ દુનિયામાં તો આપણે એને ફરી જોઈશું જ નહિ; ફરી એની નેહા કે ભક્ષાર્થ, પ્રેમ કે મહોત્તમ, જ્ઞાન કે અમલ, સેવા કે અખાવતનો લાભ મેળવી શકીશું નહિ; માત્ર એની છાંયી જ નિરખી એની વદાયજરી વાદ જીવનભર તાજી કર્યા કરીશું— એવા વિચારથી આપણને સ્વાભાવિક રીતે બેહદ દુઃખ થાય છે. તેમાં જ્યારે એક વૃદ્ધ અને લકવાથી પમારીવથ ચઢેલી નિર્ધન વિધવા માતાને મૂકી કુટુંબનું પાલન કરનાર એક પહેલવાન જોવો બોટા ઓચિતો મરણ પામે, ત્યારે ફિલસૂફી તો બાજુ રહી પણ અકુરમજ્જના અપ્રતિમ ન્યાય વિશે પણ આપણને ધડીબર સંકા જોડે છે, અને "યુ ખુદાનો આવો જ ઇન્સાફ હશે " એવો ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે. મોતનો માર ખમવામાં અસહ્ય છે અને તે માણસની સખૂરી, શાંતિ, સહનશક્તિ અને પરહેઝગારીની પૂરેપૂરી કસોટી કરી નાખે છે. ફિલસૂફી પોતે પણ વિલાપ કરવાથી પર હોય છે એમ માનવાની જરૂર નથી મગર વિલાપ અને કંકળાદ સ્વાભાવિક છે તે કારણસર તેમને વાજળી અને યોગ્ય માનવાં એ ગંભીર બૂલ છે, અને મનુષ્યની ફરજ છે કે પોતા ઉપર કાબૂ મેળવી માતમ કરવાથી બાક રહે.

માતમથી જો ગરેલું માણસ પાછું આવ્યું હોય તો કદાચ માતમ કરેલી પણ કામની, મગર તેમ ન હોવાથી નથી તેનેથી મરનારને ફાયદો કે નથી જીવતાને લાભ; એ તો માત્ર મનુષ્યશક્તિનો એટલો બિનજરૂરી બગાડ છે. મોત ઉપર વિલાપ કરવો એ તો અકુરમજ્જના હુકમનો વિરોધ કર્યા

સમાન છે. ન્યાયાધીશે કરેલી સજા સાંભળી તહોમતદારનાં સર્ગાં રડી જો
તો કોર્ટનો તિરસ્કાર થયો ગણાય, તેમને બહાર ઠાઠવામાં આવે, અને કદાચ
સજા પણ થાય. વિલાપને ઠેકાણે પ્રાર્થના અને માતમને ઠેકાણે શાંતિ જે
જળવવામાં આવે તો મરનારનાં અને ખુદ જીવતાંનાં હકમાં પણ તે લાભ-
કર્તા છે. જિંદગીના અગત્યના બનાવો તો આપણી કરણીનાં ફળ અનુસાર
નિર્માણ થઈ ચૂક્યા છે અને જન્મના સમય અને મૃત્યુની ધડીમાં ફેર પડી
શકે એમ નથી.

“ કિસમતકી કમનસીબી કેા સૈવાદ કયા કરે ?

સિરપે ગિરે જો પહાડ તો ફરવાદ કયા કરે ? ”

તેમ નસીબ સામે ફરિયાદ અને કિસમત ઉપર કકળાટ કર્યાથી શું
વળી શકે ?

પ્રશ્ન ઉપર જહા રાખી આપણે એવો દિલાસો લઈ શકીએ કે જે
મરનાર હમાત રહ્યો હોત તો કદાચ તે વધુ દુઃખી થાત, કદાચ તે
મરીખાઈમાં આવી પડત, કદાચ તે બપંકર પીઠાકારી ખીમારીમાં ફસી જત,
કદાચ તેનાં વહાલાંઓને ખોવાનું દુઃખ તેને ખમવું પડત, કદાચ તે પાપમાં
ફસી તેનાં કુળને કલંક લગાડત. અહુરમઝ્દની મહેરથી તે આવાં દુઃખમાંથી
મોત દ્વારા બચી ગયો એ કાંઈક મંત્રોપની વાત કહેવાય. આપણે એવો પણ
વિચાર કરી શકીએ કે માલેક કરતાં તો આપણે શાલા નથી : કદાચ તે
માલેકને મરનાર જવાનની જરૂર મીનોઈ જહાનમાં પડી હતી, ઈશ્વરની
ગણતરી પ્રમાણે તેની અહીંની જીવનયાત્રા અધૂરે જ પૂરી થવાની હતી. કોઈ
વાર સરકાર એક અમલદારની તુરત બદલી કરી નાખી તેને જુદા જ
પ્રકારનું કામ સોંપે છે; તે અમલદાર અને તેનાં સર્ગાં-સંબંધીઓને આ
જાણી દિલગીરી સાથે અજાણીનો આંચકો લાગે છે; પણ સરકારની શી
વિશાળ યોજના છે, શા માટે તે જ અમલદારની અમુક રમણે જ જરૂર
પડી અને તેની મારફતે જ અમુક કાર્ય કરાવવાનું નક્કી થયું તે અલખત
તે બક્તિના કરતા સરકાર સારી રીતે સમજી શકે. તે જ પ્રમાણે અમુક
માણસનું મરણ ઓર્થિક અને બરબુતનીમાં કેમ આવ્યું તે આપણે સમજી
ન શકીએ, પણ ખાફી ફુનિયામાંથી મીનોઈ જહાનમાં ફેરબદલી કરનાર
પરવરદેગારની દુરઅંદેશ યોજના અનુસાર જ તે થયું છે તે નક્કી માનવું.
આપણે જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય જાણી બેઠેલા ત્રિકાળદાની નથી,
એટલે ખુદની કારરવાઈ ઉપર વિલાપરૂપી ટીકા કેમ કરી શકીએ ? તે

માલેકનો દુકમ મનુષ્યના હઠાપણ અને બુદ્ધિચાતુર્યથી પર સમજવો જોઈએ, અને એ દુકમના શાંત પાલનમાં જ આપણી તમામ દાનેયમંદી આવી ને અટકી એમ જ માનવું રહ્યું.

કુરાનના “ સુરાત અલ કદક ” નામના અઢારમાં પ્રકરણમાં આપેલી એક કથા કાંઈક ટૂંકાવીને આપણે અત્રે ટાંકીશું. એક વેળા મુસા (મોઝીમ) પયગમ્બરે એક ત્રિકાળગ્રાની પૂર્ણપુરુષ સાથે મુસાફરી કરવાની માગણી કરી. તે પૂર્ણપુરુષ (જેનું નામ કુરાનના અબ્વાસીઓ પ્રમાણે અલખિન્ન હતું તેની) તરફથી તે માગણી સ્વીકારવામાં આવી પણ મુસાને કહેવામાં આવ્યું કે જે કાંઈ તમે જુઓ તેનો તમારે વિરોધ કરવો નહિ, નહિ તો તમને છટા કરવામાં આવશે. તમની મુસાફરી દરમિયાન અલખિન્ન એક વદાણમાં મોટું કાણું પાડી તેને નકામું બનાવી દીધું, અને આગળ જતાં એક સોદામણા, નિર્દોષ જવાનનો વિના વાંકે જાન લઈ નાખ્યો. બંને વખતે મુમાએ ફરિયાદ ઉઠાવી અને આખરે તેમને તે પૂર્ણપુરુષે કહ્યું:—“અહાંથી આપણે છટા પડીશું પણ મારાં કાર્યોની મતલબની હું સમજીશ આપીશ. જો મેં તે વદાણમાં કાણું ન પાડ્યું હોત તો ખલાસીઓ તેમાં ખેસી એક એવા ગામે જાત કે જ્માનો જુલમગાર રાત્ર દરેક વદાણ છીનવી લેતો હતો! માટે મેં તો સામી ખલાસીઓની સેવા બજાવી છે. વળી જે જુવાનને મેં માર્યો તે આગળ જતાં કાફિર નીકળી કુટુંબને લાંછન લગાડત, પરંતુ હવે તો અલ્લાહની મહેરથી તેનાં માળાપને ત્યાં એક નેક અને પ્રેમાળ બાળકનો જન્મ થયો. હું જે કરું છું તે અલ્લાહની ફરમાવણ મુજબ જ કરું છું પરંતુ તમારી દૃષ્ટિ મંકુચિત્ત હોવાથી “તમે તે માલેકની વિશાળ યોજના સમજી શકો નહિ.” તે જ પ્રમાણે વગર સમજ્યે મૂઆ પછવાડે માતમ અને ફરિયાદ કરવાં એમાં હઠાપણ નથી અને ઈશ્વર પ્રત્યેનો લક્ષિતભાવ પણ નથી.

પ્રજુ જોટલે જ Absolute Good (અપાર એવ), અને તે જે કાંઈ કરે તે આપણાં જાણાં માટે જ છે એમ માનવાથી આપણને શાંતિ વળી શકે. વિલાપથી ચરીર અને મન ઉપર જરૂર માઠી અસર થાય, તદુરતીમા ગંભીર બગાડો થાય, અને મનની બેકારારીનું તો પૂછવું જ શું! ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા અને લક્ષિતથી જ આ કટોક સહન કરવાની શક્તિ આવે છે. વળી આપણે જોઈ ગયાં કે મોત જરૂરી અને અનિવાર્ય છે, કાંઈપણ ધડીએ આવી જીવ રહે છે અને કાંઈ રીતે પાછું ઢઠી શકવું નથી: ત્યારે રડીને કરવું શું? આપણે એ પણ જાણ્યું કે મોત કુદરતી અને વિશ્વવ્યાપી છે, માટે જે બનાવ ધરેધર બનતો હોય તે ઉપર વિલાપ કરવો નિરર્થક છે.

હેવટે આપણે જાણ્યું કે મોત કે વિનાશ જેવું કંઈ નથી, કેમકે મોત તો માત્ર એક ફેરફાર છે, અને મોત છતાં પણ માણસની હસ્તી જુદા જ જીવન ઉપર કાયમ રહે છે, ત્યારે મોત ઉપર માતમ તો તદ્દન કુઝૂલ ગણાવી જોઈએ. મગ્નાર આ જ્ઞાની દુનિયા છોડી એક બેહતર દુનિયામાં ગયો છે તે વિચારથી પણ આપણા આંસુ સુકાવા જોઈએ મરનાર કંઈ ખરેખર નાશ પામ્યો નથી પણ, આપણે “મોત પછીની સ્થિતિ”વાળા વિભાગમાં જોઈશું તેમ, અમુક સંજોગોમાં તેની સાથે આપણો માનસિક મેળાપ પણ થશે, એ વિચારથી પણ આપણને બહુ આશ્વાસન મળવું જોઈએ મરનાર જો કુદરત માણસ હોય તો મોત મારફતે વધુ કુદરત કરતાં અને વધુ સમને પાત્ર થતા તે અટક્યો એ વિચારથી આપણને સંતોષ થવો જોઈએ. આ દુનિયામાં તો તેની આખો ન ખૂલી પણ ખીજ જીવનમાં અને બહાર-યેલા સંજોગોમાં તે પોતાની બુલો અને પાપોના પશ્ચાત્તાપ કરી ઈશ્વરના પ્રેમને પાત્ર થશે એવી પણ આપણે આશા રાખી શકીએ સૌને મહાનાસ આપનાર માણસ જ્યારે ગુજર પામે, જગતને મહાયુદ્ધના દાવાનળમાં બસડી જનાર જ્યારે પોતાની જ નિંદગી ખતમ કરે ત્યારે દુનિયા અલગત તેના સિતમથી મુક્ત થવા પામે છે ત્યારે પણ ઈશ્વર આવા પાપાત્માઓને શોધ સજ કરી તેમની અકલ્પ ઉમારે અને પ્રેમ અને અહિંસા તરફ તેમને દોરે એવી જ આપણે પ્રાર્થના કરવાની રહી

ખીજ દામ ઉપર એક ફિરેસ્તા જેવો નેક માણસ, જે ભોક્કશ્યાણ માટે જ જીવતો હોય, તે જ્યારે પોતાની નેકીની ખુશમો ફેલાવી સૌ કોઈને ગમગીન મૂકી મીનોઈ જહાનમાં પગલા માટે છે ત્યારે સૌના દુખનો પાર રહેતો નથી પણ આ બાળતમાં તો માતમની બિલકુલ જરૂર નથી, કેમકે મરનારનું જીવન જ સ્વર્ગસમાન હતું, - મોત પણ આસાન અને ખુશાલી ભર્યું હતું, અને જાણે જીવતાજીવત જ તેણે તો પોતા માટે સ્વર્ગનું સૌથી શ્રેષ્ઠ સુખ નક્કી કરાવી લીધું હતું તેને માટે વળી વિલાપ કેવો ? જેણે સોકોનાં દુઃખ દૂર કર્યા તેને ઈશ્વર દુઃખ કે સજ કયાથી જ આપે ? એવા અપો માણસ ઉપર વિલાપ કરવો એ તો સ્વાર્થો કહેવાય, કે એના તરફથી જગતને મળતી મદદ બધ થઈ માટે આંસુ પાડીએ છીએ, અને સ્વાર્થો માતમ નિખાલસ કે સહદયી હોઈ શકે નહિ ઘણીવાર મરનાર ઉપરનો વિલાપ સ્વાર્થો કારણોથી જ થાય છે મગ્નારના ગુજરવાથી આપણને કેવો વિયોગ થયો, આપણું સંમારસુખ કેવું નષ્ટ પામ્યું, આપણી આર્થિક સંપત્તિ કેવી ભાગી પડી વગેરે કેવળ સ્વાર્થો વિચારોથી પ્રેરાઈને આપણે વિલાપ

કરીએ છીએ. ખરું જોતાં તો એ પ્રસંગે આપણું નહિ પણ મરનારનું હિત દેહે ધરવું જોઈએ, અને તેની પ્રગતિમાં કાંઈ કારણે ખનરા પડે એવું કરવાથી બાઝ રહેવું જોઈએ.

વહીદાદના બારમા પ્રકરણનો પહેલો ફકરો અર્થસૂચક ગણાવે જોઈએ. તેમા કહે છે કે લલા માણુમના મોત માટે ત્રોમ દિવસ અને બૂરા માણુસ માટે સાઠ દિવસ ગમ કરવો. (“ગમ કરવા”નો અર્થ માતમ કરવાનો નહિ પણ ખુદીભાઈ પ્રસંગોમાંથી દૂર રહેવું એવો કરી શકાય.) ખચોત, નહારા માણુસને તો બીજી દુનિયામાં યોગ્ય મળ યોગ્ય તે વિચારથી તેનાં સર્ગા-સંનધીઓને સ્વાભાવિક ચિંતા અને ગમગીની યાય; પણ નેક માણુસને માટે વિલાપ કરવાનું કશું કારણ જ નથી, કેમકે તે તો પોતાની બધી કરણીની પાંખો વડે જીડી ઈશ્વરની કૂલવાડીમાં જઈ બેઠો છે. દુષ્ટ માણુસો ઉપર પણ વિલાપ કરવો અને ઈશ્વરને કાકલૂદી કરવી નકામાં છે, કેમકે ઈશ્વર જ કરણીનો અચલ નિયમ ધકયો છે, અને એ નિયમ આસુનાં જળથી પીગળી જતો નથી; મટિ મરનાર ઉપરનું રુદન કાંતો સ્વાર્થો હોય છે અથવા તો કુમૂલ અને અર્થહીન છે.

વિલાપ નકામો જ નથી પણ ખાસ કરીને મરનારને તુકસાનકૂનાં તો છે જ એ જો આપણે જાણતા હોઈએ તો જરૂર આપણે સાગણી ઉપર વધારે કાબૂ રાખી આપણા રુદનથી મરદુમને હેરાનગતીમા નાખીએ નહિ. મીક દંતકથા મુજબ બીજી દુનિયામા જતા પાપ લપંકર નદીઓમાંથી પસાર થવું પડે છે. તેમાંની એક કાકાછટસ નામની નદીના નીર મરનાર પાછળ પાડવામાં આવેલાં આશુઓથી ભર્યાં છે અર્દાવિરાફનામે નામનાં એક જરથોસ્તી ધર્મપુરતકમાં પવિત્ર મોખેદ અર્દાવિરાફને બીજી દુનિયાનું દર્શન થવું તેના ચિનાર આપવામાં આવ્યો છે તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એકવાર અર્દાવિરાફને એક જીડી નદી ઓળંગવી પડી. આ નદીની બીજી દુનિયામાં શી જરૂર હતી તે વિશે તપાસ કરતા તેઓને જણાવવામાં આવ્યું કે મરલાંઓ પછવાડે જે આશુઓ પડે છે તેનાં પાણીમાંથી આ નદી ભરાઈ છે અને મરનારને તે પસાર કરવાની ભારે તકલીફ લેવી પડે છે. આ જાને આલકારિક વર્ણુનોતો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે—મરલા પછવાડે વિલાપ કરવાથી અને આંસુ સારવાથી તેમની પ્રગતિ અટકે છે અને તેઓને નાહકની હેરાનગતી પહોંચે છે.

આજેવાન ગ્રુસ્ટાની અને ચિઓસોફિસ્ટ બિશપ સી. કન્સ્યુ, લેડબીટર

પોતાના “ The Other Side of Death ” નામના સત્તાવાર ગ્રંથાત્તા અંથમાં એક હકીકત નોંધી છે જે આ તકે આપની પ્રમંગલોપાત્ત મણાશે. તેઓ લખે છે કે એક વેળા એક છોકરીને પોતાની માતા મરણથી ભારે ગમ લાગ્યો અને એ સંધળો વખત માતાને નામે રુદન કરતી હતી. એક વખત તે છોકરીએ મરનારના સરથસનું એક દ્રશ્ય જોયું; તે સ્વર્ગાત્તી વચમાં તેણે પોતાની માતાને જોઈ, જે માયાં ઉપર કાળા પાણીની એક ભારે ડોલ લઈ ઉદાસ ચહેરે ચાલતી હતી; આ જોઈને છોકરી બેઠક દુઃખી થઈ અને બીજો તમામ દિવસ તેણીએ તેની માતા માટે ભારે વિલાપ કર્યો. પણ તે રાત્રે તેણે પોતાની માતાને વધુ ગમગીન અને એકને ઠેકાણે બે ડોલો ઉઠાવતી જોઈ. તે છોકરીએ હિંમત કરીને માતાને તેની ગમીનું કારણ પૂછ્યું. માતાએ કહ્યું—“ મારા ગમનું કારણ તારો મારા માટેનો શોક જ છે; તું વિલાપ કરવાનું છોડી દે કેમકે મને જીવકથી પડતી આ ભારે ડોલ તારા જ આસુથી બરાબેલી છે.” બીજો દિવસે તે પુત્રીએ કાબૂ રાખી ગમ કર્યો નહિ, અને પરિણામે જે દ્રશ્ય તેણે જોયું તેમાં પોતાની માતા સાંત અને ખુશાલીમાં બેઠેલી દેખાઈ. આ આખત સમજાવવા માટે વધુ ખુશાસાની જરૂર જણાતી નથી. ધણીવાર, મરનારનાં નજીકનાં સગાં છાત્રીકાટ બંધકર આક્રંદ કરી વચર મમજ્યે મરનારના કટા શત્રુની ગરજ સારે છે. મરનારને શાંતિની બહુ જરૂર રહે છે પણ આવા વિલાપથી તેની શાંતિમાં સંપૂર્ણ બંધ થાય છે, અને તે બસો અને નેક હોવા છતાં તેનાં વદાલ્લખિના વિલાપથી તે બેકરાર બને છે. જ્યારે માણસ આખરી દમ ખેંચતો હોય ■ ત્યારે પણ તેની આસપાસ પ્રુક્ષ્ણ રડારોળ થાય છે. તે સમય ખાસ શાંતિનો હોયો જોઈએ, કેમકે તેના તમામ જીવન દરમિયાન બનેલા બનાવો તેની નજર આગળથી ઝડપથી પસાર થાય છે, અને વિલાપથી તેમાં મંબીર ખલલ પહોંચે છે. જેમ જીવના માણસની આસાપથમાં વિના કારણે હરકત કરવાનો આપણને હક નથી તેમજ વિલાપ અને આક્રંદ કરી મોતની જિંદગી પડેલાંઓની શાંતિ છૂંટવાનો પણ આપણને અધિકાર નથી.

ચિઓસોરી પ્રમાણે આપણા રથૂળ શરીર ઉપરાંત આપણું એક etheric double (લિંગ શરીર) પણ હોય છે. તે મરણ સમયે રથૂળ શરીરથી છૂટું પડી અણુલક રીને ત્વાનું ત્વાં જ કેટલોક વખત સુધી રહે છે; પ્રાર્થનાથી તેને શાંતિ વળે ■ પણ માતમથી તેને ભારે ત્રાસ પહોંચે છે. ડોઝરિટંગ સ્ટેશનથી બોલાયેલો બોલ જેમ દુનિયાને ખૂણે પણ રડિયો

દ્વારા સંભળાઈ શકે છે, તેમ ગોકની લાગણીઓના જે ઉદ્ગાર જીવતાંના મુખમાંથી નીકળે છે તે મરનાર વદાલાઓને ખીજ દુનિયામાં સંભળાઈ તેમને પણ શોકાતુર કરે છે. આપણે આપણાં વદાલાંઓ સારુ જીવતાંજીવત જો જામું ન કરી શક્યાં હોઈએ તો તેઓનાં મરણ બાદ કંઈ નહિ તો તેમને શાંતિમાં રહેવા દેવા જોઈએ. કમનસીબે કેટલાંકો એવાં પણ હોય છે કે “જીવનાંજીવત ન પૂછ્યું ને મૂએ ધગધર ફૂટ્યું” તેમ મરનારને હયાતી ફરમિયાન દુઃખ દીધું તો દીધું પણ મૂઆ પછી પણ ફૂટીફૂટીને તેની શાંતિમાં ખસાય કરે છે. જાણે મરનાર કેરોએક વદાલો હોય અને તેના મોતથી જાણે કેવો એક ખાડો પડ્યો હોય તેમ કેટલાંકો માત્ર દુનિયાને દેખાડવા ખાતર દંભ કરી ફેફસના છાતી અને મોઢું મારીફૂટી લાલ કરે છે. પરંતુ ખરા વિલક્ષી કેરો શોક પણ મરનારને મીનોઈ જ્ઞાનમાં પ્રગતિ કરતો અટકાવી તેને આ દુનિયા તરફ ખેંચે છે, અને તેણે અહીં કરેલાં કાર્યોની પાદ તાજી થયે તેને બહુ જ અશાંતિ થાય છે. મરનાર સ્વર્ગને પંથે હોય ત્યાં પણ આ ખરા વિલક્ષી પણ વગર અર્થના વિલાપથી તે આગળ વધતો મકીબરે અટકી પડે છે: મોત ઉપરનો વિલાપ ગમે તેવો સ્વાભાવિક હશે પણ તે જીવતાને અને મરનારને માટે તો નહીં નુકસાનકર્તા જ છે. જેને મરનારનું દિલ હૈયે હોય તેને માતમને ઠેકાણે મરનારને સારુ શ્રેમભરી આશિષો અને બધી દુવાઓ જ પાઠવવાં જોઈએ. આ ધુરતકમાં અનેક ઠેકાણે આપણે જે અનુમાન તારવ્યું છે તે જ અહીં પણ તારવી શકાય, અને તે એ કે મોત પાછળ વિલાપ નહિ પણ ઈશ્વર ઉપરની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા, તે માલેકની મુનસફી ઉપર પૂરેપૂરો ઈતિખાર, અને પગવરદિગારની એકચિત્તે કરેલી બદગીની જરૂર રહે છે.

૯. મોતનો ઈલાજ

મોતનો ઈલાજ કેઈએ શક્યો છે? એવો કેઈ તખીમ છે જે મરેલાંને જીવતા કરે? મરેલાંને જીવતા કરે એવા અર્થમાં ઈલાજ શબ્દને લીધા નથી. એવો જો અર્થ લેવાતો હોય તો કહી દઈએ કે મોતનો ઈલાજ છે જ નહિ, કેમકે મોતની અનિવાર્યતા વિશે તો આપણે આગળ પૂરતી ચર્ચા કરી ચૂક્યા છીએ. પણ મોત વખતે જે અશાંતિ અને બેકારારી મરનારને થાય છે તેનું નિવારણ યર્ષ શકે, અને ગ્રન્થ પાઘ્યા પછી મરનાર ઉન્નત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી મોતના દેવને પણ હારવી શકે; અને એ રીતે સૌને દરાવી જનાર મોત એવા માણસ આગળ લાગ્યાર બને છે, કેમકે મોતના

જખમતે મટાડનાર ઇલાજ તેની પાસે છે મોતનો ગજનનાક માર એવા નેક માણસને એક કમગના ભાર કરતા વધુ નથી તેના સર્વગુણથી અને જ્ઞાનથી તે મોતનો બેદ જ પામી ગયો છે તેને મન મોત તો એક મિત્ર છે, એક ખૂની કસાઈ નથી, મોત તો જીવ, બેહોશી કે સમાધિ સમાન એક નિર્દોષ હાનત છે, પણ જિદ્દગી ખતમ કરી નાખી સંપૂર્ણ વિનાશ લાવનારો પ્રસંગ નથી.

જુદા જુદા લક્ષણો ધરાવતા માણસો મોતનો 'ઈનાજ' કેમ કરે છે તે આપણે જોઈએ સામાન્ય માણસ માટે 'દુખનું આસક દહાડા' છે. પોતાના વહાનાનું મોત તે ઘણે દિવસે જૂલશે તો ખરો ન જૂની શકે અને કોઈ વખતે તેને યાદ આવી જાય તોપણ જે તીવ્ર વેદના એને પહેલા થતી હતી તે પછીથી થશે નહિ બહુ માણસ ઈશ્વરમા પૂરેપૂરું યકીન રાખવાથી મોતનું દુખ જૂલશે ફિલસૂફ વિચાર કરશે કે આ જીવન મરનારનું ક્યાં હતું અને મારું પણ ક્યાં છે કે તે ઉપર વિલાપ હેલું શકે ? જીવન તો ખુદાએ ઈનાયત કરેલી એક બક્ષિસ છે જેટલી વાર માણસને મળી તેટલી વાર તેણે બોગવી અને પછી ખુદાએ આપેલું ખુદા પાછું લઈ ને તેમા શોક કેવો હોય ? એવો "ઈલાજ" કરી ફિલસૂફ પોતાના આસ સૂકવશે ચરવીર વિચાર કરશે કે જીવન દુખમય છે અને મરણ તો એક જ વાર છે, ત્યારે તેને માટે આટલો બિહાવોહ શેનો ? જો મોતસે ના ડરે વોહ આહે સો કરે' એક મરણિયો સોને બારે પડે રણે ચડેલો રજપૂત કાંતો જીતે કે મરે એકવાર કેસરિયા ક્યાં કે પછી મારણ કે મરણ એક વાર નિશ્ચય કરી લેા કે—મારે ઉત્તર ધ્રુવ જવું જ છે, દિમાવયની ટોચે ચડવું જ છે, અત્યંત લયભરેલા પ્રયોગો કરી ક્ષયની રસી શોધવી જ છે, અથવા કે-સરનેા પ્રલાજ ખોળી કાઢવો જ છે પછી ચા તો તમે એમ કરી શકો ચા તો ખરકથી થીજી જાઓ ચા પહાક ઉપરથી મળડી પડો ચા ઝેરી જતુઓના બોગ ચર્ષ પડો, મગર જે ચરવીરે મોતનો લય છોડ્યા એ શું નહિ કરે ? ચરવીર તો એક જ વાર છેવટનો મરે છે, કાયર તો જેટલો વાર બીહે છે તેટલો વાર મરે છે ચરવીરમા કદાચ જ્ઞાન કે ક્લાપણની બિજુષ દશે પણ તે યમદેવને ક્ષમાવી શકે છે, અને તેને ખનનું કરી લેવા કુદ નિમત્રણ કરે છે મોતથી કરનાર ચા તો પાપી હોય કે બીકણ હોય કે અજ્ઞાન હોય, મગર સત્કર્મો, ચરવીર અને જ્ઞાની તો મોતને માથેના હોય છે.

ચૂકીઓમાં એક નીતિસૂત્ર છે કે મોત આખા પહેલાં મરી લો-વાને દુનિયાનો, દૈનંતનો સગારનેહીઓ વગેરેનો ત્યાગ કરો, આ શરીર પણ

તમારું નથી એમ માનો, અદનાદ મિરાય દરેકનો પ્રેમ તરછોડો અને અદનાદની જ લગનો લાગી હોય તેમ તેને જ માટે જીવો, બાકીનું મનુષ્ય કૌના યવાનું છે એમ મમજી લો. આવી રીતે એ જીવશે તો ખરેખર મોત તમને શી રીતે ડગવી શકશે ? અને તમારી પાસે બાકી શું રહેશે કે જે છોડી જતાં તમને દુઃખ થાય ? જેટલો ધનમમદ કંગો, જેટલો દુનિવા ઉપર આસક્તિ રાખ્યો તેટલું દુનિવા છોડતી વખતે દુઃખ થશે અને છોડ્યા પછી પણ ધનમાં જ ધ્યાન રહી ગયેલું હોવાથી કદાચ આપ રૂપે પાછા આવી ધન ઉપર ખેસી રહેશો એક પાતળો માણસ નાની બારીમાંથી પણ નાસે, જ્યારે એક ખાઈ પી અનમસ્ત ગયેલો પુરુષ બાગણમાંથી પણ જઈ શકે નહિ માટે જ ભગવાન ધનુષ્ટિસ્તે મૃત્યુ દત્ત કે સોયના નાખમાંથી ઊંઠ જઈ શકે પણ ધનવાન માણસથી સ્વર્ગમાં દાખલ થવાનો નહિ ક્યાંથી દાખલ થવાય ? અદોના વગરજો એટલા વધી ગયા હોય કે મગતી વખતે અને તે પછી પણ જૂની ન શકાય, તો સેનામાંથી અને નિષ્કામ-કર્મોએ માટે જે સ્વર્ગ છે તેમાં ક્યાંથી જવાય ?

એક વેળા એક છોડશે ચોરીશીથી એક સાકડા મોની બરણી-માંથી મોઢાઈ કાઢેના હતો, તેટલામાં કોઈના પગલા સાબળતા તેને પકડાઈ જવાની ધારતી લાગી મોઢાઈ પકડી રાખે તો બરણીમાંથી હાથ નીકળે નહિ અને પકડાઈ જાય મોઢાઈ મૂકી દે તો હાથ નીકળે ખરો, પણ જ્યાં છોકરાને રાજપુતીથી હાથમાં આવે તે મોઢાઈ છોડી ગમે ? દુનિયામાં પણ લોકોનો એ જ હાલત છે આ જિંદગીનું તમામ ઐહિક મુખ્ય પણ આખરું છે, ઈશ્વરને જૂની ભોગવિદ્યાસમાં પણ પકડવું છે, અને સચે વળી આસાન મોતનો છૂટકારો અને સ્વર્ગનો એક આનંદ પણ પ્રાપ્ત કરવો છે—એ સૌ કેમ ખને ? છોકરાના હાથમાંથી જેમ મોઢાઈ છૂટશે તેમ વધારે સરળતાથી તેને હાથ બરણીમાંથી નીકળશે આપણમાં ત્યાગવૃત્તિ જેમ વધુ ખીવશે તેમ મોત ઉપર વધુ જીત મેળવતા જઈશું અને ઈશ્વરની વધુ નમ્રદીક પહોંચીશું માટે જ હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થા થઈ પહેલા બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં રહી એક હિંદુ સિધ્ધ તરીકે જ્ઞાન મેળવવાનું કરવા મથે છે, અને અવિવાહિત જીવન ગાળે છે ત્યારબાદ ગૃહસ્થાશ્રમી જીવનને લક્ષ્ય કરી પોતાના અને પોતાના કુટુંબના નિર્વાહ માટે શ્રમ લે છે પરંતુ ત્યારપછી તે વાનપ્રસ્થ થાય છે અને દુનિયાવાસી પ્રત્યે તેને ચિથિવના આવે છે અને મોનાઈ જીવનની તેને કખના થાય છે છેવટે વૈદ્યાશ્રમમાં તે તપ્યાસવૃત્તિ કેળવે છે અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ અને પ્રભુભગન સિવાય કશા ઉપર તેનું મન લાગતું

નથી. આ સારે તબક્કાઓનું ચોક્કસ પાલન કરવાથી જગત તરફની અને પ્રજા પ્રત્યેની ફગળ બળતી, અંત માટે તૈયારી કરી, ત્યાગી જીવન પશુ ગુમારી છેવટે મોત ઉપર વિજય મેળવી શકાય છે.

મોત ઉપર વિજય મેળવવાની એક ખીજ રીત છે. આપણે આગળ વાંચી ગયા કે અમક કુર્યુલોમાથી મોતની ઉત્પત્તિ થઈ છે; ત્યારે મોતને મારવા માટે તે કુર્યુલો વિરુદ્ધના સદ્ગુણો ખીતવવા જોઈએ. દાખલા તરીકે બાઈબલના “નૂના કગર” પ્રમાણે આદમ અને ઈવે ઈશ્વરની નાફરમાની કરેલી હોવાથી મોત તેમની મારફતે તેમની ઔવાદમાં કીતર્યુ ઠીક; ત્યારે મોત ઉપર જીત મેળવવા સારુ ઈશ્વરની ફરમાનમરદારી જ કરવી રહી. બાઈબલના “નવા કગર” પ્રમાણે પાપના પરિણામ રૂપે જ મોત ઉત્પન્ન થયું છે. બહુ સારુ, પાપી જિંદગી હોડી પુણ્યશાળી જીવન ગુમારી મોતનો કંબ મટાડી શકીશ જગ્યોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે અંતરમૈન્યુ (પાપના મૂલસ્વરૂપ) તરફથી મોત પવન થયું ખરું, ત્યારે આપણે અંતરમૈન્યુ તરફ પીઠ ફેરવી રૂપેન્તોમૈન્યુ (સરાખના મૂલ સ્વરૂપ)થી પ્રેમપૂર્વક પવિત્ર જીવન ગાળી અહુમઝ્ઝની પ્રીતિ અપાદન કરવાનું જ ગળું દેડું ધર્મ પ્રમાણે મોતનું મૂળ જગત પ્રત્યેની આમંત્રિ અને આપણી અગણિત ઇચ્છાઓ અને તૃષ્ણાઓ છે. હશે, ત્યારે તો આસક્તિને ઠેકાણે જગત પ્રત્યે અનામંત્રિ રાખીએ, ઇચ્છાઓ અને તૃષ્ણાઓ બને ત્યાં સુધી કમતી કરીએ, નિષ્કામકર્મી બની ફળની આશા વિના કર્મો કરતા થઈએ, અને પ્રેમ (કુનવી સુખ) ઉપર એવ (મીનોઈ સુખ) ને ટ્રેબના આપીએ, તોપણ મોત આપણને શી રીતે અકળાવવાનું હતું? ત્યારે મોતનો ઉગાર સદ્ગુણ પાપીના પાપથી મોતની હકુમન હજી ચાલુ છે. માણસ જ્યારે પૂરો સવાખી થશે ત્યારે તે અત્યુ ઉપર પૂરો વિજય મેળવશે.

વિજ્ઞાનવેત્તાઓ મગફળીથી કહે છે કે છેવટે વિજ્ઞાનની શોધખોળથી માણસને અમરત્વ પ્રાપ્ત થશે અને મોતનો અંત આવશે. આજ સુધી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારી અનેક વૈજ્ઞાનિક શોધોથી અસાધ્ય મનાતા રોગોમાથી પણ માણસ પાછો છોડે છે, અને અનેક પ્રકારના “ઇન્ફેક્શનો” આપવાથી અને પ્રાણવાયુ વગેરે સંવાડવાથી માણસ ધડીઘર મરતો જાય છે પણ આ રીતે તો મોત માત્ર દૂર જાય છે અને તેના આગમનમા દીવ પડે છે, પણ તે કાયમનું દેહ ચતું નથી પરંતુ ધાર્મિક અને નીતિમય જીવન ગુમારવાથી આપણે મોતનો કાચ મટાડી શકીએ બીએ, અને તે વહેલુ આવે, કે મોટું પણ.

તેને માટે નીકરતાથી અને હમતે ખુબે આપણે તૈયાર રહી શકીએ છીએ. વિજ્ઞાનમાં બાહ્યથી મેળવી અનેક અભવજ્ઞ ઔષધો શોધી આપણે લાંબું આયુષ્ય માળી શકીશું, પણ હેવટે તો તેથી આપણને એવો કટાણો ઊપજશે કે આપણે જ મોતને જોળના નીકળીશું વિજ્ઞાન આપણને મોત સામે ખખ્ખર પહેરાવે છે જે મોડે વહેલે બેઢાશે તો ખરું જ, અને ન બેઢાય તો હેવટે આપણે જ તે ફેફા ઘસ ખુદની જાતીએ મોતનું તીર ઝીવવા રાજી થઈશું પરંતુ ધર્મ અને નીતિ જીવન અને મરણનું સાચું રહસ્ય સિખવાડે છે, અને પરિણામે મોત વહેલુ આવે કે મોડુ પણ તે આપણને દુઃખ કે ભય પમાડી શકતું નથી માટે મોત ઉપર વિજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરેલા વિજ્ઞય કરતાં નેકાનીતિએ મેળવેલી ફતેહ અનેક રીતે મહાન અને આચારદાયક મણાવી જોઈએ.

•

મરતો માણસ દમ નહિ લઈ શકવાથી, હુંદવની મતિ અનિયમિત થઈ પડવાથી વગેરે અનેક શારીરિક કારણોથી ત્રાસ પામે છે, પણ તે કરતાં પોતે કરેલા કુકર્મોથી તે દુખી થાય છે, કેમકે પોતાનું જીવન પૂરું થતું એને લાગે છે, અને તેથી અડી તો હવે સુખરવાનો આશા રાખવી ફેફાડ, અને પાપી કૃત્યો કર્યા હોવાથી બીજી દુનિયામાં તાત્કાલિક સુખ મળવાની પણ આશા મિથ્યા તેથી તે મરતો માણસ અતિશય અકળાય એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ જે પાપ, દુર્ગુણ કે જીવમથી દૂર રહ્યો છે તે મોતના કંખથી ત્રાસ પામશે નહિ છરાનના મશહૂર બાદશાહ નોરોરવાન આદેશે એક દિવસ દરબારમાં સવાલ પૂછ્યો કે દુનિયામાં સૌથી બારે દુઃખ કયું ? કોઈએ કહ્યું કે અધાપો અને ગરીબી, બીજાએ કહ્યું કે વૃદ્ધાવસ્થા અને એકના એક બેટાનું મોત, ત્રીજાએ કહ્યું કે અશક્તિ અને પરાધીનતા, ચત્તારે નામીયા વઝીર જુમુરજમહેરની વારી આવી ત્યારે તેણે કહ્યું કે—મોતની નજદીગી અને પાપી અત કરણનો કંખ, તમામ દરબારીઓ એકમત થયા કે જુમુરજમહેરના કહેવામાં વિશેષ સત્ય હતું પાપી અત કરણના જેવો કયડી નાખનારો ભાર જ નથી, અને તેના કંખથી જેવી વેદના, અસાતિ અને બેચેની આવે છે તેવી તો કાળા નાગના કંખથી પણ આવતી ન હોય

૨૪ મી ઓગસ્ટ ૧૫૭૨ ને દિવસે ફ્રાન્સમાં રોમન કેથોલિકોને હાથે લગભગ ૩૦,૦૦૦ પ્રોટેસ્ટન્ટોની કત્લેઆમ થઈ હતી આ આક્રમકારક બનાવ “બારથોલોમ્યુ મેસેકર”ના નામે જોળખાય છે તે વખતે ફ્રાન્સનો રાજા નવમો આર્લ્સ હનો, એનો એ ઘડનામાં ઝાઝો હાથ હતો નહિ પરંતુ એની પ્રપચી માતા કેથરિન કે મેડિચી જે રાજપ્રતિનિધિ હતી, તેણે આ

કાર્યને પોતાની બદાલી આપી હતી. એમ છતાં રાજા નવમા ચાર્લ્સને આ બનાવથી ભારે આઘાત થયો અને તે બે જ વર્ષમાં ચોવીસ વર્ષની ભર-જીવાન વયે મૃત્યુ પામ્યો. મરતી વખતે તેનું મન એ જ બાબત ઉપર દોડી ગયું અને તે બોલી જાયો — “અર કાઈ હાજર છો કે ? કેના ખૂનો ? કેટલું લોહી ? હે પ્રભુ ! મને સમા કરો ! મેં પાપ કર્યું છે.” અંતઃકરણ ઉપર પાપનો ભાર લઈ મૂરતા માણસની મનોવેદના તો દર્શાવ્યા કરતાં કંઈપણ જ મારી.

સત્તરમી સદીમા ક્રાઇર જેસફ નામનો એક મહાપ્રતાપી પુરુષ ફ્રાન્સમા થઈ ગયો. તેણે મૈત જેવું જીવન માળી, ચાલુ ઉપવાસ અને તપશ્ચર્યા કરી, રાત્રિ અને દિવસ બક્તિમા પમાગ કરી, પોતાના દેહની હાલદવાલી કરી નાખી. પરંતુ ફ્રાન્સ અને રોમન કેથોલિક પંથના હિનમા આ ધર્મી પુરુષ કે પારી છૂટે એવા કંઈ કાર્યો કરતા અચકાતો નહિ કાર્ડિનલ રિચલ્ડના પ્રતિનિધિ તરીકે હુર્ષ તેરમાના રાજ્યમા તેણે અનેક કાવાદાસ કરી ફ્રાન્સના દુશ્મનોના માથુ કાઢી નાખ્યો, અને Thirty Years' War (ત્રીસ વર્ષ ચાલેલી લડાઈ) નામે ઓળખાતા જર્મનીના મહાપુદને માત્ર પોતાના જ દેશના અને રોમન કેથોલિક પંથના બના સારુ લંબાવી રાખી લાખો કીમતી જીનોની ખુવારી કરી એના પવિત્ર ખાનગી જીવન અને દેસેસેવા છતાં તે સૌના તિરસ્કારને ધાત્ર બન્યો. જ્યારે ૧૬૩૮ માં તે મરવા સૂનો ત્યારે તેને અનેક સરાસો પૂછવામા આવ્યા તેની જમાન બેચાર્લ્સ ગઈ હતી પણ મહામુશ્કેલીથી તે ચાલુ બોલ્યા કરતો — ‘મારી કરણીનો હિસાબ ! મારી કરણીનો હિસાબ !’ જે માણસની રાજનખટપટથી લાખો લોકો દુઃખી થયા હતા તે માણસને મરણ સમયે ફાળ પડી કે હવે પ્રભુના દરબારમાં તેની કરણીનો બદલો મળ્યા વિના રહેશે નહિ પાપી અતઃક્રમ સાથે મુખે મરવાની આજ્ઞા ગમ્મવી તે તો મજે થટીનો પથ્થર બાધી ગમા નહી તરવાની આજ્ઞા રાખવા જેવું નિર્ગંક છે.

અલમન જેને અંત કરણુ જ નથી તેને તો લીલાલહેર છે, તે તો કાઈથી કરતો નથી, મોતને પણ દસી કાઢે છે, અને ઈશ્વરમાં તો તે માનતો જ ન હોય એટલે એની બદગી તો હોય જ ક્યાંથી ? એવા અનઃકરણુ વિનાના નફો દુનિયામા છે પણ ખરા અને ફાવતા પણ દેખાય છે તેમને કાષ્ઠપણ પ્રકારના નૈતિક ખટકા હોતા નથી અને જેમ ફાવે તેમ તેઓ | જીવનરથ હાંકે રાખે છે. મયા ભવની નેડીની જરકતે તેઓ આ ભવમા ફાવે

છે, પણ તેથી, નીતિ અને શુદ્ધ અંતઃકરણના નાદ વિનાના એમના કંગાળ જીવનનો પ્રાસો એમને દરણીના નિયમ અનુસાર જરૂર આવતે હવે બ્યાજ સિક્કે મળ્યા વિના રહેશે નહિ તે તેઓ જુદો જાણ છે.

આધ્યાત્મિક જીવન ન ગાળ્યું હોય તોપણ જેણે પોતાનો દુન્યવી ફરજ નિઃશીતે ભોગે પણ બળવી છે તે માણસને મરતી વખતે બારે સંતોષ રહે છે. ઓસમાં થીબ્સને મહત્તા આપનાર મદાન યોદ્ધો ઇપેમિનોન્ડાસ ઈ. પૂ. ૩૬૨ માં મેન્ડીનિયાની લડાઈમાં આગલી દરોજમાં લડ્યો અને એક ખરછીથી વીંધાઈ તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેણે જાણ્યું કે મારી મહેનત ફળી છે અને લડાઈ જીતાઈ છે ત્યારે ને મરતી વખતે બોલ્યો : “હવે હું ખુશીથી મેરીશ.” ૧૭૫૬ ની સાલમાં જેમ્સ બુલ્ડે નામના અંગ્રેજ સેનાપતિએ અમેરિકામાં ફ્રેન્ચો જોડે લડી “આબ્રાહમની ટેકરી”વાળી લડાઈમાં વિજય મેળવ્યો; તેમ કરતાં એક ગોળાથી તેણે પોતાનો જાન ખોયો. મરતી ‘હાઈએ એણે લડાઈનું પરિણામ પૂછ્યું અને તેને ખજર આપવામાં આવી કે અંગ્રેજો જીત્યા છે અને કિંગ્ડોમ સર કરવામાં આવ્યું છે. તે સાંભળી તે યોદ્ધો મરતે હમે બોલ્યો — ‘ખુદાનો ઉપકાર ! હવે હું સુખે મરીશ” કર્મવીરો માટે સુખે મરવાનો સાચો રસ્તો તે ફરજનું પાલન. જોસફ એડિસન નામના મશહૂર અંગ્રેજ સાહિત્યકારના નિખાલની નૈતિક ડાપ તેના જમાના ઉપર મચોટ પડી હતી તે પોતે પણ આખરુદાર અને ધર્મી હતો, પરંતુ તેના સાવકા પુત્ર અર્બેચી અને સ્વચ્છંદી જીવન ગાળના. ત્યારે એડિસન ૧૭૧૬ માં મરવા સુતો ત્યારે તેણે પોતાના સાવકા પુત્રને બોલાવી મંગાવ્યો, અને તેને કહ્યું—“તને અહીં બોલાવવાનું કારણ એ કે એક સુસ્ત ખ્રિસ્તી કેવી શાંતિમાં મરી શકે છે તે તું તારી નજરે જુએ.” પેલા નાદાન જીવાનને તો નસીહતની કાંઈ અસર થતી નહોતી, પણ નીતિમય જીવન ગાળી શાંતિથી મરતા પિતાનું દશ્ય જોવાથી કદાચ તેની આંખ જીવડે એવા વિચારથી તેને બોલાવવામાં આવ્યો હતો.

જેનું જીવન શુદ્ધ છે અને હૃદય સાદુ છે તેને મોત પજવી શકતું નથી અને તે આસાનીથી ગુજર પામે છે. “એગ કારી કુનદ આદેલ કે બાઝ આયદ પશોમાની ?”—એક કાલો માણસ એવું કાજ સા માટે કરે કે પાછળથી તે સાડુ પથાપાપ કરવો પડે ? કેટલોક વેળા છેક મરતી વખતે માણસને લાન ચાલ છે કે તેનું જીવન એણે ગયું છે, અને અમુક પ્રકારનું જીવન ગાળ્યું તેને બદલે જુદા જ પ્રકારનું ગાળ્યું હોત તો જુદાપો અને મોત શાંતિમાં આવત. કાર્લિસ ટોમસ બુલ્ડે ઇંગ્લાંડના રાજા આદમ

હેવીનો મુખ્ય સલાહકાર હોવાથી મુખ્ય સત્તા અને અનેક ખિતાબો ધરાવતો, પરંતુ તેની અભિલાષા યોગ્ય થવાની હતી તે રાજ્યને હમેશા રાજ ગણતો અને રામના યોગ્ય પથ તેની ઉપર કુરબાન હતા પરંતુ જ્યારે રાજ પોતાની પહેલી રાણી કેથેરિનને તલાક આપી ખીજ સ્ત્રી એન સાથે પગલુવા નીકળ્યો ત્યારે તેણે પુલસીની મદદની આજ્ઞા રાખી પુલસીની સ્થિતિ સહી વચ્ચે સોપારી જેવી ચર્ચ પડી : તે રાજ્યને તેના વાર્ધાભર્યા કાર્યમાં સહાય કરી શક્યો નહિ, અને આ કહંગી ખટપટમાં તે એવો લપટાયો કે એનાથી બહાર નીકળાયું નહિ. ફક્ત રાજ્ય એનો આનાકાની ચેતી ગયો, અને એ નિમકહલાલ સેવકે પોતાની જે અનેક સેવાઓ કરી હતી તે ભૂલી જઈ પુલસીની તમામ સત્તા હીનવી લઈ તેની ઉપર ગજકોહનું અતિ ગંભીર પથ તદ્દન બેવજૂદ તોડમત તેણે શ્રીય તેની તપાસ માટે લંકનમાં પુલસીને હાજર થવાનો હુકમ હતો, પણ ત્યાં જાય તે પહેલાં કુનવી આજ્ઞા ઉમેરોયી તમામ ધરાર્થ ગયેલો. પુલસી ૧૫૩૦ માં એક દેવળમાં ભક્તદાયે મરણને સરણ થયો. મરતી વખતે જે મચ્છર ચપ્પો તે બોલ્યો તે દુનિયાના દરેક માણસે હેયા ઉપર કોતરી રાખવા જેવા છે તેણે કહ્યું કે — “જે ખંતથી મેં મારા રાજ્યની સેવા કરી છે તેવી જ ખંતથી મારા પ્રજાની મેં સેવા કરી હોત, તો તે માલેક અને મારી જહાવરયામાં તરછોડ્યો ન હોત ” પણ છેક મરણ સમયે આવેલ આ રાંડયા પછીનું કહાવણ યા ખપનું ? પ્રજા સેવાને વિસારી મેતી દુનિયાદારીમાં મગ્ન રહેવું એ આ જડવાદી જગતનું મુખ્ય અપલક્ષણ છે, અને પરિણામ પુતસીનું આખું એવું જ આકતકારક આવે છે.

એક જુવાન કેળવણી લેતો હોય ત્યારથી જ તેણે પોતાના જીવન-આદર્શો રચવા જોઈએ કે તેને પૈસા જોઈએ છે કે પરમેશ્વર, સત્તા જોઈએ છે કે સદ્ગુણ, અધિકાર જોઈએ છે કે નિર્ભય અત કરણ હૌસલ અને સત્તા જોઈએ હોય તો તે નીતિ અને સદ્ગુણના ભોગે કદાચ મળી શકશે, પણ સત્તાની ખુમારી જીતરી જશે, અધિકાર ઝાસરી જશે, પૈસાનું કદાચ પાણી પણ ચાય, પણ પ્રજા અને તેણે જ પવદા કરેલો કરણીનો કાવદો કોઈ દિવસ કાપ્તને ફસાવતો નથી, અને ‘જેસી જિનકી ચાકરી વૈસા ઉનકો દેત,’ તેમ જેવી અને જેટલી સેવા તેવી અને તેટલી જાદનો માલેક તરફથી મળી રહે છે “પાપીને પોટલે ધૂળ”, તેમ કેટલીક વેળાએ પાપ દ્વારા ધન મેળવ્યા બાદ આખા ખૂલવા પામે છે અને બારે કચવાટ છૂટવાથી તે ધનને ધૂળ ભેળું કંવામાં આવે છે ઇસુખ્રિસ્તના બાર શિષ્યોમાં સૌથી ફક્ત અને

દેંગી તે ફરીઆથનો રહેવાસી જુડસ ઇસકેરિયોટ હતો. તેણે છેવટે યુદ્ધોદ્ધાર્યો અને ત્રીસ રૂપાના સિક્કા ખાતર પોતાના યુરુ ઇસુને ચઢાડીએને હાથ ફમાવી દીધા. ત્યારબાદ ઇસુ ગિરફતાર થયા અને હજી તો તેઓ દયાત દતા તેટલામાં જ જુડસને તેનું અંતઃકરણ ડાખ્યું. તે પાછો ચઢાડી આગેવાનો આગળ દોડ્યો અને એક નિર્દોષ માણસને તેણે મપાયા દતા એવો એકરાર કર્યો. ચઢાડીએ એણે—તારું પાપ તું જાણે: અમારે એની સાથે શી પંચાત? આતું સાંભળી જુડસને પોતાના ઉપર બારે તિરસ્કાર છૂટ્યો. તે સિક્કા ત્યાં જ પટકી ચાલી નીકળ્યો અને ફાંસો ખાઈ તે અમાત્રિયાએ પોતાના પાપી જીવનનો અંત આપ્યો. ખ્રિસ્તી લેખકો જુડસ વિરુદ્ધ સખત લખાણો કરે છે, અને ઇટાલિયન મહાકવિ ડાન્ટેએ તો Inferno (દોઝખ) ના ઊંડામાં ઊંડા મારમા Lucifer (શયતાન) ના મુખમાં જુડસને ચવાતો ચીતર્યો છે. પણ ખ્રુદ ખાઈનલ ઉપરથી જણાય છે કે તે કમતસીન સખતમાં અંતઃકરણ જેવું કાઈક હતું તો ખરું, અને તેથી જ પાપથી મેળવેલું ધન એને ધૂળ મમાન લાગ્યું. આજે એવા બેશુમાર જુડસો દુનિયામાં હશે જેમણે એક નહિ પણ અનેકવાર પોતાના અંતર્યામીને ડગા હશે અને પાપી પેસે તામકધિમા કરતા હશે: તેમને મુકાનમે તો જુડસ પણ કાઈક લશે! કહેવાનો જોઈએ.

એક પાપી માણસનું મોત કેવું હોય તે આપણે જોયું, હવે ઇસુ ખ્રિસ્તનું દશાત લઈ એક સવાળી માણસ મોતને કેમ ભેટ છે તે આપણે જોઈએ. ઇસુનો નેકી, નીતિ અને ઇશ્વરપરાયણતાની તારીફ કરવાની કાઈ જરૂર નથી. "I and my Father are one"—હું અને મારા પિતા પ્રભુ એક જ છીએ—એવા ચબ્દો તે મહાપુરુષે ઉચ્ચારી પોતાના નિર્મળ જીવનમાં તે સિદ્ધ કરી બતાવ્યા છે. એમને હાસી, મસ્કરી, તોછાઈ અને અત્યંત ધાતકીપણા સાથે વધતતંબ ઉપર ચઢાવવામાં આવ્યા. જુડસનું ફાંસાથી આણેયું મોત તો બહુ ચોક્કસવારમાં આવ્યું હશે પણ ઇસુએ તો છ દલાક સુધી બારે ચારીંગિક દુખ વેઠ્યું—તે એટલા સુધી કે એક વખત તો તેમનાથી જૂઠા પણ પડાઈ ગઈ કે—હે પ્રભુ! તે મને તરછોડ્યો કે કેમ? આટલી વેદના છતાં ઇસુના હેલ્લા ચબ્દો નહિ તોપણ પોતાને ત્યામ આપનારાઓના સંબંધમાં મજલ પ્રમંજે તેમના બોલાવેલા ચબ્દો આ હતા કે—“હે પ્રભુપિતા! તું એમને ક્ષમા કરજે, કેમકે એઓ શુ કરી રહ્યા” એવું એમને બાન નથી” જુડસ પાપ કરી મોતને પાત્ર થયો; ઇસુએ અપો જીવન માળી મોત ઉપર વિજય મેળવ્યો. ઇસુ જેવા પવિત્ર પુરુષો,

આઈબલમાં લખ્યું છે તેમ, કહી શકે કે—“Oh death, where is thy sting? Oh grave, where is thy victory!”—હે મોત, તારો કંખ ક્યાં છે; હે કબર, તારો વિજય ક્યાં ગયો? આપણુ જીવન એવું હોતું નેઈએ કે આપણા મોતથી દુનિયાને ખોટ પડે, નહિ કે સોફને રાહત મળે. એક ફારસી કવિએ કહ્યું છે કે:-

આન સુનાન ઝી કે સુન મીરી બરહી,

ન સુનાન ઝી કે સુન મીરી બરહદ;

પાતે, એવું જીવન ગાળ કે મરવા બાદ તું છોડે ઘઈ શકે, પણ એવી રીતે ન જીવીશ કે ન્યારે તું મરે ત્યારે (તારા ત્રાસથી) લોકો છટકારો પામે.

પ્રુદાનો ખરો ખદો હસતે મોએ દુનિયાને છેલ્લી સલામ કરે છે, કેમકે અહીં તેણે કાઈતું જાણીજીજીને બરું કયું નથી, અને બીજી જહાનમાં તેને સજા થાય એવી પણ તેની વર્તણૂક નથી, એટલે મરણ સમયે તેને શાંતિ હોય એ સ્વાભાવિક છે. જાણીતા યાએર અને ફિલસૂફ ડો. સર મુહમ્મદ મકમાલ પોતાની આખરી ખીમારો દરમિયાન મળવા આવેલા એક મિત્ર આગળ બોલ્યા:-

“નિશાને મહેં મોમિન બા તુ ગુમ,

સુન મર્ગ આપદ તજસ્સુમ બર લખે બિસ્ત:”

પાતે, એક સાચા ઇમાનદાર શખ્સની નિશાની શી હોય છે તે હું તમને કહું ન્યારે તેનું મોત આવે છે ત્યારે તેના હોઠ ઉપર હાસ્ય ફરકે છે. એ હાસ્ય વિના દારણે ફરકતું નથી, પણ તે સાફ અંત કરણ અને નિર્મળ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે.

“જળ તું આવો જગતમેં સખ હસે તું રોય,
કરણી અવસી કર ચલો તુમ હસે સખ રોય.”

સૌને રાતા મૂકી હસતે મોએ દુનિયામાંથી વિદાયગીરી લેવાની ખુશ-નસીમી ધર્મો, સતકર્મો, સેવાભાવી, અથો આત્માઓની હોય છે, જેમણે પોતાનું જીવન ધન્ય કર્યું છે અને પોતાને હાથે પોતાના સ્વર્ગનું દાર બેઠ્યું છે. મોતને કાઈ ચુકાવી શકશે નહિ, અને જવા બૂરા સાને મોતને તાબે તો થવું જ પડશે પણ તેમ છતાં યમદેવની સાહેબીને આપણે તોડી શકીએ છીએ. મોતનો ઇલાજ, યમદેવ ઉપર વિજય, મરણ સમયે અને તે બાદ શાંતિ અને ખુશાલી જળવાઈ રહે એવું સાધન, તે નિષ્કપટ, નિષ્કલંક, પ્રભુપરાયણ પરમાર્થો જીવન છે.

૧૦. મોતના લાલ

મોતના વળી લાલ કેવા ? તમામ લાલોનો અંત આશુનાર તે મોત, તે વળી લાલ ક્યાંથી આવે ? પણ કુદરતની યોજના જ એવી છે કે ગમે તેવી ખૂરી વસ્તુમાં પણ કાંઈક નેકીનો છાંટો હશે, અને હડહડતા જુઠાણા-માંથી પણ સાત્તનાં સહેજ દર્શન થશે. દુનિયામાં કાંઈપણ વસ્તુ પૂરેપૂરી સારી કે માડી મળી શકે નહિ, પણ દરેકમાંથી માહતો ત્યાગ કરી સાંતું મદ્ય કરવાનું હોય છે. મોત ભયંકર છે અને અમુક સંલેગીમાં તે આક્રમકારક લાગશે, છતાં એનાં ભવાનક ભીતરમાં પણ કાંઈક મમતા, દયા કે પ્રેમ સમાયેલાં છે જે સમજવાની અત્યે કાશિય કરીશું. મોત માણુમનું અભિમાન હરે છે, તેની મમરૂરી તોડી તેને નમ્ર બનવાની ફરજ પાડે છે. કાંઈક માંદા પડ્યા છતાં ટંગડી ઊંચી રાખી હશે પણ મરણ સમયે અને મૃત્યા બાદ તે ઊંચી ન રહી શકે. કાંઈક રામન બાદલાહને માટે કહેવાયું છે કે મરણ સમયે તેણે હુકમ કર્યો કે પોતાને ઊભો કરવો, કેમકે સૂતાં મરણું તે તો આજસુ અને કમદિમ્મતોનાં કામ, ન્યારે ચૂરચીરો અને કર્મચીરો તો ઊભા ઊભા જ મરે ! પણ આ તો માત્ર એક પ્રકારનું મનમનામણું જ છે. ઊભા ઊભા મર્યાં કે ઊભા ઊભા દટાયા તોય રાજમહેલને ઢેકાણે મિટ્ટીમાં પડ્યા, પૃથ્વીપટ ઉપરથી અદરશ થયા અને લોકોના સ્મરણુપટ ઉપરથી પણ ભુમાર્ષ ગયા તેનું કેમ ? બલાર્ષ કરી હોય તો લોક ચોડીક વાર પાદ પણ રાખે; ભુમાર્ષ પછી યાનો પાદ રહેતી નથી અથવા તો પાદ સાથે શાપ અને બદ્ધુવા ભોડાયેલાં રહે છે. એટલે ગમે તેવો સરકરાજ અને નામાકિત માણસ મોતથી ભોલબેગો થાય જ અને તેની તકોજરી નષ્ટ થવા પામે છે. શ્રીમંતને માટે કદાચ તાજમહાલ જેવી કનર બનતી હશે; ગરીબ માત્ર મિટ્ટીમાં મિટ્ટી બની ગાયબ થતો હશે; મગર બન્ને આખરે તો મિટ્ટીના જ ધરાક ॥ માટે મોતને અંગ્રિજીમાં the leveller—સૌને એક સપાટી ઉપર મૂકનાર કહે છે, કેમકે તેને ઉચ્ચનીચનો, જવાનધરકાનો કે બજાખૂરાનો પણ વિચાર નથી, પરંતુ લગારે બેઠાવા વિના ન્યારે એને ફાવે ત્યારે તે સૌનો ભણ કરે છે.

કેટલીક વાર નહારું જીવન ગાળ્યા છતાં ન્યારે એક માણસ બહાદુરીથી મરે છે ત્યારે ધડીબર તેની જિંદગીની જૂલો જુલાઈ જાય ॥ અને તે લોક-પ્રયંસાને પાત્ર બને છે. લોડ બાવરન-નામના અંગ્રિજ કવિનું જીવન અત્યંત સ્વચ્છંદી હતું, પરંતુ ઓસની સ્વતંત્રતાની લઘાઈમાં બાગ લઈ મરણ પામવાથી

તેણે કંઈકેક દરજ્જે પોતાના બળિયારી જીવનનું કલક દૂર કર્યું. એક માણસ જ્યારે મરણ પામે છે ત્યારે તેને વિશેના આપણા મતમાં સ્વાભાવિક ફેર પડે છે. જો તે મરનાર બહુ દુષ્ટ હોય તો તે જોઈને ધિક્કારને લાયક બનશે, કેમકે મરનારને માટે વાકું બોલવું કાઢીને ગમતું નથી. એ મરનાર અત્યંત ભ્રષ્ટ્ર હશે તો તે વધુ જ પ્રેમને પાત્ર થશે, કેમકે વખતના વહેવા સાથે તેના વખાણનારાઓ તેની નેજા વિશે અનેક કથાઓ જોડી તેની ભલાઈનું ગૌરવ વધારી દેશે અને તે વધુ જ લોકપ્રિય બની શકશે. ત્યારે મોત એક એવો અમત્કારિક ફેરફાર છે જે દુષ્ટને જોઈને તિરસ્કારપાત્ર અને ભલાને વધુ પ્રેમને લાયક બનાવે છે.

જો અસકાત અને બીમાર હશે તે તો મોતને આવકારદાયક ગણશે, કેમકે તે દ્વારા તેને રહેવાનું નવું ઘર, નવા સરમામાન અને સગવડવાળું નવું મકાન, નવું શરીર, મળશે. જે વૃદ્ધ અને જીવનમંદમામથી કંટાળેલો હશે, તે તો મોતની ખીટ માઢી વાટ જ જોતો હશે કે તે દ્વારા જિંદગીને યકરી નાખનારી મુમાફરી પૂરી કરી આમાયશ મેળવી શકે. એકવાર મીસના કારીગરોએ પુષ્કળ શ્રમ લઈ દેલોનું મદાન મંદિર બનાવ્યું અને પછી એપોસે દેવને પ્રાર્થના કરી કે અમને અમારી રહેનતનો યોગ્ય ખર્ચો આપવો. દેવવાણી દ્વારા તેમને એવો ઉત્તર મળ્યો કે સૌએ માત દિવસ સુધી જ્યાંદત છાવણી અને આનંદ કરવો, અને તે પછીથી તમને તમારું ઈનામ મળી રહેશે. તે પ્રમાણે તેઓ માત દિવસ સુધી જાનતાન અને ખાનપાનમાં વખત કાઢી સ્થિતિ અને કાયમના જ સ્પર્ધ રહ્યા. આ ઉપરથી એપોસે દેવે સૌને ખતાવી આપ્યું કે દુનિયાની ફિકરમિતા, હેગનગતી અને સંતાપને મુકાબલે મોતની મીઠી શાંતિ જ આશીર્વાદરૂપ છે અને આવકારદાયક ગણી શકાય.

વળી મોત ન હોય તો, આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ, જિંદગીના એકસરખાપણા (monotony) થી આપણે ધરાઈ જ જઈએ, જીવન એક બોળરૂપ થઈ જાય, અને કાયમની જવાની પણ (જે શક્ય હોય તો) રસકસ વિનાની થઈ પડે એકની એક વાત અકષો ડઝન વાર સાંભળીએ તો કંટાળો આવે, તેમ રાજ એકના એક સૂઝતે ઊગતો નોંદાથી, એકના એક દિવસ અને ગતિનાં રાજ દરોન કરવાથી, અને એકની એક મોસમનો અનેક વાર અનુભવ કરવાથી આખી દુનિયાની દસવાર મુમ ફરી કરી આવીએ તો પણ મોડેવડે આપણે થાક્યા વિના ગ્દોએ નહિ મોત જ જિંદગીમાં વિવિધતા આણે છે, જીવનની અભિરુચિ વધારે છે, આપણી દેવાતીમાં કાંઈક

સિમ્બ્રહત પૂરે છે. કોઈ પણ ધડીએ મોતનો ઘંટ વાગશે એ વિચારથી દૂંકે જીવનમાં કોઈક મહાન કે શુભ કામ કરી જવાની આપણને ચોંંચ રહે છે, નહિ તો જીવેદાન જિંદગી દરમિયાન આજસના કારણે આપણે કટાર્થ પણ જવા પામીએ. મોત ન હોય તો, આગળ જણાવ્યું તેમ, મનુષ્યના અત્યાચારનો પાર ન રહે, અને જીવન દગા અને અપ્રામાણિકતાથી માણસ અખૂટ જીવન માટે અખૂટ ભંડાર બરવાને સદા ઉત્સુક રહે. આ ફાની દુનિયામાં દાય મારી લાઇ સંમદ કરવાનું ધણાને મન થઈ આવે છે; તો જો ખુદાએ કાયમની જિંદગી આપી હોત તો ઈ-સાન આવો સંમદ કરવા કેટલો ઇતેજાર રહેત અને તેનું ચારિત્ર્ય કેવું બદલ થાત, તે સહેજે કંઈપી ચકાવ છે. બહુ છે કે બરખી લેવા મોન તૈયાર થીજું છે અને ખુદાના ઈન્સાફનો દર પણ ઈ-સાનને રહે છે. જો જિંદગી જીવેદાનની હોત તો માણસ અને પ્રજા એક પંક્તિ ઉપર મુકાઈ જાત, તે માલિકના ન્યાયનું રથાન પણ ન રહેત, અને તે કારણે જગતમાંથી ઇશ્વરભક્તિ, નીતિ અને બસાઈનું નામ પણ જૂંસાઈ જવા પામત. ભક્તિ, બલાઈ અને નીતિ વિના મનુષ્ય-જીવન શક્ય હોત પણ નહિ અને હોત તો તે જીવન પણને જ રોબત; આપણામાં સંસ્કૃતિ જેવું પણ ન રહેત અને જીવેદાન જિંદગીના સાપથી બચવા પ્રજા પાસે આપણને કરગરીને સામી મોતની માગણી કરવી પડત.

કેટલીક વાર એક માણસના મનથી મોત આફતકારક હોય પણ તે જ મોત ખીજાઓને મન આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે છે. એક શ્રીમંત માણસનો એકનો એક ભેટો મરજી પામતા પિતાને દોલત અને દુનિયા અકારી થઈ પડે છે, અને લાખો રૂપિયાની સખાવત કરી તે નિશાળો, કોલેજો, ઉદ્યોગશાળાઓ અને અનાધારીઓ બધાં છે. એનો અર્થ એ થયો કે પ્રજાએ એક ઊકારાનો માણસીધો પરંતુ એ આફત દ્વારા જ ગામના ઊકારાઓને બચવા કમાવાના સાધનો કરી આપ્યાં. તે દુઃખી પિતાના મનથી તો પુત્રવિચાર અશબત એક આફત હતી, પરંતુ સહેરના લોકોને મનથી તે એક લાભદાયક બનાવ હતો. પ્રજાની નજરે અને ફિલસફીની દૃષ્ટિએ તો મોત છે જ નહિ એટલે આના પ્રજો ઉત્તર થતા જ નથી, પણ સામાન્ય દૃષ્ટિબિદુથી પણ મોતથી માત્ર તુલકસાન જ નથી મગર લાભ પણ છે. કવિ એલેક્ઝાન્ડર પોપ એના "એસે ઓન મેન" નામના પ્રસિદ્ધ કાવ્યમાં કહે છે કે:—

"All nature is but art unknown to thee;

All chance, direction which thou canst not see;

All discord harmony not understood,

All partial evil, universal good ;”

યાને આપણે જોને કુદરત કહીએ છીએ તે આપણાથી અગણી ઈશ્વરની હતા છે, આપણા મનથી જે અકરમાત છે તે તો ખુદાની ખરી રાહખરી છે જે આપણે જોઈ શકતા નથી, આપણને જે કર્કશતા લાગે છે તે તો ન મમગ્નતું એક મંગીત છે, તે જ પ્રમાણે નાના પાપા ઉપર થતા તુકસાનથી સાર્વનિક લાભ જ થાય છે ઈશ્વર અને મનુષ્ય બન્ને greatest good of the greatest number—યાને મોટામાં મોટી સંખ્યાનો વધારેમાં વધારે લાભ સાચવવો—એવા નિયમનું પાલન કરે છે, પરંતુ તેમ કરતા નાના પાપા ઉપરનું તુકસાન અનિવાર્ય બને અને તે મનુષ્યે લઈ ચલાવવાનું જ રહ્યું પ્રજુતી વિકાસક્રમ (evolution) ની મહાન યોજનામાં મોત અતિ અગત્યનો ભાગ બન્યો છે, કેમકે મોતથી થતા ફેરફાર સિવાય વિકાસક્રમનું કામ આગળ ચાલી શકે જ નહિ માટે મોત ઉપર વિલાપ કરનારાઓએ વિશાળ દષ્ટિ રાખી, વિશ્વની રચનામાં પ્રજુએ નિર્માણ કરેલું મોતનું અગત્યનું સ્થાન ધ્યાનમાં લઈ, પોતાનું દુઃખ શાંતિથી અને ઈશ્વરના અપાર હૃદયમાં યકીન રાખી મહન કરી લેવું જોઈએ.

મોતથી થતો એક બીજો લાભ એ છે કે તે દ્વારા શોક કરનાર માણસનું મન પ્રજુ પોતા તરફ વાળી શકે અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિના પથે પ્રેરે છે અસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રી સત તુકારામનાં પદલા પત્ની રૂપમાનાથ, એમનો પુત્ર અને એમના માતા જ્યારે એક પછી એક દેવલોક પામ્યા, ત્યારે આ આફતો દ્વારા પ્રજુએ પોતાની પ્રમનતા દર્શાવી હતી એમ તે સંતકવિએ માની લીધું અને પ્રાર્થના કરી કે — ‘હે પાકુરગ ! હવે આપણા વચ્ચે બીજો કોઈ અંતરાય રહેો નથી’ તુકારામના બીજા પત્ની જીગ્માઈ બહુ કઝિયાબોર હતા, પણ આ અંતરાયથી પણ તે સત અકળાયા નહિ સામે ઈશ્વરનો ઉપકાર માન્યો કે ‘હે પાકુરગ ! તારો કેમ આભાર માનું કે મને કર્કશ પત્ની આપી ! જો સાત રવમાનની આપી હોત તો સ્રીસંગતમાં હદાય હું તને જ જુવી ગયો હોત’ તુકારામજી એક ગરીબ અચાન કણ્ઠી ખેડત હતા મગ તે માટે પણ લગાનના આભારી થઈ તેઓ ખેલો જીક્યા કે ‘હે પાકુરગ ! તારો આભાર તો ગાયો ન મવાય ! જો હું શ્રીમત અને પિદાન પાઠાણ હોત તો ચર્વથી માનું માયુ ફરી ગયું હોત : સાચી બક્તિને તો નમ્રતા જ શોભે, ત્યાં આટલો મગફરી સાથે હું તને કેમ પહોચી શક્યો હોત ?’

નરસિંહ મહેતા નામના ગુજરાતના આદ્ય કવિ અને ઈશ્વરના ખરા ભક્તના પત્ની માણેકમાઈ જ્યારે દેવલોક પામ્યા ત્યારે કવિએ (પ્રેમાર્નવના શબ્દોમાં કહીએ તો) ગાયુ કે ' ભયુ ધયું ભાગી જ જાળ, સુખે ભજીયુ શ્રીગોપાળ.' આ શબ્દો અવગત બહુ નિર્દય લાગે છે શુ કવિ પોતાના પત્નીની ગુજરવાની રાહ જોતા હતા કે આ જ જાળ પડે તો સુખે ઈશ્વર ભજન થાય ? તેમ તો હોય જ નહિ, ત્યારે આવા કૂર વચનો શા માટે ? એવું દેખાય છે કે કવિના શબ્દો સખત હશે પણ તેમાં સમાયેલો ભાવાર્થ ખોટો નથી કવિને તેઓના પત્ની પ્રિય હતા પત્ની હવાત હતા તે દરમિયાન કવિને સંસારી ફરજો અદા કરવી પડતી અને અનેકવાર તે ફરજો ઈશ્વર પ્રાપ્તિમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડતી પત્નીના મરણ પછી તેઓ કાષ્ઠપણુ નડતર વિના ઈશ્વરમાં ચિત્ત રાખી શક્યા આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રભુ કોઈક વખત એક પ્રિય વસ્તુ એટલા માટે ઉપાડી લે છે કે તેની જીવિતપણી પુરુષ કે સ્ત્રીને વૈરાગ્યવૃત્તિ ઉત્તર થાય અને જગતમાં મોહભાવાનો ત્યાગ કરી, સાધુજીવન ગાળી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સ્થિતિએ તે પહોંચી શકે કાલિદાસ કૃત ' રઘુવંશ ' માં રાજા અજ પોતાની પત્ની ઇંદુમતીના અસોપ થવા ઉપર વિલાપ કરે છે ત્યારે તેના ગુરુ ઉપદેશ દે છે કે હે રાજન ! પ્રિયાના અવસાનથી હૃદયમાં તીર ખૂએ છે એમ ન માનસો સમજાવે માનવી તો એમ જાણે છે કે પ્રિયાના મોતથી તો ખૂએલું તીર હતું તે સાચું નીકળી જવા પામે છે ' એટલે પ્રભુએ જ એ હરકત દૂર કરી, શોક કરનાર અને પ્રભુ વચ્ચે જે પ્રિયારૂપી નડતર હતી તે દૂર કરી કે તે માથુંસ હરે દુન્યવી પ્રિયાનો વિચાર છોડો ઈશ્વરી પ્રિયાના મિલન માટે ઉત્સુક અને ત્યારે મોતનો એક બોળે લાભ એ કે મનુષ્યને વૈરાગ્યને પથે વાળી તેને ઈશ્વરનું જ્ઞાન કરાવવું

મોત એ અમર્યાદુ દાર અને બહેતરની ખારી જો માણસ અમર્યુ વસ્તુ કે પ્રિયા કે જ્ઞાન કે કલા કે હક કે અધિકાર કે સત્ય વગેરે માટે આ જગતમાં તકસે જો પણ ઉપદ્ર સુધી તેને તે ગળતું નથી તે સર્વાંશી લાયક હોવા છતાં તેના હાથમાંથી તે સરી પડે છે, તે પૂરેપૂરો નિરાશ અને જો અને જિંદગીભર જે સુખ તેણે જોયું છે તે કળર સુખોની વચમાં પણ તે ખૂલી શકતો નથી આ દુનિયામાં જોયેલી વસ્તુ મીનોઈ જ્ઞાનમાં એક કે સ્ત્રીના સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે આ ચમત્કારનો લાભ આપણને મોત થી જ મળે છે, કેમકે મોત જ મીનોઈ મુકામમાં દાખલ થવાનો દરવાજો છે. અંગ્રેજ કવિ બાઉનિંગના જેવા નિઃશયજન, શ્રદ્ધા અને આગ આશાવાદ

અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યમાં કયાંયે ન મળી શકે. “એબ્ટ વોગ્સર” નામના જાણીતા કાવ્યમાં એ નામના જરમન સંગીતકાર વિશે બાઈનિંગ કહે છે કે તેણે એક દિવસ તેના વાદ્ય ઉપર એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ રાગ યોજ્યો, પણ હજી તો તે ઉપર તે પૂરું ધ્યાન આપે તે પહેલાં તે રાગ તેના રમરણમાંથી સરી પડ્યો અને અનેક પ્રયત્નો છતાં તે પાછો યાદ આગ્યો નહિ; જિંદગીભર તેની પાછળ મચ્યો રહ્યો પણ અસોપ થયેલી વસ્તુ પાછી પ્રાપ્ત થઈ જ નહિ. ત્યારે કવિ બાઈનિંગ કહે છે કે જે ઈષ્ટ છે, જે ઉત્તમ છે તે મી મરતું નથી, અને અસોપ થયું હોય તો બીજી દુનિયામાં તે પાછું હાથ લાગે છે; માત્ર અનિષ્ટ વસ્તુ જ મરણ પામી હમેશની વિનાશ પામે છે. આ ફાની દુનિયામાં આપણને ધણી વખત અનુભવ થાય ■ કે માફું મરતું નથી અને જૂંકું જોવાતું નથી; મગર મીનોઈ આલમમાં તેથી ઊંચડું જ છે, કેમકે ત્યાં ખરું જોવાતું નથી અને સસ મરતું નથી. જે, ઉત્તમ વસ્તુ અહીંથી અદૃશ્ય થઈ તે મોત બાદ મળશે; જે અહીં અલ્પારો દેખાયું તેના પૂર્ણપણે ત્યાં દર્શન થશે. મહાકવિ બાઈનિંગના કહેવા મુજબ—

“On the earth the broken arcs; in the heaven, a
perfect round : ”

યાને, દુનિયામાં આપણને માત્ર લાગેલી કમાનો જ મળે છે, મગર સંપૂર્ણ વર્તુલ અથવા ચક્ર તો મીનોઇ જહાનમાં જ જડે છે.

બાઈનિંગ એબ્ટ વોગ્સરના મુખમાં નીચેની લીટીઓ મૂકે છે:—

“All we have willed or hoped or dreamed of good
shall exist;

Not its semblance, but itself; no beauty, nor good
nor power

Whose voice has gone forth, but each survives for
the melodist

When eternity affirms the conception of an hour.

The high that proved too high, the heroic for earth
too hard,

The passion that left the ground to lose itself in
the sky,

Are music sent up to God by the lower and the bard;

Enough that he heard it once, we shall hear it
by-and-by "

યાને, જે ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ મેળવવા માટે આપણે નિશ્ચય કર્યો હતો આશા રાખી હતી અને સ્વપ્ન સેવ્યા હતા તેનો નાશ નથી પણ તેની હસ્તી જ છે તે ઉત્તમ વસ્તુનું ખાલી દર્શન જ માત્ર નહિ પણ તે વસ્તુ પોતે જ હસ્તી ધરાવે છે એવું કોઈ સૌન્દર્ય કે શ્રેય નથી એવી કોઈ શક્તિ કે સત્તા નથી કે જે એકવાર ઉત્પન્ન થયા પછી એક (આશાવાદી) સંગીતકારને માટે કદી નાશ પામતી હોય કેમકે જ્યારે ક્યાકેમ્મા ઉત્પન્ન થતી કંઈપણને (મૃત્યુ પછી) અનતનાતું સમર્થન મળશે ત્યારે તે સિદ્ધ થયા વિના રહેશે નહિ કેટલીક વેળા જગતમા એક અઘ વસ્તુ અતિ અઘ (અને તેથી દુર્લભ) હોય છે, એક વીગતાબ્દથી મ્મ માધાગણુ મનુષ્ય માટે અતિ કંઠશ્ય હોય છે અને એક ઉમ્મ અને જોશબરી પ્રેમની લાગણી અત્યંત આદર્શગમ્ય અને ગગનગામી જોશાઈ અશકય અને અપ્રાપ્ય હોય છે પરંતુ એ સૌ વસ્તુઓ કર્મો અને લાગણીઓ પ્રેમીઓ અને કવિઓએ ઈશ્વર તરફ પાઠવેલા મંગીત સમાન છે એકવાર એ સંગીત દુનિયામા (થોડેક અંશે) મંજગાયુ હતું અને રહતે રહતે તે પૂર્ણપણે મીનોઈ જહાનમા મંજગાયો

ત્યારે જોવાયેલી વસ્તુ શોધી આપનાર અને અધૂરાને પૂરું કરનાર આશીર્વાદથી સાધન તે મોત વિધોવન નામનો મહાન જર્મન મંગીતકાર જેની અનેક રાગરાગણીઓથી યુરોપિયન મંગીત મશ્દૂક બન્યું છે, તે પોતે બહેરો હતો જે માણસ લાખોને પોતાની સ્વર્ગીય ક્યાથી રીઝવી ગયો તે પોતે, કુદરતના કોઈ અગમ્ય નિયમથી પોતાની જ કેનાની નિઃશ્ચય આપવા થી બેનસીમ રહ્યો, અને એ કારણે એ ધુળીળ મૂજાતો હતો. જ્યારે ૧૮૨૭ મા તે સત્તાવન વર્ષની હિમરે મરવા સૂતો અને જ્યારે તમીબોએ તેને ખમર કરી કે આ બીમારીમાથી તું પાછો નહિ જાડે, ત્યારે તે હર્ષધેસો થઈ જોની જીડ્યો. ઓહો! ત્યારે આખરે હું સ્વર્ગમા સાબગતો થઈશ "

વિધોવનના આ શબ્દો મરવા સૂતેલા એક માણસનો લવારો નહિ પણ પૂરેપૂરી સત્ય દ્રષ્ટીકનનું સૂચન કરે છે અહીં જે શક્તિઓ અવિકસિત રહી હોય તેનો વિકાસ સ્વર્ગમા થશે, જે બળો એક કે બીજા કારણે અહીં વપરાયા ન હોય તે મીનોઈ જહાનમા વપરાશે જે જ્ઞાન કે કલા જે હક કે અધિકાર આપણી ગની શક્તી ઉત્સુકતા, જનતા પ્રવર્તો અને પૂરી લયાકત હતાં અપ્રાપ્ય રહ્યા હોય તે બીજી દુનિયામા પ્રાપ્ત થશે જે ગીજ

અહીં ખોવાઈ દરો તે ત્યાં જડશે, જે મહત્વાકાંક્ષા અહીં ખોવાઈ દરો તે ત્યાં
સિદ્ધ થશે, જે સ્વપ્ન અહીં સેવાયું દરો તે ત્યાં મૂર્તિમત્ થશે

અંગ્રેજ કવિ સંધીએ લખ્યું છે કે—

“It (Love) soweth here with toil and care,
But the harvest time of Love is there.”

યાને ખુબુ અમ અને જંનનથી પ્રેમે આ દુનિયામાં બીજ વાળ્યા છે
પણ તેના પાકની કાપણીનો વખત મીનોઈ જહાનમાં આવશે જેણે કોઈ
પ્રિય વસ્તુ ખોઈ દરો, કે જેની ખોટ તેના જીવનમાં ધીમી કડવાસ રેક્યા જ
કરતી દરો અને દુનિયાના તમામ મુખથી પણ પુરાતી ન હશે જેની ફાકાની
અખના કરી કરી તેણે અવતાર ખાળ્યો દરો, જેની ચાહમાં તેણે ઈશ્વરને
બૂલી બૂલીને પણ મન પરોવ્યું દરો અને તન તા યુ દરો, તેને તે પ્રિય
વસ્તુ મોત દ્વારા પ્રાપ્ત થતી મીનોઈ દુનિયામાં એક કે બીજા સ્વરૂપે મળ્યા
વિના રહેનાર નથી, એવું કવિઓ, ફિલસૂફો અને મુસતાનીઓનું આશ્વાસન
છે ત્યારે મોતની ભયંકરતા તો તેના બાહ્ય દેખાવમાં જ છે, તેના હૃદયમાં
તો છે અમરો અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, તેના અનરમાં છે આનંદ, શાંતિ અને પ્રેમ
જે ઉચ્ચ આદર્શોથી અને મહાવર્તનથી જીવન માળશે તે મોતને યમદેવની
કૂરતા નહિ પણ કૃપા સમજશે અને તે આ દિવ્ય આનંદ શાંતિ અને
પ્રેમનો અધિકારી બનશે

વિભાગ બીજો
મોત પછીની સ્થિતિ

૧. મોત પછી જીવનની શક્યતા

એક ધાડપાકુ ભૂટકાટ ઠગી આપણી ધનમંપત્તિ દરી લે તેના કરતાં વધુ બાવકર નુકસાન હિલસશે. અને તત્ત્વચિંતકો એક નીચ પ્રકારનો જીવન આદર્શ આપણા સમક્ષ રજૂ કરીને નિપજાવી શકે છે આ એમાં ફરક એટલો છે કે ભૂટકાટનો તોલ નીકળી શકે છે, જ્યારે નીચ સિદ્ધાંતો જીવનમાં ઉતારવાથી કેટલા કરોડ માનવીઓની જિંદગીમાં એર રેશમુ તેના શુભાર મહેલાઈથી નીકળતો નથી, અને યુક્ત ગદેવાને કાળો જ તે વધુ લગાવેલ અને છે. સદીઓ થયા જગતમાં જડનાદની હિલસાથી પેશ થઈ છે અને લોકોને અવળે માર્ગે ચલાવવામાં તેણે અજાન મફળતા મેળવી છે જડવાદીઓ કહે છે કે જગતમાં જે જડ પદાર્થ જોઈ શકાય છે તે નિવાસ બીજા કશાનું અસ્તિત્વ જ નથી પ્રશ્ન નથી એટલે વિશ્વમાં કોઈ પ્રકારની નેમ કે યોજના હોઈ શકે નહિ : એક મહાન શુદ્ધિચાળી શક્તિ દોરનાર ન હોનાથી સમગ્ર નિષ્કારણ અકરમાતને અધીન છે અને માનવીઓની સ્વચ્છંદી મરજી મુજબ ચાલે છે

વળી ઈશ્વર ન હોય ત્યાં ઈશ્વરપ્રેરિત સંદેશ કે ધર્મ પણ ક્યાંથી હોય ? ધર્મ ન હોય ત્યાં સત્ય કે સદ્વર્તન પ્રત્યે ઉત્સાહ જ કેમ ગહે ? આત્મા પણ નથી એટલે, મોક્ષની વાત જ કેવી ? યુરોપના જડવાદી હિલસાએ ડિએ ક્રિટસ અને એંપીડોકલીમ માનતા કે અસંખ્ય પરમાણુઓના આકર્ષિક સંસર્ગથી જગત ઉત્પન્ન થયું છે જ્યાંસુધી એક વસ્તુમાં પરમાણુઓનો આ સંસર્ગ ચાલુ છે ત્યાંસુધી તે વસ્તુ જીવત છે, જ્યારે આ પરમાણુઓ વિખેરાઈ જાય છે ત્યારે જીવનનો પણ અંત આવે છે જડવાદીઓ આત્માને દિવ્ય ચૈતન્ય નહિ પણ એક જડ વસ્તુ સમાન ગણે છે, અને શારીરિક સંબંધથી દેહની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમજ આત્માનો પણ સાથે સાથે જન્મ થાય છે એમ એઓ માને છે શરીર કરતાં આત્માને એઓ શ્રેષ્ઠ ગણે છે, તે એ રીતે કે તેમના મત પ્રમાણે, આત્મા શરીર અને જીવને લગતી તમામ આવશ્યક ક્રિયાઓનો સામટો સરવાળો છે વળી મોત આવે છે ત્યારે જેમ શરીરનો તેમ આત્માનો પણ અંત આવી જાય છે એમ માની મોત પછી જીવનની શક્યતા જ રહેતી નથી એમ એઓ સમજાવે છે આવા કઠગા સિદ્ધાંતો ઉપરથી માનવીઓ એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા કે જો મોત પછીનું જીવન જ નથી જો નથી નેકીનો જલ્દતો કે શુરાઈની સગ, તો નેકી નીતિનું પ્રયોજન જ શુ ? હવે તો આપણે પકડાઈ ન જઈએ એવી રીતે ચુના કરી શકીએ, અગર આપણી તમિયત ન જમડે ત્યાંસુધી વાધાબાધી

ભોગવિલાસ પણ ભોગવી શકીએ. આ સ્થિતિમાં ભારતીય તત્ત્વચિંતક ચાવડે કહ્યું છે તેમ જગતમાં પાણું ફરવું તો બને એમ છે જ નહિ માટે ભોગવાય એટલું ભોગવી લેા અને કરજ કરીને પણ ધીની મિજબાની ઉઠાવી લેા !

હવે મરણ પછી મનુષ્યનું કોઈ તત્ત્વ જીવંત રહે છે કે કેમ તે તત્ત્વ-જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તપાસીએ. જગતના ધણાખરા ધર્મોની ઈમારત (૧) ખુદાની હસ્તી, (૨) આત્માની અમરતા અને (૩) સંકલ્પશક્તિની સ્વતંત્રતા (Free-will)—એ ત્રણ મહાન સિદ્ધાંતોના પાયા ઉપર રચાઈ છે. હાલ આપણને માત્ર આત્માના અમરત્વ સાથે જ કામ છે, અને જર્મન પંડિત મેક્સ-મુલરે કહ્યું છે તેમ આત્માના અમરત્વની માન્યતા વિનાનો ધર્મ તે એક જ સ્થંભ ઉપર ઊભી કરેલી કમાન બરાબર છે. આત્મા તે આ ખાકી મહાનનો ખુદાઈ મહેમાન છે, આ જ્ઞાની મુકામમાં મીનોઈ નિશાન છે, નાશવત મનુષ્ય અને અવિનાશી ઇશ્વરને સાથે જોડનારી સાકળ છે. આત્મા જ પ્રાણીમાં પ્રકાશ પૂરે છે, જીવિમાં ચેતન જગાવે છે : આત્માથી જ માણસનું નૈતિક નિયમન શક્ય બને છે. આદર્શને વાસ્તવિકતા સાથે, પૂર્ણને અપૂર્ણ સાથે, કારણને પરિણામ સાથે, દ્રષ્ટાને દશ્ય સાથે, અને સિદ્ધિને સાધન સાથે જેવો સંબંધ છે તેવો કાંઈક સંબંધ આત્માને શરીર સાથે રહે છે. વિષયાતર થવાને બધે આત્માનાં વધુ લક્ષણો આપણે ચરચીશું નહિ પણ તે અમર શા માટે ગણાયો છે તે જ વિચારીશું.

પશ્ચિમના વિચારકોમાં પ્લેટોએ આ બાબત ઉપર સૌથી વધુ લક્ષ આપ્યું છે. તે સંપૂર્ણ આદર્શમય વિચારો (archetypal ideas)ની અમરતામાં માનતો હતો અને કહેતો કે જો એ સંપૂર્ણ આદર્શમય વિચારો અમર હોય તો જે મનથી એ વિચારો થયા તે પણ અમર હોવું જોઈએ, અને મન તે આત્માનો પ્રકાશ હોવાથી આત્મા પણ અમર હોવો જોઈએ. નિરાકાર આત્મા તે આદર્શમય વિચારો જેવા જ લક્ષણો ધરાવે છે, માટે બન્નેની મુક્ત પણ સરખી જ હોવી જોઈએ, યાને બન્ને અમર હોવાં જોઈએ. ત્રિશુદ્ધાત્મા બીજી વસ્તુઓના મિશ્રણથી બનેલી વસ્તુ ન હોવાથી તે અવિ-ભાજ્ય છે : તેના ટુકડા થઈ શકે એમ ન હોવાથી તેનો નાશ થઈ શકતો નથી અને તેથી તે શરીરના મરણ પછી પણ અમર રહી શકે છે. આત્મા એટલે જ “ સાચું જીવન ”, અને “ સાચું જીવન ” અવિનાશી હોવાથી આત્મા પણ અમર છે. આત્માને કોઈ ગતિ આપવું નથી, તે પોતે પોતાને જ ગતિમાન કરે છે : તેની ગતિ બીજા કોઈ ઉપર અધીન ન હોવાથી તે

અમર મનાવી ભોધ્યો. આત્મા દિવ, કાળ અને કાર્યકારણ space, time and causality થી પર છે. તે કાળથી પર હોવાથી તે જીવાને નથી, પરડોએ નથી; અને કાળ એનો બદલ પણ કરી શકતો ન હોવાથી તે અમર રામર છે. આત્માનો જન્મ પણ ન હોવાથી તેનું મરણ પણ શક્ય નથી.

આત્માના અમરત્વનો મિદ્ધાંત છેવટે ઈશ્વરના અસ્તિત્વની માન્યતા ઉપર અવસર છે. જો એક સર્વજ્ઞાની, કલ્યાણકારી ઈશ્વરની હસ્તીમાં માનતા હોઈએ તો તે પરમ કૃપાળુ શક્તિ મનુષ્યને માટે આર્તુ દુઃખમય અને અસ્પૃશ્ય જીવન પેદા કરી મોત પછી તેની હસ્તી ઉપર સા માટે કામમનો પૂર્ણવિરામ મેલી દે ! એમાં એની દયા અને પ્રેમનાં દર્શન કેમ થઈ શકે ? માટે દયામય ઈશ્વરમાં માનતા હઈએ તો સાક્ષાત્કાર થાય સાસુધી મનુષ્યજીવન તે લગાવી શકે એમ માનવાની ફરજ પડે છે જીવન સનાતન નથી પણ પરપોટા સમાન ક્ષણિક છે એ વિચારથી જ જિંદગીમાં રસકસ છીડી જાય છે, અને મહાન કાર્યો કે નેત્રી કે પરાપકાર વગેરેમાં દિલ લાગતું નથી હાકીત તો એ છે કે જીવન ક્ષણિક પણ છે, સનાતન પણ છે; આ કુન્યવી જિંદગી ફાતી છે, પણ મોત પછી ખરેખરો જીવનાર, મનુષ્યનો આત્મા તો અમર જ છે. મોત ન હોત તો આ ખાકી જિંદગીમાં ફેરફાર અને વિનિષ્ઠતા ન હોત; અમરત્વ ન હોત તો પત્થકારામાં જુઝાઇ જતા આ જીવનદીપમાં કશી અર્થ જ ન હોત. વળી મોત પછી જીવન ન હોય તો સવામનો બહલો કે પાપની સજા પણ ન મળે, એટલે લોકો નેકીને ઊડીને બદીતરફ વધુ દળે એમાં નવાઇ નહિ આ રીતે ઈશ્વર ચેતાની જ ચેતનાનો ઉચ્છેદ થવા દે એમ તો બને નહિ, માટે મોત પછી પણ જીવન ચાપુ તો રહેતું જ હશે વળી ઈશ્વરે આપણને બૌદ્ધિક, નૈતિક, આત્મિક વગેરે શક્તિઓ આપી છે તે આ દુનિયા જીવનમાં આપણે પૂરેપૂરી ખીલવી શકીએ નહિ : ત્યારે તે આપવાનું અને થોડી વારમાં લઈ લેવાનું પ્રયોજન શું ? માટે એ શક્તિઓનો આપણે સંપૂર્ણ વિકાસ સાધી શકીએ તે સારુ મોત પછી પણ જીવનની શક્યતા હશે જ એમ માનવું રહ્યું. અવગત, આ સંપૂર્ણ છતાં તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આત્માનું અમરત્વ ચોક્કસ પુરવાર કરવું કઠણ થઈ પડે છે, પરંતુ એ તર્ક ઉત્પન્ન કરવા માટે અનેક કારણો આપણને મળ્યાં રહે છે એમ કોઈ પણ સમજી માણસ કળૂવ કરશે.

હવે આપણે વિજ્ઞાનની મદદ લઈશું અને તે વડે મરણ પછીની હસ્તી કેવી રીતે સાબિત થાય છે તે તપાસીશું જેમ જેમ વિજ્ઞાનની પ્રગતિ થતી

જે લિંગચરીર માણસથી જુદુ પડે છે તેની જાની પણ પાડવામા આવી છે ડો. ગારામ્યુક નામના એક ફ્રેન્ચ તબીબે પોતાના યુવાન પુત્રના મરણ પછી દુરત તેના પ્રેતની જાની ઉતારી હતી કદાચ કાંઈ કહેશે કે પુત્ર વિયોગ-થી ભ્રમણામા પડી જવાથી પિતાએ કાંઈક ભ્રમથી દશે, વધુ પિતા ભ્રમિત થઈ શકે, છતાં એમનો કેમેરા (જાની પાડનારુ યત્ર) ભ્રમિત કેમ થાય ? આયનામાં પડતા પડછાયાનો જો જાની કીતરતી હોય, અને ઘિયોસોફી પ્રમાણે જો માણુમોના વિચારોની આકૃતિની પણ જાની કીરાતી હોય, તો સૂક્ષ્મ યત્રોની મદદ વડે જો સૂક્ષ્મ ચરીરની જાની ઉતારવામા આવે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવુ નથી આ જાનીઓ ઉપરથી જ મનુષ્ય મેત પછી પણ જીવે છે એવુ સિદ્ધ થઈ શકે (કેટલાકો ઉત્સાહની અવધિમા આવી જઈ આત્માનો તોલ પણ કરે છે અને એમના કહેવા પ્રમાણે આત્માનું વજન ૬૦ ઓંસ હોય છે !!! એ વિશેનું વર્ણન અહીં આપવાની જરૂર નથી. આત્મા કાંઈ જડ વસ્તુ નથી કે તેનું તોલમાપ નીકળી શકે, અને તેનું વજન કાઢી કેટલાક પ્રેતાવાહનવાદીઓ (spiritualists)એ નાહકમાં જડવાદીઓ આગળ પોતાની હાસી કરાવી છે)

કેટલીકવાર આ દુનિયામા એક જનાવ શી રીતે જની ગયો તે કોઈ જાણી શકતું નથી અથવા જાણવાનાં માધનો પણ દુર્લભ હોય છે તેમ છતાં તે વિશેની સાચી માહિતી મરનારો તરફથી મળી રહે છે અને તે પાછળથી સાચી નીકળે છે. અનેક દાખલાઓમાથી આપણે એક જ દાખલો લઈએ સર આર્થર ક્રોલન કોણલ પોતાની 'History of Spiritualism'મા કહે છે કે એકવાર મિસિસ હલેક નામની 'મિડિયમ' આગળ એક ખૂન થયેલા માણુ સનું પ્રેત આવી ખૂનીઓનાં નામ અને તેમની વિગત આપી ગયું. તે ઉપરથી પોલિસનાં માણુસોને તેઓની અસામાન્ય માણુસો એવા હેતુએ

કરવાનું
અવકાશ

મળ્યું. કેટલાક
જતા તેઓ

મરનારાઓ સાથે સંદેશા ચલાવવામાં એક મિડિયમની જરૂર રહે છે. ધર્મ
ખરું તે મિડિયમ એક ઓ હોય છે અને કુદરતે તેને એવો બનાવેલી હોય છે
કે તે સંદેશાધારો એક મરણ પામેલા માણસના પ્રેતને આકર્ષી તેને મંદેશો
ઝીલી શકે છે. જ્યાંસુધી તે મિડિયમ સમાધિમાં હોય ત્યાંસુધી તે અજ્ઞાન હોવા
હતા વિદ્વાતાઝરી વાત કરી શકે છે, અથવા બીજી દુનિયાની જોષ્ટતી માદિતી
પૂરી પાડી શકે છે. હાથવાર એક મરણ પામેલા સ્વપ્ન પોતાના મગાવદા-
લાઓને કાંઈક ખબર આપવા અત્યંત આતુર હોય છે, અને તે એક મિડિયમ
દ્વારા પોતાનું કામ કરી શકે છે. સી. એચ. ફોસ્ટર નામનો એક મિડિયમ
એવી અજ્ઞાત સક્તિ ધરાવતો હતો કે જે મરનાર સાથે વાતનીત કરવા
પ્રમુદ્ધ હોય તેનું નામ તેના ચરીર ઉપર ગ્રંથવર્ણી અક્ષરોએ લખાઈ આવતું.
પ્રેતાવાદનની વિદ્યાને પ્રતાપે ખોવાયેલા દસ્તાવેજો મળ્યા છે, મરનારને જ
માલૂમ હોય એવી અમત્યની ખબર મળી છે, નિર્દોષિની આમરનું
રક્ષણ થયું છે અને ગુનેગારો ઇન્સાફની અદાલતે ચડી નૂક્યા છે. આદવા
પુરાવાઓ મળ્યા હતા મોત પછી જિંદગી જ નથી એમ દવ લી રીતે ઠીક
ચકાવ ? આત્મા જેવું કાંઈ છે જ નહિ અમર હોય તો તે અમર નથી;
આ દુનિયા પછી બીજી દુનિયા જ નથી, અને આ જિંદગી ખતમ થવા
પછી જીવન ઉપર એક પૂર્ણવિરામ આવી પડે છે—એવે જડવાદીઓની વિચિત્ર
માન્યતાઓને પ્રેતાવાદનની વિદ્યાએ મુદર અને સચોટ મવાળ આપ્યો છે,
અને દવે જે માણસ મોત પછીની જિંદગીમાં માનવાને ચંકાથીલ હોય
તેને આપણે વિજ્ઞાનથી સરંથા વિમુખ ગણવામાં એવાજબી કહેવાઈશું નહિ.

મરણોત્તર સ્થિતિમાં જીવનું અસ્તિત્વ આપુ રહે છે, પણ વિજ્ઞાનની
દષ્ટિએ તે પુરવાર કરી આપવું માવ સહેલું તો નથી જ. કેટલાક વિદ્વાનો,
અને તેમાંએ કેટલાક વિજ્ઞાનવેદાઓ, પ્રેતાત્માઓની હસ્તી વિશે શક ધરાવતા
થયા છે. શ્રી નારાયણસ્વામી પોતાના “મૃત્યુ અને પુલોક” નામના ગ્રંથમાં કહે
છે કે પ્રેતાત્માઓ જેવું કાંઈ છે જ નહિ અને તેમને seance (પ્રેતાવાદન-
સમા)માં ખોલાવી શકાતા પણ નથી ચોક્કસ માને છે કે એક પ્રેતાવાદન-
સમા દરમિયાન જે કાંઈ થાય છે તે તો એક મિડિયમના અચેતનાવસ્થામાં
થતા તેના સ્નાયુઓના દલનચલનનું જ પરિણામ છે. કેટલીક વેળા એક
મિડિયમ જવારે સમાધિમાં પડે છે ત્યારે તે અનેક જાનનોની ખબર આપી
શકે છે, કે જે વિશે જામત અવસ્થામાં તેને કશું જ્ઞાન હોતું નથી કેટલાક
માને છે કે આ ખબર પ્રેતાત્માઓએ આપી એમ માનવાનું કારણ નથી,
પણ તે મિડિયમના પોતાના જ અજ્ઞાતજાન (sub conscious mind)

જે લિંગશરીર માંજીસથી જુદુ પડે છે તેની જાની પણ પાડવામા આવે છે. ડૉ. બારાડ્યુક નામના એક ફ્રેન્ચ તત્ત્વજ્ઞે પોતાના યુવાન યુવના મરણ પછી દુરત તેના પ્રેતની જાની ઉતારી હતી કદાચ કોઇ કહેશે કે યુવ વિયોગથી ભ્રમણામાં પડી જવાથી પિતાએ કાંઈક જોયું હશે, વધુ પિતા ભ્રમિત થઈ શકે, છતાં એમનો કેમેરા (જાની પાડનારુ યત્ર) ભ્રમિત કેમ થાય ? આપનામાં પડતા પડછાયાનો જો જાનો ઊતરતી હોય, અને થિયોસોફી પ્રમાણે જો માણસોના વિચારોની આકૃતિની પણ જાનો લેવાતી હોય, તો સૂક્ષ્મ યત્રોની મદદ વડે જો સૂક્ષ્મ શરીરની જાની ઉતારવામા આવે તો તેમા આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી આ જાનોએ ઉપરથી જ મનુષ્ય મોત પછી પણ જીવે ॥ એવું સિદ્ધ થઈ શકે (કેટલાકે ઉત્સાહની અવધિમા આવી જઈ આત્માનો તોલ પણ કરે છે અને એમના કહેવા પ્રમાણે આત્માનું વજન ફેં ઓ'સ હોય છે ।' । એ વિશેનું વર્ણન અહીં આપવાની જરૂર નથી. આત્મા કાંઈ જડ વસ્તુ નથી કે તેનું તોલમાપ નીકળી શકે, અને તેનું વજન કાઢી કેટલાકે પ્રેતાવાદનવાદીઓ (spiritualists)એ નાહકમાં જડવાદીઓ આગળ પોતાની હાસી કરાવી છે).

કેટલીકવાર આ દુનિયામા એક બનાવ થી રીતે બની ગયો તે કોઇ જાણી શકતું નથી અથવા જાણવાનાં માધનો પણ ફૂલેલ હોય છે તેમ જતા તે વિશેની સાચી માહિતી મરનારો તરફથી મળી રહે છે અને તે પાછળથી સાચી નીકળે છે. અનેક દાખલાઓમાથી આપણે એક જ દાખલો લઇએ સર આર્થર કોનન ડોઇલ પોતાની 'History of Spiritualism' મા કહે છે કે એકવાર મિસિસ બ્લેક નામની x " મિડિયમ " આગળ એક ખૂન થયેલા માણસનું પ્રેત આવી ખૂનીઓનાં નામ અને તેમની વિગત આપી મથું ; તે ઉપરથી પોલિસના માણસોને તેઓની ધરપકડ કરવાનું સહેલ થઈ મથુ. કેટલાક અસામાન્ય માણસો એવા હોય છે કે સલામ અવસ્થામા હોવા છતાં તેઓ પોતાના શરીરની બહાર રહી શકે છે અને ફરી પાછા શરીરમાં પ્રવેશ પણ કરી શકે છે કેટલાકે એવા હોય છે કે મૃત્તા માણસનું (etherial double) લિંગ શરીર તેની આગળ ભ્રમતું જોઈ શકે છે અને તે વિશેની બારીક માહિતી આપી શકે છે

x " મિડિયમ " ને આપણામા ભૂવા અથવા પ્રેતાવેશ વ્યક્તિ કહી શકાય, પણ ભૂવા શબ્દ સાચે એવા નાપસંદ સંસ્કૃતિ સંજ્ઞાયેલા છે કે એ શબ્દને જતો કરી સગવડને અત્યાર પૂરતો પ્રચલિત થઈ ચૂકેલો અંગ્રેજી શબ્દ " મિડિયમ " ને અહીં વાપરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે

મરનારાઓ સાથે યંદેશા ચલાવવામાં એક મિડિયમની જરૂર રહે છે. ધણું ખરું તે મિડિયમ એક સ્ત્રી હોય છે અને કુદરતે તેને એવી બનાવેલી હોય છે કે તે સહેલાઈથી એક મરણ પામેલા માણસના પ્રેતને આકર્ષી તેનો યંદેશો ઝીલી શકે છે. જ્યાંસુધી તે મિડિયમ મર્યાદિત હોય ત્યાંસુધી તે અજ્ઞાન હોવા છતાં વિદ્વાન્મયી વાત કરી શકે છે, અથવા બીજી દુનિયાની જોઈતી માહિતી પૂરી પાડી શકે છે. કોઈવાર એક મરણ પામેલો સ્વપ્ન પોતાના સર્ગાવદા-લાંબોને કાઢી ખમર આપવા અત્યંત આતુર હોય છે, અને તે એક મિડિયમ દ્વારા પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. સી. એચ. ફોર્સ્ટર નામનો એક મિડિયમ એવી અજ્ઞ મુક્તિ ધરાવતો હતો કે જે મરનાર સાથે વાતચીત કરવા પ્રયત્ન કરતો હોય તેનું નામ તેના ઘરોર ઉપર મુકવણી અધિકારીએ લખાવ્યું આવતું. પ્રેતાવાદનની વિદ્યાને પ્રતાપે ખોવાયેલા દસ્તાવેજો મળ્યા છે, મરનારને જ માલુમ હોય એવી અમત્યની ખબર મળી છે, નિર્દોશીની આમરનું રક્ષણ થયું છે અને યુનેયાર્સ મનમાફની અદાલતે ચડી ચૂક્યા છે આટલા પુરાવાઓ મળ્યા છતાં મોત પછી જિંદગી જ નથી એમ દરેક રીતે કહી શકાય. આત્મા જેવું કંઈ છે જ નહિ અમર હોય તો તે અમર નથી; આ દુનિયા પછી બીજી દુનિયા જ નથી, અને આ જિંદગી ખતમ થયા પછી જીવન ઉપર એક પૂર્ણ વિરામ આવી પડે છે—એવે જગવાદીઓની વિચિત્ર માન્યતાઓને પ્રેતાવાદનની વિદ્યાએ સુદર અને સચોટ જવાબ આપ્યો છે, અને હવે જે માણસ મોત પછીની જિંદગીમાં માનવાને અંકાથીલ હોય તેને આપણે વિદ્યાનથી સર્વથા વિમુખ મણવામાં ગેરવાજબી કહેવાઈ શકે નહિ.

મરણોત્તર સ્થિતિમાં જીવનું અસ્તિત્વ ચાલુ રહે છે, પણ વિદ્યાનની દૃષ્ટિએ તે પુરવાર કરી આપવું સાવ સહેલું તો નથી જ. કેટલાક વિદ્વાનો, અને તેમાંએ કેટલાક વિદ્યાનવેતાઓ, પ્રેતાત્માઓની હસ્તી વિશે શક ધરાવતા થયા છે. શ્રી નારાયણસ્વામી પોતાના “મૃત્યુ અને પરલોક” નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે પ્રેતાત્માઓ જેવું કંઈ છે જ નહિ અને તેમને seance (પ્રેતાવાદન-સમા)માં મોતની સહાયા પણ નથી ચોક્કસ માને છે કે એક પ્રેતાવાદન-સભા દરમિયાન જે કંઈ થાય છે તે તો એક મિડિયમના અચેતનાવસ્થામાં થતા તેના સ્નાયુઓના હલનચલનનું જ પરિણામ છે કેટલીક વેળા એક મિડિયમ જ્યારે સમાધિમાં પડે ત્યારે તે અનેક જાગતોની ખબર આપી શકે છે, કે જે વિશે જાગ્રત અવસ્થામાં તેને કંઈ જાન હોતું નથી કેટલાકે માને છે કે આ ખબર પ્રેતાત્માઓએ આપી એમ માનવાનું કારણ નથી, પણ તે મિડિયમના પોતાના જ અગ્રાતબાન (sub conscious mind)

મર્ધી ઉદ્ભવી છે, કેમકે મનુષ્યના અજ્ઞાતજ્ઞાનમાં વર્ષોથી જુલાઈ મયેલી અનેક વિગતોનો જાંઝાર લાયો રહ્યો હોય છે.

વળી સમાધિસ્થ દ્વારમાં એક મિડિયમના હાથ ફાઈવેળા આપોઆપ લખવા મંડી જાય છે, જો કે તે શું લખે છે તેની ખબર તેને પોતાને હોતી નથી. આવા લેખનને આત્મચાલક લેખન (automatic writing) કહેવામાં આવે છે, પરંતુ કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો આવું લેખન પણ પ્રેતાત્માથી પ્રેરાયેલું હોય એમ માનતા નથી, પણ તે મિડિયમની જ્ઞાનતંત્રની ઉચ્ચકક્ષા-યેલી હાલતમાં ચતુ, સ્વસૂચન (auto-suggestion) અને અજ્ઞાતજ્ઞાનના તરંગો જ હોય એમ માને છે. એક પ્રેતાવાહન સભા દરમિયાન ટેબલ ઉપર પડતા ઠોકરો (table rapping) પણ તે મિડિયમની નબળાઈ મનોદ્વાનું પરિણામ હોય એમ હસી કાઢવામાં આવે છે કારણ વખતે એક પ્રેતાવાહન સભામાં એક મિડિયમ એક સાચી પણ બહુ જ આશ્ચર્યકારક માહિતી આપી સૌને અકિત કરી શકે છે એમ છતાં કેટલાકો કહે છે કે આ માહિતી પણ પ્રેતાત્માએ આપી નથી પણ ભેગી મળેલી મંડળીમાંથી કાઢ વાંકેગાર બ્યક્તિના મનમાંથી એ નીકળી હશે, અને સમાધિમાં પડેલ મિડિયમે તે ઉપાડી લઈ જાહેર કરી હશે માટે આના બનાવને તેઓ માત્ર (mental telepathy) અથવા વિચારસંદેશ કહી કાઢી નાખે છે.

આપણે આ બાબતમાં કેટલું સત્ય છે તે યોગ્યક દાખલાઓની મૂલ્ય લઈ તપાસી જોઈએ. મિ. જી. એ. દિલ, જેઓ પોતે પ્રેતાવાહનવાદની તરફદારી બચવા તેનો વિરોધ કરતા નથી પણ તટસ્થ રહે છે, તેઓ પોતાના “Spiritualism” નામના લઘુગ્રંથમાં એક સત્ય ઘટના નીચે મુજબ તોષે છે.—મિસિસ પાઇપર નામની એક મિડિયમ મરણ પામેલા એક મિ. પેલહામ નામના સખ્સના પ્રેત સાથે સંજ્ઞતાપૂર્વક સંદેશ ચલાવતી. પેલહામને ઝાળખનાર ધણા હતા, અને તે મિડિયમના સત્ય કથનની પરીક્ષા કરવા સારુ એકવાર ૧૨૦ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એક પ્રેતાવાહન સભામાં ભેગા મળ્યા હરેકે જોડું નામ ધારણ કર્યું હતું. અને એક મહાશયે તો પેલહામનું પ્રેત તેને ઝાળખી ન કાઢે તે સારુ એ ઉપર બનાવટી મહોરું પહેરી લેવાનો અક્કલ ચલાવી હતી! આ ૧૨૦ની મંડળીમાંથી માત્ર ૨૬ માણસો પેલહામને ઝાળખતા હતા, જો કે બધા જ પેલહામના મિત્રો હોવાનો ડાળ કરી આવ્યા હતા એટલે દરમિયાન પેલહામે મિડિયમ દ્વારા પેલા જ ૨૬ માણસોને ઝાળખી કાઢ્યા, અને તેમની જોડેની પોતાની

મિત્રાચારીના પ્રમાણમાં તે સૌને સંબોધ્યા, જ્યારે બાકીના માણસો તરફ તેણે કંઈ શક્તિ આપ્યું નહિ.

આ જોઈ સૌ ચકિત તો થયા. મિડિયમ તો પેલા ૧૨૦ને પિછાનતી ન હતી એટલે તેના અગાતજાનમાંથી આ નીકળ્યું હોય એ અચકચ હતું. એમ છતાં ધણાઓએ કહ્યું કે આ તો વિચારસંદેશનું પરિણામ હતું, કેમકે તે ૧૨૦ માણસોમાંના પ્રત્યેક માણસનું મન તે મિડિયમને ચાલુ વિચાર મોકલતું કે પોતે પેલદામનો મિત્ર છે કે નહિ, જો કે બધાય પેલદામના મિત્રો હોવાનો બહારથી દોંગ કરી આવ્યા હતા. તે વિચારસંદેશ તે મિડિયમ ઝીલી શકતી, અને આ રીતે ૧૨૦માંથી તેણે બરાબર પેલા ૨૯ માણસોને જ મિત્ર તરીકે ઓળખી કાઢ્યા !

માનવા કરતાં હસી કાઢતું સહેલ તો છે એ ના પડાય એમ નથી, પણ તેટલામાં એક અજાણ્ય બનાવ બનવા પામ્યો. પેલાં ૧૨૦માં એક યુવાન ઓ હતો જે પેલદામને ઓળખતો પણ પેલદામનું પ્રેત મિડિયમ દ્વારા તેને ઓળખી ન શક્યું. આ જાણી બધાને શક પડ્યો; પણ તેટલામાં જણાયું કે પેલદામને યુજ્જરવાને કેટલાક વર્ષ થઈ ગયાં હતાં, અને જ્યારે તેણે તે ઓ જોઈ હતી ત્યારે તે એક બાલિકા જ હતી, પણ હાલમાં તે પુખ્તવયની ઓ બની હતી, અને તેથી બનવાભોગ હતું કે પેલદામનું પ્રેત તેને પિછાનતી શક્યું નહિ. પણ તે ઓની માનું નામ જ્યારે તેને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તરત પેલદામને તે માનું નામ ઓળખ્યું, અને વધુમાં તે માની એક નાની પુત્રી હતી તે ક્યાં જોવો પ્રશ્ન પૂછ્યો. આ સાંભળી સૌની ચંકાતું સમાધાન થયું : એટલું જ નહિ પણ અહીં તો વિચારસંદેશનો સિદ્ધાંત પણ પડી બાગતો લાગ્યો. તે યુવાન ઓએ તે પેલદામની મિત્ર હતી એવો વિચાર-સંદેશ ખીજાઓ ભેગો તે મિડિયમને મોકલાવ્યો હોવો જોઈએ, તે છતાં જેમ ૨૯ માણસોને તે મિત્ર તરીકે ઓળખી શકી તેમ તે મિડિયમ તે ઓને પણ મિત્ર તરીકે કેમ ઓળખી ન શકી ? એટલું જ નહિ પણ તે ૧૨૦ માણસોએ પેલદામના મિત્રો હોવાના વિચારસંદેશ તે મિડિયમને મોકલ્યા હતા, તે છતાં તેમાંથી રહને જ તેણે ઓળખી કાઢ્યા, અને હેવટે તે યુવાન ઓને શા માટે પહેલાં ન ઓળખી તેનું કારણ પણ સંતોષકારક રીતે સમજાયું. આ ઉપરથી જણાય છે કે વિચારસંદેશનો સિદ્ધાંત અહીં બિલકૂલ ટકી શકતો નથી, અને મિડિયમને મેળવેલી માહિતી પેલદામના પ્રેતાત્મા તરફથી મેળવાયેલી હોવી જોઈએ એમ માનવાને કારણ રહે છે.

અચાતજ્ઞાન અને વિચારસંદેશના સિદ્ધાંતો સમજા દાખલાઓમાં જોવામાં આવતા નથી તે આજ મંથર્મા આપેલી એક ખીજ સત્યવદતા ઉપરથી વધુ સ્પષ્ટ થાય છે એક મિસિસ ચોમ્પસન નામની મિડિયમ મરદમ મિસિસ ખી. ના પ્રેતાત્માના સંદેશો ઝીલતી અને તેના તરફથી સાચી માહિતી મેળવતી એકવાર મિસિસ ખી ની મે પુત્રીઓ હાજર હતી ત્યારે મરદમ માતા તરફથી મિડિયમ દ્વારા એવો સંદેશો આવ્યો કે ધરખર્ચની ચોપડીમાં તે માતાએ ‘પોમેટમ’ ખરીદી તેની નોંધ કરી હતી તે પુત્રીઓએ ઘેર જઈ ચોપડીનું સાંકળિયું તપાસ્યું તો પેલી ‘પોમેટમ’ ખરીદવાની વિગત બિલકૂલ જણાઈ નહિ તેથી તે પુત્રીઓ નાખુશ થઈ, અને મિડિયમને આ સમજા દોગ હશે એમ તેઓને લાગ્યું પણ વધુ તપાસ કરતા જણાયું કે માતાએ ગુજરવાની થોડોક વખત અગાઉ પોમેટમ ખરીદ કર્યું હતું અને ચોપડીમાં નોંધ્યું પણ હતું, જો કે સાંકળિયામાં તે વિશે નોંધ કરવાની રહી ગઈ હતી હવે આ પોમેટમની વાત નજીવી હશે પરંતુ તેમાંથી અગત્યનાં અનુમાનો તારવી શકાય મરનાર માતા સિવાય આ વિગત કોઈ જણ્યું નહોતું મિડિયમ જણવતી નહોતી, નહિ તો તેના અચાતજ્ઞાનમાંથી આ વિગત નીકળી હશે એવો શક રહેતો અને પુત્રીઓ પણ જણવતી નહોતી, નહિ તો કેટલાકો કહેવા નીકળત કે પુત્રીઓએ વિચારસંદેશ દ્વારા આ માહિતી મિડિયમને સૂઝાડી હશે, ત્યારે મરનાર માતાના પ્રેત સિવાય આ વિચાર મિડિયમને ક્યાંથી આવ્યો તે સમજવું મુશ્કેલ છે

મથહુર વિદ્યાનવેતા સર ઓલિવર લોડ્જ પોતાના ‘The Survival of Man’ નામના પુસ્તકમાં નીચેનો કિસ્સો નોંધે છે — એક શખ્સે એક ઝવેરી સાથે કામ પાડ્યું અને તે ઝવેરીને પૂરેપૂરા પૈમા ચૂકવી આપ્યા પછી તે ગુઝર પામ્યો ત્યાર નાદ ઝવેરીની દાનત બગડી અને મરનારની વિધવા ઉપર તેણે એક મોટી રકમનો દાવો માંડ્યો. કમનસીમે તે રકમનો પહોંચ તે વિધવાને મળી શકી નહિ અને તેની સ્થિતિ લાચાર બની ગઈ તે એક મિડિયમ પાસે આશ્વાસન મેળવવા ગઈ, અને મરનાર પતિએ મિડિયમ દ્વારા સંદેશો કહાવ્યો કે ધરમાં ફલાણા કનાટના અમુક ખૂણામાં એક છૂપું ખાનું છે તેમાં તપાસ કરો તે કનાટનું છૂપું ખાનું હતું તે વિશેની ખબર ખૂદ તે વિધવાને પણ હતી નહિ અને આ સમજી ખોટું હશે એમ માની લઈ તે નિરાશ થઈ ઘેર ગઈ. પણ તપાસ કરતા તે છૂપું ખાનું જડ્યું અને તેમાંથી તે પહોંચ પણ નીકળી આપણે એમ માની લઈએ કે તે ઝવેરીના મનનો પહોંચ

અપાછ હોવાનો વિચારસંદેહ તે મિડિયમ દ્વરથી ઝીલી ચકી હોય, પણ તે ક્ષેત્રી તે કળાટ અને છૂપા ખાનાની વિચાર જાણતો જ નહોતો, અને તે મિડિયમ અને વિષવાચાર્થ જન્મે તે વિશે ખેખજર હતો. હકીકતમાં મરનાર સિવાય કોઈ જ જાણતું નહોતું, એટલે છૂપા ખાના વિશેનો વિચારસંદેહ કાષ્ટ હવાત વ્યક્તિ તરફથી આવ્યો હોય એ અસંભવિત હતું. વળી અઘાત-ભાનમાંથી વર્ષોથી બૂલી જવાયેલી વિચારો નીકળી શકે, પણ તદ્દન જ નવા બેદભરમો અઘાતમાનરૂપી અક્ષયપાત્રમાંથી નીકળવાનો અમત્કાર થાય એમ માનવું એ અતિશય વધારે પડતું કહેવાય. માટે આ દાખલામાં વિચારસંદેહ અને અઘાતભાનના સિદ્ધાંતો કામ આવી શકતા નથી, અને જરૂરી માહિતી મરનારના પ્રેતાત્માએ જ પૂરી પાડી હશે એમ માનવાની ફરજ પડે છે.

ફેલ્ડકે કહેશે કે મિડિયમમાં Clairvoyance (અતીન્દ્રિયદર્શન) ની શક્તિ હોવી જોઈએ, કે જેથી માઇસો દૂર પેટીમાં પડેલી ઘરખર્ચની ચોપડીમાં શું લખ્યું હતું, અથવા કળાટના છૂપા ખાનામાં પહોંચ પડી હતી તે તે જોઈ શકી. પણ ફેલ્ડકે મિડિયમમાં અતીન્દ્રિયદર્શન કે અતીન્દ્રિયમવજ (Clairaudience) ની શક્તિઓ હોતી નથી, કેમકે ધણાખરા મિડિયમોની શક્તિઓ, થોડાક અપવાદ સિવાય, સામાન્ય મનુષ્યની શક્તિઓ જેવી જ હોય છે. ઉપર ફેલ્ડકે કહેશે કે આ તો hypnotization (વશીકરણ) નું પરિણામ છે. પણ આ દાખલાઓમાં મિડિયમ ઉપર કોણે વશીકરણ કર્યું અને ક્યારે કર્યું તે જણાયું નથી. મિડિયમે પોતાની જ ઉપર વશીકરણ—self-hypnotization) કર્યું હશે એવો પણ કોઈકને શક પડશે, પણ એક તંદુરસ્ત અને આખરૂદાર મિડિયમને આવું કરવા કરાવવાની જરૂર પડતી નથી, અને તપાસ કરનાર વિદ્વાનવેત્તાઓ એવા કાચા નથી હોતા કે પૂરતી તલાસ કર્યા વિના આવી એક મિડિયમને દાસ્યે પોતે કમાવા પામે.

એમ છતાં જેમને માનવું જ નથી તેઓ ઉપરનો પાસો ફેંકી કે મનુષ્યના મન વિશે અનેક પ્રકારનું સંશોધન હજી ચાલ્યા જ કરે છે, અને ભવિષ્યમાં મનની અનેક નવી શક્તિઓ કદાચ આપણે જાણતા થઈશું. માટે અમુક ભેદ પ્રેતાત્માએ કહ્યો એમ માની લેવાની હિતાવજ ન કરવી—કદાચ એમ પણ બને કે તે મિડિયમના મનની એકાદ બળવાન શક્તિ જે વિશે આજે આપણે ખેખજર હઈશું પણ ભવિષ્યમાં તે વિશે વાકેફગાર બનીશું, તે શક્તિ-દ્વારા મિડિયમે તે ભેદ જાણી લીધો હોય. વાત પણ ખરી; ભવિષ્યમાં શું બનશે અને શું નહિ તે કોણ કહી શકે! માટે સંશયપ્રત્યાભાસને

તો નમસ્કાર કર્યે જ છૂટકો કોઇપણ સિદ્ધાંતનો ધ્વંસકાર કરવો સહેલ છે, પણ તે સ્વીકારી તેનો અક્લપસંદ ખુલાસો આપવો કઠિન છે. જેમ અંધશ્રદ્ધા ઠપકાપાત્ર છે તેમ અશ્રદ્ધામાં જ શ્રદ્ધા ધરાવનાર ઝાંઝો દોષપાત્ર નથી. ભુલિ વિરુદ્ધ કોઈ સિદ્ધાંત સ્વીકારી લેવાનો હિપદેશ આપી ચકાવ એમ નથી જો પ્રમાણ પૂરતાં ન મળે તો જરૂર એક બાબતનો અસ્વીકાર કરવો : જો પ્રમાણ મળે પણ પૂરેપૂરી નિશ્ચિતતા ન થતી હોય તો તે વસ્તુની શક્યતા તો સ્વીકારવી જોઈએ, પણ તેને સર્વથા દૂરી કાઢવામાં કોઈ શ્દ્ધાપણ નથી. પ્રેતાત્માઓ તરફથી સંદેશ મળે છે તે વિશે જો હજી પૂરી પ્રતીતિ ન થતી હોય તો છેવટે એવા મહેસાઓ મેળવવાની એક પ્રયત્ન શક્યતા તો છે જ એટલું પણ જો કબૂલ કરવામાં આવે તો આપણે મનીમત સમજીશું.

મરનારો સાથે મહેસા ચલાવી ચકાવે છે તે કબૂલ કરવા છતાં આવા સંદેશાઓમાં જે ભય અને જોખમો સમાયેલાં છે તે માટે લાલ ખત્તી ધરવાની ખાસ જરૂર છે બીજી દુનિયામાંથી જે સંભળાય તે ખરું માની લેવું તે ભૂલ છે. કોરિગ્ટન અને મીકર નામના લેખકોએ “Death” નામના પોતાના પુસ્તકમાં ખરું જ કહ્યું છે કે બીજી દુનિયામાંથી એક પ્રેત આ-દુનિયામાં સંદેશો પાઠવે છે તે જાણે એક બહેરો માણસ એક આધ્યાત્મ સૃષ્ટિરચના સમજાવતો હોય એવું લાગે છે. ઘણી વખત એવા સંજોગો જિભા ચાપ છે કે બીજી દુનિયાની વિષત અહીં પૂરી મમજી ચકાતી નથી, અને “આધેજો કહે બીંત અને બહેરો કહે મસીદ” જેવો ઘાટ ચાપ છે. આપણે બીજી દુનિયાવાળા પ્રેત સાથે સીધા સંબંધમાં આવતા નથી પણ એક મિડિયમ દ્વારા આપણને અધારામાં વાતચીત કરવી પડે છે અથવા ટોકાઓ સાંભળવા પડે છે, કેમકે પ્રેતાત્માઓને પ્રકાશ અનુકૂળ પડતો નથી. વળી આપણને જેમ મિડિયમની જરૂર પડે છે તેમ પ્રેતોને પણ “મિડિયમ પ્રેતો” ની જરૂર પડતી હોય એમ કેટલાકો ધારે છે, જોકે એ ભય વધારે પડતો કહેવાય બીજી દુનિયાના સંદેશાઓ વારંઘડીએ અસ્પષ્ટ હોવાનું બીજી એક કારણ એ કે આપણા મિડિયમો સ્વસ્થ મને પ્રેતો જોડે સંદેશ ચલાવી શકતા નથી, પરંતુ સ્વપ્ન જેવી સમાધિસ્થ સ્થિતિમાં હોય ત્યારે જ તેઓ પ્રેતો જોડે વાતચીત કરી શકે છે. આમ હોવાથી આપણે એ મહેસાઓમાં ખુલાસાવાર વિગતો કે સ્પષ્ટતાની આશા ઝાઝી રાખી શકીએ નહિ.

વળી જેમ આ દુનિયામાં કુદૃષ્ટ માણસો હોય છે તેમ બીજી દુનિયામાં પણ દુઝામાઝ માણસોની તગી નથી એવા માણસો કોઈ જાણીતા મહા પ્રરુષ હોવાનો દોષ કરી મિડિયમને અને મૌને જે ગે મહેસા આપી છેતરી

શકે છે. વળી મિડિયમ પોને પણ એક ઇન્સાન જ છે અને ઇન્સાનની ખામીઓ ધરાવે છે. કેટલીક વેળા સંદેશો ચાલતો હોય તેટલામાં જ તેની શક્તિ પૂરી થઈ જાય છે; તેને પેસા મળવાના હોવાથી તે લાલચને વશ થઈ જશે મરનાર તરફનો સંદેશો સાંભળતો હોય તેવો દેખાવ કરે છે, અથવા સૌનાં દેખતાં તે નિષ્ફળ ગયો એમ કળૂણ કરતાં તે ચરમાય છે : પરિણામે તે સંદેશાઓમાં પોતા તરફથી ગમે તે હિમેરી સૌને કહે છે, માટે બનતાં સુધી પગારદાર મિડિયમોની સેવા ન સ્વીકારવી તેજ સલાહભર્યું લાગે છે.

વળી પ્રેતાવાહન મંડળની બેકમાં ચાલુ સક્રિય ભાગ લેવાથી મિડિયમોની શારીરિક અને માનસિક તંબિયતને ગંભીર નુકસાન પહોંચે છે. ધણીઓને શરીર અને મનને ઉત્તેજિત કરવા સારુ માલક પદાર્થોની જરૂર પડે છે અને એ રીતે તેઓ શરાબની બદીમાં ફસાઈ ખરાબ ચાલે છે. કેટલાક દોવાનાશાળા ભેમા ચાલે છે, કેટલાકને ફેફડું થઈ આવે છે, કેટલાક કરોડ-રજ્જુના રોગમાં સપડાય છે, અને ઘણાકે જ્ઞાનતંતુ ઉપરનો કાબૂ ગુમાવી પરેશાન હાલને પહોંચે છે. એક ખીજે ગેરચાલ ખૂદ મરનારોને જ થાય છે; તેમની મીનોઈ પ્રગતિ રૂપાઈ જાય છે અને આ ધરતી તરફનું આકર્ષણ ધટવાને બદલે વધે છે; તેથી મરનારોને તીવ્ર વેદના અને અસંતોષ રહે છે. અલગત જે મરનારો કંઈક ભેદ ખોલવાને અત્યંત ઉત્સુક હોય તેઓ મિડિયમોની સેવા બહુ આવકારદાયક ગણી શકે, અને પોતાનાં સગાંઓ ઉપર સંદેશ મોકલી તેમની મુશ્કેલી દૂર કરી પોતે પણ રાહત મેળવી શકે પરંતુ સામટી રીતે જોતાં જોઆને મરનારોનું દિલ હોંડે હોય તેઓએ, અતિ ગંભીર અને અપવાદથી સંજોગો બાદ કરતાં, મરદમ જોડે સંદેશ મલાવવાનો ખ્યાલ પણ માંડી વાળવો જોઈએ. આ જ કારણસર દરેક ધર્મમાં અને દેશમાં મરનારના પ્રેતને આવાહન કરવાના કાર્યને ખાતરી અને પાપી ગણવામાં આવ્યું છે, અને ઘણી વેળા પ્રેતી વિદ્યામાં પડેલા દુષ્ટો પોતાની સ્વાર્થો મતલબ સાધવા સારુ પ્રેતોનો દુરુપયોગ કરે છે. જો એક પ્રવૃત્તિથી દયાત માણસો અને મરનારોને પણ નુકમાન થવાનો સંભવ હોય તો વિજ્ઞાનને નામે પણ એવા અખતરામાં લાગ લેતા પહેલાં યુક્ત વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રેતાવાહન સાડું છે જા રાડું, જરૂરી છે જા બિનજરૂરી; એનાથી એટલું તો સિદ્ધ થયું જ છે કે મરનારો મરી જતા નથી પણ એક જુદા જ જીવન ઉપર દયાત છે, અને સંદેશ પણ મોકલી શકે એવું જ્ઞાન, એવી મનઃશક્તિ અને લાગણીઓ ધરાવી શકે છે.

૨. મનુષ્યરચનાનાં સાત તરવો

મરણ નીપજ્યા પછી મરનાર ક્યાં જાય છે તે જાણતા પહેલાં માનવીનું બધારણ જાણવાની ખાસ જરૂર છે. વિજ્ઞાન પ્રમાણે આપણે પ્રાણ આપણા શરીરમાં અગણિત અણુઓ ઉપર કાળુ ધરાવી તેમનું સંઘટન કરી તેમની પાસથી જોઈતું કાર્ય કરાવે છે પણ મોત પછી જ્યારે પ્રાણ છૂટો પડે છે ત્યારે શરીરના અણુઓનું વિઘટન થાય છે, અને જેમ સેનાપતિના મરણ પછી કેટલીક વાર સેના વિખેરાઈ જાય છે, તેમ પ્રાણના જવા પછી અણુઓ એકમેક જોડે સહકાર કરવાને બદલે એક બીજાથી ભુદા પડે છે મરણ પછી પણ આ અણુઓ તો જીવતા જ છે, પણ પ્રાણતત્ત્વ નષ્ટ પામ્યું હોવાથી તેઓ પાસેથી કાઢી સહકાર કરાવી કામ લે એવું રહેતું નથી, અને તેથી તે અણુઓ એકબીજાથી છૂટા પડવામાં જ પોતાની હકિત વાપરે છે આ તો માત્ર સ્થૂળ શરીરની વાત થઈ, પણ ચિયોસોશી પ્રમાણે આપણામાં તો સર્વ મગી સાત શરીરો છે, જો કે એ શરીરો અકેકથી અલગ નહિ પણ એકબીજામાં વણાયેલા છે જેઓ વિકાસક્રમના તદ્દન નીચા પગથિયા ઉપર છે તેઓ સાચો ઊતરતા શરીરમાં જ ધણે મોટે ભાગે જીવે છે, જેઓ વિતૃષ્ટ અને સરકારી જીવન ગાળે છે તેઓ ઉચ્ચ પ્રકારના શરીરમાં ધણે ભાગે ક્રિયા કરે છે આ રીતે જોતા દરેક માણસનો વિકાસ થાય એવી પ્રશુની યોજના છે અને સૌથી ઉચ્ચ શરીરમાં જ્યારે કાયમને મોટે કાર્ય કરતા થઈએ ત્યારે આપણે મોક્ષના અધિકારી બનીએ છીએ

સાધારણ રીતે મનાય છે કે માણસમાં માત્ર શરીર અને આત્મા છે પણ વસ્તુતઃ આ બે વચ્ચે બીજાં પાંચ શરીરો છે માણસના સાત શરીરો નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય.—(૧) સ્થૂળ શરીર, (૨) લિંગ શરીર, (૩) પ્રાણ, (૪) કામ, (૫) મનસ, (૬) બુદ્ધિ, અને (૭) આત્મા સ્થૂળ શરીર, તેના અવયવો અને તેમની ક્રિયાઓથી તો સૌ કાંઈ મીઠિતગાર હોય જ, જો કે એ વિશેનું જોડું જ્ઞાન ધરાવનારને વૈદકવિદ્યાની તાલીમ લેવી પડે. એ વિષય ઉપર એટલું બધું સંશોધન થયું છે કે શરીરના દરેક મુખ્ય અવયવ—આંખ, હાથ, કાન, ગળા વગેરે ઉપર અંદરું જુડું શાસ્ત્ર જ ઊભું થયું છે

લિંગ શરીર આ જીવન ઉપર હસ્તી ન ધરાવી શકે એવા અત્યંત સૂક્ષ્મ અણુઓનું બનેલું છે તે પણ સ્થૂળ શરીરના જ જેવી આકૃતિ અને રંગરૂપ ધરાવે છે. કેટલીક વેળાએ અતીન્દ્રિય દર્શન (Clairvoyance)

પરાવનારને આ સૂક્ષ્મ શરીર મરતા માણસના સ્થૂલ શરીરથી જુદું પડતાં દેખાય છે. કાર્ધક વખત જીવતાં જીવતે તે સૂક્ષ્મ શરીર સ્થૂલ શરીરથી જુદું પડી, અમુક કાર્ય કરી પાણું 'સ્થૂલ શરીરમાં' ભેગાઈ જાય છે. પ્રેતાવાહન મંડળોની બેઠકમાં આવા સૂક્ષ્મ શરીરો જ મુખ્ય ભાગ બન્યા છે. મરણ પછી જેમ સ્થૂલ શરીરનો નાશ થાય છે તેમ વિગ્ન શરીરના અણુઓ પશુ ધીમે ધીમે વિસર્જન થાય છે. મરતા માણસનો પોતાના સૂક્ષ્મ શરીર ઉપરનો કાબૂ નાખેલો પડે છે અને તેથી તે શરીર કેટલીક વારે પોતાના પુત્ર કે મિત્રને મળવા જઈ ચડે છે. બિચપ સેડબીટર પોતાના સત્તાવાર અને આધારભૂતો જણાતા ગ્રંથ "The Other Side of Death" માં જણાવે છે કે એકવાર કોલેજમાં બહુતા એક યુવકે રાત્રિએ ઊંઘમાંથી કાબૂ છોડી પોતાના પિતાને પોતાની પાસે બિબેલા દીકા, જો કે તે વખતે તે પિતા તો કાર્ધક માર્મલો દૂર રહેતા હતા. તેણે કાર્ધ દરકાર કરી નહિ અને પાછો સૂઈ ગયો. પરંતુ ત્રણવાર પિતાનું દશ્ય આવી તેને ઊઠાડી ગયું અને છેલ્લી વાર પિતાનું મુખ અત્યંત ચોકાદુર દેખાયું. સવારે યુવકને કુશંકાઓ થવાથી તે ઘેર દોડ્યો, પરંતુ તેની અનુભવી વચ્ચે પિતા યુક્તર પામેલા જણાયા, જો કે તેને કહેવામાં આવ્યું કે રાતભર પુત્રને મળવા તેમણે તીવ્ર ઈચ્છા દર્શાવી હતી. આ બનાવમાં પ્રેમાળ પિતાનું સૂક્ષ્મ શરીર જ પુત્રની નજરે પડ્યું હતું.

એક બીજો અસાધારણ દાખલો આપણે એ જ પુસ્તકમાંથી ટાળીશું. એક વાર 'અ'ને સ્વપ્ન આપ્યું કે પોતાનો મિત્ર 'બ' ભારે અકળામણમાં પડી ચાલુ જૂઓ પાડતો હતો :— "મને દફન કરે છે. મને દફન કરે છે." સવારે 'અ' ૧૬ માર્ચની મુસાફરી કરી 'બ' ને ઘેર પહોંચ્યો તો જણાવ્યું કે 'બ' તો મરણ પામ્યો હતો અને તેને સ્વપ્નદેહમાં મૂકી તેને દફન કરવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી. 'અ'ની કાંકલુદીથી તે સ્વપ્નદેહ બોલવામાં આવી અને "મરેલા" માણસને ગરમી આપવાના ઉપચારો કરવામાં આવ્યા. 'બ' જીવતો થયો બસકે હોશમાં આવ્યો, અને બીજાં નવ વર્ષ સુધી તેનું આયુષ્ય લંબાયું. આ ચમત્કાર 'બ'ના સૂક્ષ્મ શરીરથી બનવા પામ્યો હતો તે દેખીતું છે.

એક જીવતા અને સાજાતાળ માણસનું સૂક્ષ્મ શરીર પશુ કેવી સેવા બળતી શકે છે તે ઉપલી જ કિતાબમાંથી લીધેલા એક બનાવ ઉપરથી સમજાશે :—એકવાર એક આગબોટના ઉતારાએ કપ્તાનની ખુરસી ઉપર એક જૂતને બેસી કાર્ધક લખતો જોયો. તેણે આ વાત કપ્તાનને કહી.

કપ્તાનને કુતૂહલ થવાથી આગળોટના દરેક માણસના હસકત તપાસી જોયા તો તે જૂતના હસકતથી તદ્દન ભુલ જ દેખાયા તે જૂતના લખાણમાં હતું કે આગળોટને વાયબ દિશાએ વાળતી કપ્તાને બહુ અગવડ વેડીને પણ તેમ કર્યું, તો એક બીજી આગળોટ જરફના કુંઘરો વચ્ચે સપાચેલી જોવામાં આવી, અને તેના ઉતારુઓએ જીવવાની આશા પણ ઝાડી હતી. એમ માલૂમ પડ્યું આખરે સાતે બચાવવામાં આવ્યા, ત્યારે જણાયું કે આ બીજી આગળોટના ઉતારુઓમાંના એકનો દેખાવ પેલા જૂતને તદ્દન મળતો જ હતો તેના હાથ-હસકત લેવામાં આવતાં તે પણ પેલા જૂતના હસકત જેવા જ નીકળ્યા. વધુમાં જણાયું કે તે ઉતારુ તે દિવસે બહુ યાકેલો જણાયો હતો, અને પછી તે લસલસાટ જાળી મયો હતો : જોકવા પછી તેણે કહ્યું હતું કે આપણે આજે જ સાં જતી જઈશું, અને બચાવનારા જહાઝરું આગેહૂબ વર્ણન પણ તેણે આપ્યું હતું આ દાખલામાં આપણે જોઈએ છીએ કે એક જીવતા માણસના સૂક્ષ્મ શરીરે અગત્યની ખગર પૂરી પાડી પોતાના અને બીજા અનેક મુસાફરોના જનમાલની ખગમી થતી અટકાવી હતી મરણને સમયે, ગભીર બીમારીને પ્રસંગે, બૂખમરા અને અતિથય યાકની સ્થિતિમાં, સૂક્ષ્મ શરીર ઉપરનું માણસનું સ્વામિત્વ નબળું પડે છે, ત્યારે તે શરીર ગમે ત્યાં જામી કોમને મળી આવે છે, વા પડીશર સ્થૂલ બની જઈ જોલી કે લખી ચકે છે અને લટ પણ વગાડી ચકે છે એવા દાખલાઓ નોંધાયા છે હવે ત્યારે ખાકી શરીર સિવાય જો આપણા જીવનમાં બીજી કશું હોય જ નહિ તો આ સાચા બનેલા બનાવોનો શો ખુલાસો જડવાડીઓ આપી ચકે તે જણવા આપણે આતુર રહીશું

સ્થૂલ શરીર અને લિંગ શરીર જોઈ ગયા પછી હવે ત્રીજા તત્ત્વ ઉપર જઈએ એ ત્રીજી તત્ત્વ પ્રાણનું છે, જે માત્ર મનુષ્ય અને પક્ષી જ નહિ પણ ઝાડપાન, ખનિજ વગેરે તમામ વિશ્વમાં અને તેના અણુઓમાં પણ ઓતપ્રોત છે. એક આજે વિજ્ઞાને કળુદ્યું છે કે અઘાપિ પર્યંત નિર્જીવ ગણાતા ઝાડપાનમાં પણ જીવ તો છે જ આ પ્રાણને લીધે જ શરીરની અનેક ક્રિયાઓ ચક્રય બને છે પ્રાણથી જ આસોન્દ્રાસ ચાલે છે, પાચનક્રિયાની ચક્ષીને વેગ મળે છે, રુધિરાભિસરણ (circulation of the blood) થાય છે હાલતુ ચાલતુ વાયવુ, લખતુ વગેરે અનેક ક્રિયાઓ માટે આપણે પ્રાણના ઋણી છીએ. પ્રાણથી જ ઈન્સાનનો ચેરામ રોશન રહે છે, અને પ્રાણ જતાં સર્વત્ર અધકાર આવે છે

મોથ તત્ત્વ કામનું છે, અને તે આપણી ઈન્દ્રિયા, વાસના, તૃષ્ણા અને

જુરસાઓનું બનેલું છે. આ તત્ત્વ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે માણસ પશુ-
માંથી વિકાસ પામ્યો છે, કેમકે પશુની જ પેઠે મનુષ્યને પણ ઊંચ, મૂખ, ત્વષા
કામેચ્છા વગેરેની જરૂર રહે છે. પણ માણસો કામમાં જ. રચીપચી રહેલા
હોય છે અને તેનાથી પર જઈ શકતા નથી, કામતત્ત્વ જરૂરનું છે પણ તે
ઉપર આપણે પ્રજ્ઞતા જમાવવાની છે : તેના સુધામ બની રહેતાં તો આપણી
અને પશુ વચ્ચે કશો ભેદ રહે નહિ. મરણ પછી આપણી છત્ત્વાઓ અને
તૃષ્ણાઓ એકદમ મરતી નથી, પરંતુ લાગણીઓથી બનેલું એક સૂક્ષ્મ
શરીર, જેને યિયોસોફીમાં "કામરૂપ" કહે છે, તે ફેટલાક સમય સુધી
હયાત રહેવા પામે છે. એ "કામરૂપ" ને અંતઃકરણ નથી, માત્ર જ્ઞાન જ છે,
અને જ્યાં હલકા જુરસાઓ અને લાગણીઓ પોષવામાં આવતી હોય ત્યાં
આ લાગણી-શરીરનું ખેંચાણ વધુ રહે છે. ફેટલીક વેળાએ મિડિયમો તરફ
તે આકર્ષાય છે અને તેઓ-દ્વારા પોતાનું ધાર્યું કરાવે છે. જો જિંદગી
દરમિયાન આત્મા અને શુદ્ધિની અવગણના કરવામાં આવી હોય અને હલકા
જુરસાઓ અને લાગણીઓમાં જ માણસ લુપ્ત રહેા હોય તો મોત પછી
પણ આ કામરૂપ લાંબો વખત સુધી રહી પોતાનું જોર બતાવશે, અને જે
નકારી લાગણીઓ આપણે જીવન દરમિયાન દર્શાવી તેનું જોર તદ્દન પૂરું
થશે ત્યારે જ આ કામરૂપ શાંત બની નાશ પામશે, અને માણસની પ્રગતિ
શક્ય બનશે.

સ્થૂલ શરીર, લિંગ શરીર, પ્રાણ અને કામ—એ ચાર તત્ત્વોની
બનેલી ચોકડી નાશવંત છે. એમાંનું છેલ્લું તત્ત્વ મરણ પછી પણ ચાલુ
રહે છે છતાં તે રક્તે રક્તે નાશ પામી અદૃશ્ય બને છે. મિસિસ બેટ્ટ કહે
છે તેમ આ ચોકડીમાં જુરસાઓ છે પણ અક્ષય નથી, લાગણીઓ છે પણ
શુદ્ધિ નથી, વાસનાઓ છે પણ સકલ્પશક્તિ (will) નથી. આ ચોકડીમાં
કામ કરતું માણસ દેખાવે માણસ છે પણ વસ્તુતઃ પશુ જ છે. પરંતુ હવે
બાકી રહેનાર મનસ, શુદ્ધિ અને આત્માની ત્રગડી અવિનાશી અને અમર
છે. આ ત્રગડીમાંથી પહેલાં આપણે મનસ્ ઉપર વિચાર કરીએ. માણસની
ખરી મહત્તા, તેનો સાચો વૈભવ, તેના મનથી જ છે. ક્રેન્ચ વિચારક પાસ-
કાસે કહે છે તેમ માણસ એક લાંબેલા નેતર સમાન નિર્બળ છે પણ તેની
ખરી બલિદારી એ છે કે તે ભાગીવટી સોટી વિચાર કરી શકે છે પણ
યિયોસોફી પ્રમાણે અહીં એક અગત્યનો ભેદ ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ.
મનસ્ના બે પ્રકાર હોય છે—જિતરતા પ્રકારનું મનસ્ (અસત્ મન) અને
હિંચ મનસ્ (સત્ મન). આ અસત્ મન ઉપર દશવિધી ચોકડીમાં બળી બળ

છે, માટે એ ચોક્કસી ખરું જોતાં ચોક્કસી નથી પણ તેમાં ધાય તરવો હોય છે—રથૂલ ચરીર, લિંગ ચરીર, પ્રાણ, કામ અને અસત્ મન, અને એ સર્વ આપણે જોયું તેમ નાશવત છે. અસત્ મન તે સત્ મન અને કામ વચ્ચેના એક પુલ સમાન છે. દરરોજ આપણા ચરીરમાં એક યુદ્ધ ચાલે છે અને અસત્ મન આ એ સામસામાં બળો—કામ અને સત્ મન—વચ્ચે ખેંચાય છે. સંકલ્પશક્તિ (will) મનસ્સો એક પ્રકાર છે અને તેને ખીલવવાની ખાસ જરૂર રહે છે. જો તે નનળી રહે અને કાયમની ગુલામ મની જાય તો મનુષ્યના હલકા જીવસાગ્યો અને લાગણીઓ ઉપર મનનો અક્રુદ્ધ રહેવા પામે નહિ. જીવન એક સંગ્રામ છે, કામ અને સત્ મન વચ્ચેનું યુદ્ધ છે. અસત્ મન પોતાના મૂળથી છટું પડી કામ સાથે ઉવટે વસી મલિન થઈ બેસશે, યા તો પોતાના મૂળ સત્ મનમાં બળી પવિત્ર અને અમર થશે—તે દરેક માણસના આરિષ્ટ અને સંકલ્પશક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે.

અસત્ મનને આ જીવનમાં કામ સાથે ચાલુ સહકાર કરવો પડે તો હોવાથી તે બન્નેને “કામ મનસ્” ને નામે ચિંતોસોદ્ધોમાં ઓળખવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે સત્ મન નાશવત ચોક્કસીમાં જીતરતું નથી. કોઈ વિરલ મંજોરોમાં તેના અમકારા જ અસત્ મનમાં પડે છે અને આપણે તેને પ્રતિકા (egomaps) કહીએ છીએ મનસ્, જુદી અને આત્માની ત્રગડી દરેક માણસમાં સરખી જ હોય છે, જુદાઈ માત્ર ચોક્કસીમાં જ હોય છે દરેક માણસનાં રથૂલ અને સૂક્ષ્મ ચરીરો જુદા હોય છે, દરેક માણસની ઇચ્છાઓ, લાગણીઓ અને અસત્ મન પણ જુદા હોય છે : પણ અવિનાશી ત્રગડીની ખામતમાં સૌ કોઈ—બધા હો યા જૂંડા, ઉચ્ચ હો યા નીચ—હમેશાં સરખા જ હોય છે. ગમે એવા દુષ્ટ માણસનું સત્ મન અને તેનો આત્મા દુષ્ટ હોઈ શકે નહિ, પણ તે હમેશા પવિત્ર અને દિવ્ય જ છે. નાશવત ચોક્કસીના પુરાવાઓ વિજ્ઞાન અને ગુપ્તજ્ઞાન-દ્વારા મળી શકે, પણ અમર ત્રગડોનો સાબિતી તો આપી શકાય એમ પણ નથી, કેમકે તે પુરાવાઓથી પર રહે એવી ઉચ્ચ જુમિકા ઉપર વસે છે ત્યારે મનુષ્યનું જીવન તેની ચોક્કસીમાં નહિ પણ બને ત્યાંસુધી અમર ત્રગડોમાં પસાર થવું જોઈએ, પરંતુ તેમ કરતા માણસને અનેક જન્મો લેવા પડશે, અને જ્યારે તે સપૂર્ણ પવિત્ર બની ત્રગડોમાં વાસો કરશે ત્યારે તેને ચોક્કસીવાળા નાશવત ચરીરોની જરૂર પણ નહિ રહે, અને રહે તો તેના ચરીર અને લાગણીઓ ઉપર ઉચ્ચ શક્તિઓનો પૂરેપૂરો કાબૂ રહેવા પામશે એવો મોક્ષ પામેલો સિદ્ધ પુરુષ પોતાની પુથી પડે તો જ મનુષ્યાવતાર ધારણ કરી લોકકલ્પનાણ્યે કાર્ય કરી શકે.

હા! અને સાતમા તરંગ—શુદ્ધિ અને આત્મા—ને બેગા લઈએ તો એ “આત્મા-શુદ્ધિ” ને ઇંગ્રેજીમાં Spirit કહી શકાય. વિશ્વમાં ખરી હસ્તી અને સત્ય વસ્તુ જ આત્મા છે અને બીજાં સર્વ તરંગો આત્માના પ્રકાર સમાન છે. લીનિનિટ્રોની દ્વિ-સફી પ્રમાણે તેને Monad કહોએ, એમરસનના કહેવા મુજબ તેને Universal Over-soul કહોએ, કે હિંદુ તત્ત્વ-જ્ઞાનીઓ પ્રમાણે તેને Self કહોએ—અમે તે નામે જેને બોલાવીએ તો પણ વિશ્વમાં ખરી વસ્તુ જ એ છે, બીજી સવળી વસ્તુઓ એનાથી કિતરતી અને ઓછી અગત્યની છે. ‘આત્મા-શુદ્ધિ’ કાર્ષપણ મનુષ્યની અગત્ય મિશકત નથી પણ તે વિશ્વબાપી છે અને સૌને તેની ઉપર હક પહોંચે છે. મિસિસ બેઝટ પોતાની “The Seven Principles of Man” નામની ચોપડીમાં લખે છે તેમ કાર્ષ માણસ પોતાના વિદ્યુતકોશ (battery) માની વીજળીને ‘મારો વીજળી’ કહી શકતો નથી, પણ ‘મારા વિદ્યુત કોશમાંની વીજળી’ કહી શકે છે કેમકે વીજળી સર્વબાપી છે, જોકે તે માણસના ધરમાં અથવા તેના વિદ્યુતકોશમાં પણ તે મળે છે. તેમ ‘માડુ શરીર’ અથવા ‘મારા શરીરના કાર્વ’ કરતો આત્મા’ કહી શકાય, પણ ‘મારો આત્મા’ કહેવું તે થિયોસોફીની નજરે બેહુદુ ગણાય. એ સર્વોચ્ચ સર્વોત્કૃષ્ટ આત્મા, જે વિના વિશ્વનું અસ્તિત્વ જ શક્ય નથી તેની જ સિદ્ધિ તે આપણી જિંદગીની આખરી નેમ છે, અને અનેક શરીરો ધારણ કરો, યાતનાઓ વેઠી, ખુસીનતોનો સામનો કરી, કામ અને પાપ ઉપર વિજય મેળવી, સત્ મનની રિયતિએ પહોંચી નિર્મળ શુદ્ધિ સાથે આત્મામાં કાયમના વસી ભક્ષસાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે એવી આ ઈશ્વરી યોજનાનું જ્ઞાન આ અદ્ય જીવનમાં આશાના અકુરો રકુરાવે છે, અને મનુષ્યજીવનના અતિમ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે આપણામાં દબેલી, ધેર અને શ્રદ્ધાની જ્યોત જગાવે છે.

૩. મોતની ધડીની મહત્તા

આપણે પહેલા વિભાગમાં જોઈ ગયા તેમ મોત માટેની સાચી તૈયારી તે જીવન દરમિયાન કરેલા સદ્વ્યય અને સંસ્કર્તનનો સંચય છે, કે જેથી ત્રાસ અને અજ્ઞાતિ વિના માણસ હસતે મુખે અને હજવા હૃદયે સૌની વિદાયગીરી ઘર્ષ શકે છે સૌથી છેલ્લી ધડીએ તેના વિચારો પવિત્ર હોય એ ખામ જરૂરું છે, અને તે કારણે મૃતતા માણસના કાનમાં ચાઅવચન હિચ્ચારવામાં આવે છે આજુ જીવન પાપમાં ગાળ્યા પછી માત્ર છેલ્લી ધડીએ સારા વિચારો કરવાથી પાપની સળમાથી છુટાવું નથી, પણ માત્ર અતિમ

પડીના વિશુદ્ધ વિચારથી તે મરનાર યોગ્ય મનઃસ્થિતિમાં ખીજી દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકે છે. અંતિમ ધડીએ મરતા માણસને પોતાનું ભૂતકાળનું જીવન, જીવે સિનેમાનું ચિત્ર જોતો હોય તેમ, પૂરેપૂરું સજીવન ચાલે છે, અને દૃઢ સમય હવે જીવવા માટે રહ્યા હોવા છતાં બારીક બારીક હકીકત તેને તાજી ચાલે છે. તેનું જીવન જો પાખી હોય તો તેને આ તખ્તો બારે દુઃખમાં પસાર ચાલે છે; જો ખીજને સુખ આપવામાં તેનું જીવન પસાર થયું હોય તો તે આ હાલતમાં અંતરની ખુશાલી મેળવે છે. એક દુનિયામાં માણસ પણ પોતાની આખી જીવનકથા માત્ર યોડીક પળોમાં જોઈ શકે છે. દુનિયાની અણી હિપર આવી બચી ગયેલા અને મૃત્યુની સમીપ આવી પહોંચી ગંભીર ખીમારીમાંથી સાગળ થયેલા માણસો પણ પોતાનો આવો જ અનુભવ વર્ણવે છે. મરણ સમયે ખીજાઓની રાકજીથી મરનારની શાંતિમાં ખસેલ ચાલે છે, માટે આ ગંભીર પ્રસંગે કદપાંત કરવાથી મરનારનું અહિંત ચાલે છે, એ પાદ રાખવું જરૂરનું છે. મરનારને પોતા માટે મને તેવો સારો વિચાર હોય, અને તેના ખુશામનિયાએએ તેને મને તેવો કુલ્લજીબળ બનાવ્યો હોય તોપણ અંતિમ ધડીએ તો તે જેવો ખરેખરો છે તેવો જ તે પોતાને જોઈ શકે છે. એક પ્રેક્ષક સંપૂર્ણ તટસ્થતાથી કાઈ લખાણો જોતો હોય તેમ તે મરનાર પોતાના જ જીવનનું નાટક જુએ છે, અને જે જે બતાઈ કે ખૂરાઈ તેણે કરી દશે તે પ્રમાણમાં તે આનંદ કે દુઃખ અનુભવે છે.

માણસના મરણથી તેના ચારિત્ર્યમાં તત્કાળ ફેર પડી જતો નથી : મરણ પામતાં તે કાઈ જુદા જીવનમાં મરે છે એમ પણ તેને એકદમ લાગતું નથી. તેના આચારવિચાર, તેની લાગણીઓ અને તૃષ્ણાઓ જેવી ને તેવી જ રહે છે, કેમકે મરણ પછીની હાલત આ જીવનના અનુસંધાન જેવી જ છે. મરણ પામેલા માણસને પોતાનું ધર, સગાંવહાલાં, મિત્રો વગેરે દેખાય છે અને એમની વાતચીત તે સાંભળે છે. પરંતુ તેને હવે જણાય છે કે જે દારીરિક થીકાઓ તે આ જીવનમાં મરણ-સમયે મોગવતો હતો તેમાંથી તે હવે મુક્ત થયો છે. વધુમાં તેને જ્ઞાન ચાલે છે કે આ દુનિયાનાં માણસોને સાંભળી શકતો હોવા છતાં તેમની જોડે તે વાતચીત કરી શકતો નથી, અને તે પ્રસંગે નવી દુનિયામાં એ કાંઈક એવેન બને છે. એક બાળકને જન્મ થતાં તે ખેંચતાણ કરી રહે છે, ત્યારે તેને ગરમ કપડામાં વોટાળી તેની આખો અને જ્ઞાન પણ હાઈ દેવામાં આવે છે, કે માતાના ગર્ભમાં હતું ત્યારની હાંક, અંધકાર અને શાંતિમાં આ નવી દુનિયાનાં અજવાળાં અને ગોંધાટથી એકદમ ભંજ પડે નહિ : તેમજ મરનાર માણસને પણ તે

ખીજી જીવનમાં મર્યાદા છે તેનું એકદમ નહિ પણ ધીમે ધીમે જ્ઞાન કરાવવામાં આવે છે.

મરણ સમયે લિંગ ચરીર સ્થૂલ ચરીરથી છૂટું પડે છે, જોકે તેમ કરતાં કેટલીક વાર તેને એક બે દિવસ લાગે છે ગ્રામજાનીઓ અને જસામાન્ય શક્તિ ધરાવનારાઓ આ બનાવ જોઈ પણ શકે છે. આ લિંગ ચરીર માટે ચોક્કસ વધુ ખુલાસાની આવશ્યકતા રહે છે. પણ તો મરણ પછી ૩૬ કલાક સુધી તે ટકી રહી શકે છે. કેટલીક વાર જીવતા માણસની પાસે પણ આ લિંગ ચરીર જોવામાં આવે છે : કાંઈ વેગાએ જીવત સ્થિતિ હોવા છતાં તે સ્થૂળ ચરીરથી છૂટું પડે છે, પણ તેમ ચતાં તે માણસની જીવનશક્તિ છેક મદ પડી જાય છે : જ્યારે તે કાયમને માટે જીવું પડે છે ત્યારે મરણ નીપજે છે મરણ સમયે તે જન આગળ ચાંતિથી બેસી રહે છે, જો કે ત્યાંના કષ્ટાતથી તેની ચાંતિમા દરકત પહોંચે છે. વિચાર-સંદેશથી જીવતાઓ ઉપર જે અસર થાય તે કરતાં બધી વધારે ત્વરિત અસર મરનાર ઉપર થાય છે, કારણ કે મરનારો સ્થૂલ દેહ જેવી જડ વસ્તુથી મુક્ત હોવાથી આપણી લાગણીઓ અને વિચારો તુરત મહણ કરી લઈ ચાંતિ કે શોક પામે છે. આ કારણે પણ મરેલા પછવાડે શોક કરવો તે કુદરતી હોવા છતાં મરનાર માટે તે અત્યંત ત્રાસદાયક ચર્ષ પડે છે. બધી વખત લિંગ ચરીર અને સ્થૂલ ચરીર બન્ને લગભગ સાથે જ નાશ પામે છે.

મરણ પછી બનેલા સુધી ચોક્કસ વખતમાં જનનો નિકાલ થવો જોઈએ — માત્ર સુખાકારીની જ દૃષ્ટિએ નહિ પણ મરનારના લાભની દૃષ્ટિએ પણ એ દિતાવડ છે. વળી જનનો નિકાલ પહેલો અને સંપૂર્ણ પણે થવો જોઈએ, લાના કાળ સુધી એક જન અર્ધજીવાયેલી સ્થિતિમાં રહે તે પ્રજાવા જોમ નથી, કેમકે તે સ્થિતિમાં મરનારને આ ધરતી સાથે ચોક્કસ આકર્ષણ રહી જવા પામે છે અને ખીજી દુનિયામાંની તેની પ્રગતિમાં તેટલે દરજ્જે અટકાવ થવા પામે છે. વળી મેલી વિદ્યાના ગ્રાહકાર ગ્રાહકો તુરતના દટાયેલા જાનની શોધમાં રહે છે કે જો તે મારફતે સૂક્ષ્મ ચરીર હાથ આવી શકતું હોય તો તેની મદદથી તેઓ ચોતાના બચકર કૃત્યો કરી શકે પરંતુ જનનો સંપૂર્ણ નિકાલ આવી ગયા પછી આ જાતનો બચ રહેતો નથી. ત્યારે જેમ સાપ ચોતાની કાચળી તજી પસાર ચર્ષ જાય છે તેમ મરનાર હવે જીવતને માટે સ્થૂલ દેહનો ત્યાગ કરે છે. મોત પછી જીવન છે કે કેમ તે વિશેની ફિલસૂફી શીખવાની હવે એને જરૂર નથી, કેમકે તે જીવતો

રહેવાથી આપોઆપ તે સત્ય જાણી શકે છે તે માત્ર સ્થૂલ શરીર જ નથી એમ તે હવે જાણે છે અને આ ધરતી ઉપર તે માત્ર સ્થૂલ શરીર જ હતો એવું જે જ્ઞાન તેણે રાખ્યું હતું તે કેવળ અજ્ઞાન જ હતું એમ તેને હવે યાદ છે. એક બારે વજનનો ઓવરકોટ પહેરવાથી હલનચલનમાં હરકત યાદ છે, તેમ આ ધરતી ઉપર સ્થૂલ દેહદાગ કાપ કરવું પડતું હોવાથી માણસની શક્તિઓ મર્યાદિત બની જાય છે, પરંતુ મોત મારફતે પાજરમાંથી પક્ષી મુક્ત થવાથી તે છૂટથી અદ્યોતદ્યો બિડી શકે છે એમ તેને હવે જ્ઞાને છે. સત્ય વસ્તુ કેટલીક વાર બનાવટી વાત કરતાં વધુ વધુ આશ્ચર્યકારક હોય છે, તેમ મગ્નાર હવે કબૂલે છે કે મરણ પહેલાં પોતે હતો તે કરતાં મરણ પછી વધુ જીવત જાઓ છું; અને જક સ્થૂલ શરીર, જે એક વખત પોતાને અત્યંત પ્રિય હતું વધુ જે ખરું જોતાં તો પોતાનું કેદખાનું હતું, તેનો ત્યાગ કરવાથી પોતે તેનાં બધનમાંથી આઝાદ જાઓ છે, પોતાની અનેક શક્તિઓનો વિકાસ થયો છે, અને પરમ સત્યની વધુ નજદીક પહોંચ્યો છે એવી પોતાને હવે પ્રતીતિ યાદ છે.

૪. દોઝખ : નરક : કામલોક

હજી તો માત્ર સ્થૂલ અને લિંગ શરીરો અને પ્રાણુતત્ત્વોનો અંત આવ્યો છે, અને તે “મરનાર” તો પૂરેપૂરી બલકે વધુ જીવત સ્થિતિમાં આંખો પ્રગટિ કરે છે, જો કે ધરતી ઉપરથી તે અદસ્ય થયો તે કારણે આપણે તેને મરી ગયેલો ગણીએ છીએ હજી તો કાર્મપણ ફેરફાર વિના તેની લાગણીઓ, જીવંતિઓ અને તૃષ્ણાઓ રહ્યાં છે, અને જે નકારી લાગણીઓ અને વિચારો તેણે આ જીવન દરમિયાન પોખ્યાં હોય તેનું તો હજી મરણ નીપજ્યું નથી, પરંતુ તે પૂરેપૂર્ણ ખપીને ફના થઈ જાય ત્યાં સુધી તે ખૂબ વિચારો અને લાગણીઓથી તે માનસિક પીડા પામશે. આપણે જોને દોઝખ કે નરક કહીએ છીએ તે કંઈ સારીરિક દુઃખો પમાડવાની જગ્યા નથી બીજી દુનિયામાં નથી સાંપ વીછીના કખ કે નથી પાપીને જીવતા જીજી કાઢવાનાં વા જરૂરમાં થીજી નાખવાનાં સાધનો નરક એટલે માણસે પોતે જે પાપી વિચારો અને લાગણીઓ દુનિયામાં ધગબ્યા હોય તે વિચારો અને લાગણીઓથી ઉત્પન્ન થતું માનસિક દુઃખ, નરક એક સ્થાન નથી પણ માનસિક સ્થિતિ છે નરકમાં બિપજ્યું દુઃખ એક સજ્જ નથી, પણ વિજ્ઞાન પ્રમાણે જેમ એક કારણ (cause)થી તેને અનુસરતું પરિણામ (effect) ઉત્પન્ન થાય ■ તેમ આપણે જ જે આ દુનિયામાં વિચાર્યું હોય તેનું દુઃખમય પરિણામ છે આ મદાન કાયદાનું કોઈથી ઉલ્લંઘન થઈ નથી

નરકના ત્રાસથી છૂટવા માટે આપણામાં કેટલીક બુલભરી માન્યતાઓ દસ્તી ધરાવે છે. મરનાર જો અમુક જ ધર્મનો દરો તો તે ગમે એવો દુષ્ટ હોવા છતાં તેનાં પાપો કપાઈ જશે અને તે મોક્ષનો અધિકારી જનશે — એવી વિચિત્ર માન્યતાથી તે ધર્મના અનુયાયીઓની અને જગતનાં પાપોની સંખ્યા એ જન્મેના વધારો થશે ! મરણ સમયે પાપનો એકરાર કરવાથી હલ્લ દળવું થાય, પણ નરકનાં દુઃખમાથી આટલું સહેલાઈથી છુટાવું નથી; જો છુટાવું હોય તો એક ખૂન થયેલા માણસને પોતાના પાપોનો એકરાર કરવાનો વખત ન મળવાને કારણે ઈશ્વરની માફી મળી શકે નહિ, પરંતુ તેના ખૂની તો તેવો એકરાર કરી ખુદાની રહેમતનો કાયદો ઉઠાવી શકશે; ત્યારે આ રીતે તો ઈશ્વરનો ન્યાય દેખાતો નથી, પરંતુ ન્યાયનો સર્વથા ભોપ જ થયો કહેવાય. કોઈ ધર્મખિણે કહેલાં ‘માફોનામા’ ખરીદવાથી કરેલાં પાપો ભગવાન દ્વારા કરશે એવા એ ગોળા નથી. મરનાર પછવાડે પુષ્કળ ખર્ચાળ ક્રિયા કરાવી પ્રભુને પ્રસન્ન કર્યાં છે માટે પાપો નષ્ટ પામી મરનાર સીધા સ્વર્ગે સરસે એવી માન્યતા પ્રભુની ન્યાય-બુદ્ધિને અને તેના અપાર હૃદયપ્રભુને અપમાન કરનારી છે. પાપ કર્યા પછી અમુક નદીમાં સ્નાન કરવાથી પાપની કાળાસ ધોનાઈ જઈને મરનાર ગિજગો ફૂલ જેવો થઈ જશે એવી સગવડભરી શ્રદ્ધા વીસમી સદીમાં બાળકો મિવાય કોઈ ધરાવતું નથી. જો એમ જ પાપો કપાતા અને ધોવાતા હોય તો શ્રીમતોથી સ્વર્ગ અને નિર્ધનોથી નરક જિભરાવા પામે. પરંતુ પ્રભુના નિયમો વૈજ્ઞાનિક નિયમોથી પણ વધારે અચૂક અને અચલ છે, અને ‘કરે તેવું પામે અને વાવે તેવું લણે’ તે ન્યાયે કરેલાં પાપોની પૂરતી સજા તો નક્કી જ છે.

જાવેદાનના નરક જેવી તો કોઈ વસ્તુ જ નથી અને હોઈ શકે પણ નહિ. મહાકૃપાળુ પ્રભુના સામાન્યમાં અનતકાળનું દુઃખ સમયે જ કર્યાથી ? ન્યાય સ્થૂલ શરીર જ ગયું ત્યા ખીજી દુનિયામાં સારીરિક દુઃખ અને તે પણ જાવેદાન સુધીનું હોય જ કેમ ? એકે પરિમિત કારણથી અપરિમિત પરિણામ નિષ્પન્નવવાની આચા જ કેમ રખાય ? આ અદ્ય જીવન દરમિયાન કરેલા પાપોથી અનત કાળનું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય શી રીતે ? જેમ કાચમનું નરક ન હોય તેમ કાચમનું સ્વર્ગ પણ કલ્પી શકાય નહિ, કેમકે આ દુકા નિદગીમાં પ્રવેશણા કાર્યો કરવાથી એકદમ અનત કાળનું સુખ મળી જશે એમ માનવું એ પણ અકલ્પનીય છે. પ્રભુ પાપી મનુષ્યને ફરી ફરી સુધરવાની તકો આપે જ જાય છે. પણ માનો કે કોઈ અત્યંત બૂડો માણસ લાખો જન્મો સેવા છતાં સુધરવા માગતો જ ન હોય, તોપણ

તે અત્યંત કાળના નરકમાં જતો નથી, પણ ચિયોસોફી પ્રમાણે વિકાસકર્મના કાર્મ ખીજી યોજના અમલમાં મુકાય ત્યાંસુધી તેને અલાહેદો રાખવામાં આવે છે, અને તેવી કાર્મ યોજના હસ્તીમાં આવે ત્યારે તદ્દન ભુદા જ સંભોગો વચ્ચે તેને એક વધુ તક આપવામાં આવે છે. બિશપ લેડબીટરના કહેવા પ્રમાણે એક નાપાસ થયેલો છોકરો જેમ ખીજે વર્ષે નવા છોકરાઓ સાથે લાગે છે તેમ તે અત્યંત નહારા માણસને નવા જ વાતાવરણમાં મૂકીને સ્વસ્થકારણ માટે નવી જ તક આપવામાં આવે છે.

ખરું જોતાં તો ખીજી દુનિયામાં નરક જેવું કાર્મ છે જ નહિ, પણ માત્ર હમેસ્તગાન (Purgatory) છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે “પરગેટરી” એટલે કરેલા પાપોનો પથાપાપ કરી, આધ્યાત્મિક સફાઈ મેળવી, સ્વર્ગ માટે લાયક થવાનું સ્થળ. પહેલવી લખનારાઓ આ જગ્યાને હમેસ્તગાન કહે છે. જ્યારે મુસ્લિમો તેને અલઅરફને નામે ઓળખે છે : ગ્રાવીન ગ્રીકો આ સ્થળને Hades, અને મધ્યયુગના ખ્રિસ્તીઓ તેને Limbus કહેતા. પરંતુ “પરગેટરી” ને માટે ચિયોસોફીએ એક બહુ જ અર્થસૂચક શબ્દ યોજ્યો છે અને તે “કામલોક” છે, અને તે શબ્દ હવે આપણે નરકને ઠેકાણે વાપરીશું. “કામલોક” એટલે આ જગતમાં જે ખૂરી વાસનાઓ અને લાગણીઓ આપણે ધરાવી હોય તેનો બદલો ભોગવવાની, તેનું જોર ખપાવી દેવાની અને અને તે પાપી લાગણીઓ પૂરેપૂરી યાંત પાડી દઈ નિર્મળ બનાવવાની જગ્યા. વસ્તુતઃ આપણે જોયું કે “કામલોક” એ કાર્મ “લોક” અથવા જગ્યા નથી પણ માનસિક સ્થિતિ જ છે, જે કે સૌને સમજાય તેટલા માટે તેને એક સ્થળ હોય એમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

મરણ પામ્યા પછી તુરત પુનર્જન્મ મળતો નથી, પણ પહેલાં મરનારે આ જીવનમાં પોપેલી નહારી લાગણીઓ કામલોકમાં ખપી જાય છે; તે પછી આ ધરતી ઉપર કરેલા હિતકૃષ્ટ વિચારોનો ખુસાલી તેને સ્વર્ગમાં પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે જાદ કરી પાછો તેને જન્મ આપવામાં આવે છે. જો મરણ પછી તુરત જ ખીજે જન્મ મળે, તો પાપી માણસ એમને એમ જ ઝોનાં પાપો સાથે જન્મી પડે અને જેવો હતો તેવો જ એના દુર્ગુણોનો ખુલામ રહેવા પામે અને તેનામાં સુધરવાની શક્યતા જ ન રહે. પણ નહારી લાગણીઓનું માનસિક દુખ ખપી જાય ત્યાંસુધી કામલોકમાં તે ભોગવ્યા પછી, અને પવિત્ર વિચારોનો આનંદ સ્વર્ગમાં અનુભવી પવિત્રાઈનો પણ બદલો મેળવી લીધા પછી જ મરનારને નવી નિદગીની તક આપવામાં આવે છે.

કામલોકમાં મનોવેદના કેવી થાય છે તે આપણે ગ્રીક દંતકથામાં વૃષ્ટિવેલા ટેનટેલસ અને સિસિફસ નામના બે રાજાઓને બીજી દુનિયામાં થયેલી સજા ઉપરથી સમજી શકીએ છીએ. ટેનટેલસને મરણ પછી તેના પાપ માટે એક તળાવમાં મૂકવામાં આવ્યો : એ તળાવનાં પાણી તેના હોઠ સુધી આવતાં પણ તે જ્યારે તરશે એ ધર્મ પીવા જતો ત્યારે તળાવનાં નીર એકદમ ઓસરી જતાં અને તે તરશે જ રહી જતો. તેના માથા ઉપર મેવાથી લચેલી ઝાડની ડાળીઓ રહેતી પણ તે ખાવા હાથ લમાવતાં તે ડાળીઓ ઉપર ખેંચાઈ જતી અને તે જૂખ્યો જ રહી જતો. સિસિફસને સજા એવી હતી કે તેણે એક મોટો ગોળ પથ્થર મળકાવી એક ટેકરીને મથાળે ચઢાવવો; પણ . બારે ઝહેમત પછી લગભગ મથાળે આવતાં તે એકદમ નીચે મળકી જતો, અને તેને ફરી ફરીથી ઉપર લઈ આવવાની ફાકટ મહેનત કરવી પડતી. આ વૃથાનો તો માત્ર આલંકારિક જ છે, પણ તે ઉપરથી જણાય છે કે આ બંને રાજાઓ દુરાચારી અને લોભી હશે, તેથી કામલોકમાં પણ અવસર રહી મચેલી તૃષ્ણાઓને મતોપવા બારે પ્રયત્નો કરવા છતાં તેઓને શાંતિ મળતી જ નથી. આપણા જ પાપને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલી માનસિક અસાંતિનું નામ તે નરક અથવા કામલોક.

એક દારૂગ્રાહી કે બિચારી કે કોઈ માણસનું મરણ થતાં તેને કામલોકમાં ચાલુ ચરાબની તમજા, વિષમવાસનાની પીડા અને ક્રોધ કરવાની લાલચ રહે છે, પણ રચૂળ શરીર હવે ન રહેવાથી તે પોતાની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરી શકતો નથી, અને જ્યાંસુધી તે એ ઇચ્છાઓ ન છોડે ત્યાંસુધી તેની મનોવેદના તેને રહે છે, અને જ્યારે એ તૃષ્ણાઓ પૂરેપૂરી ખતમ થાય છે ત્યારે જ તેની આગળ પ્રગતિ થાય છે. ધણીઓ એમ ધારે છે કે દુર્ગંધોના માત્ર વિચાર કરવામાં નહાતું કશું નથી, પાપી કૃત્યો જ કરવાં જોઈએ છે. આ માન્યતા તદ્દન બૂલભરી છે અને આપણે જોઈએ તેમ કામલોકમાં ખૂબી વાસનાઓનો પણ બહુલો તીવ્ર મનોવેદનામાં બરી આપવો પડે છે. માત્ર પાપીઓ જ કામલોકમાં જાય છે એટલું જ નહિ પણ સવાબીઓને પણ ત્યાં રહેવું પડે છે, કેમકે દુનિયામાં એવો પુણ્યશાળી માણસ ભાગ્યેજ હોઈ શકે કે જેના મનમાં કેઈક વાર પાપી ઇચ્છા ન થઈ હોય એવી સઘળી ઇચ્છાઓની મનોવેદના તેણે કામલોકમાં ભોગવે જ છૂટકો. ઈશ્વરની ચોજના જ એવી છે કે એકપણ પાપી વિચાર કે વાસના

તેનાં યોગ્ય પરિણામ ભોગવ્યા વિના રહી શકતાં નથી બારે કપરા સભોગે-
માં, માતા અને બાઈઓના દગાણને વચ્ચે યઈ ન છૂટકે યુધિષ્ઠિરે કુરુ-
ક્ષેત્રમાં એક અર્ધસત્ય ઉચ્ચાર્યું, પણ મહાભારત પ્રભાણે તેટલા માટે પણ
તે પવિત્ર પુરુષને ખીજી દુનિયામાં પહેલા નરકની યાતના ભોગવવી પડી
હતી. કામલોકની રચના તપામતાં ખુલાનો ખારીક ઇન્સાફ નજરે પડે છે,
સ્વર્ગની ગોઠવણ ભોતાં ઇન્સાફની સાથે તે માલિકની ગહેમત પણ દેખાય
છે, અને ઇનસાનને ફરી ફરી જન્મો આપી દુર્ગુણોનો સામનો કરી પવિત્ર
ખનવાની અને હેવટે પોતાની અખડ રાશનીમાં વિલીન થવાની પરવર-
દિમાર ને તકો આપે છે તે ઉપરથી તેના અપાર પ્રેમ અને હાપણના
પણ દર્શન થાય છે.

મરનાર જ્યારે કામલોકમાં આવી પોતાની લાગણીઓનું ફળ ભોગવે
છે ત્યારે તે લાગણી-શરીર અથવા કામરૂપ" ધારણ કરે છે, અને આપણે
જે સાત શરીરો કે તરવો વર્ણુઓં છે તેમાંનું કામરૂપ તે ચોથું છે કામ-
લોકમાં મરનારના ખાકી રહેલાં ત્રણ તરવો (અમર ત્રજડી) ગ્રીણ રહેવા
પામે છે. જો એણે ઉત્કૃષ્ટ વિચારો કર્યા હશે તો આગળ જતા એ આ ત્રણ
તરવોમાં જરૂર કાર્ય કરશે પણ હાલ તુરત તે કામલોકમાં છે ત્યાંસુધી એ
ત્રણ અમર તરવો તેને આનંદ આપી શકે એમ નથી હાલ મરનાર કામરૂપ
અથવા લાગણી-શરીરમાં રહેતો હોવાથી તે આ ધરતી તરફના ખેંચાણને વચ્ચે
રહી શકે છે, અને સમાવહાનાં મિત્રો વિગેરેની લાગણીઓ અને ઇચ્છાઓ
તેને અમર કરી શકે છે માટે મરનારના હિતાર્થોઓની ફગજ છે કે તેને
માટે યાતિ અને પ્રેમના વિચારો મોકલવા અને આ દુનિયા પ્રત્યેનું ખેંચાણ
ઓછું થઈ રહ્યું તરફ તેની પ્રગતિ થાય એવી પ્રાર્થના કરવી જો મરનારની
દુન્યવી ઇચ્છાઓ કામલોકમાં ખડુ જોરદાર રહેવા પામી હોય તો તે કાષ્ઠ
મિદિયમ દ્વારા તૃપ્તિ મેળવવા પ્રયત્નો કરશે, પણ આ રીતે આ દુનિયા
સાથે તેનો સંબંધ ચાલુ થવાથી તેને સ્વર્ગમાં જતા દીવ થશે માટે કામ-
લોકમાં જોટલી ઇચ્છાઓ ઓછી, જોટલું આ ધરતી સાથેનું વળગણ કમતી
તેટલો સ્વર્ગે મચવાનો અવકાશ વધારે

આ તમકકે આત્મલાતના પરિણામોનો વિચાર કરીએ સૂક્ષ્મ શરીરમાં
આપણી શક્તિઓનો મહુ વિકાસ થાય ■ તે ઉપરથી એવું અનુમાન
નીકળતું નથી કે આપણે આપણા હાથે જ આપણી હયાતીનો અત આણવો
સોની જીવનદારી તે માલિકના હાથમાં જ છે અને અત્યંત ગભીર કારણે

સિવાય અવિચારીપણે તે આપણે દાંધે જ કાપી નાખવાથી પ્રત્યુના ગુનેગાર બનવા ઉપરાંત આપણે આપણી પીડા ટાળતા નથી પણ તે વધારી દઈએ છીએ. અમુક કાર્યો કરવા અને અમુક અનુભવો મેળવવા આપણને આ જીવન પ્રાપ્ત થયું છે, અને જે અહીં ચીખવાનું છે તે આ જીવન મિત્રાચ બીજા કાર્ય ચીખી સહાય એમ નથી. માટે કુદરતે નોંધેલી પડી આવે ત્યાં સુધી આપણે આપણી જ દત્ત્યા કરવાથી બાક રહેવું જોઈએ. માણસ મરણ પામે છે ત્યારે તેના મનને એવો હોભ લાગે છે કે કેટલાક દિવસો સુધી તે બેખબર જેવો અર્ધજાનની સ્થિતિમાં રહે છે; પરંતુ જોઈએ આત્મદત્ત્યાથી પોતાના જીવનનો અંત આપ્યો હતો તેઓને એટલો સખત આઘાત લાગશે કે અકલિપ્યો કે મદિનાઓ સુધી પણ તેઓનું જાન ખુલ્લું થવા પામશે નહિ. આશા-ઉમેશથી ભરપૂર એક માણસનો અંત જો આત્મધાતથી આવે તો તે કામલોકમાં જઈ અત્યંત અચાંત રહેશે, અને લગભગ તક મળતાં તે મિત્રિયોના સમાગમમાં આવી દુનિયા'સાથે સંજલ સંલગ્ન આગુર રહેશે. ખૂન થયેલાઓ અને અકરમાતથી મરણ પામેલા કમનસીબ માણસોની એ જ દશા હોય છે. એ સૌને જેટલાં વર્ષ તેઓને આ દુનિયામાં કાઢવાનું નિર્માણ હતું તેટલો જ સમય વધારે કામલોકમાં રહેવું પડશે. આમરને ખાતર અને નામોશીથી ખચવા સારુ માણસ કાઈવેળા આત્મધાત કરે છે; પણ કામલોકમાં અહીં હતી તેથી વધુ બેકારી, અચાંત અને આકુળઆકુળતા તે અનુભવશે. ખરું જોના તો આત્મધાત કરનાર માણસને કામલોકમાં પૂરે-પૂરો મરેલો ગણવામાં આવતો નથી. તેનું લાગણી-ચરીર અથવા કામરૂપ જોઈએ તે કરતાં વધુ સચેત થઈ જાય છે, અને તે પ્રમાણમાં તેને નજીવી લાગણીઓથી પણ પીડા ખમવી પડે છે. કુદરતી મોત વખતે તો માણસને ખીજી દુનિયામાં જવા સારુ કાષ્ટક તૈયારી કરવાનો સમય થઈ જતો હતો એ છે, અથવા તો પોતાના મન અને સંકલ્પસક્રિયથી તે લાગણીઓ ઉપર કાબૂ પણ મેળવે છે; પણ આત્મધાતથી તેમ ન થઈ શકવાને લીધે કામલોકમાં તેની લાગણીઓ જલ્દી તોફાન રહેવા પામે છે અને તેને માનસિક દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે દુખથી છટકારો થશે એવી આશામાં આત્મધાત કરવો તે ભૂલ છે.

નકારાં કાર્યોનાં ફળ આ દુનિયામાં ભોગવવાં ન પડે માટે જીવનનો અંત આણવો એ મૂર્ખાઈ કહેવાય કેમકે અહીં નહિ તો કાઈ બીજા જીવનમાં કે બીજા જન્મે પણ એ ફળ ભોગવ્યા વિના છટકો જ નથી. માટે આત્મધાતથી અનિષ્ટનું નિવારણ થતું નથી, પણ એ અનિષ્ટ આપણને કાષ્ટક

મોર્કુ પણ વધારે તીક્ષ્ણરૂપે આવી મળે છે અલગત આત્મધાત કરવાનો હેતુ પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે એક ઓ કોઈ જૂઠાને હાથે પોતાના શીયળનો ભગ ન થાય તેટલા સારુ ન છૂટકે આત્મધાત કરે, અથવા પિતા પોતાના પુત્રને જમ્યાવવા સીધો મોતના જડખામાં જાણીએ છીએ ધસે તો તેમને હેતુપૂર્વક આત્મધાત કરનારની કક્ષામાં મૂકવામાં આવતાં નથી કોઈ દુઃખથી દીવાનો મની ધડીભરની ઘેવજામાં પિસ્તોલ ફેંકી પોતાના જીવનનો અંત આણે તેની પણ ચાત મને જાણી એમને આત્મધાત કરનાર જેવી જૂરી હાલત થતી નથી જેમ કેદખાનામાંથી નામો છૂટનાર બદીવાન સરકારનો કાપડો તોડે છે, તેમ ધણાખરા કાખલાઓમાં આત્મધાત કરનાર માણસ ખુદાના ફરમાનનો ભગ કરે છે, અને જેમ કેદી ફરી પકડાઈ વધુ સજા મેળવે છે તેમ આત્મધાત કરનાર ઈશ્વરી યોજનાની બહાર નીકળી શકતો નથી, પણ કામલોકમાં તે વધુ અચાંતિ અને એકરારી ભોગવે છે. માણસ પ્રભુ સામે બળવો કરે તે કરતાં તે માલિકની આજ્ઞાને સંપૂર્ણ ધૈર્ય અને શ્રદ્ધાથી માથે ચડાવે એ જ ઇચ્છ છે

કામલોકમાં રહેવાનો સમય આપણે આ ધરતી ઉપર કેટલા પ્રમાણમાં ખૂબ વિચારો કે જુરસાઓ સેબા હશે તે ઉપર આધાર રાખે છે એક સત પુરુષ અલગત થોડો જ સમય ત્યાં રહી શકે કામલોકમાં જેટલું રહી શકાય તેના કરતાં રત્નમાળો વાસ થણે લાભો થશે આપણને ધણી વાર સમજાવવામાં આવે છે કે જે માણસનાં પાપ વધારે તે નરકમાં જશે, જેના પુણ્ય વધુ તે સ્વર્ગે જશે અને પાપપુણ્ય બંને સંગ્રામ તે હમેસ્તગાન (Purgatory) માં પડી પચાત્તાપ કરી પાછો સ્વર્ગમાં દાખલ થશે પણ એમ જો હોય તો એક જાણસે ૪૯ દહા પુણ્ય કરેલું હોવા છતાં ૫૧ દહા પાપ કર્યું હોવાથી તે નરકમાં જ સળડે અને એનું લગભગ અડધાઅડધ પુણ્યશાળી જીવન મથુત્રીમાં ન લેવાય એ કદાચ રીતનો ન્યાય ? ચિયોસોફો પ્રમાણે, આપણે જોયું તેમ, નરક તો છે જ નહિ પણ માત્ર કામલોક (Purgatory) અને સ્વર્ગ છે, અને તે બન્ને જીવનમાં આપણા દરેક દરેક વિચાર, લાનણી કે કાર્ય માટે આપણને પૂરતો માઠો કે સારો બદલો ભોગવવો પડે છે, અને ખુદાઈ ઇન્માફ સાથે ચિયોસોફોનું આ શિક્ષણ વધુ બધેસતું છે એમ સૌ કોઈ કબૂલમે આ જગતમાં કોઈને સેવાધર્મમાં જ સુખ સાપડે છે, કોઈને અભ્યાસમાં જ આનંદ મળે છે કોઈને ધનપ્રાપ્તિમાં કોઈને વિધવાસનામાં કોઈને યરાળખાજીમાં જ મોજ મળે છે જ્યારે આ રીતે સૌ કોઈની અભિરુચિ જુદી જુદી હોય ત્યારે સૌને માટે એક જ પ્રકારના નરકથી પૂરતી પીડા

કેમ માય અને એક જ જાતના સ્વર્ગથી પૂરતી ખુશાલી પણ કેમ હાંસલ થઈ શકે ? વળી માણસ એક જ પ્રકારની પીડાથી ટેવાઈ જઈ વખત જતા નરકની પાતનાઓને પણ ત્રાસરૂપ માનતો જન્મ થયો, અને લાંબે કાળે એકના એક આનંદથી એને સ્વર્ગમાં પણ કંટાળો લાગ્યો. પરંતુ ધિયોસોરીએ સમજાવ્યું ■ તેમ દરેક માણસ પોતપોતાનો જ કામલોક અને સ્વર્ગ ભોગવે છે; દરેકને માટે એ ભુવન જુદું છે—સૌને માટે એક નથી, અને દરેક વ્યક્તિ પોતાની જ ખૂરી લાગણીઓને અનુસરતું પ્રમાણસર દુઃખ કામલોકમાં અનુભવે છે, અને પોતાના જ નેક વિચારોને લગતો પ્રમાણસર આનંદ સ્વર્ગમાં ભોગવે છે.

૫. કામલોકની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ

આપણે જોઈએ કે એક નેક માણસને પણ તેને પોષેલી થોડીક ખૂરી લાગણીઓ માટે થોડાક સમય કામલોકમાં જવું પડે છે, પણ કામલોકમાં આવા પુણ્યદાળી આત્માઓ પણ આવવાથી તે મર્ત્ય દુઃખનું જ નહિ પણ ઉપયોગી કાર્યો દ્વારા સંતોષ મેળવવાનું પણ કામ થઈ પડે છે જેમને સેવાનો શોખ છે તેઓ કામલોકમાં ખીજી વ્યક્તિઓની સેવા અથવા યોગ્ય રાહચરી કરી શકશે, જેઓ વિદ્વાન હશે તેઓને આ દુનિયામાં દેખાય છે તે કરતા વધુ નગ્ન સત્યો સાધી શકશે, જેઓ કલારસિક છે તેઓ ઉચ્ચ પ્રમાણના સૌન્દર્યના દર્શન કરી શકશે. ત્યારે દુઃખમાં આપણે ધરતી ઉપર જીવતા હોઈએ તે કરતા વધુ મરનારો જીવત છે, કેમકે આપણા કરતા એઓની શક્તિઓનો વિકાસ ખૂબ વધારે થાય છે. આ દુનિયામાં આપણા વિચાર અદ્યત્ન રહેવા પામે છે જ્યારે ધિયોસોરી પ્રમાણે ખીજી દુનિયામાં દરેક વિચાર તેના ગંગ અને આકૃતિ સાથે દૃશ્યમાન થાય છે. વળી આ દુનિયામાં આપણને ચાલુ આરામની જરૂર પડે છે ત્યારે ખીજી દુનિયામાં સ્થૂળ શરીરના અભાવે થાક લાગતો જ ન હોવાથી સંસ્કારી આત્માઓ સેવા, સત્યશોધન, સૌન્દર્યપ્રાપ્તિ વગેરે દિશાઓમાં પોતાની શક્તિઓ સતત રોડી શકે છે.

પણ સામટી રીતે જોતા કામલોકમાં ખૂરાઈની માનસિક પીડા થતી હોવાથી દુઃખના દર્શન વધુ થાય છે કેટલાકને પૈસાટકામાં, કાષ્ટને લોભ-લાલચમાં, કાષ્ટને ગોદમાયામાં, કાષ્ટને પુત્ર કે પત્ની વગેરેમાં ખેંચાણો રહી જાય છે, અને ક્યારે ધરતી સાથે કોઈ મિડિયમ વગેરે-દ્વારા સબધ સ્થાપ્ય તેની તેઓ રાહ જુએ છે. પાપમાં ફસી મરણ પામેલી આ પોતાના કુસાવનારને આ દુનિયામાં એક ઘડી પણ જખીને બેસવા દેતી નથી, પણ તેના સ્વપ્નમાં આવી શા જૂલ તરીકે ત્રાસ પમાડી તેને પરેશાન બનાવી

મૂકે છે તે માણસને આ ઘટિત સજ્જ થતી હશે, જો કે આ પ્રકારની વેરની વસુલાત કરતા તે કમનસીમ સ્ત્રી પોતે પણ દુનિયાના વળગણુમા લપટાય છે અને સ્વર્ગ તરફની એની પ્રગતિમા ઢોલ યાય છે કુદરતનો નિયમ એવો છે કે એક દુષ્ટતા કર્યા પછી કરનાર ફરીફરીને તેના મનમા તે ક્રિયા બજાવ્યા જ કરે છે, અને દરેક વખતે તેને વધુ ને વધુ સતાપ અને બચ ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ કારણસર એક ખૂની સરકાગથી સજ્જ પામે તે પહેલા પોતાના અત કરણથી સજ્જ પામી ચૂકે છે, એટલું જ નહિ પણ ખૂન થયેલા અપસના આકારથી તે બીજી દુનિયામા પણ ત્રામ પામે છે ત્રીક દંતકથામા જોને Eumenides અને રોમન દંતકથામા જોને Furies કહે છે તે વેરની ત્રણ દેવીઓ છે, તેઓના માથામા સર્પો લપટાયા છે અને તેઓની આંખોમાંથી લોહી ઝરે છે તેઓ નરકમાંથી જિંદી આવી પાપી માણસની આંખમાળુ બમી તેને એક ઘડીનો પણ આરામ આપતી નથી. આ દેવીઓ તે કોઈ જ નહિ પણ તે પાપીના અતરના પશ્ચાત્તાપના અથવા તેના જ બૂઝા વિચારો અને લાગણીઓનાં મૂર્તસ્વરૂપો છે અને તે ખૂરા વિચારો શાત પડે ત્યાંસુધી આ કે બીજી દુનિયામા તે માણસનો પીછા છોડતા નથી.

બિશપ લેડમીટર જણાવે છે કે એક ધરમા એક વાર કોઈ મોટા પક્ષીનું બૂત ભમતું હતું તે પક્ષી બીજાઓને હેરાન કરતું પણ કોઈ એને મારી શકતું નહિ તે પક્ષી કોઈ મરનાગની અતુષ્ટ વાસનાનું મૂર્ત સ્વરૂપ હતી, અને તેની છઠ્ઠા ખૂરી ન પડવાથી તે હજી ધરતી ઉપર ભરમા કરતું હતું, એમ માની શકાય કેટલીક વખત મૂર્તસ્વરૂપ વિના માત્ર અવાજો સંભળાય છે : દાખલા તરીકે લગાઈમાં જખમી ચર્ચ મરણ પામેલાઓની મીસો લાખા કાળ સુધી સુદક્ષેત્રમા સંભળાયા કરે છે, જે ઉપરથી તે મરનારોને બીજી દુનિયામાં શાંતિ ન હશે એવું અનુમાન નીકળી શકે જેમ એક આમેરિકાની રેકોર્ડ માનારનો સ્વર ઝોલી માનારના મરણ પછી પણ તે સંભળાતી શકે છે, તેમ જુ ખ, ક્રોધ, રોષ, ધિક્કાર વગેરે લાગણીઓના સ્વર કુદરતમાં નોંધાઈ જાય છે, અને કોઈક સમયે લોકોને કાને પડે તેમને ગાફેલ બનાવે છે જે માણસે પોતાનો હયાતોમાં બીજાઓને જુ ખ દીધું હતું તેને જીવતાજીવત જુ ખીઓના રોષ અને ધિક્કારનાં અદાલનોથી ત્રાસ થશે અને તેની બાજી બગડશે, અને મરવા પછી એ જુ ખના વિચારો રમ અને આકૃતિ ધરી બીજી દુનિયામા પણ તેને હેરાન કરશે.

તુલસી દાસ મરીન કા કબી ન ખાલી ગય,
મુએ હોરકે ચામસે લોહા ભરમ હા જાય .

તેમ આ કે પેલી દુનિયામાં ગરીબની કકળતી આંતરડીની હાથ અસર ઉપજાવ્યા વિના રહેતી નથી. તેથી બિલકુલ જોણે બધીમલાઈનો જ સર્વત્ર સુવાસ ફેલાયો. હશે તે મરણ પછી કામલોકમાં પણ આભારી હૃદયોમાંથી નીકળતા પ્રેમાળ વિચારોથી આનંદ પામશે.

અતેક આકર્ષણોમાંથી કનક અને કામિનોના મોહપાશ સીધા ખળવાન છે. પૈસાની લગનો મરણ પછી પણ ચાલુ રહે છે અને મરનાર તેના માલ-ખજાના તરફ ખેંચાઈ આવે છે કે રખે કોઈ પારકા માણસના હવાલામાં તે ચાલી જાય. મરણ પામેલા શ્રીમત પણ લોકો માણસ માટે કહેવાય છે કે તે “સાપ ઘડને ધન ઉપર બેઠો છે”—તેનું તાત્પર્ય આપણે હવે સમજી શકીએ છીએ. જો માણસમાં લગાવેલ શાંતિ અને ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા હોય તો કામલોકમાં રહેવાનો તેનો મમય કાર્ષક આગમથી પસાર થાય. પ્રભુ એક જૂઠાને આ દુનિયામાં સુખી કરે છે તેને બદલે તેને કપારે સજા કરશે એવો ચાલુ વિચાર ક્યાં કરવા નિર્થક છે, અને ઈશ્વરની અચલ ન્યાયવૃત્તિમાં આપણી શંકા દૂર થાય છે. એક નિર્દોષ માણસનું જીવન એ અદિત ક્યું હોય તો તે નિર્દોષ માણસ વિચાર કરશે—‘જુલના દરનારમાં અમે મને હાજર યર્ધશુ; તું મારી ફરિયાદ રજૂ કરીશ અને ત્યાં અમારા આખરી ઇન્સાફ થશે.’ આ વિચારમાં પણ જૂલ થાય છે એમ મનને કે અદિત કરનાર માણસ મરણ પામ્યો, અને તેના પચાસ વર્ષ બાદ તે નિર્દોષ માણસની લાંબી જીવનયાત્રા પૂરી થઈ. શું તે મુદત દરમિયાન પહેલા મરનાર પૈસા કુદત માણસને તપાસ વિના પ્રભુએ કાચી જોલમાં પૂરી રાખ્યો હશે કે ખીજે માણસ ફરિયાદ કરતો આવે ને પછી જ સુનાવણી શરૂ કરે ? તે કુદત માણસે અનેક પાપો કર્યા હોય, માટે તેના અનેક ફરિયાદીઓ મરીને આવે ત્યાંસુધી શું મીનોઈ તપાસ મુલતવી રહેતી હશે ? ઈશ્વરના ન્યાયમંદિરમાં આવી ધટના હોતી નથી, અને એક માણસ મરણ પામવા પછી તરત જ માર્ગ કાર્યોની માનસિક ચાલનાઓ તે કામલોકમાં ભોગવાની શરૂ કરે છે, અને ખીજે માણસ મરણ પામી કામલોકમાં આવે તેટલામાં તો તે પહેલાં મરનારની કેટલીક પ્રતિ પણ યર્ધ મળેલી હોય છે. માટે કોઈને હાથે આપણે અકલ્યાણ થયું હોય તોપણ વેરભાવની લેશમાન જરૂર નથી; કોઈ વહેણ મોડું મરી ગયું હોય તેની પણ ચિંતા નથી; મળતા કાર્યો ઈશ્વરને ચોપડે નોંધાયા છે, અને ફરિયાદી અને સાક્ષીઓ હાજર હોય ના નહિ તો પણ ચોખ્ખ સમયે કુદ માણસને તેની મનોવેદના દ્વારા પૂરતી શિક્ષા થવા વિના રહેતી નથી.

પ્રેમમાં મળેલો નિષ્ફળતાને પરિણામે ચડેલા અપાર ક્રોધ અને વેર-ભાવથી આ અને પેલી દુનિયામાં કેટલીક ભયંકર ખરાબી થાય છે તે નિશ્ચય લેડબ્લીટરે નોંધેલા એક બનાવ ઉપરથી આપણે સમજી શકીશું. એકવાર એક એવું ખજર હતું કે જે પકડવાથી પકડનારને કાઠ ઓતે તે બોકી દેવાનું મન થઈ આવતું. આનો ખુલાસો કાઢતે સમજતો નહિ, પણ એક વાર ગ્રુપ્ત શક્તિઓ ધરાવતો એક માણસ ત્યાં આવી ચડ્યો. ગૂઢ વિદ્યામાં આગળ વધેલા આવા માણસો આપણા લાગણી-શરીરો પણ જોઈ શકે છે, અને તેથી તે માણસે જેવું ખજર પકડ્યું કે તેણે એક પકાણુંનું સૂક્ષ્મ શરીર પોતાને ખૂન કરવા ઉત્તેજિતુ જોયું. પછી તપાસ કરતા જણાયું કે આ ખજરનો માલિક એક પકાણું હતો, અને આ જ ખજર વડે પોતાની બેરૂઝા ઓરત અને તેના ચારને ઠાર કરી જે સ્ત્રીઓ હાથ આવે તેમને તે વડે કતલ કરવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી ઉંચટે તે પકાણું પોતે પણ એક ખૂની કુમલાનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો. પરંતુ આટલું છતાં બીજી દુનિયામાં પણ પકાણુંના ક્રોધ અને વેરભાવ-શાત પડ્યા નહિ હવે તેના સૂક્ષ્મ શરીરે ખજરનો કમળે લીધો અને જેના હાથમાં તે જાય તેને તે ખૂન કરવા પ્રેરતું આખરે તે ખજરને તોડી ટુકડા કરી દાઢી દેવામાં આવ્યું આ દાખલા ઉપરથી ક્રોધ અને વેરથી બીજી દુનિયામાં મરનારની કેવી ભયંકર અવગતિ થાય છે અને તેના પરિણામે બીજાઓને કેવા ભોગવના પડે છે તે સ્પષ્ટ થાય છે.

જે મરનારો અત્યંત ક્રૂર, લપટી કે અધમ હોય તેઓ બીજાઓ મારફત પણ પોતાની વૃત્તિઓ સતોષી શકે છે. દારૂડિયાથી મરણ પછી દારૂ તો ન પિવાય પણ તે બીજાને દારૂ પીવા ઉશ્કેરી શકે અને તે દારૂ થોડીક તૃપ્તિ પોતે પણ મેળવી લે છે. એના મરનારો જીવતાઓ પાસે નીચમાં નીચ પાપો કરાવતાં અચકાતા નથી એવા અધમ મરનારાઓના ટોળે ટોળા કસાઈખાના, ફૂટણખાના, ચરાખખાના ચાતો એવી કોઈ જગ્યા કે જ્યાં હલકી મનોવૃત્તિઓ કે વાસનાઓ પોષાતી હોય ત્યાં ભમ્યા જ કરે છે, અને બીજાઓને નીચ કામ કરવાનું ઉત્તેજન આપ્યા જ કરે છે. આવા મરનારાઓને આપણે પિચાઓ કહી શકીએ અને અંગ્રેજીમાં તેમને Incubus કહે છે. આવા પાપી કર્મો બીજી દુનિયામાંથી પણ કરાવી તેઓ કામલોકમાં પોતાનું સુકામ અત્યંત લગાવે છે, કેમકે આ સદાજી નહારી લાગણીઓ સંપૂર્ણપણે ખપી જાય નહિ ત્યાંસુધી કામલોકમાંથી રહ્યે જવાનું નથી.

માણસનું ચારિત્ર એકદમ બદલાઈ જતું નથી અને મોત પછી પણ મા એકદમ ફેર પાતો નથી. જે જૂઠા હતા તે કેટલા સમય સુધી જૂઠા જ હે છે : જેઓને હાસ્ય યસ્કરીને શોખ હોય તેઓ કામલોકમાંથી પણ ક મળતા આવુ તોફાન કરવા કે કરાવવા ચૂકતા નથી, ‘આદત મન્ય મૂએ’ મેમ આપણે કહીએ છીએ, પણ ચિંતોસોફોની નજરે મર્વા પછી પણ ‘કાંઈ અને અટક્યાગીની આદત જતી લાગતી નથી આ કારખૂસાર પ્રેતા-લાહન મંડળની એક વેળાએ તેમાં ભાગ લેનારાને કેટલીક વખતે યજ્ઞકાંડાની યસાદી ચાખવી પડે છે, કેટલીક વેળાએ ત્યાં પથરા પડે છે, યા ખારીના ત્રય ફૂટે છે, ખાલા રકામી બિચકાઈને ભોગે અફળાય છે અને મિથુનતીઓ દત્ત કરવા મડી જાય છે ! મિથુન લેડમીટરે એક મનાવ નોખ્યો છે કે દેનાવાહન મંડળની એક એક વેળાએ એકાએક એક ગળનર દાથી ચોરકા-સા ધસી આવ્યો, તેથી અત્પત્તા ભા પામી સા બહાર નાસી મર્વા. પણ દિવામાં કોઈ પ્રેત તરફથી અટકાસનો અવાજ સંભળાયો ત્યારે સાને ખ્યાલ આવ્યો કે દાથી તો કોઈ મરતીબોર પ્રેત ઉપજવેલું માયાળી રૂપ હતું ! આવી રીતે ભગદેવ કરી યા ખોળને ત્રાસ પમાડી કેટલાક મરનારો પોતાની પામગી હાસ્યવૃત્તિ યા ટીખગીપણાને મનોષે છે

આપણે જેમ મરી જતા આપણું સ્થૂળ શરીર આ ખાડી ભૂવન ઉપર ઊડી જઈએ છીએ તેમ જ્યારે એક મરનાર કામલોકમાં પોતાની ખૂરી હાગણીઓ ખપાવી નિર્મળ બની સ્વર્ગે જાય છે ત્યારે પોતાનું લાગણી-શરીર અથવા કામરૂપનું ખોખું (Shell) પડવાડે મૂકેલું જાય છે, અને આપણા સ્થૂળ શરીરના અણુઓ જેમ છૂટા પડી જાય છે તેમ તે કામરૂપના અણુઓ પણ ધીમે ધીમે છૂટા પડે છે જે મરનારે સારું જીવન ગાળ્યું હશે તો આ કામરૂપના ખોખામાં ઝાઝું ચેતન રહેના પામશે નહિ અને એ વહેલું નાથ પામશે, નહિતો તેના અણુઓનું ત્રિસજ્જન થતા વિલબ થશે. આ ખોખાની આકૃતિ, રંગરૂપ અને કેટલાક લક્ષણો પણ જરામર મરનારના જેવા જ હોય છે શરીરના એક ભાગને ત્વે આપણે રોજ એક અમુક ગતિ આપીએ તો પછી આપણું મન કે મરજી ન હોય તોપણ તે અવયવ પોતાની મેળે તેજ દિલચાલ કરશે. તેમ કામરૂપ અમુક કાર્ય કરતું હતું, પણ જ્યારે મરનાર તે ઊડી આગળ ચાલી ગયો ત્યારે તે કામરૂપનું ખોખું, પણ એની એ જ ક્રિયા થોડાક વખત સુધી ચાલુ રાખશે પ્રેતાવાહન મંડળની એકમાં ભાગ લેનારાઓ કેટલીક વાર આ ખોખું જોઈને હેતરાય છે કે મરનાર પોતે જ તેમની સાથે સંદેશા ચલાવવા આવ્યો છે, જ્યારે વસ્તુતઃ

તે મરનાર તો સ્વર્ગે પણ પહોંચ્યો હશે અને તેનું “અમર ત્રગડી” રહિત અને માત્ર ઊતરતા યુજો ધરાવતું એક જોખુ જ તેમની આગળ આવ્યું હોય છે. માટે પ્રેતાવાહન વિદ્યાગા ઠગાવાના પ્રસંગો વારંવાર આવે છે, અને મરનાર ખુદ આવેલો દેખાવા છતાં તે મરનારનું ખાલી જોખું જ હોય તો તેના સદેશમાં ઝાઝો અર્થ કે સાર હોઈ શકે નહિ, કારણ કે તે જોખામાં નથી બુદ્ધિ, અંતઃકરણ કે આત્મા, નથી તેનામાં હોશિયારી કે કશી મૌલિકતા, પરંતુ તે વંત્રવત્ અમુક ટેવ પડી ગઈ હોવાથી અમુક ક્રિયા કરે જાય છે. એક બીજો ભય એ રહે છે કે મેમો વિદ્યાના જાણકારોના સંપાદામાં જો આ જોખું આવી ગયું તો આકૃતકારક પરિણામો નીપજવાનો સંભવ રહે છે, કેમકે તે જોખુ બિલકુલ બુદ્ધિ વિનાનું હોવાથી તે બધા ખૂરા વચ્ચેનો વિવેક સમજતું નથી, અને જો મક્ષિત આદોલનો તેના તરફ ફેરવાઈ આવે તો ય ની પેઠે તેનો તેવો જ મક્ષિત ઉત્તર આપે છે.

તે ઉપરાંત કુદરતમાં કેટલાક અર્ધજાનવાળાં બળો છે જેઓને થિયોસોફીમાં Elementals અથવા યક્ષો કહેવામાં આવે છે તેઓ હવા, અગ્નિ અને ધરતીમાં રહે છે, તેઓને આપણે જીન, પરી, વહેંતિયા વગેરે કહીએ છીએ, અને યુરોપમાં તેઓને elves, gnomes, sylphs, salamanders, fauns, satyrs, undines વગેરે નામેથી ઓળખવામાં આવે છે આ પ્રકૃતિના બળો સ્વભાવે ડીપ્પળી અને તોફાની હોય છે અને કેટલીક વેળાએ કોઈ જોખાના સમાગમમાં આવી જવાથી તેઓ તે જોખામાં પ્રવેશ કરી તેને ધડીબર જીવત બનાવે છે, અને જે મરનારનું તે જોખું હોય તેના નામ કામ વગેરે પોતે ધારણ કરી મિદ્ધિયમેને અને પ્રેતાવાહન મક્ષણના સર્વ સભ્યોને કહે છે. આ ખાકી જીવનમાં દગાબાજી મણે ઓછી હોય તેમ મરણ પછી ચુદ્ધ જીવનોમાંથી પણ ઉતરાવાના ચાલુ પ્રસંગો ઊભા થાય છે, અને તે માટે મનુષ્યસ્વભાવમાં પડી ગયેલા દુર્ગુણોનો જ આપણે આભાર માનવો જોઈએ.

આ પ્રસંગે મરનારો આપણને મદદ કરી શકે કે કેમ તે પ્રથમ તપાસીએ આપણે માનીએ છીએ કે મરનારા આપણાથી દૂર દૂર કોઈ પ્રદેશમાં ચાલી ગયા હશે, પણ તેમ નથી. તેઓ આપણી તદ્દન નજીક છે, આપણી મુશ્કેલીઓ તેઓ સમજે છે, અને જની શકે તો આપણને મદદ કરવા તેઓ તત્પર છે. અલગત જોજી દુનિયામાં ધીમી પ્રગતિ તો ચાલુ છે જ. અને તેથી દરેક ધડીએ તેઓ આપણાથી વધુ દૂર જાય છે, પણ કેટલાંક

વર્ષો સુધી તેઓ આપણને સહાય કરી ચકે એટલાં આપણી નુકસાન
 હોય છે. જેમ મરનાર નેક હોય છે તેમ તેની પ્રગતિ વધુ ઝડપી હોય છે.
 મરનારાં પાસે આપણા મનમાં આવે તે વિગત જાણી લેવી ઉચિત નથી,
 અને બિશપ લેડબીટરે કહ્યું છે તેમ મરનારાં કાંઈ જાનની જાતની પૂરી
 પાડનારું કંઈ પોલીસનું મંડળ નથી કે ખાફી જીવન ઉપરના નવરા નકામા-
 ઓની જિજ્ઞાસા પૂરી પાડવા કરે. પણ આપણી ખરી મુશ્કેલીમાંવી મરનારાં
 જે સાહે તો આપણને ઉમારી ચકે, બધનું નિવારણ કરી ચકે અથવા
 આજરૂની રથા પણ કરી ચકે છે. તેઓ સ્વપ્નદારા, અથવા એક મજબૂત
 વિચાર મોકલાવી, અથવા મિલિયમો મારફતે બેદી લખાણો કરી, ટેમલ ઉપર
 બેદી ઠોકાઓ મારી અથવા xPlanchette અને Ouija board નામના
 તખતાઓની મદદથી જીવતાઓ ઉપર પ્રદેશ મોકલાવી ચકે છે. કાંઈ
 માણસના જનમાલ કે આમરનો વિના વાકે વાસ થવાનો મત્રવ હોય ત્યાં
 તે એકદમ જેમી રીતે બચી જાય છે અને તે પોતે પણ પોતાના બચાવ
 માટે આશ્ચર્ય પામે છે ત્યારે કહેવાય છે કે—“એ તો એનાં વડીલોનાં
 પુણ્ય આડે આવ્યા તેથી એ મચી ગયે.” મરનારાં શી રીતે આપણને
 બચાવી લે છે તે જાણવા પછી આપણે આ કહેવતનું તાત્પર્ય સમજી શકીશું.

મરનાર જીવતાની કેટલી લગોલગ રહી ચકે છે અને જીવતાનું તે

પ્રતેષાવાદન મડળમાં એક નાના મેજ આસપાસ થોડા માણસો બેસી તેની
 ઉપર પોતાના આનજા મૂકે તો મેજ ખીમિથી એની મેજે હાલવા માટે જ અને ઠોકા
 સહાય છે. તે પહેલાં આપણે તારખાતામાં ચાલ્યું છે તેમ અમુક નિશાનીઓને અર્થ
 પામવાનું ધોરણ નક્કી કરી રાખવું જોઈએ—દાખલા તરીકે એક ઠોકા એટલે A, બે
 ઠોકા એટલે B, વગેરે ; એની રીતે ઠોકાઓ દ્વારા શબ્દો અને વાક્યો પણ, ધીરજ
 હોય તો, સમજી શકાય છે. કેટલીક વેળા એ સ્ટેટની વચ્ચે અથવા એક સ્વેડ
 અને મેજની વચ્ચે મરનારના સૂક્ષ્મ શરીર મારફતે આપોઆપ લેખ લખાય છે જેને
 આત્મચાલક લેખન (Automatic Writing) કહે છે. કોઈ વખતે પ્લેનચેટ નામનો
 એક નાનો તખતો અને તેની સાથે બેઝેલી એક પેન્સિલ લેવામાં આવે છે; તે
 તખતા ઉપર આગળા મૂકવામાં આવે છે, એટલે પેન્સિલ આપોઆપ ચાલવા માટે
 છે અને કાગળ ઉપર બેદી લેખ લખાય છે. કેટલાક લોકો “વીન” (Ouija) નામનો
 એક તખતો લે છે જેની ઉપર જાતખડીના અક્ષરો લખેલા હોય છે અને ઘૂંટી ફરી
 ચકે એવા એક કાટો પણ તેમાં જડી લીધેલો હોય છે. તે કાટા અને અક્ષરોની
 મદદથી શબ્દો અને વાક્યો રચી શકાય છે. આવી અને બીજી અનેક રીતે મરનારા
 જીવતાઓને સંદેશ કહેવડાવી તેમને મદદ કરી ચકે છે અને પોતાની મોત પછીની
 હસ્તીની પણ પુસ્તકારી આવે છે.

કેટલે દરજ્જે રક્ષણ કરી શકે છે તેના અનેક દાખલાઓ મળી શકે, પણ કરાચીના ચિવાસોફિસ્ટ અને લોકપ્રિય સેવાભાવી સન્નમન મિ. જમશેદ એન. આર. મહેતાને પોતાના સ્વર્ગસ્થ માતૃશ્રી ગુલબાર્થ તરફના જે તથા અનુભવો થયા હતા તે જ અત્રે નોંધીશું. લુલાર્થ-ફિસેમ્પર ૧૯૩૯ ના “ ફોર્માર્ક ” નામના ધાર્મિક પારસી ચોપાનિયામા મિ. જમશેદ મહેતાએ “ મદારા અમત આધ્યાત્મિક અનુભવો ” નામનો લેખ લખ્યો છે તેમાંથી આપણે એ તથા બનાવો નોંધીશું જમશેદના માતા અત્યંત પ્રેમાળ અને પવિત્ર જીવન ગુજરનાર સાચી બાઈ હતા તેઓ કેન્સરના મહારોગથી ગુજર પામ્યા ત્યારે છેલ્લા દમે પોતાનાં સુપુત્રને કહેતા ગયા કે હું હમેશાં તારી સાથે રહી તારી દોરવણી કરીશ એક વાર જમશેદ બાફતી ગાડીમાં બેસી અર્ધજાગૃત સ્થિતિમાં બુસાફરી કરતા હતા તેટલામાં ખુલ્લો અવાજ સંભળાયો—“ બેટા જમશેદ, ફૂદી પડ. ” તે તાબેદાર પુત્રે સ્વર્ગસ્થ માતાનો સાદ ઓળખ્યો અને આખો મોંઘી ફૂદો માર્યો. જમશેદને વાગ્યું પણ ખરું, અને એમની કાગળી ખસી ગઈ હશે કે કેમ તે વિશે સૌને શકા પડી. ગાડી તો આગળ ચાલી ગઈ પણ થોડીક વારે તેનાં પૈડાં નીકળી ગયા અને અકસ્માત થવાથી ઘોડો લોહીલોહાણ થઈ ગયો. એ રીતે માતાએ વચન પાળ્યું અને મેટાનો જન બચાવ્યો.

એક વાર જમશેદ મોટર હાકતા હતા, જે કે તે વખતે તેમને મોટર હાકતા બરાબર આવડતું ન હતું ખરૂંકે ઉપરથી જિતરતા તેમણે જૂલમા મોટર હાકવાનું ચક્કર લીધું ફેરવી માર્ગ અને પૂરનેસથી મોટર દરિયા તરફ દોડી બાજુ કેમ સુધારવી તે પણ એમને માલુમ ન હતું, અને હમણાં તેમના રામ રમી જશે એવું દેખાતું તેટલામાં માથાજી માતાનો કાનમા અવાજ ગૂંજ્યો તે બાદ શું થયું તેનું જ્ઞાન જમશેદને નથી, પણ જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે મોટર બરાબર ફરી સીધે રસ્તે જતી હતી જમશેદને પૂરેપૂરી ખાતરી છે કે તેમણે તો મોટર ફેરવી જ નહોતી, બલકે ફેરવતાં આવડતું જ નહોતું તેઓ યકીનથી માને છે કે માતાએ એમને ફરી વાર બચાવ્યા.

એક ત્રીજે દાખલો પણ નોંધી લઈએ એક વાર જમશેદ એક માણસ સાથે બાગીદારી કરી અને તેને લગતા લેખિત દસ્તાવેજો પણ ક્યાં દેવોએ એ કાગળો ગૂમ થઈ ગયા તે જાણી તે બાગીદારની કાનત ખમડી અને તેણે કહ્યું કે તે બાગીદાર ન હતો પણ તેણે તો જમશેદને મોટી રકમ ધીરી હતી. જન જન તો પાલવે પણ આ તો જમશેદની અને તેમના પિતાની

પ્રજ્જત જવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. એક વાર બારે નિરાશામાં જમરોદ મોટરમાં જતા હતા અને એક જાહેર ધડિયાળ તરફ જોવા તેમણે તેમની હમેશની ટેવ પ્રમાણે પાછળ નજર કરી. તેમની અભયગ્રી વચ્ચે તેઓએ સ્વર્ગસ્થ માતાની મમતાળુ મૂર્તિ પાછળ બેઠેલી જોઈ. તેઓ બોલ્યા—
 “ જમરોદ, કામળ શોધ ” અને અદસ્ય થઈ ગયાં. જમરોદે આદિસનાં માથુસો ખાસે પુષ્કળ શોધ કરાવી પણ ફેંકડ. ખીજે દિવસે પાછાં માતા આવીને કહી ગયાં—“ જમરોદ, ધરમાં શોધ. ” ધરમાં ચાર પાંચ કલાક તેઓએ શોધ ચલાવી પણ હેવટે યાદીને નિસાસો નાખતા બેઠા. હેવટે જ્યાં કાગળો મળવાનો સંભવ જ ન હતો ત્યાં—એટલે ચોપડીઓના કપાટમાં—તેમણે તપાસ ચલાવી અને ચોપડીઓ પાછળથી તે કાગળો જરાજર મળી આવ્યાં. કાગળો મળ્યાં છે તે જાણી પેલા ભાગીદારની મરમી જીતરી મ્હા અને જમરોદની આખરે જવા પામી. આ માતૃભક્ત હમેશાં સોને કહે છે—
 “ માતાની જે સેવા કરે છે તેનો જ જન્મારો મક્કળ છે. ” આ પ્રમાણે એક કે બીજી રીતે મરનારો પોતાનાં વહાલાઓનું દિત સાચવી શકે છે અને મરણ પામેલાં હોવા છતાં જાણે જીવતાં જ હોય તેમ તેઓનું રક્ષણ કરી શકે છે. માડીને અકસ્માત થશે કે કેમ અથવા બોલાયેલા કાગળો ક્યાં મુકાઈ ગયા છે તે જાણતાં જાણી ન શકે, પણ મરેલાંની શક્તિઓ વધુ વિકાસ પામેલી હોવાથી તેઓ તે સધળું જાણી શકે છે, અને જો તેઓની ઇચ્છા હોય તો યોગ્ય માદિતી પૂરી પણ પાડી શકે છે.

મરનાર શી રીતે આપણને મદદરૂપ થઈ પડે તે આપણે જાણું. હવે આપણે મરનારાનાં લાભાર્થે શું કરી શકીએ તેનો વિચાર કરીએ. કાર્મ મરનાર પછવાડે અંતિમ ક્રિયા યોગ્ય રીતે ન થઈ શકી હોય, અથવા તેનું કરજ ફેડી ન શકાયુ હોય, અથવા વગર વાકે તેના મોત પછી તેની પ્રજ્જતને પેઠા પહોંચ્યા હોય વગેરે કારણોથી તે બીજી દુનિયામાં અશ્વાંત રહે તે સમજી શકાય એવું છે. એક હલકા ભુરસાવાળા માથુસનું ખૂન થયું હોય તો બીજી દુનિયામાંથી પણ ખૂનીનું ખૂન કરવા તે પોતાના પુત્રને ઉશ્કેરશે, અને તેમ ન થાય ત્યાંસુધી તે અશ્વાંત રહેશે. મરણ પછી મરનારની જે કાર્મ યોગ્ય ઇચ્છાઓ હોય તેને ખૂનના સુધી માન આપવાથી તે કામલોક્તમાં કાર્મિક આશ્વાસન મેળવશે કદાપત ન કરવાથી પરંતુ પવિત્ર અને પ્રેમભર્યા વિચારો તેની તરફ મોકલવાથી પણ મરનારને રાહત વળશે. રડિયો દ્વારા હજારો માર્ફલ દૂર બોલાયેલા સંબંધો આપણે સાંભળી શકીએ છીએ, તેમ આ દુનિયામાં તો શું પણ પેલી દુનિયામાં પણ આપણા ભવા

વિચારો મરનાગને પહોંચી તેને શાંતિ આપી શકશે. માટે ત્યાંસુધી મરનારને આ ખાકી ભુવન સાથે સંબંધ હોઈ શકે ત્યાંસુધી તેની તરફ તેનાં સગાં અને મિત્રોએ વહાલભર્યા વિચારો અને પ્રાર્થનાઓ પાઠવવાં એ સલાહભર્યું છે. સદ્ગુણી માણસને માટે તો ક્રિયાપ્રાર્થનાની બહુ થોડી જરૂર હોય છે, કેમકે તેણે એટલાવું બહુ કર્યું હોય છે કે લાખોનાં આભારી હૃદયોમાથી તેને માટે પ્રેમાળ વિચારો સ્વાભાવિક રીતે સ્ફુર્તા જ કરે છે, અને તે બીજી દુનિયામાં “ પ્રોડક્ટસ્ટ ” થઈ તે મરનારને આનંદ પમાડે છે.

આપણે ધારીએ છીએ કે મરનારાં આ ભુવન ઉપર કવચિત જ આવે છે, પણ તેમ નથી; તેઓનું આગમન અહીં અનેક વાર થાય છે, અને સ્વપ્નદ્વારા આપણા મનમાં ઉત્પન્ન કરેલા એક જળવાન વિચાર મારફતે તેઓ આપણું લક્ષ્ય જોયે છે, પણ આપણે આપણા કામકાજમાં મથગૂઢ હોવાથી તેમની અવગણના કરીએ છીએ. ત્યારે કોઈ રીતે તેઓ આપણું ધ્યાન ખેંચી શકતા નથી ત્યારે અસાધારણ સંજોગોમાં ન દૂટકે તેઓ મૂર્તસ્વરૂપ ધારણ કરી આ ભુવન ઉપર આવે છે, જો કે આવી રીતે આ નીચલા ભુવન સાથે સંબંધ ધરાવવાથી તેમની પોતાની પ્રગતિ રોકાય છે. માટે મરનારનો વિચાર કે સ્વપ્ન આવતા તે ખ ખેરી ન કાઢતાં તેઓ માટે પ્રેમભર્યું ચિંતન કરી તેમને શાંતિ ઇત્તરી ભોધે. મરનાગ માટે પ્રાર્થનાઓ અને ક્રિયાઓ બનતાં સુધી તેના કુટુંબીઓએ જ કરવાં ભોધે. ધર્મગુરુઓ પાસે કરાવવાથી તેઓ કુટુંબીઓ જેવા પ્રેમ અને હૃદયની લાગણી સાથે તે કરી શકે નહિ તે સમજી શકાય છે. આપણી પ્રાર્થના અને ક્રિયાઓમાં મરનાર પ્રત્યે પ્રેમ, ક્રિયાઓમાં શ્રદ્ધા અને પ્રાર્થનાઓમાં ચિંતનની એકાગ્રતાની ખાસ આવશ્યકતા છે. પ્રાર્થનામાં આપણે એટલું ઇચ્છી શકીએ કે પ્રભુ મરનારની દુઃખથી ઇચ્છાએ શાંત પાડી તેને સતત આમળ પ્રગતિ કરાવે; અથવા ધિયોસોફીનો બાપામાં કહીએ તો મરનારને કામસોકમાં માનસિક દુઃખ બનતાં સુધી ઓછું ખમવું પડે, તેના કામરૂપ અથવા લાગણી-ચરીર-માંથી તેના વહેસો દૂટકારો ચાલ અને તે સ્વર્જને પંથે સંચરે. પ્રાર્થના અને ક્રિયાઓનો મુખ્ય ફાયદો એ જ હોઈ શકે કે મરનારનું દુનિયા સાથેનું જોવાણ તે દૂર કરે છે અને મૃતોઈ જવાનમાં તેને શાંતિ આપે છે પ્રાર્થના. એ અને ક્રિયાઓ એવું માને છે કે આસુરી શક્તિઓથી મરનારને પીડા થાય નહિ, પણ જ્યેષ્ઠા દેવી શક્તિઓથી તેને રક્ષણ મળતું રહે. મરનારના પૈસામાંથી અથવા તો તેના સ્મરણાર્થે દાન, સંખ્યાવત વગેરે પુણ્યના પરાપકારી કાર્યો કરવાથી પણ મરનારને મનોવ મળે છે.

અને એક બાજતનો ખુલાસો થવો જોઈએ, અને તે એ કે મને તેટલી ક્રિયાઓ થાય તોપણ મરનાર બીજી દુનિયાની સગ્નમાંથી લેયમારું પણ છૂટનાર નથી. જોજે ને કર્યું તેણે તેનું પરિણામ ભોગવે જ છટકો. એ ઈશ્વરના નિયમનો ભંગ કરવાની મને તેટલી પવિત્ર ક્રિયા કે પ્રાર્થનાની શક્તિ નથી. આમ જ જો યર્ષ થયું હોય તો એક બજવાન પણ જૂડો તાજપાતિ લેના મરણ પછવાડે તેના રાજ્યના લાભો લોકો ક્રિયાપ્રાર્થના કરે છે તે કારણે કામલોકના ત્રાસથી અને પોતે કરેલી ખૂંડાઈનાં પરિણામથી ડટકી સહે. પણ વસ્તુતઃ પ્રભુની દૃષ્ટિએ ધનિક અને નિર્ધન સૌ સરખા જ છે, અને પ્રાર્થનાક્રિયા કરો યા ન કરો તોપણ મરનારની ભલામણ કે ખૂંડાઈ બન્નેનો અંગમ બીજી દુનિયામાં તેને પૂરેપૂરો મળશે. આપણે બીમાર પડ્યા હઈએ અને એક મિત્ર આવી પ્રેમભર્યા સખ્તોથી આપણને દિશ્મત અને ધીરજ આપે, ત્યારે માંદગીનું દુઃખ તો લગભરે ઓછું થતું નથી, પણ આપણને કાંઈક આરામ અને આશ્વાસન મળે છે; તે જ પ્રમાણે ક્રિયાપ્રાર્થનાથી મરનારને મરવાની સગ્ન તો ઓછી થતી જ નથી પણ તેને કાંઈક શાંતિ અને રાહત મળે છે, તેની અકળામણ દૂર થાય છે, અને પોતાને જે માનસિક યાતનાઓ ભોગવવાની છે તે સારુ તે દિશ્મતથી તૈયારી કરે છે.

મરનારનું કામરૂપ અથવા લાગણી-શરીર આપણે જોયું તેમ વખતના વહેવાથી ખવાતું જાય છે અને મરનાર સ્વર્ગની મમીપ આવતો જાય છે; ત્યારે વળી કાંઈ કહેશે કે ક્રિયાપ્રાર્થનાની જરૂર શી ? જરૂર તો છે જ, કેમકે દરેક કાર્ય કુદરત ઉપર હોડવા કરતા કુદરતને તેમાં મદદ કરવી એ વધુ સલાહકાર્ય છે. શરીર ઉપર એક જખમ પડ્યો હોય તો મધમ લગાડવા વિના પણ લાભો વખત જતાં કુદરતના બળથી તે મટી જવા પામે છે; એમ છતાં કુદરત પર મામલો ન હોડતા આપણુ દવાદાર કરીએ છીએ કે દર્દીને વહેલો આરામ થાય; તેમજ ક્રિયાપ્રાર્થના વિના પણ મરનારનું કામરૂપ કાળક્રમે એની મેળે લસાતું તો જશે જ; તે છતાં કુદરતના એ કાર્યને ક્રિયાપ્રાર્થનાથી બનતી મદદ આપી મરનારનું દુઃખથી એચાણુ ઓછું કરાવી કામલોકમાં એને દુઃખમાં શાંતિ અને દિશ્મત આપવી એ એના કુટુંબીઓની ફરજ છે. ક્રિયાઓ દેવી શક્તિઓને આરાધે છે કે તેઓ મરનારનો નિજેદબાની કરે, અને જે નવી જગ્યાએ તે જઈ ગયો છે ત્યાં તેની અકળામણુ ઓછી કરી તેની પાસબાની કરે. ક્રિયાઓ લાંબી મુદત સુધીની અને ખર્ચાળ યવાની ગિલકુલ જરૂર નથી. એક મરીન

કુટુંબમાં મરણ થતાં જો લાંબી અને ખર્ચાળ ક્રિયાઓ થાય તો તેની આર્થિક રિથિતિ કંડોડી જને, અને મરનાર મરી ગયું છે અને મારી પણ ગયું છે એમ કહેવાય. મોટે મોટે પોતપોતાની હાલત પ્રમાણે ખર્ચ કરવો પડે છે. વળી મરનારની જેવી કરણો તેવી પાર ઉતરણી થશે તે જૂલણ જોઈતું નથી; અને કુટુંબીઓ ધર્મશુરુઓ પાસે નહિ પણ પોતાના જ ઘરમાં પોતે જ ક્રિયા પ્રાર્થના કરતા હોય, અને તેમ બધાથી જની ચકતું હોય, તો ખર્ચ કમતી થાય, કુટુંબીઓને પોતાને મરનાર પ્રત્યેની દુરજ બળબ્યાનો મંત્રાપ રહે, અને મરનાર પોતે પણ પોતાના સગાવહાલાઓની શુભાશિષોથી મોનોર્ષ જહાનમાં ખુશાલી પામે.

કામલોકના આ લખાણ વર્ણન ઉપરથી આપણે જોયું કે મરનાર એક વાર નહિ પણ વરણત ત્રણ વાર મરણ પામે છે, અને એક પછી એક તે ત્રણ શબોમાંથી પસાર થઈ નીકળે છે સૌથી પહેલું શબ તો તેનું સ્થૂલ શરીર છે જે સૌના દેખતાં તે ખાડી જીવન ઉપર મૂકી જાય છે. ખીલતું શબ તે આગળ વર્ણવેલું સિંગ શરીર છે જે મરણ પછી બહુ જ થોડી વારમાં નાશ પામે છે ત્રીજું શબ તે તેનું કામરૂપ છે જે ધારણ કરી મરનાર કામલોકમાં રહે છે, અને જ્યાંસુધી તેની નકારી લાગણીઓ અપી જતી નથી ત્યાંસુધી તે કામરૂપ ટકી રહે છે, અને લાગણીઓ તમામ શાંત થયા પછી તે કામરૂપનું શબ અથવા ખોખું પડ્યું રહે છે હવે રહી મરનારની મન, શુદ્ધિ અને આત્માની અમર ત્રમડી અને તે લઈ મરનાર હવે સ્વર્ગને રસને પડે છે કામલોકમાંથી સ્વર્ગે જતા પહેલાં મરનાર એક ગાદ નિદ્રામાં પડે છે, જ્ઞાન ગુમાવે છે અને છેવટે હોશમાં આવતાં તે પોતાને સ્વર્ગને આનંદ અનુભવતો જુએ છે તોફાની પવનથી દરિયાના મોજા બચકર ગર્જના કરી જોશબર આકાશે ઊછળી કિનારે અચકાય છે, પહાડ સાથે પહાડાય છે અને આગજોટ વગેરે જે સપાટામાં આવ્યું તેનું સત્તાનાશ વાળે છે, પણ પવન શમી જતા તે જ સમુદ્રનાં નીર શાંત બની જઈ જાણે ભગવાનનું રૌદ્ર સ્વરૂપ પલટાઈ સૌમ્ય બની ગયું હોય તેમ મહાસાગરને મળવા વહી જાય છે તે જ પ્રમાણે પોતે જ આ દુનિયામાં પેદા કરેલી જૂડી લાગણીઓના કામલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા તોફાનથી નાશ પામી મરનાર અસ્વરથ અને જોયેને રહી માનસિક પીડા પામે છે, પણ જ્યારે આ લાગણીઓ અને જીવસાઓ તમામ ખતમ થાય છે, તોફાન શમી જાય છે અને નાશવત ચોકડી ફના થાય છે, ત્યારે મરનારની અમર ત્રમડી પોતાની કરેલી નેકીનો બદલો પામવા મધૂર્ણ શાંતિ સાથે સ્વર્ગમાં સંચરે છે.

૬. બહેરત : સ્વર્ગ : દેવખન

ભોજન લોધા પછી જેમ તે પાચન યંત્રાની જરૂર છે તેમ આ ખાકી જીવનના અનુભવો બીજી દુનિયામાં પચાવવાની જરૂર રહે છે; વારીરિક શ્રમ લોધા પછી જેમ લેખની જરૂર છે તેમ જીવનનો યાક લેતારવા મોનોર્ષ વાર્તાની પણ જરૂર છે દુનિયામાં ખૂરી લાગણીઓ ધગવવાથી મગ્નારે કામનોકમા તેનો ગદનો મેળવ્યો; દરે તેલો જે નેક અને ઉત્કૃષ્ટ વિચારો કર્યા હોય તેના મોડા ફગ ચાખવા માટે તે સ્વર્ગમાં જાય છે દવા કકરી દોલ પણ તે રોમ મટાડે છે અને તદુરતી બહે છે, કામનોક એક ફેદખાનું નથી પણ એક દોરિપટલ છે ત્યાંથી પાપનો ઉપચાર કરી, મોગ્ય લાવકાત મેળવી, દર્દી નૈતિક આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાનું પ્રમાણપત્ર લઈ સ્વર્ગ મિથારે છે જેમ કામલોક મનની એક દુષ્ક્રમ્ય હાલત છે તેમ સ્વર્ગ જેમ કારે તેમ ખાવાપીવા કે લોભવિલાસ કરવાનું ધામ નહિ પણ એક માનસિક જીવન છે, અને તે મનની અતિ ઉત્કૃષ્ટ અને સુખમય સ્થિતિ મૂલ્યે છે એ સુખ એટલા જિયા પ્રકારનું છે કે તે જીવનનું વર્ણન પણ કરવું અશક્ય થઈ પડે છે કેમકે આ ખાકી જીવન કરતાં તે મોનોર્ષ માનસિક જલ્દાન પણે દરજ્જે જુદી છે. એ સ્વર્ગને ધિયોલોહીમાં દેવખન એટલે દેવોનો જુમિ અથવા સુખાવતી કહે છે, જે કે આપણે તો પ્રચલિત થયેલા સ્વર્ગનો જ સ્વરૂપ નાપરીય કામલોકમાંથી મગ્ના સ્વર્ગમાં આગ્યો તેથી ઈ સ્થળાત થયું નહિ કેમકે ત્યાં સ્થળ જેવું કાર્ષ છે જ નહિ, પણ તે એક પ્રકારના જ્ઞાનમાંથી બીજા પ્રકારના જ્ઞાનમાં ગયો કાગજ કે આપણે જોયું તેમ અનુબનના માન તરવોનું બધારજુ તે અકેકની કિપર આવેતા માન માગની એક દોલો નથી અથવા તો મદાના પાની પેડે અકેકની અલ્પપાણુ લપટાયેલા સાન તરવોની રચના પણ નથી, પણ એ માન તરવો અકેકનો સાથે જ રીટળાયેલા છે, અને જ્યારે અમુક તરવો કામ કરતા હોય ત્યારે માકીના તરવો ગોળ રહે છે

હવે સ્વર્ગમાં છેવટા તથા અમર તરવોને કાર્ષ કરવાનો અવકાશ મળે છે સ્વર્ગને એક સ્વપ્ન માની તેનું એ મોટી જૂન છે વિચારોની દુનિયા એ સ્વપ્નવત્ત નથી અને માવાની પણ નથી, પણ તે પૂરેપૂરી ખરી અને વાસ્તવિક છે જેમ પ્લેટોને આ દુનિયા અપૂર્ણ અને ખોટી લાગતી પણ આદર્શમય જગત (archetypal world) ખરું લાગતું, તેમ સ્વર્ગ, કે જેમાં આપણો આશા, અભિલાષાઓના આદર્શો, માનસિક નમૂનાઓ મળે

છે, તે જ ખરી અને સંપૂર્ણ દુનિયા છે, જેને મુકાબલે આ ખાડી ભુવન જ સ્વપ્ન સમાન અને માનાવી બાસતું જોઈએ. આપણને આ જગતનો કવે અનુભવ છે કે આપણા સૌથી ઉચ્ચ આદર્શો અહીં ફક્ત યતા નથી પણ સામા દારીને પાન થાય છે. એમ છતાં જગતમા કશું એવું નહીં, કાંઈ નકામું પડતું નથી, પણ ચક્રિતના સંરક્ષણ (conservation of energy) ના વૈજ્ઞાનિક કાયદા અનુસાર એ સર્વે ઉચ્ચ વિચારોનો સચ્ચ થાય છે, અને સર્વે આદર્શો સ્વર્ગમાં કે જ્યાં કોઈ પ્રકારનો અંતરાય નથી, ત્યાં પરિપૂર્ણતા પામી આપણી આભુનાભુ ખુશાલી ફેલાવશે, આપણી ખોવાયેલી વસ્તુઓ ત્યાં મળશે, આપણી અપૂર્ણતાઓ ત્યાં સંપૂર્ણ થશે, અને આ દુનિયામાં નિષ્ફળ મથેલા આપણા પવિત્ર આદર્શો આપણે તે માનસિક ભુવનમાં સિદ્ધ થયેલા જોઈશું.

તે ભુવનમાં નથી જૂખ કે તપા, નથી ઊંચ કે સ્વપ્ન, નથી યાક કે કંટાળો, નથી યંકા કે નિષ્ફળતા; અને દુઃખ, શોક કે ત્રાસનો તો ત્યાં ઓળો પણ ક્યાંથી હોય ! જ્યાં પાપ જ નહિ ત્યાં દુઃખ ક્યાંથી ! એ શ્રી કામલોકમાં આપણી કરણીના ફળ રૂપે આપણે જોશું વેદમાં, અને હવે આપણી જ નેક કરણીના બદલારૂપે જે ઉત્કૃષ્ટ, સ્વર્ગીય આનંદ શક્ય હોય તે આપણને ભોગવવાનો રહ્યો. જેમ દરેકને માટે એક જ કામલોક ન હોય, કેમકે દરેકને પોતપોતાની કરણી પ્રમાણે બદલો લેવાનો છે, તેમ દરેક જણ પોતપોતાને માટે જુદું જ સ્વર્ગ પણ બનાવે છે, અને જેટલી અને જેવી તેણે નેકી કરી હશે તેટલી અને તેવી જ તે બહેસ્તની ખુશાલી પામશે આપણાં સકામ કાર્યોનો બદલો આપણને કામલોકમાં મળશે, અને નિષ્કામ વૃત્તિયા નગ્નવેલાં એવાં જ કાર્યો, જેની નિષ્ફળતાથી આ જગતમાં છેક હતાશ થઈ ગયા હોય, તેની સિદ્ધિની અકસ્પતીય ખુશાલી આપણને સ્વર્ગમાં મળી રહેશે જે સાહિત્ય, સંગીત, કલા વગેરેને ખીલવવા મથી દુનિયાની દૃષ્ટિએ પાપમાલ થયો હશે તે એ વિષયોનો ઉચ્ચ પ્રકારનો આનંદ સ્વર્ગમાં પ્રાપ્ત કરશે.

વિયોસોફી પ્રમાણે સ્વર્ગના ચક્રિતર માત તખ્તમાં છે, પણ તેની લંબાણ ચર્ચામાં ન જિતરતાં આપણે સ્વર્ગનાં કેટલાક લક્ષણોનું વર્ણન કરીશું. નિઃશ્વર લોકનીટરે આપેલા ચિંતાગ્રંથ પ્રમાણે એ એક અજન્મ દુનિયા છે. આપણી દુનિયામાં એક મિનુટને લગાઈ પહોળાઈ કે રચૂળતા અથવા નકા-પણું હોતા નથી, એક લીટીને લગાઈ જ હોય છે પણ પહોળાઈ કે રચૂળતા હોતાં નથી, અને એક સપાટીને લગાઈ અને પહોળાઈ હોય છે પણ રચુ-

જતા હોતી નથી, જ્યારે એક વસ્તુને લંબાઈ, પહોળાઈ અને સ્પૃગતા ત્રણે હોય છે. પરંતુ સ્વર્ગ આવી Three Dimensional (ત્રણ પ્રકારનાં પરિમાણવાળી) સહેલથી સમજાઈ જાય એવી દુનિયા નથી. તે જગત માનસિક હોવાથી તે આવાં પરિમાણોથી પર છે, અને આપણે, આવાં પરિમાણોથી જ સમજી મમજવાની ટેવ ધરાવતા હોવાથી આપણે માટે સ્વર્ગની રચના મમજવી કડજી છે. સ્વર્ગમાં સમય અને સ્થળ નથી અને જે બનાવો ત્યાં બને છે તે એક પછી એક નહિ પણ એક સામટા બનવા પામે છે. કામલોકમાં મરનારની જોવા સાંભળવા વગેરેની શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે પણ સ્વર્ગમાં તો પુષ્કળ વધારો થવા પામે છે. સ્વર્ગમાં આપણે એક વસ્તુને એકી વખતે બહારથી અને અંદરથી પણ જોઈ શકીએ છીએ, અને તેનાં કારણો, પરિણામો અને શક્યતાઓ પણ જાણી શકીએ છીએ, કેમકે એ જીવન મન, જીવિ અને આત્માનું છે, સ્પૃગ તરતોનું નથી, સ્વર્ગમાં તો એક-પવિત્ર વિચાર કરવાની સાથેસાથ તેની સિદ્ધિ પણ થઈ જાય છે, કેમકે ત્યાં થંકા કે ઢોલને કાંઈ સ્થાન જ નથી. ઇશ્વરનાં કંપવૃક્ષ હીએ છે અને તેની પાસે જે ઇચ્છા માંગો તે તત્કાળ ફળે છે એવી દત્તકથા જાણીતી છે, તે જ પ્રમાણે હિંમ આદર્શોની આપોઆપ માનસિક સિદ્ધિ સ્વર્ગમાં થતી મરનારને લાગે છે.

સ્વર્ગની રચના એવી છે કે ત્યાં સમયની આકાંક્ષા જ અશક્ય બને છે; છતાં જો વખતનો યુમાર કાઢવો હોય તો ક્ષી શકાય કે સામાન્ય મનુષ્ય આ ખાફી જીવનમાં જીવે છે તે કરતા સ્વર્ગમાં યજ્ઞા લાખાં સમય સુધી જીવે છે. મોક્ષ એય પી બહેરેટ્સકી "The Key to Theosophy"-માં કહે છે તેમ સ્વર્ગમાં ૧૦૦૦ થી ૧૫૦૦ વર્ષ સુધીનું સાધરણ માનવીનું આયુષ્ય હોય છે ખરેખરા પવિત્ર મંત પુરુષો આ બાબત નક્કીતોડાની દૃષ્ટિએ તપાસતા નથી, છતાં તેમ જોઈએ તોપણ આ અસ્પષ્ટવનમાં કરેલી નેકાતો બદલો જો પંદરસો વર્ષોના અકસ્પતીય આનંદમાં આવતો હોય તો એ ઠીક સોદા કરેલો કહેવાય ! ગમે એવું નજીવું નેકીનું કાર્ય કર્યું હોય, અને શુભ નિષ્ઠાથી જીવભર્યું કાર્ય પણ થયું હોય તો તે પણ મંથરને ચોપડે તોધાઈ તેનું આનંદભર્યું પરિણામ તે કરનારને સ્વર્ગમાં નક્કો મળશે. અંધશ્રદ્ધાથી ભક્તિ કરનારને પણ તેના ભક્તિભાવનું ફળ મળ્યા વિના ન રહે. નાસ્તિકો અને જગ્યાદાઓ પણ નેક કાર્યો કરી ચકે છે; તેમનું જીવન કદાચ ધર્મને અનુસરતું ન હોય તોપણ તેઓનાં કેટલાંક કાર્યો ફાં હોઈ ચકે અને તે માટે તેઓને સ્વર્ગમાં ચોક્કસ બદલો મળશે. મિ. વિલિયમ ક્યુ. જી. ૧૩૭

“The Ocean of Theosophy”માં એવો મત ધરાવે છે કે સુસ્ત અને હીલા જડવાદીઓ સ્વર્ગમાં જઈ શકે; પણ તેઓની અધાર્મિક મનો-વૃત્તિને કારણે તેઓ સ્વર્ગનો માનસિક આનંદ માણી શકશે નહિ અને પુનર્જન્મ પામે ત્યાંસુધી તેઓ સ્વર્ગમાં ગાદ નિદ્રામાં પડી રહેશે. ત્યારે આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે જ્યાં જુઓ ત્યાં જોવી કરણી તેવી જ પાર ઉતરણી છે.

કામસોકમાં જોએ હોય તેઓ કદાચ આ ખાફા જીવન સાથે કાંઈ ને કાંઈ સંબંધ ધરાવી શકે; જો કે તે મંબધ તેમની પ્રગતિને હાનિકર્તા હોય છે. પણ સ્વર્ગે પહોંચેલો કોઈ પણ આત્મા કદી પણ આ દુનિયા સાથે મંબધ રાખી શકતો નથી, અથવા સાધારણ રીતે અદોષી કોઈ સદેશ ત્યાં જઈ પણ શકતો નથી. અમર ત્રગડી અદોષના ખાફા જીવન ઉપર એમ આવતી નથી; આવે છે ત્યારે બીજા ચાર તસ્વાવાળી નાચવંત ચોકડી સાથે મળી મરનારનો પુનર્જન્મ થાય છે ત્યારે જ આવે છે. જો સ્વર્ગે ગયેલો માણસ પૃથ્વી ઉપર આવી શકતો હોય અને અહીં પોતાનાં સર્ગ-સંબંધીઓને દુઃખમાં જોતો હોય તો તે સ્વર્ગમાં સુખી રહો જ કેમ શકે ? સ્વર્ગમાંથી પોતાના કુટુંબીઓને ગરીબીના મર્તમા ગળદી પડેલાં જોઈને કે પાપમાં ફસેલાં દેખીને મરનારને દુઃખ થવા વિના રહે નહિ. અને સ્વર્ગમાં દુઃખ હોય તો તે સ્વર્ગ કેવું કે માટે મરનાર સારું કિતકારક જો જ છે કે આ દુનિયા માથે અને કાંઈપણ નિસમત રહે નહિ એમ જતા જોએ પૂર્ણપુરુષો (Adepts) છે તેઓ મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કર્યા છતાં, અને સ્વર્ગના સર્વાચ્ચ તમકકે પહોંચવા છતાં લોકો પ્રત્યે દયાલાવથી પ્રેરાઈ તેમની દારવણી કરવા સ્વર્ગમાંથી પણ પોતાની રાજીખુશીથી અહીં આવી શકે છે, અને અદૃશ્ય રહી કાર્ય કરી શકે છે પરંતુ એવા માણસો અપનાદૃષ્ટ જ હોઈ શકે. સ્વર્ગે ગયેલા માણસો કોઈ મીડિયમ દ્વારા પણ આપણી જોડે મંબધ રાખતા નથી, કારણ કે તેમ કરવાથી દુનિયાના દુઃખથી તેઓ દુઃખી બને, જોકે પૂર્ણપુરુષો કોઈ વિરલ પ્રસંગે અસાધારણ શક્તિ ધરાવનાર મીડિયમો મારફતે સદેશો મોકલી શકે છે.

મરના-નિ આપણે થી રીતે મદદ કરી શકીએ અને મરનારાં પાસથી કેવી રીતે આપણે સંદાયની આશા ગળી શકીએ તે આપણે જોઈ ગયા. હવે મરનારાં સાથે મીતોષ જહાનમાં આપણો મેળાપ શક્ય છે કે કેમ અને હોય તોતે કેવી રીતનો હોઈ શકે ને આપણે તપાસીએ. આ ખાખત ઉપર ઉપસબ્ધ માહિતી બહુ જોાળી છે એમ આપણે કમુશ્વરું જોઈએ. આપણે આપણાં

ગુજરેલા પ્રિયજનોને જરૂર મળી ચકીયુ પણ તે આપણા પ્રેમની તાગત અને પ્રાપ્ત્ય ઉપર આધાર રાખશે જો પ્રેમ અરસપરસ પ્રવળ હશે તો મેળાપ નક્કી છે, જ્યાંસુધી તે પ્રેમ ટકી રહેશે ત્યાંસુધી તે મેળાપ પણ ચાલુ રહેશે, જ્યાં જાઓ પ્રેમ નથી ત્યાં પતિપત્ની હોવા પિતાપુત્ર હોવા તોપણ મેળાપ ખલુ સમય ટકશે પણ નહિ અને એવો ઊંડો પ્રેમ હશે તો પણ કોઈ પતિપત્ની કે માતાપુત્ર વગેરેની જોડી કાયમ રહી ચકશે નહિ દરેક વસ્તુની હદ હોય છે અને કાયમ તો સ્વર્ગ પણ નથી, અને અનંત તો અહુરમરૂદ સિરાય ખીજી કોઈ હોઈ શકે નહિ માટે ઈશ્વરના સાક્ષાત્કાર વિના અમરત્વ પામી પ્રિયા જોડે સ્વર્ગમાં કાયમનો આનંદ ભોગવવાની આશા રાખવી તે આકાશમાથી દૂર ચૂટવાની અભિલાષા રાખવા સમાન છે ગુજરેલાઓ કોઈ ખોવાઈ જતાં નથી, અને પ્રેમના જોડી મળવાન શક્તિ ખીજી કોઈ નથી, અને તેના અપાર તેજ વડે ખીજી દુનિયાના અધકારમાં પણ આપણે આપણા સ્વજનોને યોધી ચકીયુ પરવું એ મેળાપ ખાકી ભુવનમાં થાય છે એવો નથી પણ માનસિક હોય છે, સ્થૂળ શરીરોની મર્યાદા રહિત હોય છે અને તેથી તે અનેરો આનંદ આપે છે

સ્વર્ગમાં થતા આ મેળાપમાં સ્થૂળતાનાં ખેચાણ અને વિષયવાસનાનાં આકર્ષણો તો હોય જ ક્યાથી ? એક ઓ બે વર્ષનું બાળક મૂકી મરણ પામે અને વર્ષો પછી તે બાળક વૃદ્ધ થઈ ગુજરી જાય તો તે અંતે પોતાના એ બાળકને શારીરિક રીતે જોળખી પણ કેમ શકે ? તે અસંત અમુક બ્યક્તિ પોતાનું બાળક છે એમ જાણી આનંદ પામે છેવળી તે મુક્ત કર આનંદ મરનાર ઓએ પણ પુષ્કળ પ્રગતિ કરેલી હોવાથી તેનું બાળક તેને શારીરિક રીતે જોળખી શકે પણ નહિ આપણે મરનારને જોળખી શકીએ માટે શુ મીતોઈ જવાનમાં તેની પ્રગતિ રોકાઈ રહેવી જોઈએ ? અથવા મરનાર ઓ પોતાના બે વર્ષના બાળકને જોળખી શકે માટે શુ એવી વર્ષ પછી પણ તે બે વર્ષનું બાળક જ રહી જવું જોઈએ ? આ જ બતાવે છે કે સ્વર્ગમાં શરીર અને વયને સ્થાન જ નથી આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણે એક માણસના શરીરને નહિ પણ ખરું જોતા તેના આત્માને પ્રેમ કરીએ છીએ, જોકે આપણે તો માત્ર શરીરને જ ચાહતા હોઈએ એમ આપણને આ ખાકી ભુવનમાં લાગે છે, અને છેવટે સ્વર્ગમાં આપણે શરીર ને પિંછાનતાં નથી, પણ મરનારને પોતાને—તેના આત્માને—પિંછાની શકીએ છીએ જો શારીરિક સૌન્દર્ય સ્વર્ગમાં પણ ચાલુ રહેતું હોય તો ફરી મનુષ્ય મોહમાયાની જાળમાં લપટાય પણ મોહમાયા અને વિષયવાસનાની

પીઠા તો કામલોકમાં મૂકી આવ્યા, એટલે સ્વર્ગમાં જે માન્ય છે તે માનસિક અને તે કારણે જ તે અમાધ છે,

આ ખાકી જીવનમાં પતિપત્ની વચ્ચે પ્રેમ પણ હોય, ઝગડો પણ હોય; એ ઝગડોટો કામલોકમાં જ ખતમ થયે; પણ સ્વર્ગમાં તો એ બે વચ્ચે જે કાંઈ વિશુદ્ધ પ્રેમ હશે તેનો જ આનંદ મળશે. એક માણસ ખાકી જીવનમાં એક સ્ત્રી ઉપર અમાધ પ્રેમ ધરાવતો હશે; પ્રેમમાં તેને નિષ્ફળતા સાંપડી હશે; ક્રોધ, ક્રવાચ અને નિરાશાના અંધકારથી તેનું જીવન છરાઈ ગયું હશે; પણ કામલોકમાં એ ક્રોધાગ્નિ શાંત થવા પછી સ્વર્ગમાં તો માનસિક પવિત્ર પ્રેમનાં જ તેને દર્શન થશે. આ દુનિયામાં એક માણસે બે પત્નીઓ કરી હશે અથવા એક સ્ત્રીએ બે ખાપિંદો કર્યાં હશે, એમ છતાં સ્વર્ગમાં ઇર્ષ્યા પણ નથી, ખટપટ પણ નથી, પણ આ સર્વગાઓના નિખાલસ માનસિક પ્રેમ અને મંપૂર્ણ શાંતિનું જ વાતાવરણ છે. આ જગતમાં પિતાએ પુત્રનું ખૂન કર્યું હશે કે બાઈએ બાઈને ઝબે કર્યો હશે, છતાં એમના વચ્ચે જે કાંઈ પ્રેમ બાકયો હતો તેનો બદલો તેમને સ્વર્ગમાં મળશે. જો એમના વચ્ચે પ્રેમ હશે જ નહિ (જે બનવું અશક્ય છે) અથવા બહુ થોડો હશે તો સ્વર્ગમાં પણ તે થોડા જ સમય માટે ટકી શકશે.

મિ. વિલિયમ જર્જન "The Ocean of Theosophy" માં કહે છે કે એક સ્ત્રી પહેલેથી માતા પોતાના જીવતા પુત્રને ભેઈ શકતી નથી, કેમકે પુત્ર જૂડો અથવા રોમી હોય તો તેને જોરાથી સ્વર્ગમાં પણ તે માતાને દુઃખ થાય ; પણ તે પુત્ર ગમે એવો જૂડો હોય તોપણ તે માતા સ્વર્ગમાં તેના પુત્રનું આત્મિક નેક અને પુણ્યશાળી સ્વરૂપ કંઈપી તેનાથી આનંદ પામશે. આ અમતકાર પ્રવળ પ્રેમનો છે, અને જેમની તરફ આ પ્રેમ દોરાયો હશે તે સખળાઓ, બધા હોય જૂડા, તેઓ પવિત્ર સ્વરૂપે સ્વર્ગસ્થને આનંદ પમાડશે. કેટલાકોને આ તો એક પ્રકારની ખોટી માયા જેવું લાગશે; પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે સ્વર્ગ એ પવિત્ર અને માનસિક જગત છે, અને ત્યાં પાપ કે દુઃખને સ્થાન ન હોઈ શકે, જેમ સફાઈદાર પોચાક પહેર્યા વિના રાજમહેલમાં જવાતું નથી, જેમ મન પવિત્ર કર્યા સિવાય દેવમંદિરમાં દાખલ થવાતું નથી, તેમ મન અને આત્માની સફાઈ વિના સ્વર્ગમાં પણ પ્રવેશ થતો નથી. એક હયાત પાપી પુત્ર વિશે કાંતો તેની સ્વર્ગસ્થ માતા વિચાર કરે જ નહિ, અગર તેના બળજાન પ્રેમને લીધે તે કંઈ તો તેને અત્યંત પવિત્ર થયેલો માની તે વિચારમાં તે આનંદ લઈ શકે. એક મરનાર સ્વર્ગમાં પોતાના સગાવહાઈના આવવાની રાહ પણ જોતો

નથી, કેમકે રાહ જોવામાં પણ દુઃખ છે. એક માતાના મરણ પછી પચીસ વર્ષે તેનો પુત્ર મરણ પામે તે અરસામાં માતા તો સ્વર્ગે પણ જઈ ચૂકી હોય, અને પુત્રને માટે પવિત્ર અને ખુશાલીભર્યા વિચારો પણ કરતી હોય : એવો જ આનંદ મેળવવા સારુ પુત્રને થોડુંક યોગ્યતું પાશે, કેમકે સ્વર્ગે મયા સિવાય સંપૂર્ણ આનંદલાભી મેળાપ થઈ શકતો નથી.

મનુષ્યજીવન અદ્ય છે, પણ સ્વર્ગની યાત્રિ લાખાં સમયની છે. મનુષ્યસ્વભાવ ખામીભર્યો છે, પણ ઈશ્વરનો ન્યાય અચલ છે : માનવી પાપમાં પડે છે પણ પ્રભુનો પ્રેમ અસીમ છે : માણસ દુન્યવી સિકસ્તોથી નાહમેદ બને છે, પણ ભગવાન એને એક પછી એક સુમરવાની તકો આપે જ નય છે. કામલોક અને સ્વર્ગની યોજના જોઈ માણસ નાણી શકે છે કે તે કરશે તેનું પામશે, તેને હવે માતૃમ યાવ છે કે મોત જેનું કશું જ નથી અને મોત પછી પણ તે કાઈ ને કાઈ હુલન ઉપર ડાપ કરતો જ રહે છે. તે સમજદાર હશે તો તેની આખો ખૂલશે કે સ્વર્ગતા અપાર પ્રેમ, આનંદ અને યાત્રિના લાખા સમય સુધીનો અધિકારી થવા માટે આ જગતમાં ભક્તિમય, પવિત્ર અને સવાખી જીવનની જરૂર રહે છે.

૭. પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત

નરકની યાત્રા અને સ્વર્ગનો આનંદ જોગવ્યા પછી પાછા આ ખાકી જીવન ઉપર શા માટે આવવું પડે છે ? શુ મરનારે પૂરતું વેક્યું નથી યા પૂરતી ખુશાલી અનુભવી નથી કે તે પાછો આ કુપાલિમાં આવી પડે છે ? જવાબ એટલો જ છે કે જેમ કાલમનું નરક નથી તેમ કાલમનું સ્વર્ગ પણ હોઈ શકે નહિ. સાચત તો માત્ર બ્રહ્મ જ છે અને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારમાં જ કાલમનો આનંદ સમાયેલો છે. કામલોકમાં મરનારની ખૂરી આદતો ખપી ગઈ અને સ્વર્ગમાં તેની બલાઈનાં તેજે મીઠાં ફળ ચાખ્યાં, અને ત્યાર પછી તેને કુદરતી રીતે આ જૂમિ પ્રત્યે ખેંચાણ થાય છે. મરનારને પાછું ફરી પ્રવૃત્તિમય જીવન ગાળવાની ઉત્કંઠા થઈ આવે છે. જો આ ખાકી નિહંગી દરમ્યાન એણે પૂરપૂરી નિષ્કામ વૃત્તિથી કાર્યો કર્યા હોત તો તેને આ જૂમિ પ્રત્યેનું ચુરુત્વાકર્ષણ સ્વર્ગમાં ન લાગ્યું હોત; પણ સામાન્ય માનવીથી આવા ઉચ્ચ કોટિનાં કાર્યો જલદી થઈ શકતાં નથી અને તેણે સ્વાયં બહુ પોખો હોવાથી અને દુન્યવી દષ્ટિએ કાર્યો વધુ કર્યા હોવાથી તે આ જૂમિ ઉપર આવ્યા વિના રહી શકતો નથી, અને જ્યાંસુધી તે સંપૂર્ણ ન થશે, જ્યાંસુધી તે આત્મા છે એવી પૂરપૂરી માન્યતાથી તે કાર્યો કરશે

નહિ, ત્યાંસુધી તેને ફરીફરીને નહોં આવતું જ નહીં અહોં આવતી તે ફરી પાછો. બદોની સામે જન્મમાં બિત-દો અને જે અધુરું નહીં હોય તે ૫૩ કરવા મંડશે

મરનાર જ્યારે પોતાના પાપકર્મોનું ફળ કામલોકમાં ભોગવ્યા પછી સ્વર્ગમાં ગયો ત્યારે તે પાપકર્મો પણ ગોચરૂપમાં તેની સાથે જ રહ્યાં મિસિસ બેકટ કહે છે કે પાનખર ઝડપમાં વચાચેનાં બીજોતો શિયાળામાં કાંઈ નાશ થતો નથી પણ તે ધરતીમાં છુપાઈ રહ્યું છે અને વર્ષતઋતુમાં ભેળ્મતી ગરમી મળતા તેમાંથી પાક ઝગી નીકળે છે. તે પ્રમાણે મરનારના પાપકર્મોનાં બીજ પણ સ્વર્ગમાં છુપાયેલાં રહે છે, પણ જ્યારે આપણે પુનર્જન્મ પામીએ છીએ ત્યારે તે જ બીજોતો પાક આપણને ભોગવેલાં પડે છે જેમ ભોજન કર્યાનાં થોડાં કલાક પછી હારીરમાં ભોજન રહેતું નથી પણ પનીને તેનું લોહી બનવા પામે છે તેમ આ જગતમાં જે બનાવ બુદ્ધિ કાર્યો થવા હોય તે કામલોક અને સ્વર્ગમાં પચી જઈ આપણને અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે એ અનુભવમાંથી ટેવો અને લક્ષણો બધાય છે, અને મરનાર જ્યારે અહોં પુનર્જન્મ પામે છે ત્યારે તે પોતાના લક્ષણોનાં કાર્યો લઈ પાછો આવતો નથી, કેમકે તેનો તો તેને બદલો મળી ગયો અને તે પચી પણ ગયા, પરંતુ તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં આગમાંનાં લક્ષણો લઈને તે અહોં ફરી જન્મ લે છે

હવે મરનારનો પુનર્જન્મ થાય છે ત્યારે તેનું કયું તરત અહોં જન્મ લે છે તે આપણે ભેળ્મીએ 'નાશનત ચોકડી — સ્થૂળ શરીર, લિંગ શરીર, પ્રાણ અને કામરૂપ—નો તો આગળ વર્ણવનામાં આવ્યું તે પ્રમાણે નાશ થઈ જાય છે. હવે જે અમર વગડી' નહીં તે કાંઈ મરનારની અગત મના નથી પણ સર્વવ્યાપક છે. તે આપણા જીવનનો સંતાતન ભાગ છે. વસ્તુતઃ તે જ આપણે છીએ, અને તે જ પુનર્જન્મ પામી શકે એ ભગડી માંથી ખડુ ભેતા તો માત્ર મનસ જ પુનર્જન્મ પામે છે, આત્મા-બુદ્ધિ તો માન સાદોરૂપે જ રહી મનુષ્યની પાસનાની કરે છે એ મનસમાં જ ભવોભવના અનુભવોનો બહાર લઈ હોય છે, મનસ જ મનુષ્યનું અમર વિચારતરત છે, અને તે જ નવા સ્થૂળ શરીર, લિંગ શરીર, પ્રાણ, નાસના શરીર, રમરજીવક્રિયા, અન્ધપ્રજ્ઞા વગેરે તમામ નવો સાજ સજી આ ખાકી ભુવન ઉપર પુનર્જન્મ લે છે

મોટ તત્ત્વચિત્તક પિયેગોનાસ અને તેના અનુયાયીઓ એમ માનતા કે મનુષ્ય પાછો અનિજ, વનરપતિ કે પશુચોનિમાં પણ પુનર્જન્મ લઈ શકે.

હિંદુસ્તાનમાં પણ એ મત પ્રચલિત છે, અને મનુસ્મૃતિમાં પણ આ માન્યતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. દાખલા તરીકે મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે દાણો ચોરનાર આવતા બંને ઉંદર જન્મશે, મધ ચોરનાર - માખી તરીકે આવશે, અને માંસ ચોરનાર ગીધ તરીકે પુનર્જન્મ પામશે ઉંદરને દાણાનો અને માખીને મધનો શોખ હોય છે તે તરફ જોતાં આવા પુનર્જન્મોમાં વાસ્તવિકતાનું તરવ પણ દેખાઈ આવે છે. કદાચ આ માન્યતાથી લોકો અજ્ઞ-દૂળ-શાકના આધાર તરફ દોરાતા હશે અથવા પ્રાણીઓ પ્રત્યે જીવહયા ખેતાવો તેમને માટે ખાસ આશ્રમો બંધાવતા હશે, કે જેથી તેમના વડીતો, જેઓ પશુપંખી બની ફરી અહીં આવ્યા હોય, તેઓની અજ્ઞપણે કતલ કે હેરાનમતી થવા પામે નહિ.

• આવા માયાળુ વિચારોની આપણે કદર કરી શકીએ, પરંતુ ધિયો-સોફીની દૃષ્ટિએ આ સિદ્ધાંત જીવજર્મો લાગે છે. આ મિદ્ધાંત વિકાસક્રમના નિયમની વિરુદ્ધ જાય છે. મરનાર પાખી હોય તો અનેક ઠોકરો ખાઈને પડે અને આગળ પ્રગતિ કરતો અટકે, પણ તે પાછો પશુયોનિમાં જન્મ શકતો નથી. ખીજું મોટું કારણ એ છે કે મનુષ્યમાં મન હોય છે જે પશુ, વનરપતિ વગેરેમાં નથી, અને મન ધરાવતો માનવો વનરમનવાળી પશુ-યોનિમાં જન્મ યોગ્ય કાર્ય કરી શકે જ નહિ. વળી મનદ્વારા અનેક અનુભવો મેળવ્યા પછી તે અનુભવ અને જ્ઞાન કુદરત લઈ લેતી નથી. એક માણસ અત્યંત જૂડો હોય અને પશુથી પણ દૂર હોય તોપણ જે શરીરમાં તેનાથી યોગ્ય ક્રિયા ન થઈ શકતી હોય ત્યાં તેને મોડલવામાં આવતો નથી. અલગત કોઈ માણસ અતિશય દુષ્ટ હોય તો યોડોડ સમય અપવાદરૂપે તે પશુના શરીરમાં રહી સજ્જ ભોગવે, પણ તે સજ્જ પૂરી થયા પછી, તે પહેલાં જે તગકા ઉપર હતો ત્યાંથી જ ફરી શરૂઆત કરે. જાણીતા થિયોસોફિસ્ટ વક્તા શ્રીમુત હરજીવનદાસ કા. મહેતા આ સંજ્ઞમાં ઋષિપત્ની અદ્વૈતાનો દાખલો આપે છે. અદ્વૈતા પોતાના પતિના ચાપથી ચિલા ચર્ષ અને બનેવાન શ્રીરામચંદ્રના ચરણરૂપર્ષથી ફરી એકદમ અદ્વૈતા ચર્ષ; એટલે પથ્થર થયા પછી પાછી ખનિજ, વનસ્પતિ, પશુ વગેરે તગકાઓમાંથી તે પમાર ચર્ષ નહિ, પણ ચોક્કસ વર્ષ માટેના ચાપની ઐસર પૂરી ચર્ષ એટલે એકદમ ફરીથી તેણે પહેલાંના મનુષ્યાવતાર ધારણ કર્યો કુદરત વિકાસક્રમને અધીન છે; એ વિકાસક્રમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તમામ પ્રકૃતિ મોડેવહેલે ઇન્સાનને તગકા આવી પહોંચશે; પરંતુ એક વાર એક આત્મા ઇન્સાન તરીકે જન્મ પામ્યા પછી તે મનુષ્યથી નીચી ખીજ કોઈપણ યોનિમાં જન્મ શકતો નથી.

એક માણસને ફરી જન્મ આપવા પહેલાં કુદરત અનેક બાબતોનો વિચાર કરી લે છે. પહેલાં તો એના ગયા બવનાં કર્મોનો એને ખરાબર સારો કે માઠો બદલો મળે એવા સંજોગોમાં તેનો જન્મ થાય છે. તે માણસ સંસ્કારિતામાં કેટલો આગળ વધ્યો છે તે તપાસી તેની વધુ પ્રગતિ કેમ થાય તે જોવામાં આવે છે, અને તે પ્રમાણે તે કયા દેશમાં જન્મવો જોઈએ તે મુકરર થાય છે. ગયા બવે તેના મિત્રો અને યત્નુઓ કાણ હતા, કાણે એને દુઃખ દીધું હતું, એણે કાને હેરાન કર્યા હતા, કાની જોડે વધુ સારો કે માઠો સંબંધ હતો તે જ્ઞાનમાં લઈ નવા જન્મમાં તેનાં માબાપ, ભાઈ-બહેન, પતિ અથવા પત્ની, મિત્ર, યત્નુ વગેરે નક્કો થાય છે. કાંઈ મદાન તત્ત્વચિંતક, મદ્દાત્મા કે પયગમ્બર જન્મવાનો હોય ત્યારે માત્ર તેની જ નહિ પણ આખા યુગની કે દેશની કે સમસ્ત દુનિયાની જરૂરિયાતનો ખ્યાલ કરવામાં આવે છે.

કુદરતે મનુષ્યને હરેક રીતે સંપૂર્ણ બનાવવાનું કાર્ય ઉપાડ્યું છે. એક જ જાતિમાં રહેવાથી મનુષ્ય બધા જ સદ્ગુણો પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. પુરુષોમાં દહતા વિશેષ હોય છે ત્યારે સ્ત્રીઓમાં કામજાતી વધુ દેખાય છે. માટે બંને જાતિના સદ્ગુણો સંપાદન કરી સમાધાની કેળવી શકાય તેટલા માટે કેટલાક જન્મો પુરુષ અને કેટલાક સ્ત્રી તરીકે લેવા પડે છે. એક પુરુષે જો પોતાની જાતિનું અભિમાન રાખી સ્ત્રીઓને દુઃખ દીધું હશે તો આવતા બવે તે પોતે જ સ્ત્રી તરીકે જન્મી દુઃખ પામે એવો સંભવ રહે છે. એક ઉચ્ચ અને સંસ્કારી કુટુંબના સભ્યો ખીલતો સાથે જો તિરસ્કારથી વર્તે અને તેમના પ્રત્યે લગારે સદ્ગુણો દાખવે નહિ તો વખત જતાં તે કુટુંબમાં જ નીચ જીવે જન્મ લઈ તેને નીચું પાડશે. જો તેણે જ ઉચ્ચ કુટુંબમાં કાંઈ મદ્દાત્મા પેદા થયો હોય અને તે ગરીબો પ્રત્યે સતત કાળજી અને દિલસોજી ધરાવતો હોય તો આવતે બવે કદાચ તે એક નિર્ધન અને નીચ ગણાતા કુટુંબમાં જન્મ લઈ અનેક વિપત્તિઓ ખુશીયા વેડી તે ગરીબોની પ્રગતિ સાધશે અને પોતાનું નામ મશહૂર કરશે. પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતથી કુદરતમાં જે દેખીતો ઝેરછં-સાદ છે તેનો ખુલાસો મળે છે અને તેમાં હેવટે ઈશ્વરનો પ્રેમ અને ન્યાય જ નજરે પડે છે. આપણે જાણી શકીએ છીએ કે જગતમાં અકસ્માત જેવું કંઈ જ નથી, પણ દરેક બનાવની પાછળ ઈશ્વરનાં અમાપ હદાપણ અને યોજનાઓનો ભંડાર ભર્યો હોય છે, જેનો કંઈકે જાણી પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતથી આપણને યર્ષ શકે છે.

પુનર્જન્મની મદદતા જાણવા માટે કર્મના કાવદાની મદદતા જાણવી

જરૂરી છે વિજ્ઞાનમાં જેમ વિકાસક્રમ (evolution), ગુરુત્વાકર્ષણ (gravitation) અને ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા (action and reaction) ના સિદ્ધાંતો છે તેમ નીતિના ક્ષેત્રમાં કર્મનો કાયદો અચૂક રીતે કાર્ય કરે છે. તે કાયદો લગભગ મંત્રવત્ આવે છે : તેને છુદ્ધિ નથી કે તે ગમછ શકે; તેને લાગણી નથી કે તે સ્પષ્ટ કરે : તેને દિલ નથી કે તે પ્રેમ ધરાવે. તેના તો ઉદ્દેશ માત્ર એટલો જ છે કે જેના બીજ તરફ જ દુઃખ, જેથી કરણી તેની જ ભરણી—પછી તે કરણીનાં દુઃખ આ ભરમાં ભોગવાય કે આવતા ભરમાં; પરિણામમાં કોઈક કારણે આપણને ઢીલ થતી લાગે, પણ તે પરિણામ મોહુન્દેહુ આવે તે તો નક્કી. કર્મનો નિયમ એક કાયદો હોવાથી તે નિષ્પક્ષપાત છે : તે ફરીને દનાવતો નથી કે અમીરને ત્રાજવે તો નથી : તેની આગળ બલિદાન દેવાથી વા ભોગ ધરવાથી વા પ્રાર્થનાઓ કરવાથી તેની ન્યાયવૃત્તિમાં ફેર પડતો નથી. એક માણસ પાપ કરે તેને ઠેકાણે બીજાને સજા થતી નથી, અથવા બીજો ધર્મક્રિયા કરે તેથી મરણ પામેલા પાપીનો ઉત્કર્ષ પણ થતો નથી જતાઓની જલાઈના પ્રમાણમાં આ કાયદો તેમને રક્ષણ આપે છે; જૂરાઓની જૂરાઈના પ્રમાણમાં આ નિયમ તેમને શિક્ષા કરે છે. ધર્મપુસ્તકોનું અધ્યયન અથવા શાસ્ત્રીયની મનજમારી કરવાને બદલે મનુષ્ય જો એટલું જ સમજે કે વાવેલું છેવટે લાલગું જ પડશે, તોપણ તે પોતાના જીવનમાં યોગ્ય પરિવર્તન કરી શકશે. આ કાયદો વિરુદ્ધ માણુ જીવકનારને પણ તે છેડે એમ નથી. અમિમાં હાથ મૂકના છતાં તે બળશે નહિ એમ માનનારને પણ અમિતેવ છાડતા તો નથી; તેમજ કર્મના કાયદાની અવગણના કરવી, અથવા તે સ્વીકારવા છતાં દુષ્કૃત્યોમાં મગ્ન રહી સુખના સ્વપ્ના સેવવા, એવો સામે જીમેલા વાઘની હરતી ન સ્વીકારવી અથવા વાઘ છે એમ માનવા છતાં તેના મુખમાં માથું મેલી બચવાની આજ્ઞા રાખવી તેના જેવું જ નિરર્થક છે.

આ કર્મનો કાયદો નીતિશિક્ષણના પાયારૂપ ગણવો જોઈએ. અમુક ધર્મના અનુયાયી બનવાથી ઈશ્વરની માફી મગરી જ જોઈએ, ભવિષ્યની આપણો પ્રગતિ કે અપોગતિ આપણા કાર્યો ઉપર નહિ પણ માત્ર ઈશ્વરની મનસ્વી પ્રજ્ઞા ઉપર અવલંબે છે. ધર્મગ્રન્થોનું કહેવું ન કરવાથી જાણેદાનના જલ્દતમમાં જઈ પડાય છે—તમે વિચિત્ર માન્યતાઓથી માણસ નીતિમાન થઈ શકતો નથી. ભલે અને લાલચથી માણસમાં નિષ્કામ નીતિભાવના પ્રકટતી જ નથી. કર્મના કાયદાથી ઈશ્વરના અચૂક ન્યાયમાં આપણને

અહા બેસે છે, અને તે સાથે થાય છે કે આપણને પ્રાપ્ત થતા સુખ કે દુઃખમાં આપણે આપણો જ ઉપકાર માનવો યા દોષ કાઢવો હશે ઇશ્વર તરફથી આપણને આત્મા મળ્યો, માન્યા તરફથી સ્થૂળ દેહ પ્રાપ્ત થયો, પણ આપણા કર્મોના કરનાર અને ઘડનાર ઇશ્વર નથી, માન્યા નથી, પણ આપણે પોતે જ છીએ “જન્મ આપે જનેતા પણ કરમ ન આપે કાષ્ઠ” —તેમ માન્યા તો જન્મ આપો છૂટ્યા પણ આપણે પોતે જ આપણા કર્મોદ્ધારા આપણું કિસમત ઘડી તેની સારી માયી અસર વહેલીમોડી ભોગવીએ છીએ આટલું જાણવું જરૂરનું છે કે કર્મથી આપણા આધ્યાત્મિક અમર તરવો ઉપર કાંઈએ અમર પહોંચતી નથી મનુષ્યના બીજા જવા તરવો ઉપર કર્મના નિયમની પ્રવળ અમર છે, પરંતુ બુદ્ધિ અને આત્મા આ નિયમની અસરથી પર છે, અને તે તો માત્ર સાક્ષીરૂપે આ જન્મજન્માન્તરનું નાટક નિહાળે છે.

. આપણને અમુક સુખ કે દુઃખ પ્રાપ્ત થયું તે આ ભવને કે ગયા ભવને આભારી છે તે જાણવું કઠણ છે પણ તે સમજવા સારું આપણે કર્મના ત્રણ પ્રકારો વર્ણવી ચકીએ: (૧) જે કર્મ યર્ષ ગયું અને તેના ફળ પણ નકકી યર્ષ ગયા તે પ્રારબ્ધકર્મ અથવા કિસમત, જેમાં આપણા પ્રવત્નથી લેણનાર પણ ફેર પડતો નથી અને જે ભોગવ્યે જ છૂટકો; (૨) જે કર્મ યર્ષ ગયું પણ જેના ફળ હજી આપણને મળ્યા નથી તેનું નામ મંચિતકર્મ, જેમાં મનુષ્યપ્રવત્નથી કાર્ષક ફેર પણ પડી ચકો; (૩) જે કર્મ કરી રહ્યા છીએ અને જેના પરિણામ હજી હવે આપણને ભોગવવાં પડશે એનું નામ ક્રિયાભાજકર્મ, અને એમાં આપણા પુરુષાર્થ અને પ્રવત્નને પૂરેપૂરો અવકાશ રહે છે. શીયુત હરજીવનદાસ મહેતાએ પોતાની “કર્મોના નિયમ” નામની પુસ્તિકામાં આપેલા દષ્ટાંતથી આ બાજત વધુ સ્પષ્ટ થશે. એક ખેડૂત દાસમાં બી વાવી રહ્યો છે તે તેનું ક્રિયાભાજકર્મ, એક ખેડૂતે બી વાવ્યાં પણ હજી તે બિચ્યા નથી, અથવા બિચ્યા છે પણ હજી મોટા છોડ થયા નથી, અથવા છોડ થયા છે પણ હજી ફળ આબ્યાં નથી, અથવા ફળ થયાં છે પણ પાક્યા નથી—એ સંધર્ષા સચિત કર્મ; એક ખેડૂતે વાવેલા બીજા બિચ્યા મોટા છોડ યર્ષ ફૂલી ફાલી તૈયાર પાકરૂપે, માન્યરૂપે કે ફળરૂપે, ધરમાં આબ્યાં છે—તે પ્રારબ્ધ કર્મ એમાંથી પ્રારબ્ધકર્મ આપણે કાષ્ઠ જ ફેર પાડી ચકીએ એમ નથી, કેમકે આપણા જ કાર્યોના ફળ પાકીને ઘેર આબ્યાં છે તે આરોગ્યે જ છૂટકો મંચિતકર્મના ફળો હજી ઘેર આબ્યાં નથી તેથી તેમાં કાર્ષક ફેરદાર યામ ખરો, પરંતુ મનુષ્ય પોતાના પ્રવત્નથી પોતાનું ક્રિયાભાજકર્મ

સુધારી થકે, નેડીનીતિનાં બી વાવી થકે અને બાંધવને માટે સુખપ્રાપ્તિનું સાધન રચી થકે.

જેમ કેટલાંક કુળ વહેલાં અને કેટલાંક મોડાં જીએ છે તેમ કેટલાંક કર્મોનાં પરિણામ આજન્મજન્મે અને કેટલાંકનાં આવતે જન્મે આપણે મેળવીએ છીએ. પ્રારબ્ધ આગળ સૌ લાચાર થઈ જઈએ છીએ તે સિધ્ધિ હવે સમજી શકાય છે, અને તે માટે આપણે પોતે જ જવાનદાર હીએ. જેમ છતાં મનુષ્ય પોતાના જ કિસ્મતનો મારીગર છે એ કેટલેક દરજ્જે ખડું છે, મદાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો ઉપરથી જોઈ શકાય કે કે ચાલુ પ્રયત્નથીયે રહેવાથી ખુદ આ જ બચમાં તેઓ મદાન કાર્યો કરી શક્યા છે અને પોતાની અને પોતાના દેશની સિધ્ધિ સુધારી શક્યા છે.

એક વ્યક્તિ કે એક દેશ પણ પોતાની મંકરપર્યાક્ત (Will) નો ઉપયોગ કરી કિંવમાણુ કર્મ દ્વારા પોતાના પ્રારબ્ધને સુધારી શકે છે. બગવાન પોતે કર્મના નિયમ રચ્યા પછી તેમાં દખલગીરી કરતા નથી અને એ કાયદો અચૂક રીતે પોતાનું કાર્ય કર્યો જાય છે. પણ કૃપાળુ બગવાને અસ્પષ્ટકિતવાળા માનવીને પુરુષાર્થ અને સારપણ આપ્યા છે અને તે વડે માનવી પોતે જ પોતાનું નસીબ ઘડી શકે છે. જેમ વ્યક્તિનગત કર્મ હોય છે તેમ એક કોમનું અથવા રાષ્ટ્રનું પણ કર્મ હોઈ શકે છે, અનેક મહાપ્રજાઓ પૃથ્વીપટ્ટે આવી બને ગઈ અને તેમની મંસ્કૃતિનો પણ લાયક થઈ ગયો. તે પ્રજાઓ પોતાના પાપે પડી હોય, અથવા તે આનાહીના શિખરે પહોંચી જમતને જે સંસ્કૃતિનો ફાળો આપેલા હોય તે આપી ચૂકી હોવાથી તે હવે જુમાઈ જતી હોય, અને તેના મદાન જીવો બીજી જીગતી પ્રજામાં પુનર્જન્મ પામતા હોય, કોઈ દેશ બીજા દેશોને જીતી, તેમને શુલાબીમાં ગણી, તેમનું શોષણ કરી, સુખી થવાની આશા ગણી શકે નહિ કોઈ રાષ્ટ્ર પણ પોતાના જ દેશબંધુઓનો તિગસ્કાર કરી, તેમના સામાજિક અને રાજકીય હક્કો છીનવી લેશે તો કર્મના નિયમ અનુમાર તેનું અનિષ્ટ પરિણામ તેને જોતું પડશે આરા દુઃખોનાં કુળ યુદ્ધ, દુષ્કાળ, કુદરતી ઉત્ક્રાંતાઓ અને સૌઓના વાંઝિવાપણાની મળનમા તે દેશ કે રાષ્ટ્ર ભોગવી લેશે. ખુદાનો ઇન્સાફી હાય દરેક ઇન્સાન, મુલક કે કોમની ઉપર મોડે-વહેલે અચૂક નેમ સાથે ફરી વળે છે.

કર્મો કર્યા વિના છટકો નથી અને કર્મોથી બંધનમા પડાય છે, અને સ્વર્ગે ગયા હોઈએ તો ત્યાંથી પણ આ દુનિયામા સ્વાર્થો કાર્યો કરેલાં હોવાથી આપણને આ જગતનું ફરી જોવાનું થવા પામે છે. એનો ઈલાજ

‘આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ, નિષ્કામ કર્મ અને જગત પ્રત્યે અનાસક્તિ. લોકકલ્યાણને સારુ જ, કાષ્ઠપણ ફળની આશા રાખ્યા વિના કે દુનિયાની મોહમાયામા લપટાયા વિના જે કર્મો થાય તે મનુષ્યને બધનકારી નથી પરંતુ મોક્ષદાયી છે એવો ગીતાજીનો સદેશ જણીતો ॥ સામાન્ય નીતિવાળા માણસનો શાણો સ્વાર્થ (enlightened self-interest) અને સાધુ સંન્યાસીઓનો આધ્યાત્મિક સ્વાર્થ પણ ઓછાવધતો નુકસાનકારક તો છે જ, કેમકે તેઓ જગતનું નહિ પણ પોતાનું જ ઐદિક કે આધ્યાત્મિક દ્વિત સાધવા મથે છે કાર્યો બધે ચાલુ રહે પણ જો તે જગત પ્રત્યેના વિશુદ્ધ પ્રેમથી જ પ્રેરાયેલા હશે તો તે કરનારને જગતમા પાછો ખેંચી લાવશે નહિ ખરેખરા મદાતમાઓની મહોબતનો કરો કિનારો હોતો નથી. મિસિસ બેઝન્ટ કહે છે તેમ તેઓ દયાના દરિયાન હોય છે, મરહુના, કુમરો નહિ, અને પ્રેમ, દયા અહિંસાનાં નિષ્કામ કાર્યો તેમને મોક્ષનગર તરફ દોરી જાય છે.

કર્મનો નિયમ કાંઈક વિગતવાર તપાસવાની આપણને જરૂર પડી પરંતુ આ વર્ણન વિધર્માતર નથી, કેમકે આ સ્પષ્ટીકરણ પછી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સમજવો સહેલ થશે મરી ગયા પછી માનવી ફરી જન્મ લે છે, તેના વિજ્ઞાન આપે છે તેવા સ્પષ્ટ પુરાવાઓ સામાન્ય રીતે મળી શકે નહિ; ક્યારે મળે કે જ્યારે એક માણસ પોતાનો મત જન્મ વાદ કરી શકે અને તે વખતના સગાવઢાલાઓની ઓળખાણ આપી શકે, પણ તે લાખા અરસામા તે સગાવઢાલા જ મરણ પામ્યા હોય છે, અને તે ગયા જન્મમાં જીવનારા ભાગ્યેજ ઠોઈ દયાત રહી શક્યા હોય છે અપવાદરૂપે આપણે એવા દાખલા અવારનવાર વાંચીએ છીએ કે એક બાળકને અમુક શહેરમાં અમુક રસ્તા ઉપર રહેતાં એક કુટુંબ તરફ અતિથય કુદરતી ખેત્રાણ થાય છે, અને કુટુંબથી તદ્દન ખેંચાઈ હોવા છતાં તે વિશેની તે નાજક બારીક માહિતી આપી શકે છે, અને તે કુટુંબમાં તેને લઈ જવામા આવે તો મતજન્મનાં તેના માળાપો, જે હાલમાં તે કુટુંબમાં વસતાં હોય, તેમને તે ઓળખી પણ કાઢે છે પણ આ અપવાદરૂપ છે, અને કદાચ ખરું પણ હોય છતાં લોકોને આમાં દગાઈટકાની મધ આવે છે. માટે આપણે કબૂલ કરવું પડશે કે વિજ્ઞાન જેવા ઓખા પુરાવાઓ આપે છે તેવા સ્પષ્ટ પુરાવાઓ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત વિશે આપણી સંસ્કૃતિના હાલના તનકકા ઉપર આપવા મુશ્કેલ છે શ્રી. કિશોરલાલ મચરવાળા એમના પ્રસિદ્ધ “જીવનશોધન” નામના ગ્રંથમાં એક સ્વતંત્ર વિચારકને સોભે

એવી તટસ્થતાથી કહે છે કે — “મરણોત્તર સ્થિતિ વિશે જે કાંઈ ખુલાસો કરવામા આવે અથવા આળ્ખો છે તે માત્ર સંભવનીય લાગતો તર્ક છે એવાક રાખવું જોઈએ ” પુનર્જન્મ હોવો જ જોઈએ તેના વૈજ્ઞાનિક પુરાવાઓ આપણી પાસે નથી, તેમ પુનર્જન્મ હોઈ શકે જ નહિ તેના ટેકામા પણ કોઈ પ્રમાણ આગળ ધરાય એમ નથી. પણ મરણોત્તર સ્થિતિને લગતા અનેક તર્કોમાં પુનર્જન્મનો તર્ક સૌથી વધારે મંજૂરનીય અને બુદ્ધિમાણ છે, અને ઇશ્વરી યોજના અને મનુષ્યની પ્રગિત વિશે સૌથી વધુ મંતોપકારક ખુલાસો આપી શકે છે એવો વિચારવત માણસોનો અભિપ્રાય બધાયો છે.

પુનર્જન્મમા માનનારને ઇશ્વરના ન્યાય પ્રત્યે શ્રદ્ધા વધે છે, એનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ બને છે, જીવનસમ્રામર્થમાં બહી સામે ટક્કર ઝીલવાની હિંમત આવે છે, અને દુઃખ કે નિષ્ફળતાને પ્રસંગે ધૈર્ય અને શાંતિ રહે છે. આ સિદ્ધાંત જો ન સ્વીકારાય તો જગતના કેટલાક સનાતન પ્રશ્નોનો ખુલાસો મળતો જ નથી, ઇશ્વર અન્યાયી લાગે છે, કુદરત કૂર, દેખાય છે, મોત બપોર બાસે છે, અને વિશ્વની વ્યવસ્થા કોઈ જક, બુદ્ધિહીન, તરંગી શક્તિ તરફથી થતી હોય એમ માનવાનું મન થઈ આવે છે. પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત વિના આવા પ્રશ્નોની બુદ્ધિમાણ સમજૂતી કોઈ પણ રીતે મળી શકે એમ નથી. આ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર ન થાય ત્યાંમુધી વિજ્ઞાન કે ફિલસૂફી પણ તે પ્રશ્નો ઉપર કશો જ મંતોપકારક પ્રકાશ પાડી શકતા નથી.

સૌથી અગત્યનો સવાલ આ છે કે જગતમા આટલી બધી અસમતનતા કેમ એક માણસ બુદ્ધિશાળી નથી, સફૂર્તનનો નથી બલકે પાપમાં દૂબેલો છે, અને છતાં ધનને દગલે બેઠો છે કેમ ? પોતે પાપી હોવા છતાં તેને શાંત સ્વભાવની સતી સી કેમ મળી ? તે જૂડો હોવા છતાં તેને જીવનપર્યંત કુટુંબ અને બાળકોનું સુખ કેમ મળ્યું ? બીજો માણસ નેકે હોવા છતાં નિર્ધન કેમ શાણો અને બુદ્ધિમાન હોવા છતાં તેને દગલે ને પગલે કમનસીબી કેમ વરી છે ? જો આપણે એમ ન માનતા થઈએ કે આ માણસો પોતાના જ ગયા લગના કર્મોનું ફળ આપે છે તો બીજી કદ રીતે આનો મનમાનતો ખુલાસો થઈ શકે ? જગતના જ્ઞાનની કઈ શાખા આ બાબતનું મંતોપકારક નિરાકરણ કરી શકશે ? એક ગરીબ માણસનો પુત્ર પોતે કદાચ જીવનભર ગરીબ રહેશે એટલે તે સખાવત તો ક્યાંથી જ કરે ? જ્યારે બેરોગેટનો મેટો લાખોનું ઘન કરી રાહવાહ કહેવડાવે તેમા શી નવાઈ ? તેમા પેના ગરીબોનો શો દોષ અને પેના માતનરની શી

મોટાઈ ? એક તદ્દન નિર્ધન માણસ હોય પેટને ખાતર ચોરી પણ કરે તો શું તેને બદલે તેના મંજેગોનો વાંક નહિ કઢાય ? વેશ્યાપુત્રી પોતાની માનો જ દલકો ધણો કરી બેઠજતી સિવાય જીવનમાં બીજું કશું દેખે નહિ, અને ચોરનો બેટો ચોરીના જ વાતાવરણમાં જન્મી, ચોરીની તાલીમ પામી, ચોરી માટે મગઓ ખમી, ચોર તરીકે જ જિંદગી ખતમ કરી, ઉપરથી કાયમનું દોષખ પામે, અથવા તો ક્યામતનો દિવસ ગમે ત્યાં સુધી ઊંઘમાં પડી રહે અથવા રિનાયા કરે તેમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્માની ન્યાયની નેમ સી રીતે જળવાતી હશે તે મમજી ચકાવું નથી. આ કમનમીબોને કઈ કેળવણી મળી હતી, અને મગવાના મંજેગો પણ ક્યા દતા ? કોષનાં માખાપ જ તેના બાળપણમાં મરી ગય અને કોષ જોનાર ન હોવાથી તે બાળક મોઢું ચર્ધ ખોટું રસ્તે ગડે તો તેમાં તેની શું કશું ? કોઈ જન્મથી અંધ, રોગિષ્ઠ કે પામળા કેમ અને બીજાઓ તંદુરસ્ત જન્મી પહેલવાન જેના કેમ બની શકે ? કોઈ જન્મથી જ યુદ્ધામ કેમ અને કોઈ પહેલાથી જ આઝાદ કેમ ? કોઈ પહેલાથી જ મૂર્ખ કે સાવ માંકા થા માટે ? આવા જન્મોનું સાચું જ શું ? તે માણસો આ બવમાં પોતાની પ્રગતિ કરે જ કેમ ? અને ન કરી શકે તો અહીં તેમને મોકલવાનું પ્રયોજન શું ?

જો જિંદગી માત્ર આ એક જ હોય અને હવે પછી જીવન જેવું હોય જ નહિ તો ખુદાનો કેવો ગભીર ગેરઈન્સાફ કે એકને નખત ઉપર અને બીજાને તૂટી ખાટ ઉપર બેસાડ્યો ; એકનું જ્ઞાન વધે અને નીતિની ખિલવણી થાય એવા સંજોગોમાં તેને મૂક્યો, અને બીજો જ્ઞાનશૂન્ય અને નીતિથી વંચિત રહે એવી તેની હાલત કરો ? જો ક્યામત ચવાની હોય તો એક પાપી આજમી હજારો વર્ષો પહેલાથી મરી દોષખમાં પડે, અને તેટલા જ પાપ કરનાર માણસ ક્યામતની પૂર્વે એક જ દિવસ પહેલા મરણ પામે, તો ક્યામતની પૂર્વે હજારો વર્ષ પહેલા મરનાર અને રીમનાર દોષખનું આટલું બધું દુઃખ ખમે, અને તેટલા જ પાપ કરનાર પણ ક્યામતની પૂર્વે એક જ દિવસ પહેલાં મરનાર નસીમદાર માણસ તે મરણી દુ ખયો સાવ નિરાશો રહે એ કેમ બને ? શુ ઈશ્વર એકતરફી છે અને પક્ષપાત ધરાવે છે ? અથવા શુ ક્યામત ખોટી માનવી કે ઈશ્વરને અનાયો સમજવા ? શુ મનુષ્યજીવન એક સોરતી છે અને શું તેમાં દરેક બનાવ અકસ્માતથી પાની પડે છે ? જો અકસ્માતથી જ બનાવો પડતા હોય અને ઈશ્વર તે બધી શકતો ન હોય તો તે સર્વજ્ઞની કેમ કહેવાય ? જો ઈશ્વર બધી શકતો

હોય પણ તે બનાવોતું નિયમન ના કરી ચકતો હોય તો તે સર્વશક્તિમાન શેનો ? જે આ એક જ જિંદગી હોય અને ધર્મીર બવા ઉપર મૂકાને ફાળી જવા દેતો હોય તો તે માલેકનો ઇન્સાફ ક્યાં રહ્યો ?

પ્રજુના ન્યાયનો કે તેનો રચનાનો હોય કાઢવા પડેલાં આપણે માણુવું જોઈએ કે એક ભાગ્યદાળી ગણાતા માણુસે પોતાના ગત ભરનાં કર્મોદ્ધારા આ સુખી ભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે, જ્યારે એક કમનસીમ ગણાતો માણુસ ગયા ભવે પાપનાં ફલો કરેલાં હોવાથી તે હવે દુઃખના રૂપમાં તેનો પાક ભેગો કરે છે. કોઈ અત્યંત બુદ્ધિશાળી માણુસને લથડતા દેહ અને નબળી તબિયતનો બનાવવામાં પ્રજુની શી મતલબ હતી ? આ કેવળ કુદરતનો ફાટો હતો કે એમાં પણ કાંઈ ધર્મીરો યોજના હતો ? ચિવોસોફી પ્રમાણે બનવા ભેગ છે કે તે માણુસે ગયા જન્મમાં પોતાને મળેલી અનેક ઉત્તમ તકોનો લાભ લીધો ન હોય અને આજમાર્ગમાં વખત કાઢ્યો હોય, અને તેથી આ જન્મમાં તે જ્ઞાન માટે તરસે છે પણ સમરૂપે તેનું નિર્ભજ શરીર તેને તેની મુશ્કેલ બર લાવતાં શકે છે. (પણી વખતે એક વિદ્વાન પોતાની તબિયત વિશે દોષપાત્ર બેપરવાઈ રાખે છે, અને પરિણામે તે નબળા દેહનો રહેવા પામે છે; ત્યારે એની બેપરવાઈનું દેખીતું કારણ ઊડી ગયા ભવનું કારણ શોધવાની તરદી લેવાની જરૂર નથી. પણ જ્યારે તબિયતની પુષ્કળ સંભાળ લીધા છતાં તે માણુસ નાતવાન રહેવા પામે અને બીજા સંતોષકારક કારણો ન જણાય, ત્યારે પુનર્જન્મનો મિદ્ધાંત આ બાબત ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે). બુદ્ધિશાળી ચિવોસોફિસ્ટ મિ. જુજ કહે છે કે એક માણુસ ખૂંધો અને બેડોળ જન્મે છે તેનું કારણ કદાચ આ હોઈ શકે કે તેના ગયા જન્મમાં તેણે કોઈ આવાજ ખૂંધા અને બેડોળ માણુસ ઉપર ચાલુ જરા ગુમરી હતી, તેથી તે માણુસની બેડોળ આકૃતિની છાપ તેના મન ઉપર ચોટી બેઠી હતી, અને સજ દાખલ તેને પોતાને આ ભરમાં આવું જ શરીર મળી મધુ જે માણુસોએ બીજા ઉપર દુઃખ ગુમરું હોય તે કદાચ માખાપ તરીકે અવતરે અને દુઃખ જમનાર અથવા કોઈ ગયા ભરનો તેમનો દુસ્મન તેમના બેડોળ, અંધ અથવા દીવાના બાળક તરીકે આવે, અને તેની માવજત જીવનભર તે માખાપને કરવી જ પડે. ટૂંકમાં આપણે જે શારીરિક ખામીઓ જોઈએ છીએ તે તે માણુસોનાં જ ગયા ભરનાં કુર્મોને આભારી છે.

એક બાળકને એક જ દિવસ માટે જન્મ આપી પાછું બોલાવી લેવામાં પ્રભતો શો ઉદ્દેશ હતો ? કેટલાકોની માન્યતા છે તેમ શું આ એક દિવસના

જન્મ પછી પ્રજા તે જાળકને માઠ નિદ્રામાં લાખો વર્ષ સુવાડી રાખશે ? વિદ્વાન થિયોસોફિસ્ટ એરવદ ખુરશેદ દાખુએ ઓક્ટોબર ૧૯૪૨ ના "એરાન" નામના ધાર્મિક જરથોસ્તી માસિકમાં પુનર્જન્મ ઉપર એક લેખ લખ્યો હતો તેમાં જન્મીને ટૂંક સમયમાં મરણ પામતા જાળક વિશે તેઓ કહે છે કે પહેલી નજરે તેમાં નથી જણાતો કાંઈ ઈ-સાફ કે નથી દેખાતો કાંઈ જીવિ કે ઈશ્વરી કરામતની ખૂબી . પરંતુ તેઓ કહે છે કે વિચાર કરતાં એમાં પણ ખુદાની કાંઈ ઇચ્છા માલૂમ પડે છે કે જેથી જુદાઈનો ગમ માંખાપને કાર્ષક ચોખવી શકે, તે વડે કાંઈ લેણુંદેણું અદા થાય, કાંઈ આમલો વેરભાવ બદલાઈ પ્રેમમાં ફેરવાય : માટે જે મરણથી આત્માનું કામ અધૂરું રહેતું જણાય તેનાથી કાંઈ ખુદાની અલકિત જાહેર થઈ નથી પણ તેની અપાર કલા જણાઈ છે જ્યારે નાનું જાળક મરણ પામે છે ત્યારે કામલોક કે સ્વર્નમાં તે ઝાઝી વાર રહી શકે નહિ, કેમકે એના આ જન્મના કાર્યો જ નહિ જેવા હતા, માટે તે જલદીથી નવું શરીર મેળવી અહીં પાછું આવે છે. જાળપણ કે જવાનીમાં મરણ આ માટે થાય છે તે સમજવતાં બિશપ લેકમીટર કહે છે કે—એમ માનો કે અ અને બ ને વીસમી સદીમાં સાથે કામ કરવાનું નિર્માણ થઈ ચૂક્યું છે, પણ બ નો સ્વર્ગમાં રહેવાનો સમય વહેનો પૂરા થતો હોવાથી તે ૧૯મી સદીમાં જન્મ પામી જાળપણમાં જ મરણ પામશે અને જાળપણમાં મરણ પામેનાઓ વહેલા જન્મતા હોવાથી બ વહેલો વીસમી જ સદીમાં જન્મી ઈશ્વરની યોજના પ્રમાણે જ સાથે કામ કરી શકશે ત્યારે આ રીતે પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતથી જોતાં જગતમાં સર્વત્ર ઈશ્વરનો ન્યાય, તેની કાળજી, તેની વ્યવસ્થા અને તેના અપાર કલા પશુના દર્શન થાય છે

પાપી માણસને ધર તાડી, ગાડી ને લાડીની ચકેલ મહેલ જોઈ અને સદગુણીને દાંત અને અળ વચ્ચે વેર વસેલું દેખી આપણે અધોરા પડી જઈએ છીએ કે યા તો ઈશ્વર છે જ નહિ, અથવા તો તે નિર્નય છે, અથવા જાણીબૂજીને દુનિયા ઉપર દુઃખ વર્ષાવે છે પરંતુ ઈશ્વરે તો કર્મનો નિયમ રચી પોતાની જ શક્તિ પરિમિત કરી દીધી છે હવે તો આ નિયમ ને જ ઈશ્વરજ્ઞ સમજી લઈ તે જ સૌથી બગવાન છે એમ માનવું રહ્યું વળી આમાં ઊતાવળ પણ હોઈ શકે નહિ અમુક દાણો કે ફળ વહેલાં ભોજે છે, જ્યારે બીજાને ભોજતાં બહુ વિલંબ થાય છે, તેમ ફલકાક કર્મોના ફળ વહેલાં કદાચ આ જ બને, અને બીજાનાં ફળ મોડેથી હવે પછીના બને, મળી રહેશે, અમેરિકન કવિ લોમફોર્ડે કહ્યું છે તેમ —

"Though the mills of God grind slowly yet they
grind exceeding small;
Though with patience He stands waiting with
exactness grinds He all;"

માને ખુદાની ચક્કીઓ ધીમી ચાલે છે ખરી પણ તે બહુ જ ખારીક પીસે છે. જો કે ઇશ્વર ધીરજથી રાહ જુએ છે તે છતાં તે કાળજીપૂર્વક સોને દળી કાઢે છે. પાપી માણુમ આ જગતમાં હટકી જમ તામ્રાદિયા કરી લેશે, પણ છેવટે તે કામલોકની ચક્કીમાં પિસાવા ઉપરાંત બીજે ભવે તેનાં જ દુષ્કૃત્યોથી બંધાયેલી ટેવોના પરિણામે ફરી જન્મ લઈ ફરી દુઃખની ચક્કીમાં પિસારો, અને તેને ખરો રસ્તો ન સૂઝે ત્યાંસુધી તે અંધારામાં આચડિયા ખાશે.

દુષ્ટ માણુસ ફાવે અને પુણ્યચાળી માણુમ દુઃખ પામે તેના ખુલાસામાં વિદ્વાન બાપ શ્રી. હરજીવનદાસ મહેતા "કર્મનો નિષ્કમ" નામની પુસ્તિકામાં લખે છે કે—એક માણુસે પોતાના ધરમાં ઘઉં (પુણ્ય અને તેનાં શુભ પરિણામો) મંચડી રાખ્યા છે, અને હાલમાં તે બાજરી (પાપ અને તેનાં અશુભ પરિણામો) વાપી રહ્યો છે તેથી ધરમાં પડેલા ઘઉં બાજરી ઘર્ષ જતા નથી; તેમ બીજા એક માણુસે ધરમાં બાજરી મંચડી રાખી છે અને હાલમાં તે ઘઉં વાવે છે, એટલે તેના ધરમાં પડેલી બાજરી ઘઉં ઘર્ષ જતી નથી, કેમકે જે વસ્તુ ધરમાં પડેલી છે તે તેના પ્રારબ્ધનું ફળ છે, અને જે વસ્તુ વાવી ગયો છે તે તો તેનું નવું ક્રિયાણુ છે, જેનું ફળ તો હજી ભવિષ્યમાં આવવાનું છે. માટે પાપી માણુસને મુખમાં અને નેક માણુસને દુઃખમાં જોઈ ઇશ્વરને દોષ દેવાને બદલે એ બન્ને પોતાનાં ગયા ભવનાં કર્મોનાં ફળ ચાખે છે એમ માનવું જ ઇચ્છે છે. એઓના આ ભવનાં કર્મોનાં પરિણામો તો હવે પછીના જન્મોમાં તેમને ભોગવવા પડશે.

એક દ્વિદેશનાર્થ ખસતતનો માણુસ ન્યારે અપાર દુઃખ ખમે છે ત્યારે બાણુનું જોઈએ કે આ દુઃખપરંપરા હેતુપૂર્વક પ્રભુ તરફથી આવો પડી છે, એટલા માટે કે જે કંઈ થોડા ખોટા કર્મો એનાથી થયાં હોય તેનું કરજ તે વહેતુ ફેરી ચક્રે અને મોક્ષને પથે પડી ચક્રે. મિથપ લેડખીટર પોતાની "Some Glimpses of Occultism" નામની ક્રિતામાં કહે છે કે એક અત્યંત પુણ્યચાળી માણુમને તેના બીજા જન્મમાં બહુ જ થોડા ખોટાં કર્મો માટે જવાનું દેવાતો રહે છે. તેના આવતા જન્મમાં કાર્પણ્ય ખસાઈનું કરજ ફેરવાનું ન રહે તેટલા માટે ઇશ્વર બાણી જોઈને

એની ઉપર એક જ ભવમાં દુઃખોનાં ભારે વાદળ ખાલી કરે છે. સામાન્ય માણસ તો આટલા દુઃખો સહન પણ ન કરી શકે, પણ ઈશ્વર પેલા નેક માણસની તાકાત વિચારીને તેની ઉપર દુઃખો મોકલે છે. માટે એમાં ઈશ્વરનો અન્યાય નહિ પણ તેનું હકાપણ અને તેનો અપાર પ્રેમ સમાયેલાં છે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે તેમઃ—“Whom the Lord loveth, He Chasteneth”—પાને ઈશ્વર જેની ઉપર પ્રીત ધરાવે છે તેની દુઃખોદારા તે શુદ્ધિ કરે છે. માટે માણસ જ્યારે તેનું કરેલું ભોગવે ત્યારે તેમાં ઈશ્વરનો ન્યાય નિહાળવાને બદલે તે માલેકની દુરઅંદેશ કારરવાજ ઉપર બદશુમાન લઇ જઇ તેને ગરમ-માફી કે પાતકી માની લેવો તેમાં નથી દુન્યવી હકાપણ કે નથી ભક્તિભાવ, નથી સાદી સમજ કે નથી સાચી ધર્મપરાયણતા.

જેઓ અનંતતામાં માને છે તેઓને યુનર્જન-મતા સિદ્ધાંતમાં માનતાં વાધો આવે એમ નથી, કેમકે તેઓ જાણી શકે છે કે જેમ કાળનો હવે પહોંચી છેડા નથી તેમ આજથી પહેલાં કાળનો આરંભ પણ નહિ જ હોય. જેનો અંત હોય તેનો આરંભ પણ સંભવે : માટે જીવન પછી જ અનંતતા હોય તો જીવન પહેલા પણ કાંઈ પ્રકારનું અનંત જીવન હોવું જ જોઈએ. એક ટુંકી નિઃશ્વરી દરમ્યાન આપણે સંપૂર્ણ કેમ થઈ શકીએ ? ન્યાં એક દુર્ગુણને વશ કરતાં વર્ષો જોઈએ, બલકે આખા જીવનની જરૂર પડે, તો અનેક દુર્ગુણોને કાબૂમાં લેતાં, અનેક સહગુણો ખીલવતાં, અને મોટા માટે લાયક બનતા કેટલા જીવનો જીવવા પડતા દરો એનો આપણે ખ્યાલ કરી શકીએ. વળી જે બાળકો જન્મીને એકાદ દિવસમાં મરણ પામે છે, અથવા જે જન્મથી જ ગ્રાંઠા હોય છે, અથવા જે પાપી વાતાવરણમાં બીજરી પાપ બહાર નીકળી જ શકતા નથી, તેઓનું કેમ ? તેમને શું યોગ્ય તો આખા વિના દુઃખ અને પાપમાં જ ભર કાઢવાનો રહ્યો ? શા માટે ? શું તેમને ખીજ જન્મે આપી સુધરવાનો અવકાશ આપી ન શકાય ? વિજ્ઞાન પ્રમાણે વનસ્પતિમાંથી એક જીવને પશુયોનિમાં આવતાં લાખો વર્ષો થાય છે, ત્યારે શું પાપી મનુષ્ય એક જ ભવમાં પાર બિતરી જઈ બ્રહ્માનંદનો લદાવો લઈ શકે ?

વળી સિત્તેર વર્ષના આપણાં સરાસરીના આયુષમાં કેટલાંક વર્ષો તો બાળપણના અવિચારી તોફાનમાં પસાર થાય છે, અને એક બીજને મોટો ભાગ ઊંપમાં જાય છે, ત્યારે ઠેક મોટાની લગાડત પામવા માટે શું આ યોગ્ય વર્ષો જ પૂરતાં કહેવાય ? અને તે પણ ગરીબી, માંદગી, આપત્તિ

વગેરે પ્રતિકૂળ સમજોમાં એ અધિકાર દરકને પ્રાપ્ત થાય ખરો ? ન પ્રાપ્ત થાય તો શું મરણ પછી તે એકદમ મળી જશે એવું આપણે આશ્વાસન લેવું ? આ આધારે ? એવું શું કરી નાખ્યું છે કે મરણ પછી આપણે તુરત મોક્ષપદ પામીએ ? ન પામીએ તો સૈને માટે મોડે વહેલે મથરે જે મોક્ષનું અંતિમ ધ્યેય નક્કી કર્યું છે તેનું કેમ ? આ અને આવા બીજા અનેક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ માત્ર પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતથી જ થઈ શકે. અને આપણી પ્રતીતિ થાય છે કે મરનારને પાછા ખાકી જીવન ઉપર આવી બૃહ્યા ત્યાંથી ફરી મણ્વણી, અધુરા અનુભવો સંપૂર્ણ કરવાની, અને ઉવટને ધ્યેયે પહોંચવાની ફરી ફરીથી તકો આપવામાં આવે છે.

કર્મના નિયમથી વિશ્વમાં એક પ્રકારનું સમતોલપણ જળનાથ રહેવા પામે છે, અને સવાખી માણસે આ દુનિયામાં અપાર દુઃખ વેઠ્યું હોવા છતાં તે આવતે બંને સુખી બને છે, અને પાપી માણસે આ જન્મે સુખ વૈભવ ભોગવ્યા હોવા છતાં તે બીજે બંને પરેશાન હાલતે પહોંચે છે આ નિયમ ગ્રીક દત્તકથામાં નેમિસિસ નામની દેવીના રૂપે દર્શાવાયેલો છે એ દેવીનું નામ જ retribution અથવા કરણીનું ફળ અને બદ્ધકર્મનો યોગ્ય બદલો છે. આ નિયમ પ્રમાણે જો એકે બીજાને ત્રાસ આપવામાં બાકી નહિ રાખ્યું હશે તો બીજે બંને કદાચ તે દુઃખી માણસ તે દુઃખ ગુમાર નારના ગાંઠા, ઉઠાઉ કે દુગત્યારી પુત્ર તરીકે જન્મ લઈને તેને પાર વિનાનો ત્રાસ આપશે, અને બાપ દીકરાનો સબધ હોવાથી તે પિતા પોતાના પુત્રને તરછોટી પણ શકશે નહિ એકે બીજાનું કરજ કરી ફેંક્યું ન હશે તો કદાચ બીજે જન્મે તેઓ એવા સંબધમાં મુકાશે કે કરજદારે પોતાની રાજી ખુદીથી અને પોતાની ફરજ દાખલ એટલી જ રકમ તેના ગયા ભવના લેણદાર ઉપર ખરચવી પડશે. કદાચ તે લેણદાર તે કરજદારના ખીમાર વૃદ્ધ પિતા તરીકે પણ આવે અને કરજદાર પાસે માજતા નાણા મુધીનો ખરચ કરાવી દુનિયામાંથી તે ચાલતી પકડે જે ઓ પોતાના બાળકો પ્રત્યે બેપરવા રહે છે તે કદાચ આવતે બંને વાંઝિયાપણાની મનોવેદના અનુભવશે જે ઓ આ બંને બેવફા નોવડી હશે તેનો સસાર આવતા બંને કદાચ કોઈ બહિયારી અને લપટી પુરુષ સાથે જોડવામાં આવે કે જેથી જે દુઃખ તેણે બીજાને દેખાડ્યું હતું તે તે પોતે ભોગવી શકે જે આજનો અપ્રામાણિક છે તેને આવતા ભવનો દેવાળિયો સમજવો, જે આજનો હુતારો તે આવતા ભવનો ગમાર થશે, જે આજનો મિતમગર તે આવતા ભવનો લાચાર બેચાર બનશે, જે આજનો હુતારો તે આવતા ભવનો બિહુજબની

જેઓને લૂટ્યા હશે તેઓની આગળ દીનભાવે હાથ લાંબા કરશે. આ રીતે પુનર્જન્મનો કાયદો માણસને તેનાં કરેલાં પાપોનાં પ્રમાણમાં સજા કરી તે સજાદારા જ તેને શિક્ષણ પણ આપે છે કે ઇશ્વરના સામ્રાજ્યમાં કોઈ ગુનેગાર છટકી શકતો નથી, પણ “ કર ને જો ” નો અમલ સર્વત્ર થાય છે.

આ મહાન નિયમનો અમલ કેવી ખારીકાથી થાય છે તે એક કાલ્પનિક કથાદ્વારા સમજવાનો આપણે પ્રયાસ કરીશું. એક વેળાએ એક માણસ બેકારી અને દરિદ્રતાથી કંટાળી પોતાનું શહેર છોડી પારકે ગામ ગયો. જેટલાક વર્ષ સુધી નસીબે ચારી આપવાથી ત્યાં તે ઠીક કમાયો, પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થામાં નિવૃત્તિમય જીવન ગાળતા તે પોતાને ધર જવા નીકળ્યો. તેણે ત્રીસ હજાર રૂપિયા ભેગા કર્યા હતા પણ રસ્તામાં ચોરનો ભો હોવાથી તે રકમનું સોનું, જવેરાત, વગેરે લઈ એક લાકડી પોલી કરી તેમાં ભરી દીધું. ફરતો ફરતો તે એક ગામના પ્રતિષ્ઠિત શેઠને ત્યાં આવ્યો અને થોડીકવાર માટે પોતાની લાકડી સંભાળવાનું કહી તે નગરરચના જોવા નીકળ્યો. શેઠને લાકડી ભારે લાગી અને તે પાસી જેતાં તેની મૂક હાલતી દેખાઈ, અને તેમાં સોનું ભરેલું જોઈ શેઠની દાનત ખગડી. શેઠે તમામ સોનું ખાલી કરી દીધું અને તેટલા જ વજનની કોઈ હલકી ધાતુ અંદર ભરી લાકડી જેવીને તેવી ખનાવી દીધી, અને તે લઈ તે વૃદ્ધ પુરુષ રવાના થયો. ધર જઈ ને કુટુંબની વચ્ચે ભારે આનંદમાં આવી જઈ તેણે લાકડી ખોલી, પણ તેની સાથે થયેલા પ્રપંચનું તેને જ્ઞાન થતાં તે કમનસીન ડોસાને ઓટસો સખ્ત આઘાત લાગ્યો કે બે દિવસમાં જ તે રામચરણ થઈ ગયો.

હવે શેઠે જ્યારે સોનું ખાલી કર્યું ત્યારે પાસેના જ ખંડમાં તેમનો વિશ્વાસુ મુનીમ બેઠો હતો અને તેણે આ સંબંધો તમારો જોયો હતો. વળી બે દિવસમાં શેઠે તેની જ પાસે ત્રીસ હજાર રૂપિયા જમે પણ કરાવ્યા, અને તે મુનીમ આ રૂપિયા ક્યાંથી આવ્યા તે સમજી ગયો, પણ તે વિશે મૌન ધારણ કર્યું. થોડાક મહિના પછી ખજર પડી કે શેઠાણી ગર્ભવંતી સ્થિતિમાં હતાં; તે જાણી મુનીમ આશ્ચર્યચકિત થયો, અને થોડેક સમયે એક પુત્રનો જન્મ થયેલો જોઈ વિચારવા લાગ્યો કે શેઠ શેઠાણીને જિંદગીભર સંતતિ ન થઈ અને આવડી મોટી ઉમરે આ બાળક ક્યાંથી ? મુનીમને તેથી લાગ્યું કે આ કહેવાતો પુત્ર તો ખરું જેતાં પેલો લાકડીવાળો ડોસો જ હોવો જોઈએ અને એ પોતાના ત્રીસ હજાર રૂપિયા લીધા વિના શેઠને છોડશે નહિ. અને હતું પણ તેમજ, અને તે આપણે આ વાર્તાના અંતમાં જોઈ શકીશું. તે પુત્રને ઉધારવાનું, તેની ઉપર દેખરેખ રાખવાનું અને તેની ઉપર જે ખર્ચ થાય તે નોંધવાનું કામ મુનીમે ખુશીથી ઉપાડ્યું. શેઠે પણ તેની

પછવાડે દંડારોનો ખર્ચ કર્યો અને તે બાળક પણ ચંચળ અને બુદ્ધિશાળી નીવડ્યું. તે અઢાર વર્ષનો થયો તેટલામાં તેની ઉપર વીસ દંડાર નો ખરચાઈ ચૂક્યા હતા; હવે શેઠે તેનો વિવાહ કરવાનું નક્કી કર્યું અને તે માટે દશ દળરનો ખર્ચ કરવાની ગોઠવણ પણ કરી. આ જાણી મુનીમને જાગરી ફાળ પડી કે છોડરા પછવાડે ત્રીસ દળર જો ખરચાઈ જશે તો છોડરાના રૂપમાં આવેલો ડાસો ધડી પણ થોભશે નહિ, અને એક નિર્દોષ બાળા વૈધવ્યતા મહાદુઃખમાં પડશે. મુનીમને બહુ મન થતું કે શેઠ આમળ ભેદ ખુલ્લો કરે પણ અનેક સંકલ્પ વિઠ્ઠલો પછી તેની શ્રમ બિપડી જ નહિ.

લગ્નનો દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો હતો. સૌનાં મુખ આનંદથી પ્રકાશિત થયાં; માત્ર મુનીમ જ મ્હાન વદને અને નીચી નજરે મણત્રી કરવા પડ્યો હતો. ત્રીસ દળરની રકમ લગભગ પૂરી થવા આવી હતી. મુનીમની માત્ર એ જ ઉમેદ હતી કે લગ્નક્રિયા પહેલાં જ વરરાજ મરણ પામે, કેમકે તો જ કામળ પુષ્પ સમાન કન્યા વિધવા થતી બચી જાય : અલખત, વરરાજને તો બચાવવું અશક્ય હતું. પણ પ્રારબ્ધના જોર આમળ મણત્રી અને તકદીર બાળળ તદખીર કેમ ફાવી શકે ? લગ્નસમારજ બારે ઠાઠમાઠથી મંડાયો. ક્રિયા પણ શરૂ થઈ ગઈ. પરિત્ર અગ્નિની આસપાસ સમપદીના ફેરા ફેરાઈ રહ્યા અને વરકન્યા પરજોલા જાહેર થયાં. તે પછી દેવઘોળે ત્રીસ દળરનો બાકી રહેલો રૂપિયો મુનીમને જ હાથે ખરચાઈ ગયો. શેઠનો પુત્ર આનંદથી પ્રકુલ્લિત વદને નવરિણીત બાળા સાથે સૌના આશિષો ઝીલતો પચાર થતો હતો, તેટલામાં ફૂલ ઉપરથી પત્ર લપસી જવાથી તે બોયે પછડાયો, અને “ખમા, ખમા”ના પુકારો દશ તો શમ્યા નથી તેટલામાં તો તેણે પ્રાણ મૂકી દીધા. સર્વત્ર હાહાકાર થઈ રહ્યો. શું થઈ ગયું તે કાઈ તખીજને પણ સમજાયું નહિ; માત્ર મુનીમ જ જાણી ગયો કે ડાસાના પૈસા બરાઈ ગયેલા હોવાથી હવે તેને વધુ વાર રહેવાનું કશું પ્રયોજન નહોતું. ડાસાનું વેર કહો, કમળો કાપદો કહો, પુનર્જન્મનો નિયમ કહો કે ઇશ્વરનો ન્યાય કહો—શેઠને તો તેમની કરણીનું ફળ મળી ગયું.

હવે શેઠને ધેર શોક અને મતાપ ધામા નાંખીને પડ્યા હોય એમ દેખાતું. ચોક્કસ દિવસ પછી મુનીમે શેઠને એકાતમાં અશ્રુપાત કરતા જોયા; તે દેખાતે : તે નિમકદલાલ સેવકની આજોર્માંથી પણ આવજી ભાદરવો વર્ષવા લાગ્યો, અને અઘાપિ પર્યંત જે ભેદ એણે જાળરી રાખ્યો હતો તે એણે ખુલ્લો કરી દીધો. શેઠ શું બોલે ? તેમના હાથનાં કપાં હેંચે વાગ્યાં, તેમને તેમના પાપનો પૂરા પરિતાપ થયો, અને નેમનાં પશ્ચાત્તાપ અને

દુઃખની સીમા ન રહી આખરે શાંત થઈ તેમણે કહ્યું— મેં નો મારી કરણીનું કળ જોગવ્યું, પણ મારી નિર્દોષ પુત્રવધૂનું દુઃખ જોઈ મારી છાતી ફાંટી ન્યય છે મારા પાપે એ છોકરી ઉપર રડાવાનું દુઃખ શા માટે ?” મુનીએ જવાબ દીધો — છોકરીએ ગયે ભવે ક્યા પાપ કર્યા હશે એની આપણને ખબર ક્યાથી હોય ? પણ પાપને જ પરિણામે એ પણ આ દુઃખ જોગવતી હશે એને જોઈને આપને વિદોષ દુઃખ થાય ■ તેનું પણ કારણ ■ વાણિયો કોઈ દિવસ બાજ ચૂકતો નથી તેમ પ્રભુ પણ ચોગર સમત કરના ઉપરાંત બાજ દાખત થોડો વધુ દહ વસૂલ કરે છે આપે કરેલી ચોરીનો રકમ તો આપના પુત્ર પછાડે ખરચાઈ ચૂકી, પણ હજી તેનું બાજ ભગવાનું રહ્યું છે તે જુનરો ના, અને તે બાજ તરીકે હવે જિન્ગીમર આ ગડેલો પુત્રવધૂનું મુખ જોયા કરજો ” શેઠે નજર નીચી ઢાળી દીધી . જોનરા જરુ કશું રહ્યું જ નહોતું ખુદાની લાકડીનો અવાજ નથી” માટે ખુદાની લાકડી જ નથી, કે ખુદા જ નથી, કે તેનો નિયમ કે ન્યાય જ નથી એમ માનવામાં મૂર્ખાઈ છે, અને એ ખુદાની લાકડીનો ચમચમાટ શેઠે જીભા ત્યામુધી જૂલો ચક્યા નહિ આ વાર્તા કાન્પનિક છે, પણ કર્મનો નિયમ અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત કેટલા અચૂક છે, અને કેવી ઝીણવટ અને કેટલી સચોટતાથી તેનો અમલ ચાલે છે તે આપણે અહીં જોઈ ચકીએ છીએ

હવે પુનર્જન્મની વિરુદ્ધ જે દલીલો કરવામાં આવે છે તે આપણે તપાસીશું કેટલાકો એમ માને છે કે પુનર્જન્મના ખુલાસાની કશી જરૂર નથી, કેમકે જોઈતો ખુલાસો વિજ્ઞાને સ્વીકારેલા આનુરસિકતા અથવા વરા પર પરાના નિયમ (law of heredity) દ્વારા મળી શકે છે તેઓના કહેવા પ્રમાણે માણસ પાપી, રોગિષ્ઠ કે દીવાનો જન્મવાના કારણો તેના માતાપિતા કે વડીલોના આવા લક્ષણોમાંથી જોઈ શકાય છે એક છોકરો કે ક્ષયરોગી પિતાનો પુત્ર પણ જીવનમાં પિતાના જ લક્ષણો જતાવશે, માટે પિતાની ખાસિયતમાંથી ખુલ્લો ખુલાસો મળી રહેવો હોય તો આગલા જન્મની લાંબી લાંબી વાતો કરવાની શી જરૂર ? આનો જવાબ સાવ સહેલો છે પુત્રને પિતાની ખાસિયત મળી એ તો વિજ્ઞાન પ્રમાણે સ્પષ્ટ ■ પણ તે પુત્ર એક યત્ર નથી પણ જીવત, સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે પિતા કદાચ પોતાના વાંકથી છોકરો કે રોગિષ્ઠ જન્મે હશે, પણ નિર્દોષ પુત્રને આ અણગમતો વારસો શા માટે મળવો જોઈએ ? The sins of the parents shall be visited upon the children—માબાપના

પાપ માટે મતાનો સજ્જ ભોગવશે પણ શા માટે ? પિતા વાક કરે અને પુત્ર સજ્જ પામે એના ન્યાયની તો જગતમા પણ દાસી થાય, તો શું તે ઈશ્વરના સામ્રાજ્યમા ચાલતો દરો ? ખુદાની ઇનમાફી કારરવાજમા એમનાકને ફાકટનો દડ કેવો ? ત્યારે માલુમ પડે છે કે વચપરપરાનો નિયમ માત્ર સપાટી ઉપર જ કાર્ય કરે છે પણ મૂળમા પહોચી ચકતો નથી અને મનુષ્યના ચારિત્ર્યમા પહેલાથી જ સાગ્ર માઠા લક્ષણો શા સારુ બધાઈ જવાં ભોમ્ભે તે સમજાવી ચકતો નથી પુનર્જન્મનો નિયમ જ સમજાવી શકે કે માણસનું ચારિત્ર્ય તેના મવા જન્મની કલ્પી ઉપર આધાર રાખે છે, અને તેણે જે નકારા કાર્યોની સજ્જ ભોગવવી હશે તો અમુક પ્રકારના લક્ષણો કે ચરીર ધારણ કરી દુષ્ટ કે રોગી પિતાના સત્તાન તરીકે જન્મ લઈ તેણે તે વેઠવી પડશે વચપરપરાનો નિયમ એટો નથી પણ તે અધૂરો છે અને જના તે નથી પહોચી ચકતો ત્યાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત પહોચી શકે છે, અને ખુદાના અચૂક ઇન્સાફની માથો પૂરે છે

વળી વચપરપરાના નિયમની પણ અમુક મર્યાદાઓ હોય છે. એ નિયમ પ્રમાણે ચારીરિક ખૂબી ખામાઓ અને ટેવો વારસામા મળી આવે છે, પણ ચારિત્ર્ય અને માનસિક લક્ષણો દમેશ આ રીતે વચખેમા ઊતરતાં નથી આ નિયમ પ્રમાણે પશુઓના વચમા ઊતરતા ચારીરિક શુશુદ્ધિ ખરાખર સમજાશે, કેમકે પશુઓમા ચારિત્ર્ય કે માનસિક બધારણ જેવું કશું નથી, અને એક મૂર્ખ ઘોડા અને એક ચગુર ઘોડા વચ્ચે આપણને બહુ ભેદ નહિ દેખાય પણ માણસમા ચારિત્ર્ય અને શુદ્ધિ બહુ જ અગત્યનો ભાગ બજવે છે, અને એ બન્ને તરવો વચખેમા દમેશ ઊતરતા ન હોવાથી આપણને વચપરપરાનો કાર્યદો મદદરૂપ થઈ પડતો નથી પણ તે માટે પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતની મદદ લેવી પડે છે અને એ સિદ્ધાંત જ આપણને સમજાવી ચકશે કે મવા બવના પાપ-પુણ્યના પ્રતાપે આ બનમા માણસને અમુક પ્રતિકૂળતાઓ કે સવગતાઓ પ્રાપ્ત થાય છે

વળી શુદ્ધિશાળી માતાપિતાને ત્યાં મદલુદ્ધિનાં સત્તાન અવારનવાર જન્મે છે અને પાપ પુણ્યો દાચની પાપ આગળોની પેઠે ઉચ્ચનીચ લક્ષણો ધરાવતા હોય છે ધર્મનિષ્ઠ માતાપિતાને ત્યાં ચવતાનના ચામિદ જેવો એટો અને દુષ્ટ માતાપિતાને ઘેર ઇશ્વરપરાયણ પુત્ર કોઈક વાર અવતરે છે આનો ખુલાસો વચપરપરાનો સિદ્ધાંત શું આપી ચકશે ? આ બનાવો ખાસ અપવાદરૂપ પણ નથી પરતુ ચાલુ બન્યા જ કરે છે, અને વિદ્યાન એવું કારણ સમજાવતા દારી જાય છે એમાં આશ્ચર્યકરક કાંઈ નથી, કેમકે આપણે

જોયુ તેમ જુદા અને ચારિત્ર્યનાં લક્ષણો દરેક વખતે વડીલોમાથી વચ્ચેનાં
 ઊતરતાં નથી કેટલીક વેળા જોડિયાં બાળકોની અલલ્લહોચિવારી અને ચારિત્ર્યમા
 મોટા તફાવત માત્રમ પડતે, જ્યારે વંશપરંપરાના કાવદા પ્રમાણે તો એ
 બન્ને બધી જ રીતે સગા આવા જોડાએ મળતાપણું કર્યા છે અને સી
 રીતે આવ્યુ તે વંશપરંપરાનો એકતરફી કાવદો સમગ્રની રૂઢે, પશુ સિદ્ધતા
 અને તફાવત કયાથી ઉદ્ભવ્યા તેનાં કારણો એ કાવદામાથી જાણી શકતાં
 નથી જ્યારે વિજ્ઞાનથી ન વળે ત્યારે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત આ બાબત
 ઉપર યોગ્ય પ્રકાશ પાડી શકે

અસંસ્કૃત બાળાને ત્યા પ્રતિભાશાળી બાળકનો જન્મ થાય છે તે
 જોઈ કેટલાકો કહે છે કે આ તો વિજ્ઞાનમા આવેલા reversion to type
 (અસનના નમૂના તરફ પ્રત્યાગમન) વાળા કાવદાથી સમગ્ર શકાય છે,
 માટે પુનર્જન્મ બ્યાનમા લેવાની કશી જરૂર નથી એ વિજ્ઞાનના કાવદા
 પ્રમાણે એક બાગક પોતાના માતાપિતા લક્ષણો કરતા જુદા જ લક્ષણો
 ધરાવી શકે, પણ આપણે તેના વડીલોનાં ગુણો તપાસીશુ તો જરૂર તે
 બાગકનાં જ લક્ષણો ધરાવે એક વડીલ મળી આવશે, કે જેના ગુણો વર્ષો
 પછી પણ તે માળકમા ઊતરવા પામ્યા આ જુદાસે પણ દરેક વખતે
 અને દરેક બાબતમા ટકી શકે એવો નથી શેક્સ્પીયર અને પહેલા નેપો-
 લિયનના કયા વડીલોમા આ મહાપુરુષો જેવા ગુણો હતા ? એવા મહાન
 ગુણો હોવા જોઈએ જ નહિ, અંતે તપાસ કરવાની જરૂર પણ નથી, કેમકે
 આવા ગુણો એ વડીલોમા હોત તે તેઓ અપ્રસિદ્ધ રહેવા પામત જ કેમ ?
 આવા વડીલો દરેક બનારમા હોવા જ જોઈએ એવી અટકળ કરવી તે
 વિજ્ઞાનના દરજ્જાને શોભાસ્પદ નથી જો વિજ્ઞાનમા નક્કર હકીકત ન મળે
 તો ફક્તકા માર્યાગી શુ વળે ? ઘોર અધકારમાથી આ બે તેજસ્વી સિતારાઓ
 કેમ ચમકી ઊઠ્યા એનો ખરો જુલાસો વિજ્ઞાન નહિ પણ પુનર્જન્મનો
 સિદ્ધાંત જ આપી શકે

કેટલાકોના કહેવા પ્રમાણે જન્મતમા જન્મવાનો જ ટકી રહે છે જ્યારે
 નમણી વ્યક્તિઓ અને કેમોનો ધીમે ધીમે નાશ થતો જાય છે કુદરતના
 એ કાનૂનને વિજ્ઞાનમા survival for the fittest (ઉત્તમનો ઉત્કર્ષ)
 કહેવામા આવે છે, માટે એ વિરોધીઓના મત પ્રમાણે પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત
 કરતા આ સર્વમાન્ય વિજ્ઞાનનો સિદ્ધાંત જ સ્વીકારવો જોઈએ પણ પુન-
 ર્જન્મની માન્યતા આ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતની મિલકતુ નિરુદ્ધ નથી, બલકે
 પુનર્જન્મની માન્યતાને ઉત્તમના ઉત્કર્ષવાળા સિદ્ધાંતથી વધુ સમર્થન જ

મળે છે. પુનર્જન્મની માન્યતા પ્રમાણે જે લાયક છે, જેનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ છે તેનો વહેવો વિકાસ થશે અને તે બીજા કરતાં મોલ્દારે વહેવો પહોંચી જશે. વિજ્ઞાનનો કાયદો ભૌતિક જગતમાં અને સ્થૂળ જીવનમાં કાર્ય કરતો દેખાશે, ત્યારે એ જ નિયમની ખૂબી ચારિત્ર્ય અને નીતિના પ્રદેશોમાં પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતથી પ્રદર્શિત થશે.

ત્યારે વચપરપરાનો નિયમ અમુક દદ સુધી જઈ મદરની બાબતોના ખુલાસા અપવામાં નિરૂપણ જાય છે તે આપણે જોયું. કેટલાકે કહે છે કે મનુષ્યના શુદ્ધરૂપ તેના સંજોગો, કેળવણી, વાતાવરણ (environments) વગેરે ઉપર આધાર રાખે છે, માટે પુનર્જન્મ સુધી કૂદકો મારવાની જરૂર નથી. તેઓ કહે છે કે મનુષ્યનું બાળક વડો વડો જીવે તો વડે જેનું જ નીકળે, અને એક વડનું બચ્ચુ માણસોમાં મોટું થાય તો તેની પશુતામાં ફેર પડે અને એ કાષ્ટક ઇન્સાનના ગુણો ખીટી થઈ શકે. આ દલીલમાં પણ પૂરેપૂરું સત્ય નથી. એક વર્ગમાં એક જ સિદ્ધાંતે દાંષ્ટે સૌ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ અપાતું હોય તોપણ એ સખળા સરખી રીતે પ્રવીણ થતા નથી, પણ શિક્ષણ સરખું હોવા છતાં દરેક વિદ્યાર્થી પોતપોતાની શુદ્ધિ અને કાબેલિયત પ્રમાણે તે મદ્ય કરે છે. એ જ નતી કાબેલિયત શિક્ષણ કે વાતાવરણ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી નથી. તે ક્યાંથી આવી તેના ખુલાસો નથી વચપરપરાના નિયમમાંથી જડતો કે નથી વાતાવરણ અને કેળવણીમાંથી મળતો, પરંતુ તે સારું પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતનો દલીલો જ શુદ્ધિમાત્ર થઈ પડે છે.

કેટલીક વેળા એક નિરક્ષર કુટુંબમાં અમામાન્ય શુદ્ધિબળવાળાં બાળકોનો જન્મ થાય છે એ વારસો માતૃપિતા તરફથી તો હોઈ શકે જ નહિ, અને ખુદ શિક્ષકો જ બાળકના જેટલી પ્રવીણતા ધરાવે નહિ, ત્યારે આ અસાધારણ શુદ્ધિના ચમત્કારનો શો ખુલાસો ? કોમને છેક બાળપણથી જ ધર્મશાસ્ત્રો મોઢે રલી જાય, કાંઈ બાળક હોવા છતાં ચિત્કાર, કવિ કે સંગીતકાર બની સૌને છક કરી શકે; ત્યારે આ સૌ આગ્ય ક્યાંથી ? કેળવણી, વાતાવરણ અને માબાપ તે કેટલું આપી શકે ? શેક્સ્પીયર, ડાન્ટે ગાંઠે વગેરેને તેમના માબાપોએ એવો તે શુ વચપરપરાનો વારસો કે કેળવણી આપ્યા કે જોયી જગત મુઝબ અને એવા અંશે એ રચી ગયા ? મદાન નેપોલિયનનાં માબાપ અતિ સામાન્ય ક્રાંતિનાં દત્તાં અને તેની પોતાની કેળવણી પણ અધૂરી હતી; તે જોતા આ વિદ્યણ આત્માને તેણે જિંદગી-બર દાખવેલી તેજસ્વી પ્રતિભા ક્યાંથી સાપડી તે સમજાતું નથી. ચાનેશરજી કિશોરાવરધામાં અને આદ્ય ચક્રાર્યાય જુરાનીમાં સ્વર્ગે સંચર્યા તે પહેલાં

એકે રચેલી મોતાજી ઉપરની સમર્થ દીકા અને ખીજનએ કરેલું વેદાંતશાસ્ત્રેનું અપૂર્વ વિવરણ જોતાં આશ્ચર્ય થાય છે કે આ સૌ આવ્યા ક્યાંથી ! પવન-મગરો એક જ ભવમા ધ્વજસાક્ષાત્કાર કરી ચક્રે અને જન્મતને ઈશ્વર-પ્રેરિત મદેશ આપી ચક્રે એ સુ તાલુમીની વાત નથી ? ઈસુ ભગવાન બત્રીસમે વર્ષે વધસ્થાન ઉપર ચડ્યા, અને અઢી વર્ષ જ એમણે પોતાના ધર્મપ્રચારમાં ખાલ્યા અને એક મદ્દાન ધર્મના સ્થાપક બની ગયા સુ મદ્દાપુરોમાં પ્રત્યે પ્રભુ પદ્મપાત દાખવના હશે કે કોઈને એક જ ભવમા મોક્ષ અને ખીજાને નસીમે લખચોર્યાસી ફેગ ? પણ પ્રભુ તો ન્યાયી છે ત્યારે આ કેમ બને ? ‘ આ કેમ બને ’નો પ્રશ્ન પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતના જ્ઞાનના અભાવે અનંતકાળ સુધી પુછાયા જ કરશે.

આ મદ્દાન સિદ્ધાંત સમજાવે છે કે સેંકડો અને હજારો વર્ષોના પુણ્યના પ્રતાપે જ એક પવનમગર એક જ ભવમાં મોક્ષપદ પામે છે, તે જીવન ચક્ર કરવા નથી આવતા, પણ આધ્યાત્મિક અનુભવ-પર પરાની પૂર્ણાકૃતિ કરવા જ આવે છે એક તેજસ્વી પ્રતિભાશાળી પુરુષ (greatest) થોડા જ સમયમાં અગ્રાધ જ્ઞાન બેસુ કરે છે, કારણ કે તેને માટે તો knowledge is but remembrance (જ્ઞાન માત્ર સ્મરણરૂપ છે) તેને કશું જ્ઞાન સંપાદન કરવાનું રહેતું જ નથી. જ્ઞાનભંડારો તો આગળના ભવોમાં ભરાઈ ચૂક્યા છે, હવે તો એ જ્ઞાનના માત્ર સ્મરણો જ તાજાં કરવા તો રહ્યા કેટલાકોની જ્ઞાન મહત્ત્વ કરવાની શક્તિ અદ્ભુત હોય છે તેઓને હસીસો કે પુરાવાની જાળજડ હોતી નથી પણ તેઓ intuition-પરાશુદ્ધિ અથવા અતર્જાન-થી કોઈપણ મધ્યસ્થ સાધન વિના તત્કાળ સત્ય મેળવી ચક્રે છે બહુ નિરલ આત્માઓમાં જ આ પ્રકારની પરાશુદ્ધિ કાર્ય કરે છે, તેનું કાગળ એ કે દલીલો અને પુરાવાઓનો તેમણે ગયા ભવોમાં પુષ્કળ અનુભવ કરી લીધો હશે, હવે એમણે આવી ઉપાધિમાં પડવાની જરૂર ન રહેવાથી એઓ સીધા નમ્ર સત્યના જ દર્શન કરી ચક્રે છે.

કેટલાકોને સાહિત્ય અને કથા તરફ મહોત્સાહ અને ગચ્છિત અને વિજ્ઞાન પ્રત્યે નફરત હોય છે તેઓ સાહિત્ય ઝટ સમજી જાય છે અને તે સરજી પણ ચક્રે છે, જ્યારે અતિથવ શ્રમ લેવા છતાં નથી તો તેઓ ગચ્છિતના સિદ્ધાંતો સમજી શકતા કે નથી વિજ્ઞાનમાં ઝાઝો પ્રવેશ કરી શકતા કારણ એમ આખી શકાય કે આ સાહિત્યવિદારસીઓએ આગળા ભવ કે ભવોમાં સાહિત્ય પુષ્કળ ખેડ્યું હશે, એટલે હાલમાં એઓને આ વસ્તુ પૂરતી પરિચિત હોવાથી તેઓ તે દુરત સમજી ચક્રે છે, બલકે

સાદિત્યનો બંધાર તો ભર્યો જ હોવાથી તેઓ તો માત્ર પોતાનાં સ્મરણો જ તાનન કરે છે, બ્યારે ગણિત કે વિજ્ઞાનમાં તેઓએ આગલા ભવમાં કદી જ તૈયારી ન કરી હોવાથી તેઓ દાલ આ વિષયોથી પૂરતા વાકેફનાર નથી, અને તે તેમને તદ્દન નવા જ લાગે છે, અને પ્રુધ્ધજ મદેનત છતાં તે તેઓ સમજી શકતા નથી તે જ પ્રમાણે જે સદ્ગુણો દાલમાં આપણામાં પૂરેપૂરા ખીસેલા છે તે એકાએક ખીલવા પામ્યા નથી પરંતુ તેના વિકાસ મત જન્મોમાંથી જ થયો છે : જે ગુણો દાલમાં આપણામાં પૂરા વિકસિત નથી થયા તે મવા ભવોમાં પણ પૂરતા ખીલવા પામ્યા ન હોય. વળી ઠાક માણુમને જોતા જ આપણને પ્રેમની લાગણી થાય છે અને તેની સાથે પિછાન પાડવાનું મન થઈ આવે છે, જ્યારે ખીજે કેવળ નિર્દોષ હોવા છતાં, આપણને નિલકુલ આકર્ષી શકતો નથી, અને તેના પ્રત્યે આપણે બેપરવા જ રહેવા ઇચ્છીએ છીએ. એકના પ્રત્યે નૈમર્મિક રસ છે અને ખીજા પ્રત્યે ઉત્સાહલીનતા એ આપણા આગલા ભરની મિત્રાચારી અને બેદિલીનાં પરિણામે ઠાક થઈ જગતમાં જનતા દરેક જનાવને કાંઈ ને કાંઈ કારણ હોય છે; કથ જ નિષ્પ્રયોજન નથી, માત્ર અકસ્માતથી કથ જ જનતું નથી એ સંબંધ પુનર્જન્મના નિષ્પત્તિ આપણને સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ પ્રમાણે જગતના અનેક સવાલો જે આપણને મૂંઝવી રહ્યા છે, અને જે વિશે પૂરતા જ્ઞાનના અભાવે આપણે ઈશ્વરને દોષ દઈએ છીએ, તેઓનું સતોપકારક નિરાકરણ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતથી થવા પામે છે.

પુનર્જન્મ વિરુદ્ધ એક વાધો એવો ઉદાવવામાં આવે છે કે મનુષ્યને તેના મવા ભવના પાપોને લીધે આ જન્મમાં દુઃખો ખમવા પડે એ અયોગ્ય અને અન્યાયી કહેવાય, કેમકે આ જન્મમાં તેના મવા જન્મના પાપો તેને વાદ રહી શકતાં નથી, અને તેથી તે વિના કારણે દુઃખ પામે છે. તેઓ કહે છે કે મમે એવા ધર્મો માણુસમાં પણ આ સ્થિતિમાં પશ્ચાન્તાપ ઉત્પન્ન થશે નહિ, કારણ કે શા માટે અને કેવાં પાપો માટે પરતાવો કરવો તે તે જાણી શકતો નથી. વાધો લેનારાઓ વળી એમ કહે છે કે આ જગતમાં પણ એક ગુનેગારને ન્યાયની અદાલતમાં સિદ્ધા કર્યા પહેલાં તેનો શો ગુનો હતો તે તેને કહેવામાં આવે છે, અને તેથી તે માણુસને યોગ્ય સજા થવા ઉપરંત તેને નસીદત મળે છે અને ફરીથી આવો અપરાધ કરતાં તે અચકે છે. જવાબમાં આપણે કહીશું કે વાક કરીને જુલો મવા માટે શું તે વાક થયો જ નથી એમ માની લઈ તેની સિદ્ધાનો સ્વીકાર પણ ન કરવો, અને સિદ્ધા કરનારને અન્યાયી અને દુર ગણવો? એક

છાકટો માણસ દારૂના બહારમા અને સપૂર્ણ બેખબરીમા ખીજીને લાકડી મારી ઇંચ કરે તો શુ તે સમને પાત્ર નથી ? છાકટપણમા યુનો ચવાધી યુનેમારને તેનું જ્ઞાન બિલકુલ ન રહે, અને અદાલતમા પણ પોતે તદ્દન નિર્દોષ છે એમ તે જાહેર કરે છે બેધ્યાનપણમા યુનો કરવાથી તેને કદાચ ઓછી સજા થશે, પણ તેને યુન્દાની યાદ નથી તે કારણે કોઇ પણ ન્યાયાધીશ તેને હોડી તો નજ મૂકે. આમ અપરાધીઓ જો છૂટતા હોય તો સૌ ઠાક દારૂ પી યુનો કરે કે તેની તેમને યાદ ન રહે અને તેથી છૂટવાનું સહેલ થઈ પડે આપણે એકાદ બે વર્ષના ન્દાના બાળક હતા ત્યારે શુ કરતા હતા તેનું આપણને ધ્યાન નથી. માટે શુ એમ કહેવું કે આપણું માળપણ હતું જ નહિ, અથવા બાળપણમા આપણા હોયો હતા જ નહિ ? ગયા ભવના પાપ યાદ રહેતાં નથી છતા ઈશ્વર તેની સજા કરે છે તે સૌને ખૂંચે છે, પરંતુ ગયા ભવના સવાબો માટે ઈશ્વર આ જન્મમા, આપણી ચોખ્ખતા હોય કે ન હોય, તોપણ આપણને અનેક મહેરમાનીઓ બતાવે છે અને અનુકૂળતાઓ આપે છે તે તો ભૂલી જ જવામા આવે છે. ઈશ્વરના કાર્યો ઉપર ઉપરછંદથી દષ્ટિ નાખવાને બદલે તેની પૂરી તપાસ કરતા આપણે જાણી શકીએ છીએ કે તે નથી દૂર કે નથી અન્યાયી, પરંતુ આપણું હાલનું જીવન તે આપણા જ ગયા ભવનાં કાર્યોનો પ્રભુ તરફનો બદલો છે.

વળી ગયા ભવના બનાવો આપણને યાદ રહેતા નથી તેમાં પણ પ્રભુની આપણા પ્રત્યેની કાળજી અને દયા જ છે એમ જાણવું આપણાથી જીવાનીમાં જે ખોટા કાર્યો થયા હોય તેનો કબ્બા ધકપણમાં સંદન થતો નથી, તો વળી ગયા ભવના પાપો યાદ કરીને શા માટે વધુ દુઃખી બનવું ? જો એક માણસ જાણી શકતો હોય કે તેનો તરતનો જન્મેલો પુત્ર તો તેનો ગયા ભવનો કદો શત્રુ છે તો તે માળક પ્રત્યે તે પિતા તરીકેનો પૂરો ભાવ ન જ બતાવી શકે જો એક માણસથી જાણી શકાતું હોત કે ગમે ભલે તે જુટારુ કે ગંગાકાંસુ હોતો તો આ જન્મમા પણ તે દુઃખદસ્તમજાથી તે ત્રાસ પ્રાપ્તિ હતાસ જની જાત, અને પવિત્ર જીવન માળવાનો તેનો ઉત્સાહ પણ કદાચ ઠંડો પડી જાત એક માણસ ચોરી કરી કેદમા જઈ આવ્યા પછી ઉત્કૃષ્ટ જીવન માળી સૌના વખાણને પાત્ર બની શકે છે, પણ તે પોતે તે ચોરીનો બનાવ જૂલો શકતો નથી, અને સમાજ પણ તેની તરફ આજળી ચીંધી તેનો બદલો કરે છે ત્યારે જો આપણે બધાય એક ખીજીના ગયા ભવના દુષ્ટત્વો જાણતા મર્મને તો જરૂર આપણા સૌના દુઃખમાં ધારો થાય પરંતુ ઈશ્વરે અપાર કદાપણ વાપરી ગયા અને

દાસના જન્મોની વચ્ચે એક અભેદ પરદો જ પાડી દીધો છે અને તેમાં જ તેનાં દયા અને પ્રેમ સમાયેલાં છે.

બાળવર્ષનો પહેલી ચોપડીમાં આપણે જે પાઠો શીખી ગયા હોઈશું તે આજે આપણને અસૂરસઃ યાદ ન હોય, પણ તે સધળા પાઠો અને પુસ્તકોમાંથી આપણે જ્ઞાન તો મેળવ્યું જઃ તેમ ગયા જાવનાં કાર્યો આજે યાદ ન રહી શકે પરંતુ તે કાર્યોમાંથી ટેવો અને લઘુલો બંધાયા, અને ઉપરે ચારિત્ર્ય રચાઈને આપણને આ બવે 'મધ્યુ'. ગયા બવની બારીક વિવ્રતો આ જન્મે મળી શકતી નથી, પણ તેનો નિયોગ આપણાં લઘુલો અને માનસિક વળણોમાં પણ આપણને મળી રહે છે. એરવદ પુરશેદ દાણુએ આક્ટોબર ૧૯૪૨ ના "ચેરાંગ"માં લખ્યું છે તેમ દિવાળીને પ્રમંને ચોપડો બદલાય તેમાં આગલા વર્ષની બાકી જ લખાય છે, વિગતો નહિ: તેમજ હંશર પણ આપણાં ગયા જાવનાં કાર્યોમાંથી આપણને લઘુલોનો જ વારસો આપે છે, પરંતુ આપણી ઉપર દયા બતાવી તે કાર્યોની વિવ્રતોથી તો આપણને બેખમર જ રાખે છે.

અલગત, આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ અપવાદરૂપે એવા કેટલાક શખ્સો નીકળી આવે છે કે જેઓ પોતાનો ગયો જાવ જાણી શકે છે અને તેના વિશે વિશ્વાસપાત્ર માહિતી પણ આપી શકે છે, અને કોઈ કોઈ વખત આ માહિતીને સમર્થન પણ મળી રહે છે. કેટલાકોને સમાધિમા અને કેટલાકોને સ્વપ્ન વગેરેમાં ગયા જાવના પ્રસંગોના દર્શન થાય છે. પરંતુ આવા બનાવો કવચિત જ બને છે, અને પૂગતા પુરાવાના અભાવે તે સૌની ખાત્રી કરી શકતા નથી. કેટલાક પૂર્ણપુરુષો ગયા જાવના બનાવો જાણી શકે છે, જો કે તેઓ તે માહિતી જનસમાજ આગળ ધરતા નથી, પરંતુ પોતાના જ સિધ્ધમાળમાં તેની વિવ્રત આપે છે. તેઓ આપણા વિચારો પણ જાણી શકે છે; આપણે સાધુના વેશે અવતાન હોઈએ તો તે દબ પણ તેઓ સમજી શકે છે. તે છતાં તેઓનો દયાબાવ એટલો નિશાળ છે કે પાપી અને સવાળી બન્ને પ્રત્યે તેઓ અપાર પ્રેમથી વર્તે છે. સામાન્ય માણસો આમ કરી શકતાં નથી, અને તેથી જ્યાંસુધી આપણે સંપૂર્ણ ન થઈએ ત્યાંસુધી તત જન્મના બનાવો અને કર્મોથી આપણે બેખમર રહીએ તેમાં જ આપણી અને સૌની સલામતી છે.

આ જન્મમાં તત જન્મના બનાવોની યાદ રહેતી પણ અશક્ય છે.

- પ્રુદ આ જીવનના કેટલાક બનાવો ચોડાં વર્ષ પછી ભૂલી જવાય છે, ત્યારે છેક ગયા જન્મના કાર્યો, જેના બનાવને કદાચ સેકડો વર્ષ થઈ ગયા હોય,

તે આપણને કેમ યાદ રહે? વળી ગયા ભવના સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કામ-
શરીરોનો તો નાશ થઈ ગયો, અને આ જન્મે આપણને નવા જ શરીરો
મળ્યા, જેનાથી જૂના નાશ પામેલાં શરીરોની વિગત અને તે પછી આટલા
લાંબા સમય પછી, જાણી શકાય એમ નથી આપણે જૂનું મગજ (brain)
પછી નાશ પામ્યું અને નવા મગજથી ગયા ભવના બનાવો તાજા થઈ
શકે જ નહિ, કેમકે તે બનાવોની છાપ નવા મગજ ઉપર પડી જ નહોતી
મેકમ પ્લેવેટરકી 'The Key to Theosophy' માં લખે છે તેમ
એક ખૂનીના ખમીસ ઉપર ખૂન થયેલા માણસના લોહીના ડાઘા પડ્યા
હોય તે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રમાં તપાસી શકાય. પછી જો તે ખૂનીએ તે ખમીસનો
નાશ કરી ખીજી નવું વસ્ત્ર ધારણ કર્યું હોય તો તેના ઉપર સૂક્ષ્મદર્શક
યંત્રની સહળી તપાસ ફાટક જશે એટલે ગયા ભરના અનુભવો ગ્રહણ
કરનારાં જીના શરીરો જ જ્યાં નાશ પામ્યા ત્યાં ગમે એટલી મગજમારી
કરીએ તોપણ નવાં શરીરોદ્ભાવે તે જૂના અનુભવો તાજા થઈ શકશે નહિ

પરંતુ અહીં એક અગત્યનો ખુલાસો કરવાની આવશ્યકતા રહે છે
આપણે અનેક વિગતો બૂલી જઈએ છીએ અથવા બૂલી ગયા એમ માની
લઈએ છીએ, પણ વસ્તુતઃ કેશુ જ જુલાતું નથી ખુદ આ જન્મમાં પણ
જુલાયેલી ઢોકોતો આપણા અઘાતભાન (subconscious mind) માં
તોંધાઈ રહે છે, અને એ ગોદામમાંથી કવચિત્ બહાર નીકળી આવી
આપણને અને ખીજાઓને આશ્ચર્યચકિત કરે છે એક માણસ ઉપર જ્યારે
વચીકરણ વિદ્યા (hypnotism) અજમાવવામાં આવે છે ત્યારે તેના
અઘાતભાનમાંથી અનેક લાંબા કાળની તદ્દન વિસ્મરણ થઈ ગયેલી વિગતો
બહાર પડે છે કાંઈ માણસ ત્રણ ચાર વર્ષની ઉંમરે એક ભાષા શીખી પછી
ખિલકુલ ભૂલી ગયો હોય છે, તે ભાષા પછી તે શખ્સના અઘાતભાનમાંથી
મકપણમાં વચીકરણ વિદ્યાના પ્રતાપે નીકળી આવે છે વળી આપણે જોઈ
ગયા છીએ કે મરણ સમયે મરનાર પોતાની તમામ જિંદગીના બનાવો યાદ
કરી જાય છે અને એ રીતે અનેક જુલાયેલી બાબતો ખુદ આ ભરમાં
પણ અમુક સંજોગોમાં તાજા થાય છે

તે જ પ્રમાણે ગયા ભરનાં બનાવો પણ જાણી શકે એવા કેટલાક
વિરલ આત્માઓ મળી શકે છે ત્યાં કેમ થતું હતું તે હવે આપણે તપાસીએ
આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે મરનારનું પાંચમું તત્ત્વ મનસ નામનું છે,
અને "અમર ત્રયકી" માનું એ જ તત્ત્વ તમામ નવાં પણ નાશવત શરીરો -
ધારણ કરી પુનર્જન્મ લે છે. એ મનસમાં અનેક ભવોના અનુભવોનો ગજ

બયો હોય છે, પણ આ દુનિયામાં કાંઈ કરવા સારુ તે મગજ (brain) અને સ્મરણશક્તિ (memory) ધારણ કરે છે. આપણી બહુ માધારણ બૂલ એ થાય છે કે આપણે સ્મરણશક્તિ જેવી કુલ્લક વસ્તુને મનસ્સ જેવા મહાન, અમર તત્ત્વ સાથે ભેળી દઈએ છીએ. સ્મરણશક્તિ મઈ કાલના બનાવ બૂલો જાય તો જન્મ-જન્મ-માનતરની વિગતો ક્યાંથી યાદ કરી શકે? પરંતુ એ સધળો વિગતો મનસ્સમાં તો નોંધાયેલી છેજ. એક માણસે અનેક જન્મો લીધા હશે તેમાં તેનું પુનર્જન્મ લેતું મનસ્સ તો તેનું તેજ રહ્યું, પણ દરેક જન્મે તેને મગજ (brain) અને સ્મરણશક્તિ (memory) તો જુદાં જુદાં જ મળે છે. સ્મરણશક્તિ ધણું ધણું તો તે બર પૂરતા જ બનાવો યાદ રાખી શકે, જ્યારે અનેક બવોના જનાવો અમર મનસ્સમાં નોંધાયેલા રહે છે, જ્યારે સ્મરણશક્તિ નિષ્ફળ જાય ત્યારે એક માણસ કોઈક વસ્તુ બૂલો ગયેલો કહેવાય, પણ વસ્તુતઃ માણસ કશુંજ બૂલતો નથી, કેમકે એ જુલાયેલી વસ્તુ પણ મનસ્સના ભંડારમાં પડી તો છેજ. સામાન્ય માણસો સામાન્ય સંજોગોમાં મનસ્સ સુધી પહોંચી શકતા નથી તેથીજ તેઓ અમુક બનાવો બૂલો ગયેલા માનવામાં આવે છે. જો કોઈ અતિ ઉચ્ચ કોટિનો આત્મા મનસ્સ સુધી પહોંચી શકે, અને પોતાને અને અનેક બવોનાં પોતાના જન્મોને સાક્ષીરૂપે જોઈ શકે, તો અમુક બવમા પોતે શું કર્યું હતું તે તે ઝટ કહી આપે. એવા મહાત્માઓ અને સત્તમન માથે સીધા મંજવ રાખી શકે એવા સિદ્ધ પુરુષો અતિ વિરલ હોય છે. એ સત્ મનમાંથી જ કોઈ વાર સામાન્ય પણ સરકારી માણસોને અંતર્નાદ સંજળાય છે અને અંતઃ-રકુરજાના ચમકારા પણ અનુભવાય છે, પરંતુ એ સત્ મન સાથે સીધા મંજવ રાખી ગયા બવનું જ્ઞાન પામવું એ સામાન્ય માનસીની પરિમિત શક્તિથી પર હોય છે. એ કારણેજ જ ધિઆસોહી પ્રમાણે સાધારણ માનવી ગયા બવના જનાવો યાદ કરી શકતો નથી.

પુનર્જન્મ વિરુદ્ધ જે મુખ્ય દલીલો કરવામાં આવે છે તે આપણે તપાસી ગયા, પરંતુ હજી એની ઉપર જે અનેક પ્રકારો કરવામાં આવે છે તે દરે આપણે ધ્યાનમાં લઈએ. એક અંગ્રેજ લેખકના કહેવા પ્રમાણે જો પુનર્જન્મમાં માનીએ તો ભગવાન વિશ્વમાંથી જરતરક થઈ ગયા છે એમ માનવું પડે; એટલે દરે ભગવાનને કશું કરવાપણું રહ્યું નથી, કેમકે કાપડે સો જડ યંત્રવત્ આસ્થા જ કરે છે, માટે દરે ઈશ્વરનાં સ્મરણ અને લક્ષિતની પણ જરૂર સેતી? આના જવાબમાં એક દર્શાત આપી શકીએ કે આપણને વીજળીગૃહ (power-house) તરફથી વીજળીનો પ્રવાહ નિયમિત મળ્યે

જાય છે, માટે શું હવે તેના મુખ્ય ઇચ્છાને રજા આપવી ? આ ઇચ્છાને રજા
 બુદ્ધિઔચિત્ય અને કાર્યક્ષમતા વિના ક્યાંસુધી વીજળી ચાલુ રહેશે ? તેમ
 કર્મના કાયદાની અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતની મહત્તા દર્શાવી તેમા ઇશ્વર
 ખરતરકે થઈ ગયાનું ક્યાં સૂચન થયું ? જો ઇશ્વર જેવી બુદ્ધિશાળી અને
 કલ્યાણકારી શક્તિ ન હોય અથવા જગતનાં કાર્યોમા તે બાગ લેતી બધ
 પડે તો કર્મના બીજા અનેક કાયદાઓની શી વને થાય અને તે ક્યાંસુધી
 ચાલી શકે ? વિજ્ઞાન જેમ જેમ અનેક મહાન કાયદાઓ શોધે છે તેમ
 તેમ ધર્મનિષ્ઠોને ઇશ્વરની અગાધ શક્તિનું જ્ઞાન થતું જાય છે ત્યારે
 જડવાદીઓને ઇશ્વરનું બળ ઓછું થઈ જતું લાગે છે, પરંતુ ત્યારે પણ
 થોડાક નારિતકો સિવાય કોઈએ ઇશ્વર ખરતરકે થઈ ગયાની વાણી કાઢી
 નથી અને પુનર્જન્મનો કાયદો પેશ થયો ત્યારે જ કેમ ઇશ્વરની ખરતરકી
 હોયે ચડી આવી ? આવા કાયદાઓથી તો સામે ઇશ્વરનો અચૂત ન્યાય, તેનું
 ઠોંકું કહાપણ, અને તેની અપૂર્વ રચના-કલાનું આપણને જ્ઞાન થવું જોઈએ
 પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરે છે કે ઇશ્વર બલાઈ કરી પોતાની મહાન
 સત્તા પરિમિત કરી માનવીને પ્રરુપાર્યનો માલિક બનાવ્યો, કે જેથી માણસ
 પોતે ખરાબોટાનું તોલ કરી કાર્ય કરે અને તે કાર્યોનાં ફળ ભોગવે ઇશ્વર
 એક નાત્લી કે દેસિસ્ટ સરખાત્યાર જેવી એકલથું સત્તા ભોગવનાર
 જુલમગાર નથી, પણ તેણે માનવનું હિત સાધી તેને યોગ્ય પ્રમાણમા
 વિવેકબુદ્ધિ સંસ્પૃશ્યકિત અને છૂટાપણું આપી તેને તેના કાર્યો માટે જવાબ
 દાર બનાવ્યો છે

વિરુદ્ધપક્ષવાળા દલીલ કરે છે કે આ જન્મની પહેલાં પણ આપણા જન્મો
 થયેલા હોવા જોઈએ અતે એ રીતે જોતાં મનુષ્યનો એ જન્મપરપરાનો
 તો કાંઈ પાર આવે જ નહિ, અને જન્મ પામવા પહેલાંની કાંઈ સ્થિતિ -
 કલ્પો ચકાય પણ નહિ માટે આ પુનર્જન્મના વાદમાં કાંઈ અર્થ હોઈ
 શકે નહિ આ જ દલીલ ઇશ્વરના અસ્તિત્વનું ખડન કરવા માટે વાપરવામા
 આવે છે, પરંતુ પુનર્જન્મના સમર્થનમા કહી શકાય કે આપણા આગલા
 જન્મો મનુષ્યના હોવા જોઈએ અને તે પૂરા થઈ રહ્યા એટલે તેમની
 પહેલાં પશુના જન્મો થયા હોવા જોઈએ અને એ રીતે જોતાં માનવો
 કરોડો વર્ષ પહેલાં છેક અપુમાંથી ઉત્પન્ન થયા હોવા જોઈએ આને
 વિજ્ઞાનનો પણ ટેકો હોઈ શકે, કમક અચ્છિત જન્મો લઈ અણમાથી વિકાસ
 પામીપામીને આપણે મનુષ્યની સ્થિતિએ આવી પહોંચ્યા છીએ એ વિજ્ઞાને
 સ્વીકારેલું સત્ય છે માટે જો આ જન્મપરપરામાં કાંઈ સાર જોતાં નથી
 તેઓનું વલણ વિજ્ઞાનથી વિરુદ્ધ જવું હોય એમ દેખાય છે

વળી એમ કહેવામાં આવે છે કે જો એક બાળક પડી જઈને નિઃશ્વસી-
ભર પાગળું થઈ જાય તો તે પડી જવાથી થયું એમ ખુદ્દલું કબૂલ કરવાને
બદલે યા માટે કદપણ કે તે તો ગયા ભવની સજ્જ ભોગવે છે! આવા
દેખીના બનાવમાં ઠેક પુનર્જન્મનો કલ્પિત આચરો લેવાનો સી જરૂર પડી?
આ સવાલનો ખુલાસો આગળ અપાઈ ગયો છે પડી જવાથી બાળક
અપંગ થયું તે એક દેખીતું અને બહારનું કારણ (ostensible cause)
છે, પરંતુ તે ખરું કારણ નથી ખરું કારણ શોધવા માટે બાળકે ગયા
ભવમાં શું કર્યું તે જાણવું જોઈએ, જે સાધારણ માનવીની શક્તિની બહાર
જી બધાં બાળકો પડે છે પણ બધાં કાંઈ અપંગ થતાં નથી, અને અમુક
બાળક જ થયું એટલું જ જો સ્વીકારીએ તો ઈશ્વર એ બાળક તરફ અન્યાયી
જી એમ માનવું રહ્યું પરંતુ ઈશ્વર અન્યાયી હોઈ શકે નહિ, અને બાળકે
આ ભવમાં તો કશી ખૂરાઈ કરી નથી; અને તે અજ્ઞાન બાળક ગદ્ગદતીથી
પડી ગયું તે માટે તેને વાજબી સજ્જ થઈ એમ કહેવું એ ધાતકી દેખાય
છે ત્યારે તેનાં ગયા ભવનાં કર્મ જ તે પાગળું બન્યું એમ કબૂલવા સિવાય
ખુદા ઉપર આવડો ગેરઈ-સાફનો દોષ દૂર થઈ શકતો નથી, અને આ
કોણકાંતો ઉકેલ પણ આવેલો નથી

ફટલાકો માને છે કે પુનર્જન્મમાં માનવાથી સમાજમાં એક પ્રકારનું
વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય આપી જાય છે કે જેથી નથી માખાપને બાળકો પ્રત્યે
સ્નેહ રહેતો કે નથી બાળકોને માખાપની પડી, કારણ કે પુનર્જન્મના વાદ
પ્રમાણે અમુક જાતનો સવાની કે પાપી આત્મા અમુક માખાપને ઘેર
જન્મીને પોતાની કરણીના કુળ ભોગવશે માટે માખાપ તો નિમિત્ત માત્ર
છે, અને જન્મ તો જાતીય આકર્ષણને અંગે થતી માત્ર એક શારીરિક
ક્રિયાનું પરિણામ છે, માટે પુનર્જન્મના હીઓમાં માખાપ અને મતિ વચ્ચે
ધાડો પ્રેમ રહી શકે નહિ એનો જવાબ એમ આપી શકાય કે માખાપનો
બાળક પ્રત્યેનો કુદરતી પ્રેમ મનુષ્યો, પશુ કે પખી વચ્ચેના પણ જણાય
છે, અને પુનર્જન્મ હોય કે ન હોય તો પણ તેમાં લેણમાર ફેર પડતો નથી
વળી આપણે જોયું તેમ ભગવાને દયા કરી આપણને ગયા ભવના બનાવોથી
બેખબર રાખ્યા છે, અને તેથી માખાપ જાણી શકતા નથી કે પોતાનું
બાળક ગયા ભવનું મિત્ર છે કે શત્રુ એ બાળક બહુજ નકારુ નીકળે તો તે
ગયા ભવનું શત્રુ હશે એમ માની શકાય, પણ તેથી માખાપનો કુદરતી પ્રેમ
પવટાઈ જતો નથી એટલું જ નહિ પણ નાલાયક કે દુરાચારી પુત્ર ઉપર
લુપ્ત વખત માખાપનો પ્રેમ વિશેષ જોવામાં આવે છે બાળકો ગમે તેવાં

હોય તોપણ તેઓ પ્રત્યેની પ્રેમભરી ફરજમાંથી માળાપથી છુટાડું નથી; જો છૂટવા પ્રયત્ન કરે તો તેની સજા તેમને પણ આવતા બે અવસ્થ થશે જ. પુનર્જન્મને લીધે કૌટુંબિક પ્રેમ રહી શકતો નથી એમ જો કબૂલ કરીએ તો આ સિદ્ધાંતને માન્ય રાખનારી હિંદુ કેમકાં જમાનાજૂની સંયુક્ત કુટુંબની બાવના શી રીતે સદીઓ થયાં ટકી રહી હશે ? જો પુનર્જન્મને લીધે માળાપ અને બાળકો વચ્ચે ખાસ પ્રેમ ન હોઈ શકે તો માળાપ, બાળકો ઉપરાંત બાઈભાંડુઓ, વડીલો અને પિત્રાઈઓનાં ભેગાં સંયુક્ત કુટુંબો સૈકાઓ સુધી શી રીતે ચાલુ રહી શક્યાં ? માટે વિરોધીઓની આ દલીલમાં પણ વલ્લુદ જેવું કશું નથી.

વળા એમ પણ કહેવાયું છે કે પુનર્જન્મમાં માનવાથી માણસ આળસ અને નિરુદ્ધમી બને છે અને આફતો સામે ટક્કર ઝીલવાને બદલે તે નિર્વૈય બની કહે છે—“હશે; એ તો મારા કર્મનું જ ફળ છે.” પ્રારબ્ધવાદીઓ (fatalists) વિરુદ્ધ પણ આ જ દલીલ કરવામાં આવી છે કે કિસ્મતમાં જે લખ્યું હશે તે બનશે તો ખરું જ, “જો હોગા સો હોગા”, માટે પુરુષાર્થ કરવામાં લાભ જ સો ? ચૂનાકનું કામ કરવા બાદ સળ ચાપ ત્યારે પણ ચૂનેમાર એમ કહેશે કે—“હું શું કરું ? મારું કર્મ જ એવું હશે” અથવા “મારા પ્રારબ્ધમાં જ એમ હશે”—ત્યારે નીતિ ક્યાં રહી ? જ્યાં ગયા બવનાં કર્મ અને કિસ્મતથી બધું ચતું હોય તો પછી બગવાનમાં આશ્ચર્ય કે શ્રદ્ધા રાખવાની જરૂર પણ થી ? માટે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત માનતાં પ્રારબ્ધવાદી થઈ જવાય છે અને તેથી નથી નીતિની જરૂર રહેતી કે નથી ધર્મર પ્રત્યેની શ્રદ્ધાની આવશ્યકતા ! આ દલીલ વજનદાર છે પરંતુ તેનો જવાબ તેથી પણ વધુ સંગીન છે, અને કરણીનો કાયદો સમજાવતાં તે આપી દેવામાં આવ્યો છે.

વિરોધીઓએ પુનર્જન્મમાં અને કરણીના કાપડામાં માત્ર પ્રારબ્ધ જ નહયું કે જે મનુષ્ય પ્રયત્નથી ફરતું નથી, પણ તેઓએ સંચિત કર્મ અને ક્રિયાણ્ય કર્મ, જે પુરુષાર્થથી ફરી શકે છે તે વિશે તો મૌન જ ધારણ કર્યું છે. એકસંગીન દલોલને તોડી ટુકડા કરી પોતાને જે ટુકડો લાભકારી લાગે તે જ પેથ કરવો એમાં ચાલાકી હશે, પણ યા તો પ્રમાણિકપણું નથી અથવા તો આ બાબતનો તલસ્પર્શો અભ્યાસ નથી. પણ કર્મથી માત્ર પ્રારબ્ધ

* એ કર્મના ફળથીજ માણસનું પ્રારબ્ધ પદાર્થ દોવાથી કર્મનો બીજો અર્થ જ કિસ્મત થાય છે.

ઉત્પન્ન થઈ હોય તોપણ વિરોધીઓની દલીલ ટકા ચક્રી નથી. આપણે જોઈએ કે તેમ પાપોઈ ફળ માફક જે આપણાં કાર્યો પાકીને આપણને મદદ કે સમર્થપે પાછાં મળ્યાં તેનું નામ જ પ્રારબ્ધ અથવા કિરમત, અને તે અલગત અફર જ હોય, પરંતુ તેને માટે માનવીએ પોતાનો જ ઉપકાર માનવો રહ્યો. એ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સવાળ જ આપણું સુખનું સાધન, અને પાપ જ આપણા દુઃખનું મૂળ છે. હેવટે આ નિયમ સીખવે છે કે character is destiny—આપણું આરિગ્ધ્ય એ જ આપણા પ્રારબ્ધ સમાન છે. ત્યારે શું આ નિયમથી નીતિનો ભંગ થાય છે? શુ ખુદાની આ ઉમદા કારરવાઈમાં આપણુ યજીન થટે છે કે વધે છે? જો આપણે જ આપણા પ્રારબ્ધના ધરવેશ હમજે તો આપણે માટે આજસુ જીવન કે ઉમગી અને ઉઘમી જીવન લાભકારક તે સૌ કોઈ સહેજે સમજી શકશે ત્યારે આ ઉપરથી ખુદ્દુ થાય છે કે નીતિમય, ભક્તિમય અને ઉત્સાહી જીવન માળવા માટે પુનર્જન્મની માન્યતા આપણને મદદરૂપ યઈ પડે છે.

વળા એમ પણ કહેવાયું છે કે પુનર્જન્મના જક યંત્રમાં માનતા થયા એટલે પછી પ્રભુની માફોની આપણે આચાર શા માટે ગમચરી? અત્યંત પાપી જીવન ચુલમાં બાદ એક પુનર્જન્મવાદી ઈશ્વરની માફોની આચા કેમ રાખી શકે. ઈશ્વરની માફો (God's grace) વિના તે પાપીનો છુટકારો પણ કેમ થાય? આપણે કહીશું કે ઈશ્વરની માફોની જરૂર નથી, ઈશ્વરનો ન્યાય છે અને તેનો આગ્રાધ પ્રેમ છે તે પૂરતું મણાવું જોઈએ. એક દુષ્ટ પુત્ર પ્રત્યે તેના પિતાને જેટલો પ્રેમ હોય તેથી અનેકમણો અધિક પ્રેમ પ્રભુને એક દુરાચારી માણસ પ્રત્યે હોય છે અલગત તે માણસને કરેલા કર્મો તો ભોમવવાં જ રહ્યાં : તે તો ઈશ્વરનો નિયમ છે, જેમા તેની માફો કે પ્રેમ પણ હમજગીરીકરી શકતાં નથી પરંતુ તેથી એવું અનુમાન નીકળતું નથી કે ઈશ્વરમાં પ્રેમ નથી. પ્રેમ છે ત્યારે જ માનવીને એક નહિ પણ અનેક જન્મો આપી તેને સુધરવાની, સંપૂર્ણ થવાની અને હેવટે સાધારકાર કરવાની તકો પ્રભુ તરફથી આપવામાં આવે છે. ત્યારે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત ખુદાના ઈન્સાફ અને મહોબ્બત ઉપર રચાયો છે એમ દેખાય છે.

મિ. હેનરી હેચ "Some Leading Ideas of Hinduism" નામના પુસ્તકમાં કહે છે કે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત મનુષ્ય ઉપર આવી પાતાં દુઃખોનો સંતોષકારક ખુલાસો આપી શકતો નથી. તેઓ કહે છે કે પુણ્યસાળી માણસો ઉપર તો દુઃખોની ઝડી જ વર્ષે છે; શરીરો અને પય-ગમરો ઉપર પાર વિનાની આફતો જીતરે છે, માટે શુ આપણે એમ માનવું કે આ સપળા માણસો ગયા ભવે પાપી હશે? એ જ અંજોળ લેખક પૂછે છે

કે શું ઈસુ ખ્રિસ્ત ગયે ભવે અત્યંત સવાળી અને અત્યંત પાપી પણ હશે કે એક જ જન્મમા પોતાનાં આગલાં સનાખને કારણે તેઓ પયગમ્બરી દરબને પહોંચ્યા અને આગલા પાપના કારણે તેઓએ અનેક દુખો પણ વેઠ્યા ?

આનો જવાબ એમ આપી શકાય કે મહાન ધર્માત્માઓ ઘણી વખત રાજપુત્રોથી સત્યને ખાતર અને લોકકલ્યાણ ખાતર દુઃખો ખમે છે; આવાં સ્વેચ્છાએ ઉત્પન્ન કરેલા અને વેઠેલાં દુઃખો ઉપરથી તે વેઠનારે ગયા ભવમાં પાપો ક્યાં હશે એવું અનુમાન કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ જ્યારે એક સાધારણ માણસ મુખની શોષમા રહેતો હોય, સામાન્ય નીતિથી ચાલતો હોય અને તે જના દુઃખમાં પડતો હોય ત્યારે જ આ અનુમાન નીકળી શકે છે. એક હાથેથી ઉપવાસ આદરતો હોય અને બાકી રેઠાકાંડ કરતો હોય, તો આ સ્વેચ્છાથી ઉત્પન્ન કરેલાં દુઃખો ઉપરથી આ દુઃખો ગયા ભવે કરેલાં પાપકર્મની સજારૂપ છે એમ ઠોઠ માનશે નહિ. વળી ઈસુ ખ્રિસ્ત જેવા પૂર્ણપુરુષો, જેઓએ ધ્વજસાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તેઓ માનવ કલ્યાણાર્થે રાજપુત્રોથી દુઃખો જ ખમના આવે છે. એવા મહાન આત્માઓને આ જગતમાં પાછા આવવાની જરૂર રહેતી નથી; મગર દુનિયાનું દિત્ત એમને હેડે હોવાથી એઓ પોતાની મરજીથી અહીં આફતો ખમી, પ્રભુનો મહેલ આપી, રવાના થાય છે. તેઓએ દુઃખો ખમ્યા માટે તેઓ ગયે ભવે પાપી હતા એમ માની લેવામાં મોટી ભૂલ જ થાય છે. વળી જ્યારે એક અત્યંત નેક માણસ ઉપર દુઃખો આવી પડે છે ત્યારે, આપણે આગળ જોઈ ગયાં તેમ, એમ માની શકાય કે પ્રભુ તેની ઉપર દયા લાવી એનાં થોડાંક પાપ-કર્મોની સજા બાકી રહી હોય તે દુઃખોના રૂપમા એકદમ સાથે જ મોકલી દે છે, કે તેનું કરજ અહા યઈ જવાથી આવતે ભરે તે આફતોમાંથી આઠાઠી પામે ત્યારે જગતમા અષ્ટદિત દુઃખ (asymmetrical suffering) જેવું કશું નથી, અને દુખનો કોયડો જેવો પુનર્જન્મ ઉઠેલો છે તેવો ખીન્ને કોઈ નિયમ ઉઠેલો નથી.

વળી વિરોધીઓ કહે છે કે પુનર્જન્મમાં માનતા થયા એટલે કબૂલનું પડે ■ કે દુઃખમાં સમાડતો એક માણસ પોતાના જ પાપની સજા ભોગવે છે; ત્યારે બતા મણસો તરફથી દયાની જરૂર સી, સખાવતનું સ્થાન ક્યાં, અને પરોપકારનું પ્રયોજન શું ? સખાવત અને દયા તે ઈશ્વરના અચલ નિયમમા દખલગોરી કરવા સમાન છે, માટે પાપીને તેના પાપની સજા દુઃખના રૂપમાં ભોગવવા દેવો જોઈએ વિરોધીઓના કહેના પ્રમાણે ઢિંદુ બાકીઓ પુનર્જન્મવાદીઓ હોવાથી અંતરને અને વિધવાઓ પ્રત્યે દૂરતાથી

વર્તે છે, અને સૌ કોઈ પોતપોતાનું કરેલું ભોગવે છે એવું કાલું આશ્વાસન લઈ એ લાચારોને સદાય કરતા નથી. વળી હિંદુઓ પુનર્જન્મમાં માનતા હોવાથી તેઓમાં દોષિષ્ટો, અનાયાત્રીઓ, અચક્ષાત્રીઓ, અંધાત્રીઓ, વગેરેની લીધ પ રહે છે, કેમકે જે માણસો પોતાનું કરેલું ભોગવે તેમને વળી મદદની જરૂર કેવી ? માટે મિ. હેગ કહે છે તેમ પુનર્જન્મવાદી હિંદુઓ ગરીબોનો તિરસ્કાર અને મોટેરાઓની ખુશામદ કરે છે ।

આ બધું જાંબીર તોલમતોનો જવાબ આપતાં પહેલાં આપણે કહીશું કે કોઈ પણ કામ પ્રવૃત્તિ નથી, અને દરેક કામમાં સુધારાને અવશ્ય સ્થાન છે જ. આપણને હિંદુ કામ સાથે કામ નથી પણ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત સાથે જ છે; અને હિંદુ કામમાં દેખાતી ખામીઓ માટે પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતને યા માટે નિંદા ગણ્યો હશે તે સમજાતું નથી સુરાપમાં જે બચકર વિનાયકારક યુદ્ધો થયાં અને યાય છે તે માટે શું ધસુ ખ્રિસ્તના ગિરિપ્રવચન— (Sermon on the Mount) ને દોષ દેવો ? પુનર્જન્મનો નિયમ તો સમજાવે છે કે બહાનું બનું અને જૂરાનું જૂરું થશે; તે સંખાવત કે દ્વાધર્મનો વિરોધ કરતો નથી, બલકે તે ઉત્તેજે છે, કેમકે સખી અને કૃપાળુ માણસ પોતાનાં સત્કર્મનાં મીકાં ફળ જરૂર આપશે. એ નિયમ હિંદુઓને અનાયાત્રીઓ અને અંધાત્રીઓ ખાંધતા રોકતો નથી બલકે તેમ કવવાને તેઓમાં ઉત્સાહ પ્રેરે છે કે દ્વાધર્મનું મૂળ છે અને પરાંપકારનું પરિણામ આપણાં પોતાના જ બલિબધનાં સુખમાં આવે છે આટલું જનાં જો હિંદુ કામમાં આવાં આત્રીઓ અને સંખાવત વગેરેની તંગી હોય તો તેમાં દોષ એ કામનો ગણાય, પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતનો નહિ. સતીઓ, વિધવાઓ અને દરિજન-બધુઓ પ્રત્યેની હિંદુઓની સખ્તાઈ દોષપાત્ર ગણી ઘકાય, પરંતુ એ વિશે હિંદુ કામની આંખો હવે પૂરેપૂરી ખૂલેલી છે. હિંદુઓ સારી રીતે સમજે છે કે ખીજાઓ પ્રત્યે કૂરતા બતાવવી તે ખીજા બંધે આપણા પ્રત્યે જ કૂરતા બતાવવા બરાબર છે, કેમકે એ સખ્તાઈનું પરિણામ પુનર્જન્મના નિયમ પ્રમાણે આવતા બંધે દુઃખમાં જ આવશે. એક દરિજન તેના પાપને પરિણામે જ અરપૂર્ય સ્થિતિમાં જન્મે છે. માટે તે તેનું ભોગવે અને તેને મદદની જરૂર નથી—એવી માન્યતા જો સર્વથા હિંદુઓ ધરાવે તો તેઓ પુનર્જન્મનો અનર્થ કરતા કહેવાય. અનેક પવચન્દ્રોનાં ઉપદેશવચનોનો અનર્થ થયો છે અને તેથી દુનિયામાં દારુણ દુઃખો ફેલાયાં છે; માટે તે વચનો નિંદા નથી, પરંતુ તેમનો અનર્થ નિંદા છે. પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત નીતિને પોષે છે, ઉત્તેજે છે, અને નેજીનો મદલો સુખમાં અને બદીની સખ

દુ ખરૂંપે આવે છે તે સમજાવે છે, તે જોતા આ મહાન નિયમમા માનનારાઓ કૂર અને દયાહીન નહિ પણ લોકકલ્યાણના કાર્યોમાં સતત આગેવાન ફાળો આપતા રહેનારા હોવા જોઈએ માટે હિંદુ સમાજમા જણાતી ત્રુટીઓ પુનર્જન્મને લીધે નહિ પણ તે નિયમ છતાં અને તે નિયમનો અનર્થ થવાને કારણે ઉદ્ભવેલી ■

આને જ મળતી એક બીજી દલીલ એવી છે કે પુનર્જન્મનો નિયમ માનવાથી હિંદુઓ મહાન કાર્યો કરવામા નિરુત્સાહી અને આળસુ રહ્યા ■ કેમકે તેઓ જાણે છે કે ઈશ્વર અનેક તકે તો આપશે જ અને લખચોર્પાસી ફેરા ફરવાના હોય તેમા એક ભવ મોજ, વિલાસ કે કાર્યશૂન્યતામા કાઢવો હોય તો શા મોટો ફેર પડવાનો હતો ? આવતે ભવે બગડેલું સુધારી લેવાશે વળી હિંદુઓ માયાવાદી છે, અને સમસ્ત જગત માયાવી છે માટે ઝાઝવાના જળ સમાન આ જગતમાં ઉમમની જરૂર નથી એમ તેમને માનતા ચોતરવામા આવ્યા છે, અને તે કારણે પણ તેમને અપ્રગતિવાન મણવામા આવ્યા છે માયાવાદ સાથે આપણને હાલ કામ નથી પરંતુ હિંદુઓની જે સતત પ્રગતિ ચલી ન હોય તો તેમા પુનર્જન્મ નો નહિ પણ પાછો તેના અનર્થનો જ ફોપ કાઢવો ધટે બવિષરમા મોટી દૌલત મળશે એમ માની લઈ શુ આપણે જીવાની આજસમા ગાળવી ? આજળ જતા ખુદાઈ ફરજને પહોંચીશુ માટે હાથમા આવેલી આ અમૂલ્ય તક—આ મનુષ્યાવતાર—શુ આજસમા વેડફી નાખવો ? ઈશ્વરને માનવીએ ઉદ્ધતાપ્રથી અન્યાયી કહ્યો તો કહ્યો, પણ હવે તો તે સર્વજ્ઞની માલેકને મૂર્ખમા પણ ખપાઓ ! શુ ઈશ્વર આજસુ અને પાપીને પણ સાક્ષાત્કાર કરાવશે ખરો ? અથવા આજસ અને પાપનું પરિણામ શુ આનસુ જોઈએ તે હિંદુ જેવી ચતુર કામ નહિ સમજતી હોય ? પુનર્જન્મના નિયમ પ્રમાણે તો જેમ વધારે નેકી તેમ પરમાત્માના પ્રેમમાં વહેણ પડોઆશે પુનર્જન્મ તો આજસનો વિરોધ કરે છે, અને નેકી, નીતિ અને પ્રગતિમાન જીવનને હિંદુને માટે વિરોધપણની દલીલ કે પુનર્જન્મના નિયમથી જન્મતમાં આજસનો વધારો થયો છે તે જોગી છે, અને આ મહાન નિયમના અનર્થ ઉપર તે રચાઈ છે

વિરોધીઓની એક વધુ દલીલ એવી છે કે એક દેશની વરતી થોડા વર્ષો પછી જમણી થાય છે, અને અર્થશાસ્ત્રે સ્વીકારેલો આ સિદ્ધાંત પુનર્જન્મ ના નિયમ સાથે બધમેસનો નથી એનો જવાબ પ્રથમ એ આપી સકાય કે વરતી જમણી થઈ તેના વિશ્વાસપાન આકાશ મળવા મુરદેલ છે

અસખત વસ્તી વધે છે પણ તેમ ધરતીકંપ, રેલ, દુકાળ, યુદ્ધ, જ્વાળામુખી ફાટવાની આદિ વગેરે આપત્તિઓના કારણે તેમાં ઘટાડો પણ થાય છે. દાખલા તરીકે ૧૬૧૮ થી જર્મનીમાં યુદ્ધપરંપરા ચરૂ થઈ, ત્યારથી સવાત્રણસો વર્ષ પછી જર્મનીની વસ્તી ફેટલીય વધી અને ફેટલીય ધરી દરો, અને સામટો સરવાળે દાલમાં ચાલતાં આ મહાન વિપ્લવ પછી તે ફેટલી વધવા પામી તેના જો વિશ્વસનીય આંકડા મળે તો તે જાણવાજોમ થઈ પડે.

પણ એમ માની લઈએ કે વસ્તી પુષ્કળ વધે છે તોપણ તેનાથી પુનર્જન્મના નિયમને આંચકો આવતી નથી. વિરોધપક્ષ ભૂતી જાય છે કે જગતમાં જન્મ પામેલા માણસોની સંખ્યા કદાચ નક્કી ચાય, પરંતુ હજુ હવે જન્મ લેનાર જીવોની સંખ્યા અચોક્કસ અને અગણિત છે, અને તે કોઈ આંકી શકતું નથી. મિસિસ બેઝન્ટ પોતાની "Re-incarnation" નામની ચોપડીમાં એક દૃષ્ટાંત આપે છે કે આપણી દુનિયા એક મહાન નગરમાં આવેલા એક વિદ્યાળજાહેર ખંડ (hall) જેવી છે; નગરની વસ્તી લાખોની છે, પણ તેમાંથી થોડાક જ માણસોને બેસવાની સગવડ તે ખંડમાં થઈ શકે છે; કોઈ વાર તે ખંડમાં ભારે ભીડ જામે છે, જ્યારે બીજી વાર તેમાં બેસનારની સંખ્યા જૂઝઢેખાય છે, પણ નગરની વસ્તી તો ખંડમાં બેસતા શ્રોતાઓ કરતા ઘણી જ વધારે હોય છે. તે જ પ્રમાણે આ જગતમાં જન્મ પામી ચૂકેલાઓની સંખ્યા મર્યાદિત હોય છે, જ્યારે હજી જન્મ ન પામ્યા હોય એવા જીવોની સંખ્યા બેશુમાર હોય છે, અને તેમની ગણતરી કદાચી પણ શક્ય નથી. વળી આ દેશના જીવો બનતાં સુધી આ જ દેશમાં જન્મ લે છે, પરંતુ એમ પણ બને કે કોઈ બીજા રાજ્ય, ભુદી જ જાત કે પ્રાંત, અથવા ઈશ્વરેચ્છા હોય તો કોઈ ભુદા જ પ્રદેશમાં પણ જન્મ લઈ શકે અને ત્યાંના જીવો અહીં આવી શકે. જ્યાંસુધી આવા બહોળા ફેરફારોની શક્યતા રહેતી હોય, અને જ્યાંસુધી જન્મ ન પામેલા જીવો અમંજ્ય રહેતા હોય, ત્યાંસુધી પુનર્જન્મનું યંત્ર કાંઈપણ અઘડણ કે અંતરાય વિના સરળતાથી ચાલી શકે એ ખુલ્લું છે. માટે વસ્તી વધે જાય છે એમ કજૂલ કરીએ તોપણ તેથી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત નિર્મૂળ થતો નથી.

એમ કહેવાય છે કે જરથોસ્તી, ખ્રિસ્તી અને ખ્રિસ્તીમ ધર્મો પુનર્જન્મમાં માનતા નથી અને વસ્તુતઃ હિંદુ સિવાય બીજા કોઈપણ ધર્મમાં પુનર્જન્મને સ્થાન નથી. ખરું, પણ માત્ર સંખ્યાબળ ઉપરથી જ કોઈ નિયમનો શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરવા નીકળતું તે ઈષ્ટ નથી. હિંદુ સિવાય બીજો

દુઃખરૂપે આવે છે તે સમજાવે છે, તે જોતાં આ મહાન નિયમમા માનનારાઓ દૂર અને દગાદીન નહિ પણ લોકકલ્યાણના કાર્યોમાં સતત આજેરાન ફાળો આપતા રહેનારા હોવા જોઈએ. માટે હિંદુ સમાજમાં જણાતી તુડીઓ પુનર્જન્મને લીધે નહિ પણ તે નિયમ છતાં અને તે નિયમનો અનર્થ થવાને કારણે ઉદ્ભવેલી છે.

આને જ મળતી એક ખીજ દલીલ એવી છે કે પુનર્જન્મનો નિયમ માનવાથી હિંદુઓ મહાન કાર્યો કરવામાં નિરુત્સાહી અને આજસુ રહ્યા છે, કેમકે તેઓ જાણે છે કે ઈશ્વર અનેક તકે તો આપશે જ અને લખચોપાસી ફેરા ફરવાના હોય તેમા એક ભર મોજ, વિલાસ કે કાર્કશ્યન્યતામાં કાઢવો હોય તો શો મોટો ફેર પડવાનો હતો ! આવતે ભવે જમડેહું સુધારી લેવાશે નળી હિંદુઓ માયાવાદી છે, અને સમસ્ત જગત માયાવી છે માટે ઝાઝવાના જળ સમાન આ જગતમાં ઉમંગની જરૂર નથી એમ તેમને માનતા ચોતરવામાં આવ્યા છે, અને તે કારણે પણ તેમને અપ્રગતિવાન ગણવામાં આવ્યા છે. માયાવાદ સાથે આપણને હાત કામ નથી પરંતુ હિંદુઓની જે સતત પ્રગતિ ચલી ન હોય તો તેમા પુનર્જન્મનો નહિ પણ પાછો તેના અનર્થનો જ દોષ કાઢવો પડે. બવિખ્યમાં મોટી દૌલત મળશે એમ માની લઈ શુ આપણે જીવાની આજસમાં માળવી ? આગળ જતા ખુદાઈ દરજ્જે પહોંચીશુ માટે હાથમાં આવેલી આ અમૂલ્ય તક—આ મનુષ્યાવતાર—શુ આજસમા વેડફી નાખવો ? ઈશ્વરને માનવીએ ઉદ્ધતાપથી અન્માથી કહ્યો તો કહ્યો, પણ હવે તો તે સર્વજ્ઞની માલેકને મૂર્ખમાં પણ ખપાવ્યો ! શુ ઈશ્વર આજસુ અને પાપીને પણ સાક્ષાત્કાર કરાવશે ખરો ? અથવા આજસ અને પાપનું પરિણામ શુ આરતુ જોઈએ તે હિંદુ જેવી ચતુર કામ નહિ સમજતી હોય ? પુનર્જન્મના નિયમ પ્રમાણે તો જન્મ વધારે નેકી તેમ પરમાત્માના પ્રેમમાં વહેણ પડેલાશે. પુનર્જન્મ તો આજસનો વિરોધ કરે છે, અને નેકી, નીતિ અને પ્રગતિમાન જીવનને હિતેજ છે. માટે વિરોધપણની દલીલ કે પુનર્જન્મના નિયમથી જગતમાં આજસનો વધારો થયો છે તે ખોટી છે, અને આ મહાન નિયમના અનર્થ ઉપર તે રચાઈ છે.

વિરોધીઓની એક વધુ દલીલ એવી છે કે એક દેહની વરતી થોડા વર્ષો પછો જમણી થાય છે, અને અર્થશાસ્ત્રે સ્વીકારેતો આ સિદ્ધાંત પુનર્જન્મના નિયમ સાથે બધમેસનો નથી એનો જવાબ પ્રથમ એ આપી શકાય કે વરતી જમણી થઈ તેના વિચારપાત્ર આકાશ મળવા સુરહેલ છે

અલગત વસ્તી વધે છે પણ તેમ ધરતીકંપ, રેલ, દુકાળ, યુદ્ધ, જ્વાળામુખી ફાટવાની આદિ વગેરે આપત્તિઓના કારણે તેમાં ઘટાડો પણ થાય છે. દાખલા તરીકે ૧૯૧૮ થી જર્મનીમાં યુદ્ધપરંપરા ઘર ઘર, ત્યારથી સવાવજુસો વર્ષ પછી જર્મનીની વસ્તી ટેટલીય વધી અને ટેટલીય ધરી દરો, અને સામંતે સરવાળે દાલમાં ચાલતાં આ મદાન વિમલ પછી તે ટેટલી વધવા પામી તેના બે વિશ્વસનીય આંકડા મળે તો તે જાણવાભેદ થઈ પડે.

પણ એમ માની લઈએ કે વસ્તી પુષ્કળ વધે છે તોપણ તેનાથી પુનર્જન્મના નિયમને આંચકો આવતો નથી. વિરોધપક્ષ જૂતો જાય છે કે જગતમાં જન્મ પામેલા માણસોની સંખ્યા કદાચ નક્કો થાય, પરંતુ હજુ હવે જન્મ સેનાર જીવોની મંજવા અચોક્કસ અને અગ્રણિત છે, અને તે કોઈ આંકો શકતું નથી. મિસિસ બેક્ટ પોતાની “Re-incarnation” નામની ચોપડીમાં એક દૃષ્ટાંત આપે છે કે આપણી દુનિયા એક મદાન નગરમાં આવેલા એક વિદ્યાળજહેર ખંડ (hall) જેવી છેઃ નગરની વસ્તી લાખોની છે, પણ તેમાંથી થોડાક જ માણસોને બેસવાની સગવડ તે ખંડમાં થઈ શકે છેઃ કોઈ વાર તે ખંડમાં ભારે જીક જમે છે, જ્યારે બીજી વાર તેમાં બેસનારની સંખ્યા જૂઠ્ઠાપાય છે, પણ નગરની વસ્તી તો ખંડમાં બેસતા ઓતાઓ કરતાં ઘણી જ વધારે હોય છે. તે જ પ્રમાણે આ જગતમાં જન્મ પામી ચૂકેલાઓની સંખ્યા મર્યાદિત હોય છે, જ્યારે હજુ જન્મ ન પામ્યા હોય એવા જીવોની સંખ્યા બેશુમાર હોય છે, અને તેમની મજૂરી કાદવી પણ શક્ય નથી. વળી આ દેશના જીવો ખનતાં સુધી આ જ દેશમાં જન્મ લે છે, પરંતુ એમ પણ બને કે કોઈ બીજા રથળ, જુદી જ જાત કે પ્રજા, અથવા ઈશ્વરેચ્છા હોય તો કોઈ જુદા જ મઠમાં પણ જન્મ લઈ શકે અને ત્યાંના જીવો અહીં આવી શકે. જ્યાંસુધી આવા બહોળા ફેરફારોની શક્યતા રહેતી હોય, અને જ્યાંસુધી જન્મ ન પામેલા જીવો અમંજ્ય રહેતા હોય, ત્યાંસુધી પુનર્જન્મનું યંત્ર કાંઈપણ અડચણ કે અંતરાય વિના સરળતાથી ચાલી શકે એ ખુલ્લું છે. માટે વસ્તી વધે જાય છે એમ કળૂવ કરીએ તોપણ તેથી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત નિર્મૂળ થતો નથી.

એમ કહેવાય છે કે જરેસ્તી, ખ્રિસ્તી અને હરિયાજ ધર્મો પુનર્જન્મમાં માનતા નથી અને વસ્તુતઃ હિંદુ સિવાય બીજા કોઈપણ ધર્મમાં પુનર્જન્મને સ્થાન નથી. ખરું, પણ માત્ર મંજ્યાબળ ઉપરથી જ કોઈ નિયમની શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરવા નીકળવું તે ઈષ્ટ નથી. હિંદુ સિવાય બીજો

કોઈ પણ ધર્મ પુનર્જન્મમાં માનતો નથી એમ કબૂલ કરીએ તોપણ એટલું તો ખુબ્બુ છે કે જોન અને જોહ્ન ધર્મો દિદુ ધર્મની જ સાખાઓ હોવાથી એ સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે અને જોહ્ન ધર્મ ચીન, સિનોન તિબેટ વગેરે ઠેકાણે ફલાયેતો હોવાથી સૌ કોઈ ગણી શકશે કે દુનિયાની અડધી વસ્તી ઉપરાંતના લોકો આ મહાન સિદ્ધાંતના અનુયાયીઓ છે

વળી દિદુઓ સિવાય ખ્રીષ્ટ પ્રાચીનો આ નિયમથી બેખબર હતી એમ પણ નથી, અને તે ધિયોસોફોના પુસ્તકોના અભ્યાસ ઉપરથી ગણી શકાય છે પ્રાચીન મિસર અને યુનાન (ગ્રીસ)ના વતનીઓ આ સિદ્ધાંતથી વાકેફનાર હતા. કયાલા નામના ગ્રુમ જ્ઞાનમાં માનનારા મહુદીઓ એ સિદ્ધાંત સ્વીકારના ધિયોસોફિસ્ટો નમાણે ખુબ ચિરતી ધર્મ સમાજના ધર્માધ્યક્ષો (Fathers) ઇસવી પહેલી પાંચ સદીઓ સુધી પુનર્જન્મમાં માનતા, પરંતુ મધ્યયુગમાં યુરોપમાં ફલાયેલી ગોલ્ડિક અધામૂઢીને પરિણામે એ માન્યતા જુદાઈ જતા પાખી નોરિટક અને નિયો-પ્લેટોનિક ફિલસૂફી પણ આ વાદમાં ઇતનાર ધરાવતા ઉછર અને દક્ષિણ અમેરિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયાના પ્રાચીન વતનીઓમાં પણ આ માન્યતા ફલાયેલી હતી મહાન જુદિયાળી પુરોહિતો પણ આ સિદ્ધાંત આગળ પોતાનું સર ભાવેલું છે પિયાગોરસ, એમ્પીડોકલીસ અને પ્લેટો જેવા ઓક ફિલસૂફી પ્લોટીનસ જેવો મિસરનો મહાન અંતરજ્ઞાની અને નિયો-પ્લેટોનિક તત્ત્વજ્ઞાનનો સ્થાપક, આરીજન જેવો મિસરના રામન કૅથલિક પથનો નાનીઓ ધર્મચરુ (Father), મધ્યયુગના જર્મનીનો ગણીતો ગ્રુમજ્ઞાની પેરેસેનસમ અને ઇટલીના તત્ત્વચિંતકો પ્લુનો અને કમ્પાનેલા—સૌએ આ મહાન સિદ્ધાંત માથે ચઢાવ્યો છે તે ઉપરાંત જર્મનીના બેલ્ક અને સ્વીકનનાર્ગ જેવા અમર્યવાદીઓ, લેસિંગ જેવો સમર્થ લેખક, અને લીબનીટ્ઝ શોપેનહાવર હેગલ અને હરડર જેવા પ્રખ્યાત વિચારકો અને ફિલસૂફીએ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતને આવકાર્યો છે વળી વર્ડ્ઝવર્થ, ટેનિસન અને પ્લાઉનિંગ જેવા મહાન અંગ્રેજ કવિઓ જોકે પુનર્જન્મના નિયમનો ખુલ્લો સ્વીકાર કરતા નથી તોપણ ખીન અનેક કવિઓ અને વિચારકોની માફક તેમને તેની ઝાંખી તો થયેલી હતી જ મોટા પુનર્જન્મમાં દિદુઓ સિવાય કોઈ માનતું નથી એવી ભૂલી દલીલ નક્કર હકીકતોના સામના આગળ ટકી શકે એમ નથી

પુનર્જન્મની વિરુદ્ધ પેલ યતી દલીલોની આપણે તપાસ લીધી અને છેવટે આપણે જોયું તેમ આ મહાન સિદ્ધાંત કર્મના નિયમને વ્યવહારમાં મૂકીને સમજાવે છે અને વિકાસકર્મનો કાયદો જગતમાં શી રીતે કાર્ય

કરી રહ્યો છે તેનો અસરકારક ચિંતાર આપે છે. એ સિદ્ધાંત વિના અંધારામાં આંધળિયાં ખાઈ આપણે ઈશ્વરને ઝેરઈ-સાફી, કૂર અને તરંગી માની બેસીશું. એ સિદ્ધાંત વિના આપણે નાસ્તિકતાની ખાઈમાં ગળડી જઈશું અથવા જડવાદના કીચડમાં ફસી પડીશું. આ નિયમના પ્રકાશથી જાણી શકાય છે કે ઈશ્વરના ન્યાયમાં નથી પણ પાત કે નથી રાખરખાવટ. વીતિની ધમારત જો પુનર્જન્મના પાપા ઉપર રચાય તો આપણું ચારિત્ર્ય ઉન્નત બને, અને માનવી પોતે જ પોતાનો તારણદાર છે એમ જાણી તે સત્કર્મ કરવાને પ્રેરાય. પુનર્જન્મમાં માનનાર એક નિર્દોષ માણસ પોતાના સિતમગર ચતુર ઉપર વેર વાળવાનો વિચાર સરખો પણ કરશે નહિ, આવી તકલીફ ઉપાડવાની જરૂર જ નથી, કેમકે તે જાણે છે કે મોઢે વહેલે ઈશ્વરની અક્ષોમાં તે સિતમગર પાપી પિસાય વિના ન રહે. પુણ્ય-શાળીને દુઃખ અને પાપીને સુખ મળતું જોઈ પુનર્જન્મવાદી અકળાતો નથી, પણ ઈશ્વરની વ્યવસ્થાનો ભેદ આ મદાન સિદ્ધાંતથી પામી તે માણેકના ન્યાય અને હડાપણમાં તે પૂરો અદાવાન બને છે. જે વ્યક્તિ, કેમ કે દેશ ઐદિક કે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં પગલાં માંડવાની ઈચ્છા સેવે છે તેને આ સિદ્ધાંત અપનાવ્યાથી અલબ્ધ લાભ થશે. પુનર્જન્મના પ્રકાશ વિના વિશ્વનું રાજ્યતંત્ર એટલે નર્મ અંધારું. ઈશ્વરનો ન્યાય, કુદરતના ભેદો અને શ્રવણના કાવડાનો ઉકેલ દરનાર અને ઉધાડનાર શુરુઆતી તે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત.

વિભાગ ત્રીજો

માત પછીની સ્થિતિ—

ચાર મહાન ધર્મો પ્રમાણે

૧. મોત પછીની સ્થિતિ—જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે

મરણ પછીની જિંદગી માટે જરથોસ્તી ધર્મના ગાથા, અવસ્તા, અને પહેલવી, પાઝંદ, ફારસી પુસ્તકોમાંથી પુષ્કળ માહિતી મળી શકે છે. આ જુદા જુદા તત્ત્વોમાંથી આપણા વિષયને સંગતું જુદું જુદું વર્ણન આપવું અત્યંત લજાણુ ચર્મ પડે માટે સધળા જરથોસ્તી ધર્મશાસ્ત્રોમાં મરણ પછીની સ્થિતિ વિશે શું કહેવાયું છે તેનો એકસામટો સિનસિલાબધ સારરૂપ અહેવાલ આપવો એ જ યોગ્ય લાગે છે.

છેક સંસ્કૃતિના આરભકાળમાં જ પયગમ્બર જરથુસ્ત્રે જણાવ્યું કે કરણી તેથી પાર ઉતરણી જેવું કરશે તેવું બરશે, જેવું વાવશે તેવું લણશે તેટલો બદલો સુખમાં અને બદોનો દુખમાં આવશે એ એક સનાતન અને અચલ કાયદો છે, જે વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસાઈથી જગતમાં કાર્ય કરે છે બૂઝા કર્મો કર્યા પછી સુખચેતની આશા રાખરી, અથવા તો “અમે જીવદ જરથોસ્તી દીનમાં માનનાર હોવાથી અવળત બહેશતમાં જઈશું” એવો કુઝુવ ખમાલ ધરાવવો, એ આપણને પોતાને છેતરવા સમાન છે આપણે પોતે જ આપણી જાતને ઉચ્ચ અથવા નીચે તત્ત્વકે લઈ જઈ શકીએ. પયગમ્બર જરથુસ્ત્ર કે કોષ્ટ ઈઝદ કે* અમેશાસ્પદ પણ એક પાપી માણુમના તારનાર કે બચાવનાર ચર્મ શકે નહિ મીનોઈ ખુશાનોની જો તમન્ના હોય તો આ બવને એક મહાન તક મળી આ જહાનમાં જ નેકીનાં બી વાવવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ.

મરણ પામતો જરથોસ્તી જો છેલ્લી ધડીઓમાં એક વાર પણ ‘ અધેમ વોહુ’ નામનો નાનો મત્ર પૂર વાળીયથી ઉચ્ચારે તો તેને અંતરમાં ખરી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય એમ મનાય છે જો તે તેમ કરવાને અચક્ત હોય તો તેનાં મંજબીઓએ તેના કાનમાં આ પાક કલામ પહોંતે એ ફરજ જાગવવો જોઈએ મરણ પામવા પછી તુરત તે મરનાર બીજી જહાનમાં પહોંચી જતો નથી, પરંતુ ત્રણ દિવસ સુધી જે જગ્યા ઉપર તેના શ્રુતદેહનું માથું મૂકવામાં આવ્યું હોય ત્યાં જમ્યા કરે છે જો તે મવાની આત્મા દશે તો ઉસ્તરેતી* ગાથાના મત્રા માર્ક પોતાના નેક કામોને લીધે તે પૂરે ખુશાલી અનુભવશે પણ જો તે પાપી માણસ હશે તો બવિધ્યની સગમોથી બપ પામી અથાતિ અને ગૂચવણમાં તે ત્રણ દિવસો પસાર કરશે. આ ત્રણ દિવસ

* ઈઝદો અને અમેશાસ્પદો દેવી સક્તિઓને કહે છે

* પયગમ્બર જરથુસ્ત્રે હવ પાંચ ગાથાઓમાંની બીજી ગાથા,

જરથોસ્ત્રીઓમાં બહુ જ અગત્યના ગણાય છે. ગુઝર પામેલા અને હજી આ જગતની જ હદમાં બગ્યા કરતા જીવ ઉપર સરોચ ઈર્ષદ નામની બળવાન દેવી શક્તિ, જે હમેશાં બેદાર અને સાવચ હોય છે તેની પતાહ રહે છે. સરોચ ઈર્ષદ “દસ્તગીરે રવાન” અથવા મરનારનો મદદમાર, કહેનાય છે અને તેની સ્તુતિમાં ત્રણ દિવસ અને રાત્રિ ચાલુ બંદી થાય છે અને આત્મક શોધન રહે છે. જુનદેહિરન નામની કેતાગ પ્રમાણે વિઝય નામનો ખૂશ અસુર અને એવી બીજી આસુરી શક્તિઓ સામે સરોચ ઈર્ષદ તે મરનારનું રક્ષણ કરે છે.

મરણ પછીના ત્રીજે દિવસે મરનારનાં સર્ગાસંબંધીઓ અને મિત્ર-મંડળ ઉઠમણીની ધાર્મિક ક્રિયામાં સાંજે બેઠા મળે છે. ચોથે દિવસે સરોચ ઈર્ષદનું માનીતું પક્ષી ફૂકડો વાસે ત્યારે, વાને પ્રભાત થઈ થાય તે પહેલાં નિકટનાં સગાઓની હાજરીમાં બીજું ઉઠમણું થાય છે, અને આ ચહારમની બામદાદનાં ઉઠમણીનો મહિમા સૌથી મહાન ગણાય છે. મરણ પછી દસમા દિવસે, મહિનાને અંતે અને વર્ષને અંતે પણ ધર્મક્રિયાઓ થાય છે. વળી દર વર્ષના ઉદલા દસ દિવસોમાં ગુઝરેલા સ્વજનોના આત્માની શાંતિ અર્થે “ફવગેગાન” નામની ધર્મક્રિયા થાય છે. એ ક્રિયાને “મુકતાદ” “અથવા” “મુકતાદમા”ની ક્રિયા પણ કહે છે. અને તે દિંદુમાઈઓના શ્રાદ્ધને બહુ મળતી આવે છે. તે પ્રમંગે ગુઝર પામેલા તમામ કુટુંબી જનોને યાદ કરી તેમને બહેરતની ખુશાલી મળે એવી દુઆ મુબરવામાં આવે છે.

ચહારમની બામદાદે ગુઝર પામનાર જીવ આ જહાનને ઉદ્દેશી સલામ કરી વિદાયગીરી લે છે. વંદીદાદ અને હાદોખત નરક પ્રમાણે, જે તે નેક માણસ હોય છે તો ખુશબોદાર અને દિલખુશ વાતાવરણમાં તે કદમ ભરે છે, અને એક પરીસરત રૂપસુદરીના તેને દર્શન થાય છે. પૂછતાં જણાય છે કે તે સુંદરી કોઈ જ નહિ પણ તે નેક માણસનું જ “દએના” અથવા અંત કરણ છે, તેના બધા કાગેનો સરવાળો છે, તેની કરેલી અયોઈનું દિલ-પર્મદ સ્વરૂપ છે. તે ખુશદીદારની નાઝનીન તેની રાહબર બની ખુદાઈ ઇન્સાફની બેઠક સુધી તેને લઈ જાય છે તેથી જીવતું એક પાપી આત્મા દુર્લેખથી અકબાલો અને અધારા રસ્તામાં અફળાતો ઝીંકતો આમળ વધે છે, જ્યારે તેની નજર સામે એક ભયંકર, બદસરત ડાકણ આગળ આવી તેને ત્રાસ પમાડે છે. એ એની જ કરણીનું પ્રતિગિજ છે. અને એણે જ કરેલાં

+મરણ પામવાના ચોથા દિવસના પ્રભાતને, ચહારમ ની બામદાદ કહેવામાં આવે છે. એ દિવસ જરથોસ્ત્રી ધર્મ પ્રમાણે મરનાર માટે બહુ અગત્યનો છે.

પાપનો પાછાયો છે. તે માણસ પોતાની જ કરણીના મૂર્તસ્વરૂપથી ગમરાખતે નાસવા માગે છે, પણ તે બિહામણી સ્ત્રી એને ઊડતી નથી, અને એનો હાથ પકડી અહુરમઝૂદનો ઇન્સાફ મેળવવા તેને તે માલિકની દરબારમાં ધસડી જાય છે. આ સુંદર અથવા બદસરત સ્ત્રી તે મરનારની "કિરદાર" અથવા કરણી કહેવાય છે, અને મરણ પછી આપણી કરણી આપણને ભોગવવી પડે છે તેનો આ એક આલંકારિક ચિતાર છે.

ચહારમની ખામદાદે જ મીનોષ જહાનમાં ન્યાયનું કાર્ય ચરૂ થાય છે, અને અહુરમઝૂદના નીમેલા મહેર, સરોચ અને રશ્ને ઇઝદો (દૈવી શક્તિઓ, હિરેસ્તાઓ) ને હાથે ઇન્સાફનું કાર્ય ચરૂ થાય છે. એ ઇન્સાફનો ચિતાર દીનકર્દ અને મીનોએખેરદ જેવાં પાછલાં સાહિત્યમાં આપણને મળે છે. સરોચ જેવાં યાત્રી અને જળવાન ઇઝદની પનાહ નીચે મહેરદાવર મુખ્ય ન્યાયાધીશ બને છે, જ્યારે રશ્ને રાસ્ત ઇઝદ પાપ સવાળનું તોલ કરવા તરાણુ પકડી ઊભા રહે છે. મરનારે આ જહાનમાં જે બધાં ખૂરાં કાર્યો કર્યા હોય તેની બારીક વિગતોનો ચોપડો બેહમન અમેશાસ્પદ (વિશુદ્ધ મન દર્શાવતી એક મહા પવિત્ર દૈવી શક્તિ) રાખે છે, અને ઇન્સાફ તોલતી વખતે ચોપડાને રજૂ કરવામાં આવે છે. તે ઉવટનો ન્યાય સંપૂર્ણ, અચૂક અને નિષ્પક્ષપાતી હોય છે. નથી ત્યાં માલદારો તરફની લાચરુસ્વત યા અમલદારોની અશમપોશ્યો; નથી ત્યાં મોટરોઓની રાખરખાવટ કે ઢાંકપિછોડો; નથી નાનાં નબળાં ઉપર ત્રાસ કે સિતમ; નથી ત્યાં થતી સાક્ષીઓની ખનાવટની અસર; નથી ત્યાં છુલતી પકીલોની ચાલાકીની કદર. જેઓએ આ જૂઠી દુનિયાનો મંભીર અન્યાય મૂંઝે મોઢે વેઠ્યો હશે, જેઓ બેવફાઈ, બેઈમાની, ફરેજસાઝી યા દમાનાઝીના ભોમ અન્યાય હશે, તેઓને દુનિયાની કચેરીમાં નહિ તો તે માલિકની મોનોઈ અદાલતમાં ચહારમની જ ખામદાદે પૂરેપૂરો ઇન્સાફ મળશે એવો જરથોસ્તી મઝદબનો દુખિયાનો દિલાસો છે. ચહારમની ખામદાદે અપાતા અચૂક ઇન્સાફ ઉપર જરથોસ્તીઓને એટલી શ્રદ્ધા હોય ■ કે જીવમ અને અન્યાયથી નાછિમેદ બનેલો એક જરથોસ્તી કોણક વાર બોલો બેઠે છે કે:—“ કાંઈ નહિ; ચહારમની ખામદાદે આનો ચુકારો થશે. ”

એક મત પ્રમાણે મરનારનાં કાર્યોની સામટો સરવાળો કરી તે ખદેશત કે દોષબને લાવક છે તેનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે; જ્યારે બીજા મત પ્રમાણે દરેકે દરેક સારા માફા કાર્યનો છટો છટો ખદેશો તેને આપવામાં આવે છે. એક અલંકારિક વર્ણનથી આ ખાગત રૂપક થશે. અરદાવિરાફ-

નામા પ્રમાણે પવિત્ર મોબેદ અરદાવિરાફ દોઝખમાં એક મહાપાપી માણુમનું આપું શરીર અસહ્ય વેદનાથી રિખાતું બેયું, પરંતુ એનો એક પત્ર કાંઈ પણ કષ્ટ કે સજા પામતો નહતો. આ વિચિત્ર બનાવની તપાસ કરતાં જણાયું કે એક દિવસ એ શપ્તે આ ખાકી જહાનમાં એ જ પગ વડે ઠેસ મારીને એક ઘાસની પૂળી એક ભૂખ્યાં જનવર પર ફેંકી પુણ્યનું કાર્ય કર્યું હતું એ ઉપરથી જણાય છે કે નાનામાં નાના બ્રહ્માર્પના કાર્યનો પણ ખીજ દુનિયામાં જલ્દી મળી રહે છે.

મહેર દાવર, સરોશ ધર્મદ અને રશ્ને રાસ્ત ધર્મદને હાથે ઈન્સાફ થઈ રહ્યા બાદ યુઝર પામેશે જી " ચિનવત પુલ " પાસે આવી પહોંચે છે. ખાકી અને મીનોઈ દુનિયાઓ વચ્ચે અનેક ધર્મોમાં યા તો નહીંઓ કાંતો ચિનવતના જેવા પ્રસો કષ્ટેલા છે. પાપી જીવને તે ચિનવત પુલ ઢરીતી ધાર જેવો ખારીક દેખાય છે; તે ધૂજી ભેડે છે અને ઝોળ'ગવા જતાં નીચે પડી જઈ દોઝખનું દુ.ખ ભોગવે છે. પણ અપો માણુમના જીવને તે ચિનવત પુલ નવ નેજની પહોળાઈનો દેખાય છે; સરોશ, આતર (અગ્નિનો ફિરસ્તો) અને પોતાના જ અંતઃકરણની રાહબરીથી તે સવાખો મરનાર તે પુલ સહેલાઈથી પસાર કરી સ્વર્ગની ક્ષાતિ મેળવે છે. ચિનવત પુલ પસાર કરી સ્વર્ગમાં જવું તેને " પુલયુઝાર " થવું કહેવામાં આવે છે. એક સદ્ગુણી જરથોસ્ત્રી મરણ પછી ચોથા દિવસે " પુલયુઝાર થયો " એમ કહેવાતો રિવાજ છે.

હવે પુલ પમાર કરી તે મરનાર ક્યા જાય છે? જો તે સવાખી માણુમ હશે તો તે બહેસ્તમાં જશે. માથામાં એક જ બહેસ્તનું બપાન છે અને તે " મરાનમાન " અથવા મંગીતનું મુકામ પરવું અવસ્તામાં હાંદોખ્ત નરક પ્રમાણે બહેસ્તના ચાર તનક્રા આપવામાં આવ્યા છે. પહેલો તનક્રો તે દુમત (સારા વિચાર) નું બહેસ્ત, પછી કુખ્ત (સારા વચન) નું બહેસ્ત, પછી કુવરસ્ત (મારાં કાર્યો) નું બહેસ્ત, અને છેવટે સૌથી શ્રેષ્ઠ મીનોઈ જગ્યા તે " મરાનમાન " જ્યાં ' અનધ રઓય ' અથવા ખુદાનું અપાર તેજ ઝળકી રહે ॥ સવાખી આત્માઓને સ્વર્ગમાં બહેમન અમેશા-સ્પંદ (વિશુદ્ધ મનરૂપી ફિરસ્તો) હરખમર્યો આવકાર આપવા હાજર રહે છે પહેલની યાઓમાં વળીબળીને વધારો કરવામાં આવે છે. પહેલાં બહેસ્તને સિતાર પાયાનું, બીજાને મક્કા પાયાનું, અને ત્રીજાને ખુરશીદ પાયાનું બહેસ્ત ગણવામાં આવ્યું છે; ચારે પહેલુ બહેસ્ત સિતારાઓમાં, બીજી મદમામા, અને ત્રીજું સ્પંદના અપાર તેજમાં કષ્ટવામાં આવ્યું છે.

તે જ પ્રમાણે ગાથામાં જ્યારે “ દુઃખે દેશન ” (જૂરાઈનું ધામ) નામનું એક જ દોષજ છે, ત્યારે અવસ્તામાં હાદોષત નરક પ્રમાણે દોષજને ચાર વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે:—દુઃશમત (જૂરાં વિચારોનું) દુઃખત (જૂરાં વચનોનું), દુઃકરસ્ત (જૂરા કાર્યો) નું દોષજ, અને સૌથી હયાનક અને દુઃખમય જગ્યા તે “ અનધનેમહ ” અથવા અપાર અંધકારનું દોષજ દોષજની જગ્યા ચિનવત પુત્રની નીચે કલ્પવામાં આવી છે, અને ત્યાં એકદેશન (ચયતાન) તિરસ્કાર અને કડુ વચનો સાથે પાપીઓને આવકારે છે. આ અહેવાલો ઉપરથી તુરત જોઈ શકાશે કે જરથોસ્તી ધર્મમાં બહેસ્ત દોષજનો ચિતાર ફક્ત માનસિક છે; યાને બહેસ્ત અને દોષજ માત્ર આપણા મન અને આત્માની અત્યંત ઊંચી ના નીચી, અતિશય પ્રુચાલીભરી અથવા દુઃખમય સ્થિતિ છે. બહેસ્તમાં સુખ અને દોષજમાં દુઃખ તે તનનું નથી પણ મનનું છે, અને તે “ દુઃશમત ” (સારા વિચારો) નું બહેસ્ત અને “ દુઃકરસ્ત ” (જૂરા વિચારો) નું દોષજ વગેરે શબ્દોથી જ સિદ્ધ થાય છે. ગાથા અને અવસ્તામાં બહેસ્તમાં મોજમજાદ અને દોષજમાં શારીરિક કષ્ટ જેવું કંઈ નથી, પણ માત્ર માનસિક સુખ અને દુઃખનું બ્યાન છે.

હાલ બચવા પામી અસ્તિત્વમાં રહેલા ગાથાના કલામોમાં માત્ર ૫૫૬૦ શબ્દો છે. આવા ટૂંક બાણતરમાં ફરક બાળત ઉપર વિમતવાર સમજણ આપી શકાય નહિ. ધણાક વિષયો ઉપર ફક્ત અર્થસૂચક છંદારા જ કરવામાં આવ્યા છે ગાથામાં જે છંદો હવાયા વિચારો મળે છે તેનું મને ત્યાં સુધી સત્ત (satisfactory) જાણી તેના પાછલાં શાસ્ત્રોએ પુષ્કળ વિકાસ કર્યો છે. ગાથાનું કેટલુંક લખાણ બાવચાયક (abstract) છે, જે સહેલાઈથી સમજી શકાય એવું નથી, જેમકે બહેસ્ત અને દોષજનો ચિતાર. પણ અવસ્તાનું તે લખાણ આલંકારિક છે અને અલંકારો મારફતે તેની સારી સમજણ અપાઈ છે જેવટે પહેલવી શાસ્ત્રમાં તે જ લખાણ (હિંદુઓનાં પુરાણોમાં બહુખરું હોય છે તેમ) જડ અને સ્પૂળ (material) રૂપમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે દાખલા તરીકે પહેલવી પુસ્તક અરદાવિરાફનામામાં આપણે વાંચીશું કે બહેસ્તમાં ઉપમ જોરાક, દમામદાર પોચાક, મુંદર વાતાવરણ, મનોહર સમીન, દિવકસ દેખાવો, ઇન્દ્ર અમચારપદો (દેવી શક્તિઓ, કિરેસ્તાઓ) ની મહેર અને દાદાર અદુરમજૂદની મહોબત રહે છે, જ્યારે દોષજમાં સાપ, કાનખજૂરા, વોછી, કીદા અને ખીજ નાશકારક પ્રાણીઓ પાપીઓને બારે દુઃખ પહોંચાડે છે કાષ્ટને તીવ્ર

હથિવારોથી ઈર્ન પહોંચાયામાં આવે છે, કાષ્ટને ઉઠાવના પ્રવાદીથી બાળ-વામાં આવે છે, કાષ્ટને બૂંધે મારવામાં આવે છે, ત્યારે બીજાઓને અત્યંત ગદો અને નાપસંદ ખોરાક આપવામાં આવે છે. બાળકો ખુશ થાય એવા દિલપસંદ અથવા નજરાઈ ગાય એવા લગંકર બહેશ્ત અને દોઝખના અહેવાલોમાં જેમને રસ પડતો હોય તેઓ “અરદાવિરાફ નામે” અને એ જ કિસમનાં બીજાં પાછલા જમાનાના પુસ્તકો વાંચી પેતાનો શોખ તૃપ્ત કરી શકશે. પરંતુ ખરેખરો સંતોષકારક ચિતાર તો માથા અને અવસ્થાનાં ભાવવાચક અને આલંકારિક વર્ણનો ઉપરથી જ આપણને મળે રહેશે, કે બહેશ્ત અને દોઝખ આપણા શરીરની નહિ પણ ફક્ત આપણાં મનની જ જીવ્વી યા નીચી હાલત છે.

આગળ જતાં સવાલ ઊઠ્યો કે રસ્તે રાસ્તે ઇર્નનાં તરાલુમાં કોઈ મરનારનાં સવાબ અને પાપ સરખાં જીતરે તો તે મરનાર ક્યાં ગય ? એ વિશે માથા અને અવસ્થામાં ઈંધારા છે પણ તે બદુ જ અરપષ્ટ હોવાથી આપણને મદદરૂપ થઈ પડે એમ નથી. પરંતુ પહેલવી સાહિત્યમાં, દાખલા તરીકે મીતાએબેરદ વગેરેમાં, એ પ્રશ્નની ચર્ચા થઈ છે, અને આ જમત અને સિતાર પામાના બહેશ્ત વચ્ચે એક “દમેશ્તમાન” (purgatory) નામની જગ્યા એવા મરનારો માટે ખાસ કંપચામાં આવી છે તે જગ્યા ધણીખરી આ જમત જેવી જ છે; નથી ત્યાં ઝાંડુ સુખ કે દુઃખ; માત્ર ઊનાળા કે શિયાળાની મખતી કોઈકવાર વેડવી પડે છે, અને જ્યાંસુધી રસ્તાખીઝ* (કયામત) થાય ત્યાંસુધી ત્યાં રહેવું પડે છે.

હવે મરનારને બહેશ્ત અથવા દોઝખમાં ક્યાં સુધી રહેવું પડશે તે આપણે જોઈએ. માથા (વસ્ત્ર ૪૬. ૧૧) પ્રમાણે કાયમનું દોઝખ દેખાય છે ખરું, નો કે એ “નોક વિદ્વાન ચિવોસોફિસ્ટ એરવદ ખુરશેદ દાણુ ખિલકૂશ જુદી રીતે સમજાવી પુનર્જન્મના ટેકા તરીકે તેને ગ્રજુ કરે” (“ચેરાગ” : ઓક્ટોબર ૧૯૪૭). પણ ખુદ માથામાં જ વસ્ત્ર ૩૦, ૧૧ અને ૩૧, ૨૦ પ્રમાણે, કાયમનું દોઝખ નહિ પણ “દરેએમ આયુ લેમધહો” અથવા લાખા વખતનો અંધકાર યાને દોઝખ છે એમ તદ્દન ખુલ્લું થાય છે વળી ખરું જોતા કાયમનું દોઝખ જરથોસ્ત્રી ધર્મની રૂએ હોઈ શકે પણ નહિ, કેમકે એ ધર્મનાં ચાલો પ્રમાણે રસ્તાખીઝ (કયામત) તો થશે જ, જ્યારે

*આ રસ્તાખીઝ અથવા કયામતને સિદ્ધાંત જરથોસ્ત્રીઓ પાસેથી ચુદ્દી ધર્મમાં ગયો, અને તે દ્વારા ખ્રિસ્તી અને ઈસ્લામ ધર્મોમાં દાખલ થયો હતો.

તમામ મરણ પામેલા માણસો, પછી તેઓ સવાખી હોવા પાપી, ફરી સજીવન થશે. પહેલવી પુસ્તકો પ્રમાણે હમેશગીના દોષખ જેવાં તે કાંઈ સિદ્ધાંત જ નથી, કેમકે તે ધાર્મિકોમાં રસ્તાખીજ, સોશયોસ (ભવિષ્યના તારણદાર) નું આગમન, અને ક્રીષ્નાકેરેતી (જગતનું નવસર્જન) ની તકસીલ વાર સમજ આપેલી છે માટે એક પાપી આત્મા હમેશનાં દોષખમાં નહિ સખડતા માત્ર રસ્તાખીજ સુધી જ માનસિક દુઃખમાં રહેશે એવું જરથોસ્તી ધર્મનું શિક્ષણ છે.

ગાથા પ્રમાણે આપણે જોયું તેમ કાયમનાં સ્વર્ગ અને નરક નથી. પહેલવી જમાનાના પુસ્તકોમાં, દાખલા તરીકે દીનકર્દ, મીનોએખેરદ અને અરદાવિરાફનામાં, સ્વર્ગ અને નરક કાયમ હોય એવા ઈશ્વારા મળે છે, પણ એ ઈશ્વારા તમામ જૂલભાવો છે એ “કાયમ”નો અર્થ માત્ર ક્રીષ્નાકેરેતી (જગતનું નવસર્જન) થાય ત્યાંસુધી જ સમજવો, અને તે વખતે સજ પૂરતી ખમેલી હોવાથી તમામ પાપીઓ દોષખનાં દુઃખમાંથી છુટકારો પામશે ખૂરામાં ખૂરા પાપીને અહુરમઝ્દ અહેરેમન (ચયતાન)ના હાથમાં જવા દેશે નહિ, જો જવા દે તો આટલા પૂરતી ચયતાનની પુદા ઉપર ફતેહ થયેલી કહેવાય. માટે તમામ મનુષ્યો ક્રીષ્નાકેરેતીને વખતે દોષખમાંથી મુક્ત થશે, અને તેથી જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે જન્મેદાનનું દોષખ હોઈ શકે જ નહિ.

જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે પુનર્જન્મ છે કે કેમ તે વિશે અભ્યાસીઓમાં મતભેદ છે આપણે સ્વીકારીશું કે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત અત્યંત અકલપસંદ અને તર્કશુદ્ધ છે, એટલું જ નહિ પણ જીવનમરણની ફિલસફી સમજવતા કાર્મપણ સિદ્ધાંત કરતા પુનર્જન્મનો નિયમ છુદ્ધિને વધુ સતોષ પમાડે છે એમ પણ આગળ વધી આપણે કબૂલ કરીશું પણ એ સૌથી સારો વા સૌથી કુદગતી નિયમ થયો માટે તે જરથોસ્તી ધર્મમાં હોવો જ જોઈએ એમ માની લેવું જોઈતું નથી, અને શબ્દોના અર્થ જોખીતાણીને એ ધર્મમાં એ સિદ્ધાંત ઠોકી બેસાડવો એ તો વિદ્વાનનું કામ જ નહિ કેટલાકો જણાવે છે કે જરથોસ્તી ધર્મપુસ્તકો પૂરેપૂરા અચવા પામ્યા નથી પણ થોડાક છૂટા હવાયા ભાગો જ અનામત રહ્યા છે, જો સવળાં પુસ્તકો અચ્ચાં હોત તો તેમાંથી પુનર્જન્મનો નિયમ આપોઆપ જણાઈ આવત પણ આ દલીલમાં પણ વજૂદ નથી, કેમકે જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણેની જીવનમરણની ફિલસફીની રચના જ એવી છે કે તે મુજબ પુનર્જન્મને એમાં સ્થાન કેમ હોઈ શકે તે સમજતું નથી. પારસી ચિંતોસાદિરદો અને “ઇદમેદનુમ” નામે ઝોળ-

ખાતી જરથોસ્તી ધર્મવિદ્યાના પારસી અગ્નિસોઝો જરથોસ્તી ધર્મમાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત જુએ છે, અને તે પુરવાર કરવા પણ બહુ ઉત્સુક હોય છે. એમાંના કેટલાક ગૃહસ્થો ધર્મના ઊંડા અભ્યાસીઓ છે અને તેમની વિદ્વતા, શુદ્ધભાવના અને પ્રામશ્ચિકપણા પ્રત્યે સૌને બહુ માન છે. આ ક્રમતરીન લખનાર તો અવસ્તા, પહેલવી અને પાર્શ્વ ગાપાઓના યાનથી બેખબર છે, અને તેથી તે ગાપાઓના વિદ્વાનો આગળ પોતાનાં મતની શી કીમત રહેશે તેથી તે સારી રીતે વાકેફાર છે. એમ છતાં જરથોસ્તી ધર્મશાસ્ત્રોના તરજુમાઓ જ્ઞાનથી વાંચનાં અને નિષ્પણ્ણપાત રીતે તેનું તોલન કરતાં પુનર્જન્મનો ખૂબીદાર સિદ્ધાંત આ ધર્મમાં નથી એવા જ અનુમાન ઉપર સંપેદ આવવું પડે છે.

હવે આપણે આપણા વિષયના આખરી તબક્કા ઉપર આવીશું. આપણે જોયું કે ચિનવત પ્રુથ પસાર કરવા પહેલાં ચદારમતી ખામદાદેજ મહેરદાવર, સરોથ અને રશને ઈજૂદાને હાથે બક્ષિતગત ન્યાય યાને હરકને જુદો જુદો ઇન્સાફ તેની કરણી પ્રમાણે મળે છે. પછી આપણે જોયું કે સવાખી જીવ બહેસ્તમાં અને પાખી દોઝખમાં કાવમને માટે નહિ પણ “લાંખા વખત સુધી” જીવ છે. તે સુદત ખાદ ફરી પાછો સમૂહગત ન્યાય યાને આખી દુનિયાનો એકસામટો ઇન્સાફ ઉતરતો અપાય છે. આ ખાખત હમેશ મુજબ માથામાં બહુ જ દુઃકાણુમાં, અવસ્તામાં કાર્થિક વિસ્તારથી, પણ પહેલવી શાસ્ત્રોમાં બહુ ખુલાસાથી આપવામાં આવી છે. એ તો ખુલાસાના એક સર્વસામાન્ય નિયમ જ છે કે જ્યારે જમત ઉપર જીલમ, અધર્મ, અનીતિ અને બેદાદીનું રાજ્ય ફેલાય છે ત્યારે તે માલિક એક પયગમ્બર કે મહાત્માને મોકલી સત્ય, પ્રેમ, અહિંસા, ન્યાય વગેરે તરફ લોકોનું પાછું લક્ષ્ય દોરે છે. પહેલવી શાસ્ત્રો મુજબ એક એક હજારાની સુદત ખાદ પયગમ્બર જરથુસ્તના બચિખમાં પદા થનાર તથા પુત્રો— હોશેદર, હોશેદરમાહ અને સોયથોસ—જન્મ લઈ તરેહવાર ચમત્કારો કરી દુનિયામાં અપાર્થ અને પવિત્રાઈનો ફેલાવો કરશે.

દીનકર્દ અને બેહમન વસ્ત પ્રમાણે પયગમ્બર જરથુસ્તનું વીર્ શિરેસ્તાઓએ જળવી રાખ્યું છે અને એ વીર્વાથી જુદે જુદે વખતે તથા કુમારિકાઓને પેટે આ તથા મહાપુરુષોનો જન્મ થશે. હોશેદર દર દિવસ, હોશેદરમાહ વીસ દિવસ અને સોયથોસ ત્રીસ દિવસ સુધી સૂર્યને આકાશમાં ચમકાવી દેશે. આ ત્રણે પુરુષો પયગમ્બરો નથી પણ જગતના ઉદ્ધારકો

તમામ મરણ પામેલા માણસો, પછી તેઓ સવાળી હોવા પાપી, ફરી સજીવન થશે પહેલવી પુસ્તકો પ્રમાણે હમેશગીના દોષખ જેવો તો કાઈ સિદ્ધાંત જ નથી, કેમકે તે યાઓમાં રસ્તાખીજ, સોશયોસ (અવિષ્ણના તારણદાર) નું આગમન, અને ક્રોશિરેતી (જગતનું નવસર્જન) ની તકસીલ વાર સમજ આપેલી છે માટે એક પાપી આત્મા હમેશનાં દોષખમાં નહિ સખડતા માત્ર રસ્તાખીજ સુધી જ માનસિક દુઃખમાં રહેશે એવું જરથોસ્તી ધર્મનું શિક્ષણ છે.

ગાથા પ્રમાણે આપણે જોયું તેમ કાયમનાં સ્વર્ગ અને નરક નથી પહેલવી જમાનાના પુસ્તકોમાં, દાખલા તરીકે દીનકર્દ, મીનોએખેરદ અને અરદાવિરાફનામાં, સ્વર્ગ અને નરક કાયમ હોય એવા ઈશારા મળે છે, પણ એ ઈશારા તમામ જૂલલયાં છે એ “કાયમ”નો અર્થ માત્ર ક્રોશિરેતી (જગતનું નવસર્જન) થાય ત્યાંસુધી જ સમજવો, અને તે વખતે સળ પૂરતી ખમેલી હોવાથી તમામ પાપીઓ દોષખનાં દુઃખમાંથી છુટકારો પામશે ખૂરામાં ખૂરા પાપીને અકુરમઝૂદ અહેરેમન (અયતાન)ના હાથમાં જવા દેશે નહિ, જો જવા દે તો આટલા પૂરતી અયતાનની ખુદા ઉપર ફતેહ થયેલી કહેવાય. માટે તમામ મનુષ્યો ક્રોશિરેતીને વખતે દોષખમાંથી મુક્ત થશે, અને તેથી જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે જાવેદાનનું દોષખ હોઈ શકે જ નહિ.

જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે પુનર્જન્મ છે કે કેમ તે વિશે અભ્યાસીઓમાં મતભેદ છે આપણે સ્વીકારીશું કે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત અત્યંત અકલપસંદ અને તર્કશૂન્ય છે, એટલું જ નહિ પણ જીવનમરણની ફિલસફી સમજાવતા કોઈપણ સિદ્ધાંત કરતા પુનર્જન્મનો નિયમ શુદ્ધિને વધુ સતોષ પમાડે છે એમ પણ આગળ વધી આપણે કબૂલ કરીશું પણ એ સૌથી સારો વા સૌથી કુલ્લી નિયમ યથો માટે તે જરથોસ્તી ધર્મમાં હોવો જ જોઈએ એમ માની લેવું જોઈતું નથી, અને અખેદના અર્થ જોગીતાણીને એ ધર્મમાં એ સિદ્ધાંત ઠોકા ખેસાડવો એ તો વિદ્વાનનું કામ જ નહિ કેટલાકે જણાવે છે કે જરથોસ્તી ધર્મપુસ્તકો પૂરેપૂરાં જયવા પામ્યા નથી પણ થોડાક છટા જવાયા બાકી જ અનામત રહ્યા છે, જો સંઘળા પુસ્તકો જમ્યા હોત તો તેમાંથી પુનર્જન્મનો નિયમ આપોઆપ જણાઈ આવત પણ આ દલીલમાં પણ વળૂદ નથી, કેમકે જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણેની જીવનમરણની ફિલસફીની રચના જ એવી છે કે તે મુજબ પુનર્જન્મને એમાં સ્થાન કેમ હોઈ શકે તે સમજાતું નથી. પારસી ધિયોસોદિરદો અને “ધ્રમ્મેશ્વરમ” નામે ઓળ

ખાતી જરથોસ્ત્રી ધર્મવિદ્યાના પારસો અગ્નિસોઓ જરથોસ્ત્રી ધર્મમાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત જુએ છે, અને તે પુરવાર કરવા પણ બહુ ઉત્સુક હોય છે. એમાંના કેટલાક મુદ્દરો ધર્મના ઊંડા અભ્યાસોઓ છે અને તેમની વિદ્યા, શુદ્ધતાવના અને પ્રામાણિકપણા પ્રત્યે સૌને બહુ માન છે. આ ક્રમતરીન લખનાર તો અવસ્તા, પહેલવી અને પાઝદ બાપાઓના જ્ઞાનથી બેખબર છે, અને તેથી તે બાપાઓના વિદ્યાનો આત્મગ પોતાનાં મતની થી કીમત રહેશે તેથી તે સારી રીતે વાકેફગાર છે. એમ છતાં જરથોસ્ત્રી ધર્મશાસ્ત્રોના તરજુમાઓ જ્ઞાનથી વાંચતાં અને નિષ્પત્તિપાત રીતે તેનું તોલન કરતા પુનર્જન્મનો ખૂબીદાર સિદ્ધાંત આ ધર્મમાં નથી એમ જ અનુમાન ઉપર સંખેદ આવવું પડે છે.

હવે આપણે આપણા વિષયના આખરી તમક્કા ઉપર આવીશું. આપણે જોયું કે ચિત્રવત પ્રુલ પસાર કરવા પહેલાં ચદારમની ખામદાદેજ મહેરદાવર, સરોચ અને રસને ઇર્જદોને હાથે બક્ષિતગત ન્યાય યાને દરકને જુદા જુદા ઇન્સાફ તેની કરણી પ્રમાણે મળે છે. પછી આપણે જોયું કે સવાખી જીવ બહેસ્તમાં અને પાખી દોઝખમાં કાયમને માટે નહિ પણ "હાંના વખત સુધી" જાય છે. તે મુદત ખાદ ફરી પાછો સમૂદગત ન્યાય યાને આખી દુનિયાનો એકસામટો ઇન્સાફ ઉતરનો અર્થાય છે. આ ખામત હમેશ મુજબ ગાયમાં બહુ જ દુઃકાણુમા, અવસ્તામાં કીર્કક વિસ્તારથી, પણ પહેલવી શાઓમાં બહુ ખુલાસાથી આપવામાં આવી છે. એ તો ખુદા-તાલાનો એક સર્વસામાન્ય નિયમ જ છે કે જપારે જમત ઉપર જીવમ, અધર્મ, અનીતિ અને બેદાદીનું રાજા ફેનાર છે ત્યારે તે માલિક એક પયગમ્બર કે મહાત્માને મોકલી સત્ય, પ્રેમ, અહિંસા, ન્યાય વગેરે તરફ લોકોનું પાણું લક્ષ્ય દોરે છે. પહેલવી શાઓ મુજબ એક એક ૧૬ઝારાની મુદત ખાદ પયગમ્બર જરથુસ્ત્રના બવિધ્યમાં પદા યનાર તથા પુત્રો— હોશીદર, હોશીદરમાહ અને સોચરોસ—જન્મ લઈ તરેકતાર ચમત્કારો કરી દુનિયામાં અધર્મ અને પવિત્રાર્થનો ફેલાવો કરશે.

દીનકર્દ અને બેહમન યસ્ત પ્રમાણે પયગમ્બર જરથુસ્ત્રનું વીર્ વીરેસ્તાઓએ જાળવી રાખ્યું છે અને એ વીર્વાથી જુદે જુદે વખતે તથા કુમારિકાઓને ઘેટે આ તથા મહાપુરુષોનો જન્મ થશે. હોશીદર દસ દિવસ, હોશીદરમાહ વીસ દિવસ અને સોચરોસ ત્રીસ દિવસ સુધી સૂર્વને આકાશમાં ચમકાવી દેશે આ ત્રણે પુરુષો પયગમ્બરો નથી પણ જગતના ઉદારો.

છે, અને તેઓમાં સૌથી કીર્તિવાન અને તેજવત તે પ્રસિદ્ધ જગદ્ગુરુ મહાત્મા સોશયોસ યશે, અને આપણે હવે સોશયોસના જ આખિર હજારાનું વર્ણન કરીશું. તેમના આવ્યાથી જે કંઈ બદો બાકી રહી હશે તેનો ત્રિલકુલ નાશ થશે. લોકોનું જીવન એટલું બધું શુદ્ધ થશે કે દૂધના નિર્દોષ જોરાકનો પણ ત્યાગ કરી માત્ર વનસ્પતિ અને પાણી ઉપર તેઓ ગુનરો કરશે : અને છેવટે તો લોકોના શરીરોમાં એવી આધ્યાત્મિક શક્તિ ખીકી નીકળશે કે જોરાકપાણી વિના જ તેઓ હવાત રહી શકશે. ઝોહાક નામનો મહાપાપી રાજા, જે હજારો વર્ષ થયાં દમાવંદ પર્વતના એક શુક્રમાં કેદ પડી હજી હવાત બેઠેલો મનાય છે, તે છટો થઈ ફરી જન્મકારીનો જમાનો શરૂ કરવાની મુરાદ ધરાવશે; પણ પરાક્રમી પહેલવાન હેરશાસ્ત્ર પાછો જન્મ પામી, તેને કતલ કરી, તેનો શુકાકી દોર શરૂઆતમાં જ ખતમ કરી નાખશે. સોશયોસને મદદ કરતા એક હજાર મહાપુરુષો જન્મ લેશે. ૫૭ વર્ષો સુધી નેકોમદોનું આખરી જન્મ ચાલશે અને છેવટે ખૂરાઈની સંપૂર્ણ શિક્ષત થશે અને અર્થોર્થનું સર્વથા સામાન્ય સ્થપાશે.

હવે “રસ્તાખીઝ” અથવા ક્યામત શરૂ થશે, અને દુનિયાના સૌથી પહેલા પુરુષ ગયોમર્દથી તે સોશયત સુધી હસ્તી ધરાવી ગયેલા તમામ ઈન્સાનો મોતની બિમાથી બેદાર થશે; “લાંજા વખતનું દોઝખ” પણ પૂરું થશે; સમજા આત્માઓને “તને પમીન” (છેવટના શરીરો) આપવામાં આવશે, અને આ રીતે જમતની “ફરોકેરેતી” (નવસર્જન: પુનર્રચના)નો આરંભ થશે. રસ્તાખીઝ (ક્યામત) અને ફરોકેરેતી (જમતની પુનર્રચના) વચ્ચે ગૂંચવાડો ન થાય તે માટે થોડા સપ્તોની જરૂર રહે છે. ફરોકેરેતી એક મહાન અને વિશાળ યોજના છે જેની શરૂઆત રસ્તાખીઝથી થાય છે. રસ્તાખીઝમાં જમતના આરંભકાળથી જે કાંઈ મરણ પામી ચૂક્યા હશે તે સમજા પાછા બેઠે છે. પછી જમતની જે નવરચના થાય છે, અને જેનું કાર્ણક વર્ણન નીચે આપવામાં આવ્યું છે, તેને ફરોકેરેતી કહેવામાં આવે છે. (પારસી ચિંતોસોફિસ્ટો રસ્તાખીઝનો આત્મકારિક અર્થ કરે છે, અને ખાકી શરીરનું બિહુનું નહિ પણ અમર આત્માનું જન્મત થવું, અથવા મરનારને પૂરપૂરું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન થવું—એવી એ સપ્તની એઓ સમજણ આપે છે).

હવે પહેલવી પુસ્તકો પ્રમાણે ફરોકેરેતી દરમ્યાન શું થશે તે આપણે તપાસીએ. તે પ્રશ્નને દાદાર અહુરમઝ્દા સાંને સમૂહગત ન્યાય આપશે, યાને આખી દુનિયાનો એકીરખને સામટો ઈન્સાફ થશે. દીનકર્દ પ્રમાણે ચપતાની ખસતનાં માણસો, સ્પષ્ટિકર્મવિરુદ્ધ વર્તન કરનારાઓ, ધર્મદ્રોહીઓ

અને તુરાનના મહાદુષ્ટ રાજ્ય અફરાસિયાન મનુષ્યોમાંથી દેવોમાં ફરવાઈ જશે. સવાખીઓ પોતાનાં શરીર માથે જ ફરી જહેસતમાં જશે, જ્યારે બુનોદિસ્તન પ્રમાણે પાપીઓ માન રજુ દિવસ માટે જ પાછા દોષ્ટખમાં પડશે. ત્યારનાં સર્વે ઇન્સાનોની એક હેવટની કઠિન પરીકા (ordeal) થશે. ત્યજે અમિપ્રથમ ફાટયો દોષ તેમ અદુરમજૂદની ઇન્સાથી પૃથ્વી ઉપર ચોનરૂથી કિશ્કતી પાતુનો રમ ફરી રજશે. અવાખીઓને તે મરમ દુધ જેવું લાગશે અને તેઓ તેમાંથી સરજનાથી તરી નીકળશે, જ્યારે પાપીઓની મખત કસોટી થશે, અને તેઓનાં તમામ પાપો જગી જઈ તેઓ પશુ આ અમિપરીકામાંથી સવાખીઓ સમાન પવિત્ર યજ્ઞ નીકળશે. આ રીતે બધી ઉપર નેકી વિજય પામશે; ખલકતમાં બધી જેવું કશું રહેશે જ નહિ; અદેરેમન (ચપનાન)નું નામનિશાન, એની મત્તા, કહૂમત અને એનાં દુઃખમર્વા દોષ્ટઓ સપાશું નાજુદ થશે. દુઃખદર્દ, વૃદ્ધાવસ્થા, મોત, યુના, ગરીબી, પિશ્કાર, આફત, અનીતિ, પાપ વગેરેનો બુનબેખથી નાશ થશે, અને નેકી, બલાઈ, પ્રેમ, સત્ય, અદિસા, જ્ઞાનમાવ અને માયું મુખ સીને મંપાદન થશે. દીનકર્દ પ્રમાણે દેવે માનવી અમર બનશે અને અ સાયું મુખ સનાતન રહેશે. આખી પૃથ્વીમાં અંગેઈનો સર્વોત્તમ અધિ-કાર ફેલાઈ અદુરમજૂદની જ ખાદેયનો જિનદરીફ અમલ થશે જરથોસ્ત્રી ધર્મ પ્રમાણેના ઇશ્વરેઈ અથવા 'વડી રાખવામાં આવેલા ઈશ્વરના સામ્રાજ્ય' (the wished-for kingdom of God) નો આ ચિતાર છે; જરથોસ્ત્રી ધર્મ મુજબ બવિખમાં આવનાર મતયુગ (golden age : millennium) નું આ બધાન છે.

શું આ તમકો હેવટનો છે, કે શું ખુદા ફરોઝેરેતી પછીથી પશુ એક નવી પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરશે, પાછા તેમાં માયુલી ઈન્સાને પેદા કરશે, અને પાછા તેમાં નેકીનહીનો ઝમડો થર થઈ શું ઈશ્વરની લીલાનો ફરી આરંભ થશે? પહેલવી પ્રુસ્તકો આ ખારજુને ટેકા આપતાં નથી; ફરોઝેરેતી એ જ આખરી તમકો છે અને ને સમગ્રે બહીનો નાશ અને નેકીની સ્થાપના થશે, અને તમામ ખલકન ખુદાની જ ખાદેયમાં ખુદાસ જતી, તે મલિકતી જ મરજીને માન આપો, અદુરમજૂદના અનંત પ્રકાસમાં વિલીન થશે. "દોશખામ" નામની પ્રાર્થનાના એક શ્લોક (૧૨૧ ૬૦, ૧૨) માં મનુષ્યજીવનની હેવટની નેમ સમજાવી છે કે:—"સૌથી ઉત્તમ અપેઈથી, સૌથી શ્રેષ્ઠ અપેઈથી, અથ અદુરમજૂદ, તને અમે જોઈએ, તારી નજીક આવીએ, અને તારા કાવમના પ્રેમને અમે પહોંચીએ." ફરોઝેરેતીના આખરી જમાનામાં સમસ્ત જગતને આજ અંદર ચબ્દોની પૂરેપૂરી સિદ્ધિ થશે.

૨. મોત પછીની સ્થિતિ-હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે

હિંદુ ધર્મે આ પ્રશ્ન ઉપર બહુ ખ્યાન આપ્યું લાગતું નથી, કેમકે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરતાં મોક્ષપ્રાપ્તિ પર જ એનું લક્ષ્ય ઘણાંભાગે કેન્દ્રિત થયેલું છે. જોવામાં આવે છે હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે લાખો બધા કાર્યો નહિ પણ ઈશ્વરના સાચા યાનથી જ સિદ્ધિ થાય છે, માટે જ હિંદુ સંસ્કૃતિમાં નીતિશાસ્ત્ર કરતા તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ વધુ ખીલવા પામ્યાં છે, કેમકે હિંદુઓ પ્રમાણે નેકાનીતિ સ્વર્ગ સુધી લઈ જાય પણ ઇલાસાક્ષાત્કાર માટે ધર્મ જ જરૂરી છે માટે બીજી દુનિયામાં જીવાત્માનું શુ યશે તે વિશે બીજા ધર્મોના જેટલું હિંદુ ધર્મે ખ્યાન આપેલું લાગતું નથી. યહુદી પ્રજાનો ઈ પૂ ૫૮૬માં બબિલોનમાંનો દેશવટો ચડે થયા બાદ છેક મોડેથી યહુદી ધર્મનું આ પ્રશ્ન ઉપર લક્ષ્ય દોરવાયું, તે જ પ્રમાણે ઈસ્રવેદનાં છેક છેલ્લા મંડળોમાં જ આ સવાલ ઉપર હિંદુઓ તરફથી કાંઈક ખ્યાન આપવામાં આવ્યું તેમાં પણ ઈશ્વર તરફની તપાસ કે ન્યાયનો આપણને ઝાઝો ખ્યાલ મળતો નથી, પણ મિ જે એ મેકકનક કહે છે તેમ મનુષ્યોને તેમના કર્મના બદલા તરીકે નહિ પણ ઈશ્વરની કૃપાથી સ્વર્ગ મળતું હોય એવું દેખાય છે.

ઈસ્રવેદકાળમાં દહનક્રિયા અને દફનક્રિયાનો સાથેસાથે જ ઉપયોગ થતો. અગ્નિસંસ્કારની રૂઢિ સામાન્ય હતી અને અગ્નિદેવના આશ્રય નીચે મરનાર સ્વર્ગે સંચરતો હતો એવી માન્યતા હતી. પણ નાના બાળકોના મૃતદેહોને ભૂમિદાહ કરવામાં આવતો સંન્યાસીઓના શ્રમેને પણ પલાઠીવાળી ખેસાડી તે જ સ્થિતિમાં દફનાવવામાં આવતા દહનક્રિયા કરી પછી દાડકાં, રૂખ્યા અને બાકી રહેના અવશેષોને દફન કરવામાં આવતા અથવા ગંગાજીમાં પધરાવવામાં આવતા આગળ જતા અગ્નિસંસ્કારની રૂઢિ કાપમ રહી અને અગ્નિદ્વારા મૃતદેહના અવયવો પચ્ચમહાશૂતમાં મળી જતા ઈસ્રવેદના જમાનામાં મરનારની સાથે એક બળદ, ઘોડો કે બકરાનું બલિદાન આપવામાં આવતું પતિના મરણ પ્રસંગે વિધવાને જીવતી અર્પણ કરી દેવાનો અર્થ ઈસ્રવેદ ૧૦, ૧૮, ૮, ૯, વાળા મ્તોકમાંથી આગળ જતાં ઉપગતવવામાં આવ્યો. અલિપ્ત, હાલના વખતમાં આવા રિવાજોને તિલાંજલિ મળી છે હાલમાં મરણ પ્રસંગે શ્રીમદ્ભાગવતનો અગિયારમો સ્કંધ, ગરુડપુરાણ અથવા ગીતા વાચવામાં આવે છે મરણ પછી બારમાં દિવસ સુધી મરનારને માટે ધર્મક્રિયા થાય છે, અને તે પછી સુર પામેનો જીવ આ બાકી જીવન સાથેની નિસખત ઊડે છે એમ મનાય છે. દરેક ગૃહસ્થાશ્રમી

હિંદુને જે પંચમહાયજ કરવાની ફરજ છે તે પૈકીનો એક તે પિતૃયજ છે. તેમાં પરલોક ગયેલા પિતૃઓ અને કુટુંબીઓની વાદમાં જે જલાંજલિ અપાય છે તે ક્રિયાને તર્પણ કહેવાય છે. દર વર્ષે મરણતિથિએ તેમ જ ભાદપદ મહિનાના કૃષ્ણપક્ષમાં મરણ પામેલા કુટુંબીઓની શાંતિ અર્થે શ્રાદ્ધની ક્રિયા કરવામાં આવે છે, અને પિતૃઓને પિંડ અર્પણ થાય છે. એ ક્રિયા જરથોસ્તીઓની ફરવદેગાન અથવા મુક્તાદ (મુક્તાત્મા) ની ક્રિયાને બહુ મળતી આવે છે. શાસ્ત્રોમાં અને પરબોકમાં શ્રદ્ધા રાખી આ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે માટે તે શ્રદ્ધ કહેવાય છે.

ઋગ્વેદ પ્રમાણે બીજી દુનિયામાં મરનારો ઉપરનો કુલ અખતયાર યમને આપવામાં આવ્યો છે. ઋગ્વેદના દશમા મંડળના દશમા સુક્તમાં યમ અને તેની બહેન યમી વચ્ચેનો સંવાદ અપાયો છે. વિવસ્વાનનો આ પુત્ર યમ તે જ અવસ્તાના વિવંધહાનનો પુત્ર યીમ અથવા પારસીઓનો મહા પ્રતાપી રાજા યીમદ્યમેત હોઈ જમશેદ. આ ધરતી ઉપર મરણ પામેલાંઓમાં યમને સૌથી પહેલો ગણ્યો છે અને તે કારણે જ તે મરનારો ઉપર સર્વોપરિપણું ભોગવે છે. તેને ઋગ્વેદમાં રાજા જ કહ્યો છે; જો કે આગળ જતાં તેને એક ભગ્ય અને ભયકર દેવ તરીકે કલ્પવામાં આવ્યો છે, અને તેની પાસે એ ચટાપટાદાર, ચાર આંખવાળા વિકરાલ કૃતરાઓની યોદ્ધા છે એમ માનવામાં આવ્યું છે. કૌટીલિયક પ્રમાણે એણે નચિકેતાને બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું તે ઉપરથી યમ બ્રહ્મવિદ્યાનો જાણકાર હશે એવું અનુમાન નીકળે છે. પાપીઓ ઉપર એની કરડી નજર હોવાથી એને દંડધર અથવા કાળનું પજુ નામ મળ્યું છે, જ્યારે સવાખીઓ તરફ એ માયાળુ હોવાથી એ ધર્મરાજના નામથી પજુ ઓળખાય છે.

ઋગ્વેદ પ્રમાણે મારુતો અથવા વાયુના દેવો મરનારને સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે. ત્રીજા સ્વર્ગમાં મરણ પામી ચૂકેલા પિતૃઓ રહે છે અને ખાફી ભુવનના તેમના કુટુંબીઓ તરફથી તેઓ ભોગ કે તર્પણની આશા રાખે છે. આ પિતૃઓ દેવોથી ભુક્તા છે તોપણ તેઓ મનુષ્યોને સહાય કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. ઋગ્વેદનું સ્વર્ગ અનંત પ્રકાશ અને આનંદનું ધામ છે અને ત્યાં મરનારોની બધી મુશ્કેલી બર લાવવામાં આવે છે. ઋગ્વેદમાં વર્ણવેલા સ્વર્ગમાં ખાનપાન, નાયરંજ અને ભોગવિલાસ વધુ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે અને ત્યાં મળતું સુખ દૈદિક પ્રકારનું હોય એમ દેખાય છે, અને તેમાં મરનારની નૈતિક કે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પ્રત્યે ખ્યાન અપાયેલું લાગતું નથી. દેવો પોતે જ આવા એદિક સુખમાં તણીન હોય

એમ તેમને ચિતારવામાં આવ્યા છે, અને મરનાર માનવીઓ આ દેવો અને પોતાના ગુરુ પામેલા પિતૃઓ જોડે ચમત્તી પાસમાંની નીચે સપૂર્ણ દૈદિક આનંદ ભોગવે છે. માટે ઋગ્વેદનું સ્વર્ગ એ આ જગતનાં ભૌતિક મોજરોખની એક પુનર્ગવૃત્તિ જ છે આ ઉપરથી જણાય છે કે મરતૃતિના આરંભકાળમાં જગતના ગૂઢ પ્રશ્નો ઉપર એકદમ ધ્યાન જેંચાતુ નથી દાખલા તરીકે પ્રાચીન યજુદીઓમાં એવી માન્યતા હતી કે મરણ પછી “શોઓલ” નામની પાતાળમાં આવેલો એક અધિકારમય ગુફા જેવી જગ્યામાં મરનારને જવું પડતું, અને ત્યાં તે હવે કે શોકરહિત પડાયા જેવું જીવન માળતો. પ્રાચીન ગ્રીસમાં પણ “હેડિમ” નામના પ્રેતલોકની કલ્પના એવી જ છે તપાસ કે ન્યાય વિના બનાજૂરા ગૌને આ અધારા પ્રેતલોકમાં જઈ પડાયા માફકે બમવું પડતું પ્રાચીન બલિદોનિયનો અને એમિરિયનોએ પણ “અગ્નિ” નામની એક અધારી અને બીનાશવાળી જગ્યા કલ્પેલી હતી જ્યાંથી પાછા ફરવું અશક્ય હતું, અને જ્યાં મરનારને કાયમને માટે પૂરવામાં આવતા હતા હિંદુઓમાં પુનર્જન્મના મહાન સિદ્ધાંતની શોધ તો પાછળથી થઈ હતી એટલે ઋગ્વેદ કાળનું મરણોત્તર સ્થિતિનું વર્ણન આપણી ભુદ્ધિને મેપૂર્ણ સતોષ આપે એવું આપણને લાગતું નથી.

તત્ત્વજ્ઞાન અને અગમ્યવાદની ગહન ચર્ચા કરતા ઉપનિષદના પ્રથોમાં જીવાત્માની મતિનો વિષય કાષ્ઠક અરથાને મળ્યાવ, પણ ઉપનિષદકારોએ આ વિષય પગલે પણ ધ્યાન આપ્યું હોવાથી તેઓએ મરનાર જીવ વિશે શી કલ્પના કરી છે તે આપણે હવે તપાસીએ. હિંદુ ધર્મના વિકાસમાં ઉપનિષદકાળ એ પરમ સરકૃતિનો કાળ કહી શકાય, કેમકે એ કાળ દરમ્યાન કેટલાક મહાન સિદ્ધાંતો ધર્મમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. અનેક દેવોની પૂજા મર્ગને એક જ બ્રહ્મની માન્યતા પ્રવર્તવા લાગી, અને સંયુક્ત બ્રહ્મ ઉપરથી નિર્ધુજ્ય બ્રહ્મની કલ્પના બધાવા બાંધી ધર્મશ્રી ઉપાસનાનો હેતુ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ નહિ પણ મોક્ષ જ હોવો જોઈએ એમ મનાવા લાગ્યું, અને જીવનમુક્તની જ દયા સર્વચ્છેદ છે એમ સૌ કાર્મ માનવા લાગ્યા. ઉપનિષદયુગમાં જ પશુઓનું બલિદાન આપવાનો ગિવાજ બધ પડવા માડ્યો, અને માસાહાર છોડી મમાજ નિરામિષાહારી બન્યો. લોકોનું લક્ષ્ય હવે જપ, તપ, ધ્યાન, અનશન, ત્યાગ અને વૈરાગ્ય ઉપર ચોટ્યું, અને તે દ્વારા જ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થશે એમ એ કાળમાં મનાવા લાગ્યું. ઉપનિષદયુગમાં જ પુનર્જન્મ અને કર્મના મહાન સિદ્ધાંતો રુમાજમાં સ્થપાવા પામ્યા, જે કે તેમ કરતાં વાંચકારોએ ઋગ્વેદનો જ આધાર જોણી શક્યો. સ્વ. દી.

મા. નર્મદાચક્રર દે. મહેતા "ઉપનિષદ્વિચારણા" નામના પોતાના ગ્રંથમાં ઋગ્વેદના ૧૦મા મંડળના ૫૮મા સૂક્તમાં આવેલી એક આખવાવિકા તોણે છે, તે પ્રમાણે સુગંધુ નામના એક મરણ પામેલા પુરોહિતનું મન, જે જુદા જ જીવનમાં પ્રવાણ કરી ગયું હતું, તેને પાછું આ બૂલોકમાં આણવામાં આવે છે દિદુ રિદાનો એવું જાણવાનો પ્રવાસ કરે છે કે ઋગ્વેદમાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટરૂપે કદાચ નહિ હોય પણ બીજરૂપે તો હતો જ. અતઃપત, એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે ઉપનિષદકાળમાં એ સિદ્ધાંતનો પૂરેપૂરો વિકાસ થવા પામ્યો.

ઉપનિષદકાલે સર્વશ્રેષ્ઠ સુખના બે સ્વર્ગો કહેવા ઝે—દેવધાન અને પિતૃધાન. જેઓએ શુભ પણ સકામ કાર્યો કર્યા હશે અને પોતાનાં સારાં કાર્યો માટે બદનો મેળવવાની આશા રાખી હશે તેઓ પિતૃધાને માર્ગે પિતૃધાનમાં જશે એવા મનુષ્યોના જીવ નીચેના તળકાઓમાંથી પસાર થશે—ધૂમ, ગત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ, હક્ષિણાપન, પિતૃલોક, મન્તસર અને ચંદ્રલોક; પરંતુ ચંદ્રલોક સુધી જઈ કરેલા કાર્યોનું સુખ ભોગવ્યા પછી તે જીવોને પુનર્જન્મ લેવો પડે છે તેમ કરતા સકામ કર્મ કરનાર અને પિતૃધાનને પહોંચનાર જીવ હવે એ સધળા તળકાઓમાંથી એક પછી એક પાછો જીતરે છે. જેવટે તે રાત્રિ અને ધૂમમાં પ્રવેશી મેલદયામાં આ ધરતી ઉપર જીતરે છે. ત્યારનાં ધાન્ય બની કાર્ષ માનવીના દેહમાં ને આદારરૂપે જાય છે અને વીર્યમાં તેનું રૂપાન્તર બની તે મનુષ્યજીવ તરીકે પુનર્જન્મ લે છે પરંતુ જેઓએ બ્રહ્મની જ એકનિષ્ઠ થઈ ઉપાસના કરી છે, જેઓના કાર્યો વાસનારહિત છે તેઓ દેવોને માર્ગે દેવધાનમાં જાય છે, અને નીચલા તળકાઓમાંથી તેઓ પસાર થાય છે.—અર્ચિ (પ્રકાશ), દિવસ, શુકલપક્ષ, ઉત્તરાયણ, સંવત્સર, દેવલોક, વાયુલોક, આદિત્ય, વૈશ્વત, વરુણલોક અને ચંદ્રલોક પરંતુ જ્યારે પિતૃધાનમાં ગયેલા જીવો ચંદ્રલોકમાં ગયા પછી મૃત્યુલોકમાં પાછા ફરે છે, ત્યારે દેવધાનમાં ગયેલા જીવો ચંદ્રલોકમાંથી હજી એક વધુ ઉચ્ચ તળકામાં—બ્રહ્મલોકમાં પ્રવેશે છે. અને ત્યાંથી તેઓને પુનર્જન્મ થતો નથી, અગર થાય છે તો કાર્ષ અતોલિકે અમૃતની સૃષ્ટિમાં તેઓ જન્મ લે છે. આ રીતે જેઓ દૈદિક સુખોપભોગ, રૂઝમણિ, આશા, અભિલાષાનો ત્યાગ કરી માત્ર બ્રહ્મની જ ઉપાસના કરે છે તેઓ જીવન-મુક્ત બની, બ્રહ્મજ્ઞ મેળવી, દેવધાન માર્ગે જઈ, બ્રહ્મલોકમાં સંચરી બ્રહ્મમાં જ વિલીન થઈ જાય છે, અને જન્માન્તરના ફેરામાંથી કાલમના થાય છે.

જ્યોત્ષ્ણ શુભ કાર્યો કર્યા જ ન હોય એવા માધ્યસો ક્ષુદ્ર જાતના રૂપે ફરીફરીને આ અવર્તિ ઉપર જન્મ લેશે પરંતુ દુરાચારી જીવન ગાળતા પાપાત્માઓ નરકમાં પડી ભયંકર યાતનાઓ ભોગવશે, અને કરેલા પાપોનાં ફળ તેઓ દુખના રૂપમાં અનુભવી પોતાની જ આત્મિક ઉત્તતિના માર્ગમાં ફોકટની રુકાવટ ઊભી કરશે આ રીતે ઉપનિષત્કાળમાં જીવાત્માની ગતિનો વિચાર સમ્પેદ કાળમાં હતો તે કરતાં વધુ વિસ્તૃત અને વિગતવાર જણાય છે.

પૌરાણિક કાળમાં પ્રવેશતા પુરાણોમાં સ્વર્ગો અને નરકોની સખ્યા એકદમ વધારી દીધેલી જેવામાં આવે છે પુરાણ એટલે જનસમાજનો ધર્મ. અને સામાન્ય લોકોને સચોટ અસર કરવા સારુ પુરાણો મોટે ભાગે તેમની જ દૃષ્ટિથી લખાયેલાં હતાં હવે તો દરેક દેવને પોતપોતાનું જુદું સ્વયં હવે એવી કલ્પના કરવામાં આવી હતી, અને તેમનાં ભક્તો પોતાના જ દેવોના સ્વર્ગમાં જવાનો અભિલાષા સેવતા હતા બ્રહ્મદેવનું સ્વર્ગ સત્યલોક તામનું હવે વિષ્ણુ ભગવાનનું સ્વર્ગ વૈકુંઠ નામે જાણીતું છે, મહાદેવજી દેવાસના શિખર ઉપર ધ્યાનમગ્ન રહે છે, જ્યારે ઈન્દ્ર અમરાપુરીમાં આનંદ કરે છે આ જૂનોકનો ઉપર બીજા સાત લોકો છે, અને તેમના નામ પુરાણો પ્રમાણે સુર્યલોક, સ્વર્લોક, મહર્લોક, જનલોક, તપોલોક અને સત્યલોક છે સ્વર્ગમાં તો દૈદિક સુખની કસી મળ્યા જ ન હોય એમ પુરાણોએ કલ્પના કરી છે દાખલા તરીકે ઈન્દ્રનાં બળ, સત્તા અને ભોગવિલાસનો પાર નથી એની નગરી તે અમરાપુરી, એનું શસ્ત્ર તે વજ્ર, એનું ધનુષ તે મેનધનુષ, એનો સાત સૂદવાળો હાથી એરાવત, એનો સમુદ્રમંથનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો, અમૃતપાન કરતો, ધોળા રમતો ધોડો ઉચ્ચ શ્રવણ, એનો વૈભવ્ય નામનો મહેલ, એની નદનવન નામની પુષ્પવાડી, એનાં પારિજીત અને કલ્પવૃક્ષ નામના માખી મુરાદ બર લાવનારાં વૃક્ષો, એની કામદેવ નામની ઇન્દ્રા પૂરી પાડનારી માય, એના સંમીત કુશળ ગધર્વો, એની રથા સમાન સ્વરૂપવાન નૃત્યકાર અપ્સરાઓ વગેરે- ઈન્દ્રનો વૈભવ અને સ્વર્ગની સાધન સામગ્રી સુ હોઈ શકે તે સુચવે છે

સમ્પેદમાં નરક વિશે ઝાઝી કલ્પના કરવામાં આવી તથા પરંતુ તેનો ખ્યાલ આપણને અચર્ચવેદમાંથી જાણવા મળે છે, અને પુરાણોમાં તો અનેક નરકોનું વાસસ્થાન વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે વિષ્ણુપુરાણ પ્રમાણે અતલ, વિતલ, સુતલ, રસાતલ, તલાતલ, મહાનંદ અને પાતાલ એવાં નામોનાં

સાત નરકો આપનામાં આવ્યાં છે, પરંતુ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં તો ૨૬ નરકોનાં નામ આપ્યાં છે જે અહીં રજૂ કરવાની જરૂર લાગતી નથી વળી લોકોને દહેશત પમાડી તેમને નેકીનીતિને રસ્તે વાળવા સારુ આ નરકોમાં અકલ્પનીય દુઃખ ચિતારવામાં આવ્યું છે. જેમ જરથોસ્તી-ઓનાં પાછલાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં છે તેમ પુરાણોમાં વર્ણવેલાં નરકોમાં પણ પાપીઓને કાંટાની સેજ ઉપર સુવુ પડે છે, યા તો તેમને ઊંધા લટકાવવામાં આવે છે, અથવા તેમને સર્પ, વીંછી વગેરે પીડા પમાડે છે; કેટલીક વખત તેમના ચરીરો છુંદવામાં કે બાળવામાં આવે છે વગેરે

સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે પુત્રની ખાસ જરૂર જોવામાં આવે છે, અને એક શાસ્ત્રવચન છે કે પત્ની વિના જેવી છે, પુત્રી પીડાકારક છે, પરંતુ પુત્ર સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વર્ગની પરમ જ્યોતિ સમાન છે ખુદ પુત્ર દાખલની વ્યુત્પત્તિ તરફ જોતા, જે 'પુ' નામના નરકમાં જતાં આપણું તારણ કરે તે 'પુત્ર' કહેવાય, એક જાણીતી કથા પ્રમાણે અમરત્ય સુપિંચે ધંધુરમાં જ ચિત્ત પરાવેલું હોવાથી તેઓએ લમ ક્યું નહોતું એકવાર તેમણે પોતાના પૂર્વજોને ખીજી દુનિયામાં ઊંધા લટકતા જોયા આ સ્થિતિ કેમ થવા પામી તે વિશે પૂછતાં જણાવ્યું કે દોષ તો અમરત્યનો પોતાનો જ હતો, અને એઓને પુત્ર ન હોવાને કારણે વડીલોની આવી અવસ્થિતિ થઈ હતી તે જાણી અમરત્યે લોપામુદ્રા નામની કન્યા સાથે લગ્ન કરી પોતાના પૂર્વજો પ્રત્યેની રૂબરૂ અદા કરી. લોપામુદ્રાથી તેઓને બે પુત્રોની પ્રાપ્તિ થઈ પુત્રને હાથે જ મરણ, અન્યેષ્ટિ અને શ્રાદ્ધની ક્રિયાઓ થાય એ જ ઇષ્ટ છે એવી હજી પણ હિંદુભાઈઓની અડગ માન્યતા છે

પરંતુ સ્વર્ગ, નરક વગેરે કલ્પનાઓમાં જે વિચિત્ર અને તરંગી તત્ત્વ હતું તેનો પુનર્જન્મના નિવચનના પ્રતિપાદન થતા સાથે લોપ થયો. ઋગ્વેદના સૌથી જૂના મંડળોમાં આત્માના અમરત્વ વિશે સૂચન છે પરંતુ ૨૫૪ રીતે પુનર્જન્મ માટે નથી એ મેકડોનલ માનતા કે ઋગ્વેદમાં પુનર્જન્મને લગતો સહેજ પણ ખ્યાલ નથી, જો કે ઋગ્વેદના છેલ્લા મંડળમાં ૧૦-૧૬-૪ વાળી સ્ત્રીમાં કહે છે કે.—“તારુ નસીન હોય તો તું પાણીમાં જ, અથવા તારા કુટુંબીઓ સાથે જાડના ટોળાઓમાં તારું મુકામ કર” આ સ્ત્રીમાંથી પણ પુનર્જન્મની દૂરદૂરની ઝાંખી તો થાય છે પુનર્જન્મનો કાષ્ઠક વધારે ખુલ્લો ખ્યાલ ચતુષ્થ આદ્યજમાં થાય છે, પરંતુ એ તદ્દન ૨૫૮ ખ્યાલ તો કેક ઉપનિષદકાળમાં અદ્વાર૫૩૦૫-

નિપદમાંથી મળે છે આપણે જોઈ ગયા તેમ ઉપનિષદોમાં જ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત વિકાસ પામ્યો અને તેને જોઈ ધર્મમાં અપનાવી લેવામાં આવ્યો મદારમાં ભુદ પ્રભુ અને આત્માના અસ્તિત્વ વિશે ઉચ્ચાસીન હતા અને એમના મત પ્રમાણે આત્મા નાદ પશુ માણસનું કર્મ જ પુનર્જન્મ પામતું જનસમાજને સફળતાથી ચલાવી પ્રેરણા આપવા સારુ સ્વર્ગના આકર્ષણો અને નરકની ધાતનાઓનાં વર્ણનોની વાસ્તવિકતા સમજી શકાયે, પરંતુ આ પ્રશ્ન પરત્વે હિંદુ ધર્મની ખરી ખૂબી અને મહત્તા આવાં વર્ણનોમાં નથી પણ પુનર્જન્મના ફિલસફીઓનાં સિદ્ધાંતમાં છે, જે મનુષ્યના ચારિત્ર્યનો ઉત્કર્ષ સાધવામાં અને ઈશ્વરનો અચલ ન્યાય સમજાવવામાં સમજા નિયમોમાં શ્રદ્ધા છે એ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત ખરું જોતાં આ પ્રકરણમાં ચરચાવો જોઈતો હતો, પણ આપણી જરૂરિયાત પ્રમાણે ત્રીજા વિભાગમાં તેનો સવિસ્તર ખુલાસો આપ્યો છે

જરથોસ્તી, ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી ધર્મોમાં સ્વર્ગ અને નરક કાયમના છે કે નહિ તે વિશે વાદવિવાદ થઈ શકે, વળી પહેલા સ્વર્ગ અને નરક અને પછી કયામત કે પહેલા કયામત અને પછી સ્વર્ગ અને નરક તે વિષય પરત્વે પણ તકરાર શક્ય છે પણ હિંદુધર્મમાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન થયો ત્યારથી આની બાજબીએ રચાન રહેતું જ નથી, અને દરેક મરનાર પોતાની કરણી પ્રમાણે નરક અને સ્વર્ગ બન્ને બોગવી પાછો જન્મ લે છે એમ જતા જગ્યોસ્તીઓમાં જે ક્રોધેશ્વરી (જગતની નવરચના) નો ખ્યાલ છે તેને મળતો જ ખ્યાલ હિંદુધર્મમાં પણ છે, અને તે હવે આપણે તપાસીએ તે સાથે પુનર્જન્મના ફેરા ક્યાસુધી ખાવા પારી તે પણ આપણે જોઈ લઈએ

એ વિશે પુરાણોમાંથી કાંઈક હેરફેર માહિતી મળે છે એવું જણાય છે કે હિંદુઓની મધ્યથી પ્રમાણે કૃતયુગ ત્રેતાયુગ દ્વાપરયુગ અને કલિયુગ નામના ચાર યુગો છે એ સૌમાં ગ્રહ કૃતયુગ અથવા સત્યયુગ છે તેથી ઊતરતો ત્રેતાયુગ, તેથી ઊતરતો દ્વાપરયુગ અને સૌથી કનિષ્ઠ અને પાપી તે હાલમાં પ્રવર્તતો કલિયુગ છે ચારે યુગો મળીને મહાયુગ થાય છે અને તેની મુદત ૧૨૦૦૦ વર્ષોની હોય છે પણ એ વર્ષો દેવતાઓની ગણતરી પ્રમાણેના હોય છે અને દરેક એવું વર્ષ મનુષ્યનાં ૩૬૦ વર્ષોની બરાબર છે માટે એ ચારે યુગોની કુલ મુદત ૪,૩૨૦,૦૦૦ મનુષ્યનાં વર્ષોની થવા જાય છે આવી ૧૦૦ મુદતો મળી એક કલ્પ થાય છે કલિયુગને અતે

જલપ્રલય અથવા તો અગ્નિપ્રલયને કાગળે જગતનો નાશ થશે, અને તમામ દેવો પણ જ્વલામાં વિલીન થઈ જશે. ત્યારનાદ જ્વલા એક કદપ મુખી નિદામાં પાશે અને તે પછી જગતની ‘ક્રૌંચકેરેતી’ (નવરચના) થશે, અને ફરી કૃતયુગ અથવા સતયુગનાં મંડાલુ થશે, ધરતી ઉપર અનેક જીવો જન્મ લેશે, અને પુનર્જન્મના ફેરાઓનો ફરી આરંભ થશે એવી પુરાણોએ કદપના કરી છે. જરથોસ્તી અને દિંદુઓની જગતની નવરચનામાં ફેર એટલો જ કે જરથોસ્તી ક્રૌંચકેરેતી (નવરચના) પછી તમામ જગત સનાતન સુખમાં અને અકુરમજ્જના કાચમના સાચમા રહેશે, ત્યારે દિંદુઓ પ્રમાણે જગતની નવરચનામાં પાહું કૃતયુગથી મંડાલુ થશે; પુનર્જન્મોના ફેરા ધરી થશે, અને આ રીતે યુગો, મહાયુગો અને કદપો એકેક પછી ઉત્તરોત્તર આવ્યા જ કરશે.

*૩. મોત પછીની સ્થિતિ-ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે

મરણ પછીની હાલતનું વર્ણન કરતાં પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ જોવા મીક ફિલસફો આત્માની નહિ પણ જીવિની ઉત્પત્તિ તરફ વધુ લક્ષ્ય આપતા હોય એમ દેખાય છે. પ્લેટો પ્રમાણે આદ્યમય વિચારો (archetypal ideas) નું યાંત્રિકી ખ્યાન ધરવું તેમાં જ સનાતન સુખ છે એરિસ્ટોટલ પણ કહેવો કે છેવટે જીવનમાથી જે સનાતન તરફ રહી જાય છે તે નિર્મળ જીવિ (Nous) નું દિવ્ય તત્ત્વ છે, જે આખરે ખુદાઈ બાનમાં બળી જાય છે. યહૂદીઓ આવાં માત્ર જાવવાહી મનન ચિંતનને ટેકાણે પ્રવૃત્તિમય જીવન વધુ પસંદ કરતા અને તેઓના મત પ્રમાણે આ જગત કદપનાસૃષ્ટિ નથી પણ કર્મભૂમિ છે, માટે સનાતન સુખમાં સનાતન કદપાણુકારી અને પરીપકારી પ્રવૃત્તિ જ રહેવી જોઈએ. યહૂદી ધર્મમત પ્રમાણે મરણ પછી પણ જીવાત્મા ટકી રહે છે અને તેને અનુસરવું લગભગ સ્થૂળ વાતાવરણ મીનોષ જવાનમાં રહેવા પામે છે.

બગવાન ઈસુખ્રિસ્ત પોતે યહૂદી હતા એટલે એઓ પણ એવો જ મત ધરાવતા. એમ છતાં જો કે ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણેનું સ્વર્ગ મન્દિરોને મતોએ એવું હોય છે તોપણ તે ત્રિપથી કે વિવાસી નથી અને ત્યાં પહોંચતાં

* આ પ્રકારે લખતા ડો. હેરિસનાનો “એન્સાઈક્લોપિડિયા ઓફ રિલિજિયન એન્ડ એથિક્સ”માં આવેલા મિ. સી. હેરિસના “સ્ટેટ ઓફ ધી ડેડ (કિલિયન)” નામના અભ્યાસપૂર્ણ લેખની જે મદદ મળી છે તેને સંભાર સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

મનુષ્યમાં પશુતા રહી શકતી નથી, પણ તે માનવી પૂરેપૂરું મનુષ્યત્વ જ પ્રાપ્ત કરે છે. માર્ક ૧૨, ૨૫ માં જામવાન ઈસુ પોતાના પ્રશ્નકારોને ઉત્તર આપે છે કે મોત પછીની જિંદગીમાં માણસો લગ્ન કરતાં નથી પણ સ્વર્ગના ફિરિસ્તા જેવું જીવન માળે છે. ખ્રિસ્તીઓનું સ્વર્ગ એક સ્થાન તરીકે વર્ણવાય છે જ્યાં “નવો કરાર” બારીકાથી વાંચીએ તો તે એક સ્થાન નહિ પણ એક ઉચ્ચ આત્મિક સ્થિતિ હોય એમ આપણને લાગે છે. જેઓ પવિત્ર મન ધરાવતા હશે તેઓ સ્વર્ગમાં દિવ્ય સૌન્દર્યદર્શન (Beautiful Vision) નિદાણી અવર્ણનીય આનંદ ભોગવશે. મેથ્યુના ભાગવતના ૧૮ મા પ્રકરણમાં મહાત્મા ઈસુ નાનાં બાળકોની સ્તુતિ કરી ૧૦મા શ્લોકમાં કહે છે કે—“સ્વર્ગમાં તેઓના ફિરિસ્તાઓ મારા પિતા પ્રભુનું મુખ સદા નિદાળ્યા કરે છે.”

આ ઉપરથી જણાય છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ એવ અને નીતિને માત્ર શુદ્ધિ કરતાં ગ્રેષ્ઠ મણે છે, અને સ્વર્ગમાં ફિરિસ્તાઓ પ્રભુને નિર્મળ શુદ્ધિરૂપે નહિ પણ પરમ પવિત્રતાના રૂપે પૂજે છે. સ્વર્ગમાં પ્રભુની સતત ભક્તિ જ ચાલુ રહે છે, અને જે કાર્મ બીજી પ્રવૃત્તિઓ હોય છે તે પણ પ્રભુની સેવા-અર્થે અને તેની ઇચ્છા પાર પાડવાને કાગ્જે જ ઉપાડવામાં આવે છે. એમ જ્યાં ખ્રિસ્તો સ્વર્ગમાં શુદ્ધિનું તત્ત્વ નથી એમ તો કહેવાય જ નહિ. સ્વર્ગનું દિવ્ય સૌન્દર્યદર્શન (Beautiful Vision) તે, મિ હેરિસના મત પ્રમાણે, પ્લેટોએ કહેલા આદર્શમૂર્તિવિચારો (archetypal ideas) ને બહુ મળતું આવે છે. પ્રભુ પોતે જ નિરપેક્ષ સત્ય (Absolute Truth) અથવા એક મહાન આદર્શવિચાર સમાન છે, અને પ્રભુનું સ્વર્ગમાં થતું સતત ચિંતન તે વસ્તુતઃ એક મહાન વિચાર ઉપર થતાં મનન જેવું જ છે. જ્યારે સ્વર્ગવાસી આત્મા પ્રભુમાં વિલીન થાય છે ત્યારે તેની શુદ્ધિનો પણ પ્રુષ્ઠળ વિકાસ થાય છે, અને તે વિશ્વને વેરણુખેરણુ ધર્મ પડેલા ટુકડાઓ સમાન નહિ પણ પરસ્પર સંબંધ ધરાવતા એક મહાન એકચરૂપે જુએ છે.

પણ જે સમજતું અતિ કઠણ છે તે એ કે મરનાર માણસને તેના ગુણો અને પુણ્યને લીધે નહિ પણ પ્રભુની મરજી અને કૃપા (Divine Grace)-થી જ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે. આપણે આગળ જતાં જોઈશું કે “નવો કરાર”માં ચોમા છૂટાછવાયા શ્લોકો મુજબ મનુષ્યને તેની કરણી પ્રમાણે અદલો મળે છે, જ્યાં એક નિયમ તરીકે મનુષ્યનાં પુણ્યને નહિ પણ ઈશ્વરની મરજી અને કૃપાને હિમેશાં પ્રાધાન્ય મળે છે અવગત, ખ્રિસ્તો ધર્મ સ્વીકારવાથી ઈશ્વરના કૃપા

અને પ્રેમ સંપાદન થશે એમ કહેવાય છે, પણ તેથી તો આપણી તાલુમીમાં એર વધારો થાય છે. અણીતા ખ્રિસ્તી સાધુ મુદ્દસિંહ “At the Master's Feet” નામના પુસ્તકમાં કહે છે કે એક કડવું ઝાડ કડવું જ રહેશે, અને ત્યાંસુધી એક મીઠા ઝાડની કાળી તેનામાં રોપવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તેને કડવા જ ફળો લાગશે તેમ માણસ ખ્રિસ્તી ધર્મ મુજબ, જન્મથી જ પાપી હોવાથી ત્યાંસુધી તે ઇસુ ખ્રિસ્તનો ધર્મ સ્વિકારી ઇમુને પોતામાં ઉતારતો નથી ત્યાંસુધી તે પાપમાં જ જીવે છે અને પાપમાં જ મરે છે. આવી માન્યતાઓ અને દલીલો પચાવવા સારુ અસાધારણ શ્રદ્ધાની જરૂર રહે છે ખ્રિસ્તીઓ તે રાખી શકે તે દેખીતું છે, પણ અ-ખ્રિસ્તીઓ શુદ્ધિ અને સ્વમાનને ભોગે તે રાખી શકતા નથી, માટે આ માન્યતા સાથે મેમત થયા વિના તેને માનપૂર્વક બાજુ મૂકી આપણે આગળ વધીશું.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જીવેદાનના સ્વર્ગ અને નરકનાં પણ વર્ણનો છે. મેથ્યુ ૨૫, ૪૬ માં અનંતજીવન એટલે જીવેદાનના સ્વર્ગ વિશે ઇશારો છે, અને પુણ્યશાળી માણસોનું તે ધામ થશે એવો ઉલ્લેખ છે. એવા જ ઇશારાઓ રોમન્સ ૨, ૭ અને ૫, ૨૧ માં આવે છે. રોમન્સ ૬, ૨૩ માં ખુલ્લું લખાયું છે કે પાપનો બદલો મોત છે પણ ઇશ્વરની બક્ષિય તે આપણા સ્વામી ઇસુ ખ્રિસ્ત દ્વારા મળતું સનાતન જીવન છે. કાયમના દોષખ વિશે પણ અનેક ઉદ્દેશો મળી શકે મેથ્યુ ૨૫ ૪૧ પ્રમાણે જેઓ મવાખી કાર્યો કરતા નથી તેઓ શયતાન અને તેના દૂતો માટે જે કાયમના દોષખ તો અગ્નિ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પડશે મેથ્યુ ૧૮, ૮ અને માર્ક ૯, ૪૩ અને ૪૫ માં પણ આ કાયમના દોષખના અગ્નિ વિશે ઇશારાઓ છે. માર્ક ૩, ૨૯ પ્રમાણે જે પરિત્રાતમા (Holy Ghost)ની નિંદા કરશે તેને કદી પણ માફો મળશે નહિ અને તે કાયમનો નરકવાસી થાય એવો ભય રહે છે. એમ છતાં ઇસુખ્રિસ્ત પોતાના અનુયાયીઓને બચાવશે એવો અનેક ઠેકાણે ઉલ્લેખ છે. એકદમ ૪, ૧૨ માં પીટર બાપત્તુ કરે છે કે (ઇસુ સિવાય) બીજો કોઈ પણ માણસ ગૌણ આપી શકે એમ નથી. જોન ૪, ૪૨ માં ઇસુને જન્મતના તારક કહ્યા છે. ૧ જોન ૪, ૧૪ પ્રમાણે પિતા પ્રભુએ પોતાના પુત્ર (ઇસુ)ને જન્મતના તારણદાર થવા માટે મોકલ્યા છે એવું લખાયું છે. જોન ૧૦, ૧-૬ માં ભગવાન ઇસુ શ્રીમુખે જ આલકારિક બાવામાં આ જન્મતનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને જોન ૧૪, ૬ માં ભગવાન ઇસુ ખુલ્લેખુલ્લું કહે છે કે-હું જ પથ છું, હું જ સત્ય છું અને હું જ જીવન છું. પિતા પ્રભુ પાસે હું લઈ જાઉં તે

સિવાય બીજી કોઈ રીતે કોઈ પણ માણસ પહોંચી શકશે નહિ જો-
૧, ૨૬ અને ૩, ૧૬ આ જ બાબત ઉપર વધુ પ્રકાશ નાખે છે. એ
ઉપરથી કોઈ નહિ તો ખ્રિસ્તીઓ માટે તો કાયમનું નરક ન હોઈ શકે
એમ દેખાય છે.

જલ્લેદાનના જલ્લમના સિદ્ધાંતનો જો સ્વીકાર કરીએ તો ઈશ્વર
અખૂટ અને અનંત લાક્ષણિકતા હોવાર મનાયો છે તેનું કેમ ? અને આ રીતે
અમુક દરજ્જે પુણ્ય ઉપર પાપ હેવટનું ફાળો મળે છે અને ઈશ્વરની
યોજના બીધી વળી તેની ઉપર ચલતાન વિજય મેળવે છે તેનું શું ? આ
પ્રશ્નોનો જવાબ આપવાનો મિ મી હેરિસ પ્રયાસ કરે છે કે આ દુનિયામાં
જે શક્તિઓનો દુરુપયોગ થાય છે તે આપણે જોઈ જ બેસીએ છીએ, અને
બીજી દુનિયામાં પણ તે જોઈશું મૈથુના ૨૫ મા પ્રકરણમાં (ટેલેન્ટ્સવાળી
નીતિકથામાં) આપણે જોઈએ છીએ કે જે માણસે પોતાના પૈસાનો
કર્યો જ ઉપયોગ ન કર્યો તે હેવટે તે પૈસા જોઈ બેઠા. કુષ્ટ માણસો
પોતાની સ્વતંત્ર ઈચ્છાશક્તિ (free will)નો દુરુપયોગ આ દુનિયામાં
કરતા હોવાથી બીજી દુનિયામાં તેઓ તે વાપરી શકતા નથી, અને સ્વતંત્ર
શક્તિનો જ જ્યાં લોપ થયો ત્યાં પાપ પણ થઈ શકશે નહિ; માટે ખરું
જોતા ખૂરાઈનો જ નાશ અને પ્રભુનો જય થશે આપણે દિલગીર છીએ
કે આવી માન્યતાઓ અને તેના સમર્થનમાં પેશ કરવામાં આવેલી દલીલો
આપણને શુદ્ધિમંત્ર થઈ પડતી નથી, અને પાપનો એકાએક કાયમનો લોપ
થઈ જવાનો ચમત્કાર પણ સમજી શકાતો નથી કાયમના સ્વર્ગ અને
નરકની વિરુદ્ધ વિભાગ પહેલા અને બીજામાં પૂરતી ચર્ચા કરવામાં આવી
છે, માટે હવે વધુ ટીકાની જરૂર દેખાતી નથી.

ચલુદી ધમમા Day of Judgment (કયામતના દિવસ)ની
માન્યતા ન હતી પરંતુ હવે એક યાદગાર ઐતિહાસિક બનાવથી ચલુદી
ઓના ધર્મવિચારોમાં પરિવર્તન થવા પામ્યું ચલુદી પ્રમ્થને હરાતી, જે-
સેલમનો નાશ કરી, બેબિલોનિયાનો બાદશાહ નેબુકદનેઝર તે પ્રગ્નના એક
ભાગને પોતાની રાજધાનીમાં ગુલામીમાં ધમડી ગયો આ મનાવ ઈ પૂ
૫૮૬ મા મન્યો અને હેવટે ઈ પૂ ૫૩૮ મા પારસીઓના પ્રતાપી રાજા
સાધરસે બેબિલોન જીતી લઈ ચલુદીઓને મુક્ત કરી તેમને સરદેશ રવાના
કર્તા, પણ આ વર્ષો દરમિયાન ચલુદીઓ જયોશીઓના મપકમાં આવ્યા
અને તેમની કેટલીક ધાર્મિક માન્યતાઓ અપનાવી લીધી એવી એક
માન્યતા તે જરથોશ્ટ્રીઓના સરલાખીઝ અથવા કયામતના દિવસને લખતી

હતી. ઇસુખ્રિસ્ત પોતે વડુદી હોવાથી એમના ધર્મમાં પણ એ ચાલુ રહી હતી અને એ માન્યતાએ કેતું રૂપ લીધું તે હવે આપણે તપશીએ. ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રોમાં એ વિશે લંગાણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી આપણે એ પ્રશ્નની તપાસ કરીશું. પહેલા વિભાગમાં Synoptic gospels ના નામથી ઓળખાતા મેથ્યુ, માર્ક અને લ્યુકાના ભાગવતો આવે છે; બીજા વિભાગમાં સેન્ટ પોલે લખેલાં પુસ્તકો જણાય છે; ત્રીજા વિભાગમાં "નવા કરાર" નું સાથી હેતુ, પણ અગત્યનું પુસ્તક દિવ્ય સેન્ટ જોનનું "રેવેલેશન" મળે છે, અને તે આ બાબત ઉપર ઉપયોગી માદિતી પૂરી પાડે છે.

જમવાન ઇસુને શુક્રવારે શુક્રાષ્ટકેને દિવસે સવારે ૯ વાગ્યે વધતંબ ઉપર ચઢાવવામાં આવ્યા, અને તેઓ બારે વેલ્થ ખમીને ૬ કલાકમાં મોણ પામ્યા. પરંતુ તેઓએ કહ્યું હતું તેમ તે પછીના જ રવિવારના વહેલા પ્રભાતે પોતાની કબર ઉપરનો બારે પથ્થર ખસેડી તેઓ ફરી સજીવન થયા, અને પોતાના શિષ્યોને તેઓએ દર્શન દીધાં. આ દર્શન એમણે એક વાર નહિ પણ અનેક વાર જુદે જુદે ઠેકાણે જુદા જુદા શિષ્યોને દીધાં હતાં, અને મગ્ય પછી ૪૦ દિવસ સુધી ઇસુ પોતાના શિષ્યો જોડે રહ્યા હતા. આ ઇસુનું મરણ પછીનું પહેલું આગમન. પરંતુ આ આગમન સાથે નહિ પણ કયામતને દિવસે એમનું બીજું આગમન થશે તેની સાથે જ આપણને અહીં કામ છે. સૌ ખ્રિસ્તીઓ ઇસુના આ બીજા આગમનની આતુરતાથી રાહ જુએ છે. આ બીજા આગમનનો અને કયામતનો અહેવાલ ઇસુએ શ્રીમુખે જ વર્ણવેલો છે, અને તે મેથ્યુના ૨૪ મા, માર્કના ૧૩ મા, અને લ્યુકાના ૨૧ મા પ્રકરણોમાં નોંધવામાં આવ્યો છે. આ કયામતના વૃત્તાંતનો સાર નીચે પ્રમાણે છે.--

પોતાના શિષ્યો સાથે જમવાન ઇસુએ હેતુ બોજન (Last Supper) લીધું તેની થોડાક વખત પહેલાં તેઓએ શિષ્યોને સંબોધી કહ્યું કે કયામત આવવા પહેલાં તેની થોડીક નિશાનીઓ માલુમ પડતો: જેસુસેમને ઘેરા ધાવે તેને છાતી લેવામાં આવશે, અને તેના મંદિરને એવો નાશ થશે કે એક પથ્થર પણ તેની જગ્યા ઉપર રહેવા પામશે નહિ. તે વખતે પ્રજા-પ્રજાઓ વચ્ચે બરાકર યુદ્ધો થશે, અને દુષ્કાળ, મારામારી અને ધરતીકંપોથી દુનિયાની બારે ખરાબી થશે. તે સમયે બાઈમાઈ વચ્ચે અને બાપ-દીકરા વચ્ચે ખૂનખાર ક્રિયા જમશે અને કેટલાકેનાં જાનની

હાનિ થશે દુનિયાના કુ ખોર્માં વધારો કરવા ઢોંગી પયગમ્બરો ઊભા થઈ તરહનાર દાવાઓ કરી ધણાને છેતરશે. ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓ અને સ્તનપાન કરાવતી માતાઓ માટે તે વખત ખાસ લાયકર થઈ પડશે. છેવટે સૂર્ય અને ચંદ્રમાનું તેજ ઝાંખુ થઈ જશે અને તારાઓ આકાશમાંથી ખરવા માંડશે નોહાના વખતમા મહાન જલપ્રનય આવશે હવે તે પહેલાં લોકો તમામ બેદરકાર અને બેપરવા બની ગયાં હતા, તેમ કયામતના આવવા પહેલાં તમે બેદરકારીમાં રહેશો નહિ, ખાનપાનમાં મંચમ જાગવશો, ચાલુ સાવધાન રહેશો અને ભક્તિમાં દિવસ પસાર કરશો, નહિ તો ગદ્ગદતમાં પડ્યા તો એકદમ કયામતનો દિવસ આવી પહોંચશે અને તમારી વિપરીત દશા થઈ પડશે જ્યારે આ નિશાનીઓ દેખાય અને જગત કુ ખ અને ગમગીનીથી બેખાકળું અને ત્યારે આકાશના વાદળાંઓ ઉપર સવાર થઈ ભવ્ય દમામ સાથે મનુષ્યપુત્ર (યાને હું પોતે-ઈસુ)નું બીજી આગમન થશે, અને પોતાના ફિરેસ્તાઓની મદદથી તે પોતાના અનુયાયીઓને ભેગા કરશે.

આ આગમન ક્યારે થશે તે વિશે ઈસુએ કહ્યું કે મારા પિતા પ્રભુ સિવાય કોઈ મનુષ્ય કે ફિરેસ્તો પણ એનો સમય જાણી શક્યું નથી મેંથી ૧૬, ૨૭ પ્રમાણે જ્યારે ઈસુ ફિરેસ્તાઓ સાથે પોતાના પિતા પ્રભુના વૈભવથી અહીં આવી પહોંચશે ત્યારે દરેક માણસને તેના કરેલાં પુણ્યોના પ્રમાણમાં તેઓ જલ્દતો આપશે ઈસુના બીજા આગમનથી હર્ફોઓના કુખનું નિવારણ થશે, જગતમાંથી જાતીય બેદ નીકળી જશે, કોઈને લગ્નો કરવાની જરૂર નહિ રહે, અને માણસો ફિરેસ્તામાં ફેરવાઈ જશે

હવે આપણે ખિરતી મઝહબના મહાન આદ્ય ધર્મપ્રચારક સત પોલના લખાણો ઉપર આરીથુ ઈસુ કહેતા કે કયામતનો સમય ખુદા સિવાય કોઈ જાણતું નથી, પણ તેઓના જ શબ્દો, જે માર્ક ૧૩, ૩૦ માં નોંધાયા છે, તે પ્રમાણે ઈસુ માનતા કે આ ચ તુ પેઢી પૂરી થાય તે પહેલા જ કયામતની નિશાનીઓ દેખાવા માંડશે પાલની પણ એ જ અડમ માન્યતા હતી, તે એટલે સુધી કે, તેઓના જીવનચરિત્રકાર મિ વિલક્રિઝ નોંધ લખે છે તેમ, પોત જીમ્મોને કહેતા કે કયામત બહુ જ ટૂંક સમયમાં આવશે માટે લગ્ન કરવા પણ સલાહભર્યા નથી પાલ ૬૭ ની સાલમાં ફૂર રોમન બાદશાહ નીરોના રાજ્યઅમલ દરમ્યાન શહીદ થવા હશે એવું અનુમાન નીકળી શકે, અને ત્રણ વર્ષ બાદ રોમન સેનાપતિ ટાઇટસ, જે પાછળથી શહેનશાહ થયો હતો, તેને હાથે જેસુસેમ પકડ્યું આ મહાન શહેરના

પતનથી હાહાકાર વેંતો રહ્યો, અને ખ્રિસ્તી આવમને લાગ્યું કે હવે ક્યામત આવશે અને ઈસુનું આગમન પણ થતું જ નોંધ્યું. મગર જેસુસને તે તે બાદ પણ અનેક ચડતીપડતી નોંધ, છતાં ક્યામત તો હજી આવી નથી તે દેખીતું છે.

હવે પોણ ક્યામન અને ઈસુના પુનરાગમન વિશે શું લખે છે તેનો આપણે સાર લખ્યો. રોમ, કોરિન્થ અને થિમેથોનિકાના રહીશોને મોખોધી તે મહાન ઉપદેશકે કહ્યું-જગતમા મોત માણુમ (આદમ)થી જ આગ્યું, તેમ મોત પછીનું જીવન અથવા ક્યામત પણ માણુસ (ઈસુ)થી જ આવશે. જેમ આદમમાં સપળાં મરણ પામ્યાં તેમ ઈસુમાં સપળા નવજીવન પામશે. મનુષ્યોમાં બીજ વવાયાં પાપના, પણ ક્યામતને દિવસે પાક ઊતરશે પવિત્રતાનો : મનુષ્યોમાં બીજ રોપાયા અપક્રીતિના પણ ક્યામતને દિવસે પાક ઊતરશે ગૌરવનો; માણુસોમાં બીજ વવાયા નિર્જનતાનાં પણ ક્યામતને દિવસે પાક ઊતરશે શક્તિનો. માણુસના સૌ દુરમનો નાશ પામશે અને તે હિરેસ્તા જેવો દિવ્ય બનશે. માણુસનો સૌથી છેલ્લો નાશ પામનાર થયું તે મોત રહેશે, અને ન્યારે માણુસ સંપૂર્ણપણે પવિત્ર થશે ત્યારે એમ કહેવાશે કે-હે મોત, તારો કંબ કયા ગયો ? કે કમર, તારા વિજયનું શું થયું ?

એક બીજા પ્રશ્નને સંત પોણ બોલ્યા કે ક્યામતનો દિવસ રાત્રિને સમયે ચોર આવે તેમ ઝડપથી અને ગૂપ્તરૂપે આવશે ત્યારબાદ હિરેસ્તા-બોની ચરણાઈઓના નાદ વચ્ચે ભગવાન ઈસુ પોતે પ્રકાર કરતાં પધારશે, અને જેઓ ઈસુમાં મરણ પામ્યા હશે તેઓ સૌથી પહેલાં જાગશે. તે વખતે જે કોઈ જીવતા હશે તેઓ ઈસુને આકાશમા જ બેઠી પડશે અને તેઓને ઈસુની જ સંમતમાં કાયમ રહેવાનો લાભ મળશે. ઈસુ દરેક જાગત થયેલા મરનારને તેની કરણી પ્રમાણે બદલો આપશે. જેઓએ ચાલુ ધીરજ રાખી નેજાનાં કાર્યો કર્યા હશે તેઓને સનાતન જીવન મળશે; પણ જેઓ પાપીઓ હશે અને પ્રભુ અને ખ્રિસ્તી ધર્મથી વિમુખ હશે તેઓ ઉપર ધમધગતા અગ્નિથી વેર લેનામાં આવશે, અને પ્રભુથી દૂર તેઓને જ્વેદાનના નરકમાં વાસ કરવો પડશે. જેમ હનુમાનજી ઓરામચ્છને દેવ માનતા તેમ સંત પોણ પણ ઈસુના સાચા ભક્ત હતા, ઈસુને ઇશ્વરના પુત્ર સમજતા, બહુ જ ટૂંક સમયમાં ક્યામતને દિવસે ઈસુ પૃથ્વી ઉપર પધારશે એવો તેઓ આમહ રાખતા, અને ઈસુ વિના મોક્ષ હોય જ નહિ એમ સત વધીનથી માનતા. અ-ખ્રિસ્તીઓ ખાસ કરીને આ છેલ્લી માન્યતા

સાથે સંમત ન થઈ શકે એ સમજાવ એવું છે; પણ આ સૌ શ્રદ્ધાની બહિષ્કારી છે, અને એ ત પોતામાં ઈસુ ઉપરની શ્રદ્ધાનું અપાર અને અપૂર્વ બળ હતું.

દરે સેન્ટ જોનના એપોકલિપ્સ અથવા રેવેલેશનને નામે ઓળખાતા "નવા કરાર"ના છેલ્લા પુસ્તકમાં આ વિષય પરત્વે શું કહેવાયું છે તે જોઈએ. એ સેન્ટ જોન તે જ ચોથા ભાગવતના લેખક અને ભગવાન ઈસુના માનીતા ચિપ્પ હોય તે સંભવિત છે. રેવેલેશન ૧, ૧૬ પ્રમાણે ઇસુએ જ એમને રેવેલેશનમાં વર્ણવેલું દર્શન જાહેર કરવાનો આમ્રક કર્યો હતો. રેવેલેશનનું પુસ્તક આત્મકારિક ભાષા અને ભવિષ્ય વાણીઓના ગૂઢ વર્ણનોને લીધે સમજવું મુશ્કેલ જ કંઈક થઈ પડે છે, પણ તેમાં આપેલો કથામત અને ઈસુના ખોળા આગમનનો ચિતાર બહુ ભલ્ય છે. પરંતુ પુનરુત્થિત ન થાય તે કારણે આપણે તેના છેલ્લા ભાગનું જ બયાન કરીશું.

સેન્ટ જોનના પત્રો (Epistles)માં ઈસુ વિરોધી બક્ષિત (Anti-Christ)ની કલ્પના કરવામાં આવી છે, અને તે ચબ્દ ચલતાનને અથવા અતિ દુષ્ટ અને ગંધર્ભો માણસોને લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે. જ્યારે ઈસુનું ખોળું આગમન થશે ત્યારે તેઓ પોતાના લશ્કર સાથે એન્ટિ-ક્રાઇસ્ટનો પરાજય કરી તેને અગ્નિના તળાવમાં નાખશે. રેવેલેશનનાં છેવટનાં પ્રકરણો પ્રમાણે ચલતાન, જેણે એક વર્ષાટક સાપનું રૂપ ધારણ કરી મનુષ્ય જાતને બહુ જ દુઃખી કરી હતી, તેને ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી એક અગાધ ઊંડી ખાઈમાં કેદ કરવામાં આવશે. આ મુદત દરમિયાન જગતને કાર્ષક રાહત વળશે, પણ તે "પહેલો કથામત"ના ૧૦૦૦ વર્ષ પૂરા થતાં ચલતાન પાછો ભાગી છૂટી દુનિયાને ત્રાસ આપશે. વાલુજ અને માલુજ (Gog) સંખ્યા સમુદ્રની રેતીનાં ફાણા સમાન અગણિત કહેવાય છે, તેઓ ચલતાનના ભાભાભાઈ દુનિયામાં જન્મ મચાવશે, પણ છેવટે આકાશી અગ્નિથી તેમનો નાશ થશે, અને ફરીથી ચલતાન અગ્નિ અને ગંધર્ભના તળાવમાં કેદ પડશે * ત્યાર બાદ સૌ ક્રાઇ ઈશ્વરની હાજરીમાં ઊભા રહેશે, "ચિત્રગુપ્તનો

* આ વર્ણન જરથોસ્ત્રીઓના પાછલા ધર્મશાસ્ત્રોમાં આવેલા, એહાક નામના પ્રાચીનકાળના એક અતિ દુષ્ટ બાદશાહના બયાનને મળતું આવે છે. આપણે જોઈ ગયા તેમ એહાક પણ દબરો વર્ષોથી કમાવડ પર્વતમાં કેદ પડ્યો છે, પરંતુ કથામત સમયે તે છૂટી કેર પર્વાવશે, પણ ફરી જન્મ પામેના પહેલવાન કેરચાસપને લાગે તે બેભન થશે.

and Magog) નામે ઓળખાતા જંગલી અ-ખ્રિસ્તી લોકો, જેઓની ચોપડો” ખોલવામાં આવશે, અને દરેકને તેની ઠરણી પ્રમાણેનો બદલો મળશે. છેવટે મોત અને નરકને પણ અગ્નિના તળાવમાં નાખવામાં આવશે અને એક નવી પૃથ્વી અને નવું સ્વર્ગ રચવામાં આવશે. તે સ્વર્ગમાંથી “નવું જેસસેમ” નામનું એક અતિ સુંદર અને પવિત્ર શહેર નીચે ઊતરશે. હવે દુનિયામાં મોત, દુખ અને ગમગીની જેવું કંઈ રહેશે નહિ. બધાં જ માણસો, પિક્કારપાત્ર વ્યક્તિઓ, કાદિરો, ખૂનીઓ, બ્યમિચારીઓ, બદ્દાશો, મૂર્તિપૂજકો અને જૂઠાઓને અગ્નિ અને ગધકના તળાવમાં નાખવામાં આવશે, પણ તે સિવાય મમસ્ત માનવજન પ્રજુ પિતાની સાથે તે સુંદર નગરીમાં વાસ કરશે તે “નવું જેસસેમ” ઈશ્વરના પ્રકાશથી જ એટલું તેજોમય હશે કે તેને સૂર અને ચંદ્રમાની પણ જરૂર નહિ રહે, તે એટલું પવિત્ર હશે કે તેમાં દુઃખ કે પાપનો ઓળો પણ આવી શકશે નહિ તે “નવા જેસસેમ”ના સૌન્દર્યના ખારીક અને બધા નર્કીન સાથે કયામત અને ઇસુના બીજા આગમનનો વિષય ખતમ થાય છે.

૪. મોત પછીની સ્થિતિ—ઈસ્લામ ધર્મ પ્રમાણે

ઈસ્લામીઓની મુખ્ય મઝહબો કિતાબ, કુરાન, અલ્લાહના જ કલામ રજૂ કરતી મનાય છે. એ કાવ્યમય ગદ્યમાં લખાયેલી છે અને એની એનારત અત્યંત ભાવવાદી, હિતસાહપૂર્ણ, છટાદાર અને જોશીલી છે, પરંતુ તે સાથે લખાણ ધણી વખત અસ્પષ્ટ બની જતું હોવાથી અમુક આવડ (નોંધ) કર્ષ વ્યક્તિના સંબંધમાં અને કયા સંજોગોમાં બહાર યઈ અને એનો શો બર્થ હોઈ શકે તે નક્કી કરવું ખુદ અરનીના અધ્યકારો માટે પણ મુશ્કેલ યઈ પડે છે એમ છતાં આધારમૂલ બાબાતરકારો અને ટીકાકારોની મદદથી આપણે આ વિષય હાંથ ધરીશું.

જ્યારે એક મુસ્લિમ મરણ-કાંઠે આવી પહોંચે છે ત્યારે તેનું મુખ પવિત્ર કાળા તરફ ફેરવવામાં આવે છે, અને તેની પાસે મઝહબનો કલમો પઠાવવામાં આવે છે. અતની ધડીએ બધાં જ દેખાડનો ઈઝરાઈલ નામનો મોતનો ફિરેસ્તો આવી તેનો જન કબજે કરે છે એમ મનાય છે. રેવરન્ડ ડૉ. એંડર્સ સેવ ‘Faith of Islam’ નામના પોતાના મતમાં કહે છે કે મરણ પામેલા મુસ્લિમને દફન કરતી વખતે હાજર રહેનાર દરેક માણસ માટીનાં સાત ઢેફા લે છે અને દરેક ઢેફા ઉપર બદગી કરીને તે રાખના માયા આગળ મૂકે છે તે પ્રસંગે સુરાત અલ ફાતેહા

નામનું સાન 'નોંઠાવાળું' કુરાનનું પહેલું પ્રકરણ પઢવામા આવે છે આ ફાતેલા નામની નાની બહાળી તે જરથોસ્તીઓના અદુનવર, હિંદુઓની ગાયત્રી અને ખ્રિસ્તીઓની Lord's Prayer (ઈશ્વરની પ્રાર્થના) જેવી લોકપ્રિય છે. મરણ પછીની પહેલી રાત મરનાર માટે અચાતિકરી મનાનાથી તેને માટે બંધાઈ કરવામા આવે છે, અને બને તો તેના નામે મુશ્કિલોમાં ખેરાત થાય છે.

જરથોસ્તી અને ખ્રિસ્તી ધર્મો પ્રમાણે મરણ પછીથી બહેતની ખુશાલી અથવા દોઝખની પીડા થઈ થાય છે, અને તે બાદ જ્યારે ખુદાની મરજી હશે ત્યારે ક્યામત થશે પરંતુ ઈસ્લામ પ્રમાણે ક્યામત પહેલા થવી જોઈએ, જો કે તે પણ ક્યારે થશે તે નક્કી નથી અને ક્યામત પછી જ ખરેખર બહેત અને દોઝખ તો બોગવવા પડશે મઝહબે-ઈસ્લામ મુજબ ત્યાસુધી ક્યામત થાય નહિ ત્યાસુધી મરનાર સ્વર્ગ કે નરકમાં જઈ શકતો નથી, પણ "બરઝખ" નામે ઓળખાતો અર્ધજાનવાળો સ્થિતિમા તે રહે છે. તેની કમરમાં કુનકર અને નડીર નામના બે ફિરેસ્તાઓ આવો તેના ઈમાન સંબંધી સવાલો કરે છે જો તે સાબિત થકીનનો અસ્તિત્વ માલુમ પડે તો તે શાંતિમાં સૂએ છે, અને બરિખરમા જો જન્નત (સ્વર્ગ) ની ખુશાલી તેને માટે નિર્માણ થઈ છે તેનો કાર્ષક પૂર્વાનુભવ તેની અર્ધજાનવાળી સ્થિતિમા પણ તે મેળવે છે પરંતુ જો તે મરનારનું થકીન નમગું હોય અને તે કુબ્ત જણાય તો એક હથોડીથી તેને મારવામા આવે છે અને ધરતીના બારથી તે કમકાવા પામે છે, અને તે રીતે તે અવિખ્યતા દોઝખનો સ્વાદ આખતો થાય છે. મરણ પછી કાફિરની* બારે કુઈશા થાય છે, અને કુનકર અને નડીર ફિરેસ્તાઓના હાથનો માર ખાવા ઉપરાંત તેમને મોટા સર્પોના કબ પણ ખમવા પડે છે. સામગ્રી રીતે જોતાં કુરાનના બાવાતરકાર મિ. ઈ. એચ. પામર કહે છે તેમ ક્યામત સુધી મરનારનું શુ થાય છે તે વિશેનું કુરાનનું જવાબ પૂરતું ચર્ચ પડતું નથી.

ક્યામત ક્યારે થશે તે ખુદા સિવાય કોઈ જાણતું નથી. ક્યામતનો અસલ અર્થ—ઊઠીને ઊઠા થવું—જેવો થાય છે, કેમકે એ દિવસે તમામ મરનારા સજીવન થશે. ક્યામતને ચોમ અદ્દીન (બદતો આપવાનો દિવસ) ચોમ અલ હિસાબ (હિસાબ ચૂકતે કરવાનો દિવસ), ચોમ અલ હાજ (જેના થવાનો દિવસ), ચોમ અલ આખિર (આખરી દિવસ) વગેરે અનેક નામોથી

*કાફિર, unbeliever, "જેટલે ધર્મમા મઝા નહિ રાખનાર. હવેથી આ કુબ્ત ન વાપરતા "અમુસ્લિમ" ચબ્દનો જ વપરાય કરવામા આવશે.

ઝોળખવામાં આવે છે. એ દિવસ આવ્યા પહેલાં એની અનેક નિંદાનીઓ જાહેર થશે:- લોકોમાંથી ઇમાન કમતી થતો અને અનીતિ વધશે; સૂર પશ્ચિમમાં ઊગશે; ધુમાડાથી જગત બરાઈ જશે; યુનાની અને રૂમી લોકો સાથે બપોર લડાઈ જાશે; ઇમામ મહેદી જન્મ પામી મુસ્લિમોને એક મહાન પ્રજા બનાવશે; ચાલુજ અને માદુજ (Gog and Magog) નામની જંગલી પ્રજાઓ જેડેસેલમ છૂટી લેશે; મસીહ ઉદ્ભવના નામની અવતારની ખસલતવાળો ક્રાઈસ્ટ-વિરોધી વ્યક્તિ (Anti-Christ) પેદા થશે; ઈસુ ખ્રિસ્ત પોતે આવી તે એન્ટી ક્રાઈસ્ટનો નાશ કરશે; એક બપોર મહાકાળ પ્રાણી આવી મુસ્લિમો અને અમુસ્લિમોને લુદા પાડી તેમનાં કપાળ ઉપર તેમના ધર્મનું નામ લખશે; પશુઓ મનુષ્યની બોલી બોલતાં થશે, અને હજીએને હાથે કાનાનો નાશ થશે પણ સૌથી ઉવટની નિંદાની તરીકે એક રાક્ષસી ચરણાઈનો મહાનાશ થશે. પહેલીવાર સ્વારે એ ચરણાઈ વાગશે ત્યારે માણસોમાં અપૂર્વ ગમગાટ ફેલાશે; બીજીવાર વાગશે ત્યારે સૌ જીવતાંઓ મરણ પામશે; ત્રીજીવારની ચરણાઈ ઇસરાફીલ નામનો ફિરસ્તો વગાડશે અને તે સંભળતા તમામ મરેલાઓ ઊડી ઊઠ્યાં થશે અને તેમની કરચીની તપાસ શરૂ થશે.

મુસ્લિમોમાં એવી માન્યતા છે કે દરેક માણસના ખબા ઉપર ‘કિરામ ઉલ કાતિમીન’ નામના બે ફિરસ્તાઓ બેસે છે. જમણા ખબા ઉપર બેસનાર તે માણસનાં સારાં કાર્યોની નોંધ લે છે અને ડાબા ખબા ઉપર બેસનાર ફિરસ્તો ખૂરા કાર્યોનો દિસાગ રાખે છે. આ નોંધપોથીને “નામે એ અએમાલ” અથવા કાર્યોનો ચોપડો કહેવામાં આવે છે, અને તે કયામતને દિવસે ખોલવામાં આવશે. જેમ દરેક વ્યક્તિનાં પાપપુણ્યની નોંધ હોય છે તેમ કુરાન ૪૫, ૨૭ પ્રમાણે દરેક રાષ્ટ્રના પણ બધા જૂઠાં કાર્યોની લુહી કિતાબ રાખવામાં આવે છે. મૌલાના રૂમીની “મસનવી” પ્રમાણે અતિ પવિત્ર ગંતપુર્યોને લગતા ચોપડા વાંચવાનું નિનજરૂરી ગણવામાં આવશે. ત્યારબાદ એક તરાણુ, જેનું એક પલ્લું સ્વર્ગમાં અને બીજું નરકમાં પડતું હશે તેની મદદથી માણસોના પુણ્ય અને પાપ તોળવામાં આવશે. સવાળ વધુ હશે તો મરનારને સ્વર્ગમાં અને પાપ વધુ હશે તો નરકમાં મોકલવામાં આવશે.

કયામત પછી મરનારોને ચરીરા પાછાં મળશે કે કેમ તે વિશે “Religion of Islam” ના લેખક મૌલાના મુહમ્મદઅલી, અને “Teachings of Islam” ના કર્તા મીરઝા શુલામએદમદ કાદિયાની

બન્ને કહે છે કે શરીરો પાછા મળવા જ જોઈએ, કેમકે શરીર વિના આત્માનું અસ્તિત્વ કંઈપી જ શકતું નથી, અને શરીર વિના આત્મા કાંઈ કરી શકતો પણ નથી વગી સર્વેનો આનંદ અને દોષખની સમ ભોગવવા માટે પણ શરીરની જરૂર તો પડવાની જ. એમ છતાં બન્ને લેખકોના મત પ્રમાણે એ શરીર આપણા ખાકી શરીર જેવું નહિ પણ તેનાથી જુદું ગંધેરો અને તે તે મરનારનાં બનાં અને ખૂસાં કાર્યોનું મનેહું રહેશે. એ શરીર ધારણ કરી મરનારને અસમિરાત નામનો પુન પસાર કરવો પડશે જરૂરોસ્તી ધર્મરાણા ચિનવત પુલની માફક આ પુલ પણ વાળ કરતા બારીક અને તદવાગની ધાર કરતા વધુ તીક્ષ્ણ રહેશે એમ છતાં સવામી આત્મા તેની ઉપરથી સાસઠાટ પસાર થઈ સર્વે જશે જ્યારે પાપી માણસ નીચે ગમડી નરકમા પડશે.

હવે ઈસ્લામી મઝહબ પ્રમાણે જન્મન અથવા બહેસ્તનો બગીચો કેવો હોઈ શકે તે વર્ણવવાનો પ્રયાસ કરીશુ હઝરત નબી મુહમ્મદની પોતાની એક હદીસ છે તે પ્રમાણે સ્વર્ગનું સુખ અને દોષખનું દુઃખ એવા પ્રકારનાં છે કે નથી તેને કોઈએ આખે જોનાં કે કાને સાબળ્યા, કે નથી તેનો ખરો ખ્યાલ કોઈ મનુષ્ય હૈયમા જિતયો સ્વર્ગનું સુખ ભોગવવા દરેક માણસને પુષ્કળ શારીરિક બગ આપવામા આવશે સ્વર્ગમા તુમા નામનું ઝાક છે તે તુરત ઈન્સાનની કોઈ પણ મુશ્કેલી જર લાવી શકશે સ્વર્ગવાસીઓ કીમતી પોચાગો પહેરી સોનાકપાના પાત્રોમાંથી દિલ આઢે તેવા સ્વાદિષ્ઠ ભોજનો આરાગશે અને અમૃત જેવાં પીણાં પીશે. કુરાન ૫૬, ૨૨ પ્રમાણે કાળી આબોવાળી અતિસ્વચ્છવાન દુરીઓ પણ તેમને આનંદ પમાડશે, અને કુરાન ૫૬, ૧૭-૧૮ પ્રમાણે સોહામણા કિયોરો શગબના પ્યાલા લઈ તેમની વચ્ચે ફરતા રહેશે સ્વર્ગમા ચાર પ્રકારની નદીઓ વહેશે એક રહીક (પાણીની) બીજી તસનીમ (દૂધની), ત્રીજી કૈસર (શરાબનો) અને ચોથી સલ્સાબીવ (મધની) મધા મળી સાત સ્વર્ગો રહેશે — (૧) જન્મત અત ફિરદૌસ (ઈશ્વરની કૂવવાડી), (૨) જન્મન અવ અદન (ઈદનની વાડી), (૩) જન્મત અત ખુદ (અનંતતાની વાડી), (૪) દાર ઉલ મુકામ (શાંતિનું ધામ), (૫) દાર ઉન નર્મ (ન્યામતનું ધામ), (૬) જન્મત ઉન માવા (રહેઠાણની વાડી), અને (૭) અલૈયુન (સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વર્ગ)

“Spirit of Islam” ના પ્રસિદ્ધ લેખક સૈયદ અમીરઅલોને પણ કબૂલવું પડ્યું છે કે મુસ્લિમ સ્વર્ગના કેટલાક ભાગોનો ચિતાર ભોગ વિલાસની રૂતિને ઉત્તેજે તેવો છે. તેના કારણમા તેઓ કહે છે કે હઝરત

મુહમ્મદના સમયના અરબો સંસ્કૃતિમાં અત્યંત પછાત દત્તા, અને તેવા માણસો માત્ર સદ્ગુણ ખાતર જ સદ્ગુણી બની શકે એવી આશા રાખવી બહુ વધારે પડતી કહેવાય, અને એવો ઉપદેશ પણ તેઓ ઉપર જોઈતી અસર ઉપજતી શકે નહિ. માટે તેઓ પચાવી શકે તેવો જ ઉપદેશ તેમને અપાયો, અને સ્વર્ગના ભોગવિલાસથી દંડયાત્મી અને દોષજનના મદાદુઃખથી તેમને હહેચત પમાડી તેમને સદ્ગુણી બનવાની પ્રેરણા આપવામાં આવી. અલગત, મનુષ્યનું અંતિમ ધ્યેય તો અફઝાલ સાથેની એકતા જ છે, અને મુશીબો તથા મંત પુરુષો તે ધ્યેય વિના બીજા કયાથી મંતુષ્ટ થતા નથી. સૈયદ અમીરઅલી કહે છે કે મુસ્લિમ સ્વર્ગના વર્ણનમાંથી આધ્યાત્મિક અર્થો નીકળી શકે એમ છે; એમ છતાં તેઓ અફસોસ કરે છે કે મુસ્લિમોનો મંતુષ્ટ ભાગ આવા વિલાસી વર્ણનોને અક્ષરશઃ સમજવાની કોશિશ કરે છે. હજારત મુહમ્મદના સમયના અર્ધજંતવી અરબો જો આવા વર્ણનો અક્ષરશઃ મમન્યા હોય તો તે ક્ષમ્ય કહેવાય, પણ વીસમી સદીની માનસિક અને આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ સાથે આવા વિલાસી વર્ણનો બધા એસે એમ નથી. જૂના જમાનામાં પણ ઈમામ ગઝાલી જેવા બહુ જ ચોક્કસ છૂટાછવાયા મુસ્લિમ વિચારકો બહેસન અને દોષજનો સ્થૂળ અર્થ કરવો પસંદ કરતા નહોતા. પરંતુ મુસ્લિમ વિદ્વાનોની દ્વે આ દિશામાં આવો પૂરેપૂરી ખૂણી છે અને સ્વર્ગ અને નરકનાં વર્ણનોનો આલંકારિક અર્થ કરવા તેઓ આતુર રહે છે. લંડન પાસે આવેલાં વોકિંગની મસ્જિદના બજારીના ઈમામ ખામ કમાલુદ્દીન "The Ideal Prophet" નામની પોતાની એક કિતાબમાં કહે છે કે કુરાનના બહેસ્ત અને દોષજ એ સ્થળો નથી પણ મરનારાની માનસિક સ્થિતિ છે, માટે એ સ્થૂળ જણાતા બહેસન અને દોષજના આધ્યાત્મિક અર્થો યવા જોઈએ.

પરંતુ આ વિષયમાં ઈસ્લામની સૌથી મહાન સેવા તો કુરાનના સમર્થ ભાષાંતરકાર અને દીકાર પ્રસિદ્ધ મૈધાના મુહમ્મદ અસીએ પોતાના "The Religion of Islam" નામના ૭૮૪ પાનાના બૃહદ્ પ્રથમાં બખવેલી છે, અને સ્વર્ગ અને નરકનો આધ્યાત્મિક ચિતાર એઓની જ કિતાબમાંથી અહીં આપવામાં આવ્યો છે. કુરાન ૨, ૨૩ ની મદદથી તેઓ પુરવાર કરે છે કે બહેસ્તમાં જે ફળો ખાવા મળે છે તે આપણે આ ખાકી ભુવનમાં કરેલાં રૂઝા કાર્યોનાં ફળો છે, જો કે આ આયત (સૂચક) નો તદ્દન જુદો જ અર્થ કુરાનના ભાષાંતરકાર રેવરંડ જે. એમ. રોડવેલ કરે છે. સ્વર્ગમાં હરી નિવાસી વર્ણન કુરાન ૫૬ ૨૨ અને ૪૪ ૫૦ ૨૦ ૪૪ ૫૪;

અને ૫૫, ૭૦ અને ૭૨ માં આવેલું છે. પણ મૌલાના સાહેબના કહેવા પ્રમાણે આ દુરીઓ તે મરનારાની જ આ ખાકી જીવનની પત્નીઓ છે. મૌલાનાએ કાઢેલા આ અર્થમાં થંકાને સ્થાન રહે છે, પરંતુ તે ચર્ચા ન ઉપાડતા મુસ્લિમ વિદ્વાનો તરફથી વિલાસી સ્વર્ગના જે કાંઈ આલંકારિક કે આધ્યાત્મિક અર્થો કાઢવાના પ્રયાસો ચતા હોય તેને પ્રથમ આદર-પાત્ર જ ગણીશું. ઈસ્લામવિરોધીઓએ એક વેળા એરી ૩૫ ઉઠાડી હતી કે ઈસ્લામ પ્રમાણે સ્ત્રીને આત્મા જ હોતો નથી ! આવાં કુટુંબ અને વાહિયાત બોલતાનું ખંડન કરી વખત ખમાડવો જરૂરી નથી. ખીજાઓએ વળી એવો છુટો ઉરાડ્યો કે સ્ત્રીઓ મુસ્લિમ સ્વર્ગમાં જઈ શકતી નથી ! આ તદ્દન જૂઠા નકવાદને જવાબ આપતા આપણે તેઓને કુરાન ૧૩, ૨૩; ૩૬, ૫૬; ૪૦, ૮; અને ૪૬, ૭૦ નો હવાલો આપીશું; સૌ કાંઈ જોઈ શકશે કે આ આવતો (સોફો) પ્રમાણે દરેક જથ્થ પોતપોતાની પત્નીઓ સાથે સ્વર્ગે જાય છે.

વળી સ્વર્ગમાં કાયમનું સૌંદર્ય ધરાવતા ગિલ્દમાન નામે ઓળખાતા "મોતીના દાણા જેવા" કિશોરાનું વર્ણન કુરાન ૫૬, ૧૭, ૧૮; ૫૨, ૨૪; અને ૭૬, ૧૬માં મળે છે. પણ મૌલાના સાહેબ કહે છે કે કુરાન ૫૨, ૨૧ પ્રમાણે મરનારાને તેમના બાળકો સ્વર્ગમાં મળશે; માટે આ સ્વરૂપવાન કિશોરાને સ્વર્ગવાસીઓના બાળકો જ માનવા. સ્વર્ગની ચાર પ્રકારની નદીઓ પાણીની, દૂધની, શરબની અને મધની—તે મૌલાના સાહેબના મત મુજબ ઈમાન અને આધ્યાત્મિકતાના પ્રવાહો છે. સ્વર્ગ તે કાંઈ ભોગવિલાસમાં પડ્યા રહેવાનું સ્થાન નથી, પરંતુ ત્યાં પણ દિનપ્રતિદિન સતત આધ્યાત્મિક પ્રગતિ થવા જ કરે છે, અને દરરોજ આપણે અદ્યાહની વધુ નજદીક પહોંચીએ છીએ. મુસ્લિમ સ્વર્ગની વિરુદ્ધ અમુસ્લિમ લેખકોએ પુષ્કળ લખ્યું છે અને આપણને પણ પહેલી નજરે લાગે છે કે તેમાં વિલાસી વર્ણનો તો છે જ. પરંતુ સૈયદ અમીરઅલી, ખાજ કમાલુદ્દીન અને મૌલાના મુહમ્મદઅલી જેવા પ્રથમ પકિતના વિદ્વાનોએ પોતાના હમદીનોની આંખો ખોલી છે, અને આ દિશામાં ખાસ કરી મૌલાના મુહમ્મદઅલીએ આપેલા અર્થો અને કરેલી દોકાઓ (તેમાં કાંઈક મતભેદને સ્થાન હોવા છતાં) મુશ્કિલ મુસ્લિમ બાઈઓ વધાવી લેશે એવો આપણી ખાતો છે.

દોકાખના વર્ણન ઉપર આગળે પહેલાં જાણવું જરૂરી છે કે સ્વર્ગ અને નરકની વચ્ચે એક દીવાલ છે. અને કુરાન ૭, ૪૪ પ્રમાણે તેનું નામ અલઅરફ છે. જે માણસોનાં પુણ્ય અને પાપનું તોણ સરખું

હોય તે સ્વર્ગ કે નરકમાં જશે નહિ પણ આ દીવાલ ઉપર જોવા રહેશે. આ સ્થાનને પહેલવીમાં કહે છે તેમ હમેસ્તગાન અથવા purgatory-નું નામ આપી શકાય.

કુરાન ૧૯, ૭૨ પ્રમાણે તમામ માણસો, મુસ્લિમ કે અમુસ્લિમ, નરકમાં તો જશે જ. પરંતુ મુસ્લિમોને તેની મરમી ઝાઝી જણાશે નહિ અને તેઓ ટૂંક સમયમાં જ ત્યાંથી નીકળી છૂટશે, જ્યારે અમુસ્લિમોને નરકમાં બહુ લાંબો વખત કઠામ કાપમને માટે પણ, રહેવું પડે નરકની ભંડાર યાતનાઓનું તો પૂછવું જ શું? ત્યાં ખાવા માટે "ઝકકુમ" નામનો ધુવર જેવો કાંદાવાળો ખોરાક અને પીવા "હમીમ" નામનું શીકળતાં દામર જેવું મરમ પાણી મળે છે; અસંખ્ય પીડાકારી પશુઓના કંબળી દોઝખી આત્માઓ ત્રામ પામે છે, અને સૌથી વધુ સંતાપનો દોઝખનો સતત બળતો અગ્નિ છે જે ધડીમર પણ નરકવાસીઓને રાહત આપતો નથી. અહીં પણ મૌલાના મુહમ્મદઅલી કહે છે કે આ દોઝખનો નાશકારક આતંક તે આ ખાડી ધ્રુવન ઉપર મરનારે જ પોષેલા વિકારો અને વાસનાઓને અગ્નિ છે. આ અગ્નિને માટે કુરાન ૧૦૪, ૬-૭માં કહેવાયું છે કે તે દોઝખીઓનાં હૃદયો ઉપર બળશે; આ આપતો ઉપરથી મૌલાના માહેમે આ અગ્નિનો ઉપર દર્શાવેલો અર્થ ઉપજાવ્યો છે. કુરાન ૧૭, ૭૪ પ્રમાણે જે આ જગતમાં આધળો છે તે ખીજી દુનિયામાં પણ આધળો રહેશે; તે ઉપરથી મૌલાના સાહેબ કહે છે કે જે આ જગતમાં નૈતિક અંધાપાથી પિડાય છે તે દોઝખમાં પણ તે જ દર્દથી પિડાશે. કુરાન ૬૯, ૩૨-૪૪ પ્રમાણે નાસ્તિકો અને દુશ્મને નરકના અગ્નિમાં નાખી સિત્તેર હાય લાંબી સાંકળથી બાંધવામાં આવશે. "Teaching of Islam" ના લેખક મીરજા ગુલામએહમદ કાદિયાની પ્રમાણે આ સિત્તેર હાય લાંબી સાંકળ તે મરનારના પોતાના જ આ જિંદગી દરમ્યાનના અનેક વિકારો અને હવસોનું સ્થૂલ સ્વરૂપ સમજવું પણ મૌલાના મુહમ્મદઅલી મુજબ સિત્તેર હાય લાંબી સાંકળ તે મરનારના સિત્તેર વર્ષના સરાસરીના આયુષ દરમ્યાન કરેલાં પાપોનું મૂર્તિમત્ત સ્વરૂપ છે.

તે ગમે તેમ હોય, પણ આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે મુસ્લિમ હોવા દ્વે દોઝખનાં સ્થૂલ વર્ણનોથી મંતોપ પામતા નથી, અને જ્યારે એકવાર મુસ્લિમ દોઝખ માત્ર સજા અને દુઃખનું મુકામ ગણાવું હતું તેને બદલે હવે તે પાપનો બદલો મેળવવાનું, પ્રાથમિક કરવાનું અને પાવન યવાનું ધામ છે એમ બતાવવાનો તેઓ પ્રયાસ કરે છે મૌલાના મુહમ્મદઅલી

કહે છે કે સ્વર્ગમાં (આપણા જ શુભ કાર્યોના મીઠા) ફળો મળે છે, પણ દોષખમાં ફળ નથી, કાંટા જ છે, કેમકે એ ફળની નહિ પણ પાપના ખદલાની અથવા નિષ્ફળતાની ભૂમિ છે કુરાન ૫૭, ૧૪ પ્રમાણે નરકના અગ્નિને પાપીઓનો “મૌલા” કહ્યો છે એ શબ્દનો અર્થ સ્વામી (master) અથવા શુભામ પણ થાય છે, એ કે મૌલાના સાહેબ તેને મિત્રના અર્થમાં લે છે, વળી કુરાન ૧૦૧, ૬માં દોષખના આતશને આલકારિક લાપામાં પાપીઓની મા (એટલે મુકામ) કહ્યો છે પણ આ ખન્ને અર્થો ઉપરથી મૌલાના સાહેબ સમજાવે છે કે દોષખ પીઠાકારી નહિ પણ પાવનકારી છે, તે જુલમમાર દુરમન નથી પણ મદદગાર મિત્ર કે માયાળુ મા સમાન ■ જ્યારે પશ્ચાત્તાપથી નરકવાસીઓ પૂરતા પાવન થશે ત્યારે તેઓ આપોઆપ દોષખને છોડી નીકળશે

સ્વર્ગનું સુખ સનાતન છે એ આપણે કુરાન ૪૨, ૧૬માં ૨૫૭૮ જોઈએ છીએ પણ દોષખનો અત છે કે નહિ તે વિશે મુસ્લિમ હિંમેમાં તીવ્ર મતભેદ છે એક નહિ પણ અનેક આવેલો આપી શકાય (કુરાન ૨, ૧૬૨, ૫, ૪૦-૪૧, ૨૨, ૨૨, ૪૨ ૨૦) કે જે પ્રમાણે નરક કાયમનું છે, અથવા નરકવાસીઓ નરક છોડી શકશે જ નહિ અથવા છોડવા જરી તો તેમને પાછા નરકના અગ્નિમાં નાખવામાં આવશે, એવી મતવનનું લખાણ મળી આવે છે પરંતુ મૌલાના મુહમ્મદઅલી એક બહુ જાણીતી આવત પ્રત્યે આપણુ ધ્યાન એવે છે અને તે આવત (કુરાન ૭૮ ૨૩) પ્રમાણે પાપીઓ દોષખમાં જમાનાઓ સુધી (યાને જલ્દાન સુધી નહિ) રહેશે આ જ આવત ટાકી ડો સર મુહમ્મદ ઇકબાલ પણ માનતા કે મુસ્લિમ દોષખનો અત હોવો જ જોઈએ વળી કુરાન ૬, ૧૨૮ પ્રમાણે પાપીઓ કાયમના દોષખમાં જશે ‘પછી તો જેની અલ્લાહની મરજી’ વળી કુરાન ૧૧, ૧૦૬ પ્રમાણે જ્યાંસુધી સ્વર્ગ અને પૃથ્વી રહેશે અથવા અલ્લાહની કાંઈ જુદી જ મરજી થાય’ ત્યાંસુધી તાલી આત્માઓ દોષખના દુખમાં જ સળડશે આ ઉપરથી પણ મૌલાના મુહમ્મદઅલી દલીલ કરે છે કે દોષખ કાયમનું હોઈ શકે નહિ

કેટલાકોના મત મુજબ જમાનાઓ પછી પાપી મુસ્લિમો દોષખમાંથી છટકી શકશે, પણ અમુસ્લિમો તો કાયમના જ નરકમાં સળડશે પરંતુ મૌલાના મુહમ્મદઅલી કહે છે કે કુરાન અને હદીસ પ્રમાણે અમુસ્લિમો માટે પણ કાયમનું દોષખ નથી મૌલાના સાહેબ કેટલીક આવેલો લઈ ખતાની આપે છે કે દોષખ માટે ‘ખુન્ન’ અને ‘અન્ન’ શબ્દો વપરાયા

છે. હવે આ બંને સંબંધોના બે અર્થ થાય છે—એક તો “અનંતતા” અને બીજો “લાંબો વખત” અને મૌલાના સાહેબ પુરવાર કરે છે કે જ્યાં પણ દોઝખને માટે આ બે સંબંધો વપરાયા છે ત્યાં તેમનો અર્થ “અનંત” નહિ પણ “લાંબા વખતનું” એમ થવો જોઈએ. માટે દોઝખ જલ્દેદાનનું નથી એમ એઓ માને છે.

જેમ સાત બહેસ્તો છે તેમ સાત દોઝખોની પણ કલ્પના કરવામાં આવી છે. પહેલા દોઝખનું નામ જહન્નમ જેમાં દુષ્ટ મુસ્લિમો જાય છે, પણ એ દોઝખ એક પ્રકારનું હમેસ્તગાન (purgatory) છે, કેમકે ત્યાં પાપના પ્રમાણમાં સજા થાય છે, અને છેવટે ત્યાંના રહેવાસીઓનો છુટકારો થાય છે. બીજા દોઝખનું નામ લઝા છે અને તે માત્ર પલ્લડીઓ માટે છે. ત્રીજું દોઝખ ફૂતમે નામનું છે અને તે ફક્ત ખ્રિસ્તીઓ સાડુ છે. ચોથું દોઝખ સહર નામનું છે અને તેમાં સેનિયન ક્લોઝે જ જઈ પડે છે. પાંચમું દોઝખ સકર નામનું ફક્ત જરથોસ્તીઓ માટે અલાહેકું રાખવામાં આવ્યું છે. છઠું દોઝખ જહીમ નામનું છે અને તેમાં મૂર્તિપૂજકો દુઃખ પામશે. સાતમું દોઝખ હાવિયે નામનું ખાસ દોગીઓ માટે છે; યાને જેઓ ખાતેનથી અમુસ્લિમ હોવા છતાં જહરમાં મુસ્લિમ હોવાનો દાંગ કરી બીજાઓને છેતરતા હશે, તેઓ હાવિયેમાં જઈ સજા ભોગવશે.

હવે અમુસ્લિમોની માત પછી શી હાલત થશે તે જોઈએ. કુરાનમાં માણસોનાં કાર્યો કરતાં તેમની માન્યતાઓ ઉપર વિશેષ વજન મૂકવામાં આવ્યું છે. જેઓ ઇસ્લામમાં ઈમાન ધરાવતા નથી, યાને જેઓ અમુસ્લિમ છે અને ખાસ કરીને જેઓ મૂર્તિપૂજક છે, તેમના પ્રત્યે તેમનાં મરણ બાદ અલાહની અત્યંત કરડી નજર થશે એવું કુરાનમાં અવારનવાર વાંચવામાં આવે છે. આપણે જોઈ ગયા તેમ અમુક દોઝખ અમુક ધર્મવાળાઓ માટે જ જુદું કાલવામાં આવ્યું છે: તે ઉપરથી અમુસ્લિમોની ગોત પછી શી સ્થિતિ થશે તેનું અનુમાન સહેજે નીકળી શકે. અનેક પ્રતિકૂળ કારણોને લીધે અમુસ્લિમો પ્રત્યે આ જિંદગી દરમિયાન પણ જુદા જ પ્રકારનું વર્તન રાખવા ફરમાવવામાં આવ્યું છે. કુરાન ૪૯,૧૦ પ્રમાણે માત મુસ્લિમો જ ભાષાબાંધેલા છે: કુરાન ૩,૨૭ ફરમાવે છે કે મુસ્લિમોએ મુસ્લિમોને મૂકી

* સેનિયનો તે સિવાસને પૂજવાના ચમનના નરણે એક વાર માનવામાં આવતું: પણ એ ભૂલશયું છે. એ:સેનિયનો એકેશ્વરી દેવતા અને યુદેઈસ નદીની પાસેના પ્રદેશમાં રહેવાના ખ્રિસ્તીઓ હતા.

અમુસ્લિમો જોડે દોસ્તી કરવી નહિ. કુરાન ૪૮,૨૬ પ્રમાણે મુહમ્મદ અલ્લાહના રસૂલ છે અને તેઓના સાથીઓ અમુસ્લિમો સાથે જનૂનથી, પણ પોતાના હમદીનો સાથે નમ્રતાથી વર્તે છે એમ છતાં ઇન્સાફને ખાતર કહેવું જોઈએ કે કુરાનની ફેટવીક આપતો એવી પણ છે (૨,૫૬, અને ૫,૭૩) કે જે પ્રમાણે જે મુસ્લિમો યહૂદીઓ, ખ્રિસ્તીઓ અને સેબિયનો અન્બાહમાં અને કયામતમાં માનતા હશે અને સદ્વર્તનથી ચાલતા હશે તેઓને અલ્લાહ જરૂર મદદો આપશે અને તેઓને બર કે દુઃખમાં નાખશે નહિ. અવગત આ સંધળા સાથે આપણને કામ નથી આપણને તો મગ્નુ પછી અમુસ્લિમોની શી રિયતિ યશે તે જ જાણવું છે, પરંતુ આ આપતો જાણ્યા પછી નીચે દર્શાવેલી અમુસ્લિમોની મરણોત્તર રિયતિ કદપવામાં ઝાઝી મુશ્કેલી પડતી નથી.

ઈસ્લામના ફેલાવામાં અમુસ્લિમો અનેક રુકાવટો જીબી કરતા, એ કારણથી કુરાન પ્રમાણે અમુસ્લિમો દોઝખમાં જશે (૬૬,૬, ૩,૮-૧૦). અમુસ્લિમો જાવેદાનના દોઝખમાં પડશે (૩,૧૧૨), અને જો તેઓ બહાર નીકળવા જશે તો તેઓને પાછા દોઝખમાં ધકેલવામાં આવશે (૨૨,૨૦-૨૨) અમુસ્લિમો જો તમામ દુનિયામાં સમાય એટલો ખત્તો અથવા તો તેની ખમણી રક્મ પણ મુક્તિદહક તરીકે બરે તોપણ તેમને દોઝખમાંથી છોડવા માં આવશે નહિ અને તેઓ કાયમનું દુઃખ પામશે (૩,૮૫, ૫, ૪૦-૪૧) આ રીતે કુરાન પ્રમાણે અમુસ્લિમો અમુસ્લિમ હોવાથી દોઝખ (કામ કાયમના દોઝખ)ને પામ અને છે આ જાનત ઉપર મૌનાના મુહમ્મદઅલી પણ મૌન સેવે છે જો કે ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ મૌનાના સાહેમે ઉપજાવેલા અર્થ પ્રમાણે અમુસ્લિમો માટે પણ કાયમનું દોઝખ તો નથી, મગર દોઝખ તો છે જ અને તે કારણથી ના પાડી શકાય તેમ નથી એર, અમુસ્લિમો માટે જાવેદાનનું જહન્નમ નથી એવો મૌનાના સાહેમે કાઢેનો અર્થ પણ ગનીમત સમજવો જોઈએ કાયમનું દોઝખ હોઈ શકે કે નહિ અને નહિ તો શા માટે, તે વિશે પહેલા અને નીચે વિભાગમાં આપણે પૂરતી ચર્ચા કરી ચૂક્યા છીએ, એટલે હવે એ જાનનામાં વિશેષ જોતવાની જરૂર નથી.

મોલાના મુહમ્મદઅલી પ્રમાણે દોઝખનો અત આવવો જ જોઈએ, ત્યારે દોઝખમાંથી છુટકારો શી રીતે શક્ય મનસે તે હવે આપણે જોઈએ મોલાના સાહેબ સમજાવે છે કે હઝરત નબી મુહમ્મદની હદીસ પ્રમાણે પાપી આત્માઓને દોઝખમાંથી મુક્તિ મળે તે માટે મુસ્લિમો ધમગમ્મરો

અને ફિરેસ્તાઓ અલ્લાહ આગળ તેમની વકાલત કરશે. મુસ્લિમો પોતાના મિત્રો માટે, પવનખરો પોતાના અનુયાયીઓ માટે અને ફિરેસ્તાઓ તમામ નેક માણસો માટે અલ્લાહને વિનંતિ કરશે અને તેઓને માફી મળે એવી અરજી મુઝરશે. હદીમ પ્રમાણે અલ્લાહની જો મરજી જ હશે તો ગમે એવા પાપી આત્માનો પણ નરકમાંથી છુટકારો થશે, અને જો પુણી ખાહેશ જ હશે તો કોઈ માણસ દોષખમાં રહી ચકશે પણ નહિ. હજરત નબી મુહમ્મદનું એક વચન પ્રસિદ્ધ લેખક મિ. સ્ટેન્લી લેન-પૂલ પોતાની “Speeches and Table-Talk of Muhammad”માં નોંધે છે: એક પ્રસંગે હજરત મુહમ્મદ ખુદ્દુ બોલ્યા હતા કે:-અલ્લાહની મહેરમાની વિના કોઈપણ બહેસ્તમાં જઈ ચકશે નહિ-હું પોતે પણ જઈ ચકીશ નહિ.” ત્યારે આ હદીસો ઉપરથી ઈશ્વરેચ્છા જ સૌમાં બળવ ન જણાવ છે; માટે તે સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, પરમકૃપાળુ, ઈન્સાફી અલ્લાહની ખાહેશમાં જ મુસ્લિમો અને અમુસ્લિમો શરણું લે, અને-“તે માલિકની મરજી પ્રમાણે જ સર્વત્ર અમલ થાઓ.”-એવું જ સર્વમાન્ય શાઅવચન છે તેમાં લોકો શ્રદ્ધા રાખી અરસપરસ પ્રેમથી વર્તે, તો સૌ કોઈ પોતાના પુણ્યના પ્રમાણમાં મોડેવહેલે ઈશ્વરકૃપાને પાત્ર થશે જ, એવું આપણે આશ્વાસન લઈ શકીએ છીએ.

વિભાગ ચોથો

મેાત ઉપર પ્રસિદ્ધ લેખકોની વિચારમાળા

૧. પ્રાચીન જરથોસ્તી ક્રિતાઓમાંથી અવતરણો

જ્યારે માણસ એક દિવસની મુસાફરીએ નીકળે છે ત્યારે બે દિવસની સામગ્રી સાથે રાખે છે; જો બે દિવસ માટે જા્ય છે તો ત્રણ દિવસ માટે એટલું બાથું સાથે રાખે છે. વળી મુસાફરી પૂરી થયા બાદ પોતાનાં માતા પિતા અને બૈરોબચ્ચાને મળવાની આશા પણ રાખે છે. પરંતુ જે મીનોર્ષ મુસાફરી હમેશને માટેની છે, અને જ્યાંથી આ જહાનમાં પાછું ફરવું અને સર્ગાવહાલાઓને મળવું અશક્ય છે, તેને માટે માણસો કાંઈ પણ તૈયારી કરતા હોય એમ દેખાતું નથી.....એક એવો દિવસ કે રાત આવે છે કે જ્યારે માણેક પોતાનાં પશુઓને છોડી જાય છે, ચાતો પશુઓ માણેકને તણ જાય છે, અને મુરદોઓ બધાં આ શરીરમાંથી આત્મા છોડી જાય છે મરનારની તમામ મિલકતમાંથી સૌથી અગત્યની, ઉત્તમ અને શ્રેષ્ઠ વસ્તુ, જે તેનો સદૃશ્ય છે, તે જ માત્ર તેનો સાથ છોડી જતો નથી. નાદાનોનો નાશ કરનાર તેઓની નાદાની છે. તમામ મરણાધીન પ્રાણીઓ માટે મોત નિર્માણ થયું છે અને કાંઈ પણ તેને સુકાવી શકશે નહિ. કાંઈએ આજ સુધી મોતને સુકાવ્યું નથી અને હવે પછી કાંઈ સુકાવી શકશે પણ નહિ.

મોત ફરેક જથ્થેને છોતરે છે અને અણુધાર્ણુ આવીને બીજું રહે છે. મોત નથી ખુશામદ કબૂલ કરતું, નથી લાંચરુચવત સ્વીકારતું, કે નથી કાંઈના માનમરતબાથી અગર્ષ જતું, પણ સૌ કાંઈને દયાહીનપણે ઉપાડી જાય છે. સંધ્યાઓને એવા રસ્તે જોવું પડશે કે જ્યાં તેઓ કહી ગયા ન હોય, અને એવું એવું પડશે કે જે કહી જોવું ન હોય ખૂરાઓ દોષત જમાવે છે પણ બસાઈનો બંડાર ભેગો કરતા નથી માટે તું પોતે નેકાનો સંમદ કર, કેમકે નેકાના સંમદમા જ તારી રવાન બોખતગી (મોણ) છે.

મોતના પંજમાંથી કાંઈ છૂટ્યો નથી, છૂટી શકે નથી અને છૂટશે પણ નહિ, પછી તે બસો હોય યા જૂડો, દસ્તૂર હો યા ચાલ, કપકાઉસ બાદચાલ એક વિચિત્ર વિમાનમાં બેસી આસમાનમાં બીડે. પણ મોતની પકડમાંથી છટકી શક્યો નહિ. તુરાની તાજપતિ અફાસિયાબ ધરતીના બીતરમાં સો સ્તમોનો એક લોખંડી મહેલ બનાવી તેમાં છુપાઈ રહ્યો, પરંતુ મોત એને શોધી કાઢ્યા વિના રહ્યું નહિ. જમશેદ જેવા પુણ્યધાણી રાજાના ૬૧૬ વર્ષના અમલ દરમ્યાન જાણે સત્યુત્ર ચાલતો હતો; લોકો તદ્દરુસ્ત, ઉમરદરાઝ અને સુખી હતા, અને જુદાપો તો લાંબી ઉમર છતાં દેખાતો જ ન હતો એમ છતાં જમશેદ પુણ્ય પણ તેને મોતની પગમાંથી

અમાવી ચક્રયું નહિ. ઝોદાક બાંદચાદ બહીનો અતાર સમાન હતો; તેણે અમર્જોની સોધમાં પૂરંથી પશ્ચિમ સુધી દોડધામ કરી પણ છેવટે તો મલક ઉલ્લ મોત (મોતના ફિરસ્તા)નો જ શિકાર થઈ પડ્યો. આ રીતે જ્યાંસુધી જમહુરુ સોચયોત આવશે ત્યાંસુધી કાંઈ પણ માનો પુત્ર મોતનાં છટકા-માંથી છૂટવા પામનાર નથી.

એક અત્રાધ લોંકા મમુદની પાર નીકળી ચક્રાય પણ ફર મોતના મહાસાગરમાં તો ડુબે જ છૂટેકો. ધોડા, બળદ અને માણસનો ભક્ષ કરનાર એક અતિ વિકરાળ અઝદદા (અઝરર) માર્ગમાં આડો પડ્યો. હોય તોપણ કાંઈ યુક્તિ કરી રસ્તે પડી ચક્રાય, પરંતુ દયાહીન મોતની નજર ચુકાવવી એ અશક્ય છે. એક બાલાબરદારી લશ્કર આપણે નાશ કરવા માટે અનેક નેજાઓ આપણી ઉપર ઉગામતું ધસી આવતું હોય તો આ આક્રમ-માંથી પણ બચી ચક્રાય, મગર ઝાલિમ, જઙ્ઙાકાર મોતની કમંદ(પાશ)માંથી સલામતીની ઉમેદ રાખવી એ નિલદૂલ મહાલ છે

(“અઓગેમદએચા” નામના, મોત ઉપર લખાયેલા પાઞ્ડે બાખ્યાનમાંથી ટુકાવેલો સાર).

*

મઈ કાલે મારા બાદલાહી દબાવાને લીધે હું મારો હાથ કાઢીને આપતો હતો નહિ; પણ આજે હું ચૂકર પાડ્યો. હું ત્યારે રખે રીમન થઈ જવાય (અભાઈ જવાય) તે દેહસતથી કાંઈ અદના માણસ પણ મારા હાથને સ્પર્શ કરતો નથી. માટે હે માનવીઓ! કુન્પવી કારોગારમાં મચમૂલ રહેવાને બદલે નેકી કરી સૌના આશીર્વાદ મેળવવા ઉપર જ તમારું દિલ લગાડજો.....નિંદગી ટૂંકી છે પણ ખીજી જઘાન બહુ લાંબી છે : દુસ્મન (મોત) બળંકર છે મગર મીનોષ ન્યાયાધીશ બહુ ધંન્સારી છે. તે મીનોષ જઘાનમાં સવાળ ઉધાર લેહીનું મળતું નથી. માટે છેતરપીંડી અને લાંચરુશ્વત આલશે નહિ. તમારા શરીરને તમારો આત્મા માની લેવાની બૂલ હરગિઝ કરશો ના. જ્યાંસુધી પુણ્જ સવાળ એકદું કરશો નહિ ત્યાંસુધી ચિનવત પુલ પસાર કરવાની અચા રાખંવી ફાકટ છે.... હરેક શખ્સે વિચાર કરવો જોઈએ કે-હું ક્યાથી આવ્યો? ચા માટે આવ્યો? મારે ક્યા જવું છે? અને મોત બાદ શું પૂછવામાં આવશે? હું તો જર્ણુ છું કે હું જન્મતને પપ્પા કરનાર અધુરમજ્દની પાસેથી આવ્યો છું, ફુનિયામા બહી સામે જંગ કરવો એ મારી ફરજ છે, અને આખરે તે જ અધુરમજ્દ તરફ મારો દિસાજ રજૂ કરવા મને હાજર થવાનું છે. ત્યાં મને પૂછવામાં આવશે કે નેકી કરવામાં શી શક્તિ ખર્ચી અને બહી ટાળવામાં શો પ્રયાસ કર્યો.

('અનદ્યે' ખુસરુએ ક્વાતાન') યાને ક્રાયાદના ખેટા
આદચ્છાદનો શેરવાનની તેના મરણ સમયની નસીહત)

*

માણસ સો વર્ષ સુધી જીવે તોપણ આખરે તેને ચિનનત પ્રલ જવાનો
રસ્તો સેવો પડશે એની માણેકીની સમજણી વસ્તુઓ અહીં જ રહી જશે
અને માત્ર તેની નેકી જ તેની સાથે આવશે કાલો પુરુષ એક કામના
અણુદોષ ઉપરથી જ એતી જઈ સરાખી કાર્યો કરે છે, જ્યારે એક મૂખની
આખો તો કાર્યનું અનિવાર્ય પરિણામ આવીને ઊભુ રહે ત્યારે છેક
મોડેથી ખૂલે છે

('અનદ્યે' આતરપાતે મારારૂપદાન ') યાને હસતુર
આદરખાદ મારા રૂપદની નસીહત)

*

જ્યારથી માણસ જન્મ પામે છે ત્યારથી અસ્તોવિદેત (મોતનો
ફિરેસ્તો) તેની મરદનમા એક અણુદીક ફાંસો નાખે છે, જે એટલો મજબૂત
હોય છે કે તેની જિંદગી દરમિયાન નથી રૂપેન્તોચેન્યુ (જમતમા કાર્ય કરતી
નેકીની શક્તિ) તેને કાઢી શકતો કે નથી અંગ્રમેન્યુ (જમતમા કાર્ય કરતી
ખદીની શક્તિ) આ જમત એક ધર્મશાળા છે અને શરીર તો
આત્માને તળજી રાખવાનું એક સાધન છે માત્ર સરાખ એ આપણી
પોતાની જાતી ખાસિયત છે, જેને મીનોઈ જહાનમા મહેર દાવરની
હજુરમાં જવું છે

હું આ દુનિયામાં હસ્તી પામ્યો નથી, પણ મીનોઈ જહાનથી ઊતરી
આવ્યો છું હું અફુરમજૂદ સાથે સમયનું ધરાવું છું પણ અહેરમન (અવતાન)-
નો હું ખેંચી નથી હું વઝદો (દેવી શક્તિઓ) સાથે નિરમત ધરાવું છું,
દેવો^૧ સાથે નહિ હું ભલ્લાઓનો સાથી છું, ખૂરાઓનો નથી હું ઇન્સાન
છું, દેવ^૨ નથી હું અફુરમજૂની પયદાયશ છું અહેરમનની નથી મારો
સિલસિલો અને જુન્વાદ ગયોરમદથી છે, મારી માતા આરમમદતી
છે, જ્યારે મારા પિતા અફુરમજૂદ પોતે છે

૧ જરયોરતી ધર્મમા 'દેવ' શબ્દને 'અમુર' ના અર્થમા લીધો છે જરયોરતી
અને હિંદુ ધર્મો વચ્ચે વલખન થયેલા તીવ્ર મતભેદનું આ પરિણામ હતું

૨ જરયોરતીઓ પ્રમાણે જમતનો આધપુરુષ

૩ આરમમદતી એટલે શક્તિ પાછલા જરયોરતી સાહિત્યમા એને ધરતી
તરીકે ઓળખવામા આવી છે

(વઝીર બુઝર્ચખેર કૃત “ મંજે શામગાન ” નામની કિતાબમાંથી ઉતારો).

હે માનવી ? તું કાર્ષપણ હોય અને કાર્ષપણ ઠેકાણે આવ્યો હોય (કેમકે તું આવશે જ એમ મને ખબર છે), તું મણ કે હું પારસી સહેનચાહતનો સ્થાપનાર અને ઔશ્યાખંડનો જીતનાર બાદચાહ કરેલ છું. માટે આ થોડી મદી જે મારા હાડકાં ઉપર ઢંકાર્ષ છે તેની તું ખુદાને વાસ્તે અંદેખાર્ષ કરતો ના.

(પોતાની રાજ્યધાની પાર્શ્વમર્દમાં પોતાનાં અસ્તોદાન-યાને હાડકાં જળવવાનાં સ્થાન—ઉપર મહાન સહેનચાહ કરેલ ઉર્ફે સાર્ધસ ધી એટ કોતરાવેલો લેખ).

૨. સંસ્કૃત અવતરણો

ત્રેય (મીનોષ સુખ) એક વસ્તુ છે અને ત્રેય (દુન્યવી સુખ) બીજી વસ્તુ છે; એ બન્નેની નેમો પણ જુદી જુદી છે, અને એ બન્નેથી મનુષ્ય બંધાય છે. જે માણસ ત્રેયને વળગી રહે છે તે પોતાનું કિત સાધે છે, પરંતુ જે ત્રેયને પર્મંગી આપે છે તે પોતાનું હૃદય ચૂકે છે.....મનુષ્ય માટે બ્રહ્મ જ સૌથી ઉત્તમ અને સૌથી ઉચ્ચ આધાર છે; જે આ આધારનું ખરું જ્ઞાન ધરાવે છે તેની મહત્તા બ્રહ્મસૃષ્ટિમા વધે છે.....તે મહાત્મનુ નાનામાં નાની વસ્તુ કરતાં પણ નાનો છે. અને મોટામાં મોટી વસ્તુ કરતાં પણ મોટો છે, અને તે હરેક મનુષ્યના હૃદયમાં છુપાર્ષ રહ્યો છે. જે માણસ તૃષ્ણા અને શોકથી નિરાળો છે તે ઈશ્વરકૃપાથી તે મહાત્મનું ગૌરવ નિહાળી શકે છે,.....પરંતુ જેણે દુષ્ટતાનો ત્યાગ કર્યો નથી, જે શાંત અને સ્થિતપ્રજ નથી અને જેનું મન અસ્વસ્થ છે, તે કદી પણ તે આત્મનુ જ્ઞાન દ્વારા પણ પામી શકશે નહિ.મન્દિરોથી પર વસ્તુઓ છે, વસ્તુઓથી પર મન છે, મનથી પર શુદ્ધિ છે, શુદ્ધિથી પર મહાત્મનુ છે, તે મહાન સક્રિયથી પર એક અવિકસિત બળ છે, એ અવિકસિત બળની પર વિરાટ પુરુષ છે. એ વિરાટ પુરુષથી પર બીજું કંઈ નથી. એ મહાપુરુષ જ તારો મુખ્ય રાજમાર્ગ છે; તારું અંતિમ ધ્યેય છે.....અસ્તરાતી ધાર ઉપરથી ચાલતું ઠંઠણ છે તેમ, વિદ્વાનોના મન પ્રમાણે. મહાત્મનુનો પથ કાપવો એટલો જ દુર્લભ છે. જે મનુષ્યને તે મહાત્મની પણ અધિકતર મહાન, અક્ષય, અવિનાશી, અમર, અનાદિ, અનંત, નિર્વિકાર, નિર્વિકલ્પ, સ્વર,

સ્પર્શ, સ્વાદ, ગંધ અને રૂપ રહિત સક્રિયા દર્શન થવા છે તે જ મૃત્યુ-
મુખમાથી છૂટ્યો છે એમ સમજવું

(કઠ ઉપનિષદ : નચિકેતસે મૃત્યુના બેઠ વિષે પૂછેલા
પ્રશ્નનો યમરાજે આપેલો ઉત્તર).

*

માણસ (અર્થાત્ માણસમા રહેલો ઈશ્વરી અણ) મારતો પણ નથી,
મરતો પણ નથી, જન્મતો પણ નથી, યુગ્મર પામતો પણ નથી તે દસ્તી
ધરાવે છે અને એ દસ્તી કદી ખનમ થતી નથી, કેમકે તે જન્મ વિનાની,
જીવેદાન, અમર અને અતિ પુરાણી હોય છે માણસના શરીરનો નાશ
થવા છતાં માણસ પોતે—તેનો દિવ્ય અણ—નાશ પામતો નથી

(ગીતા ૨, ૧૯-૨૦)

*

એ પાથ, જે માણસ પોતાને (પોતામાં રહેલા ઈશ્વરી અણને)
અવિનાશી, અમર, અજાત અને અધ્ધર જાણે છે, તે માણસ શી રીતે
કતલ કરી કે કરાવી શકે ? જેમ એક માણસ જૂનાં વસ્ત્રો ફેંકી દઈ નવાં
પહેરે છે, તેમજ શરીરમા રહેનારો ઈશ્વરી અણ જૂનાં શરીરનો ત્યાગ
કરી નવા શરીરો ધારણ કરે છે તેને (શરીરમાના ઈશ્વરી અણને) યજ્ઞો
બેઠી શકના નથી, અગ્નિ બાળતો નથી, પાણી ઢાંજવી શકતું નથી, કે
વાયુ સૂકવતો નથીતે અવ્યક્ત, અકલ્પનીય અને નિર્વિકાર કહેવાયો
છે, માટે તેને આવે જાણવા પછી (તેના “ મરી જવા ” સારુ) તારે
શોક કરવો નહિ જો તું તે માણસમા રહેલા ઈશ્વરી અણને નિત્ય જન્મતો
અને નિત્ય મરતો ધારતો હોય તોપણ હે શરીર તારે તેને માટે ગમ
કરવો નહિ, કેમકે જન્મેલા માટે મરણ અને મરેલા માટે જન્મ એ જન્મને
નક્કી છે, માટે જે અનિવાર્ય છે તે ઉપર શોક કરવો નહિ

(ગીતા ૨, ૨૧-૨૩ ૨૫-૨૭)

*

મૃત્યુ નથી એ પણ ખરું અને છે એ પણ ખરું છેઃ સૃષ્ટિની
ઉત્પત્તિથી એ ચાલુ જ છે જે મોહ છે તેને વિદ્વાનો મોત કહે ■ જીવન
માંથી ભગવાનને વિચારી મૂકવા એને હું મૃત્યુ કહું છું જીવનમા પ્રભુને
નિરંતર યાદ કરવા તેને હું અમરો કહું છું

(મહાભારત મહારાગ્ન પૂરાણને મહર્ષિ સનતસુજીવે કરેલો ઉપદેશ)

*

વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે મોત તો દેહધારી મનુષ્યો માટે કુદરતી જ છે,
પણ જીવન એક અકસ્માત સમાન છે કોઈ પ્રાણી એક ધડીમર પણ

જીવે તો તે ધડી પૂરતો તેને લાભ જ થયો ગણાય. એક જેખમર માણસના મનથી તેની પ્રિયાનું મોત તેના દિવમાં તીર સમાન ખૂંચે છે, જ્યારે એક સમજદાર માનવી તો તેના દિવમાંથી ખૂંચેલું તીર સામું નીકળી મધું એમ માને છે, કેમકે એ પ્રિયાના મોતથી તેના પોતાના મોક્ષનો રસ્તો ખુલ્લો થાય છે (અર્થાત્ મોક્ષના પંથમાં પ્રિય સ્ત્રી જે અંતરાયરૂપ હતી તે મરણ પામવાથી તેના પ્રીતમને હવે વૈરાગ્ય લેવાની અને મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે).

(કલિદાસકૃત રઘુવંશ: પોતાની પત્ની ઉદુમતી ઉપર વિલાપ કરતા અજને તેનું શુરુએ આપેલો ઉપદેશ).

*

નીચેનાં અવતરણો ભાઈદરિનાં છે:—

ભોગ ભોમવવામાં રોમનો ભય, ધનપ્રાપ્તિમાં રામનો ભય, બળમાં યુવોનો ભય, રૂપમાં ધણપણનો ભય, યાનમાં વાહવિવાહનો ભય, અને કાયામાં કાળનો ભય.

આપણને જન્મ આપનારાં લાભો વખત ચર્ચા પસાર થઈ ગયાં છે: જન્મની જોડે આપણે મોટા થયા તેઓની પણ માત્ર યાદ જ બાકી રહી ગઈ છે. આપણે પોને પણ મોતની નજદિકીને કારણે નદીની રેનીના પટમાં જોગેલા જાડ સમાન (વિનાશની રાહ જોના) જિભા રહ્યા છીએ.

જે ધરમાં ધણાં હતાં ત્યાં હવે એક જ છે; જ્યાં એક જ હતો ત્યાં ધણા ધર્મ પાછો એક જ રહ્યો છે. એ રીતે કાળ અને કાળી જાણે રમવાના પાસા હોય તેમ આગળ અને પાછળ ધૂમે છે, અને માણસજાત તો જાણે દુનિયાના શત્રુજના તખ્તા ઉપરનાં સોકડા હોય તેમ તેઓની જોડે રમે છે.

જ્યારે મગનશુભી મહાન મેરુ પર્વત એક મહાયુગને અંતે રથાનબધ્ધ ધર્મ નાથ પામે છે, જ્યારે અસંખ્ય પરુઓ ધરાવતો મહાસાગર પણ સુકાર્ધ જાય છે, જ્યારે પર્વતોથી નિભી રહેલી પૃથ્વીનો પણ અંત આવે છે, ત્યારે એક નાના હાથીના કાન સમાન અસ્થિર અને નાલુક આ સરીરને કાયમનું રથાન કયાંથી મળવાનું હતું?

માણસનું આયુષ્ય સો વર્ષ સુધી ચાલી શકે. તેમાંથી અડધું તો રાત્રે સૂતામાં જાય છે, બાકીના અડધામાંથી કેટલોક ભાગ બાળપણ અને ધણપણમાં પસાર થાય છે; બાકીનો કેટલોક ભાગ વૈતરુ, દુઃખ, લુદાર્ધ અને રોગમાં ખપી જાય છે, ત્યારે જે મનુષ્યજીવન નદીના પરપોટા સમાન અચોક્કસ હોય તેમાંથી આનંદની આસા રાખી જ કેમ શકાય?

ધડપણ વાળની પેઠે ચરીરને ત્રાસ આપે છે; રોગો શુભ્રુઓની પેઠે ચરીરનો નાશ કરે છે; ભાગેલા ઘડામાંથી પાણી નીકળી જાય તેમ આ જીવન સરી પડે છે, અને તે છતાં માણસ દુષ્ટતામાં વખત ગાળે છે; એ કેટલું આશ્ચર્યકારક !

૧. એક માણસ ઘડીઝર ખાજક બને છે અને ઘડીઝર જવાન થાય છે. એક ઘડી તેની પાસે પુષ્કળ સમૃદ્ધિ હોય છે અને બીજી ઘડીએ તે દૈવંત ચાલી જાય છે. જીવનના અંતમાં તે માણસ ઘડપણથી ખવાઈ જાય છે અને કરચલીઓથી ભરાઈ જાય છે, અને જેમ એક નટ નાટકના પડદા પાછળ છુપાઈ જાય છે તેમ તે ચમપુરીમાં વાસ કરી સંતોષ જાય છે.

લક્ષ્મી ચલિત છે; શ્યામ હણુબયુર છે; જવાની તો ચાલી જ જવાની છે, આ જગતમાં જે એક જ વસ્તુ અચલ રહેશે તે સત્ય છે.

૩. અરખી અવતરણો.

હરેક ઇન્સાનને મોતનો સ્વાદ ચાખવો પડશે અને રહે કયામત ઉપર તમને તમારો ખદનો મળશે. જેઓ દોષખના આતસમાંથી છટકી ખહેસ્તમાં આવશે તેઓ સુખી થશે, મરર આ દુનવી નિહંગી તો એક છેતરનારો સંતોષ જ છે. (કુરાન ૩, ૧૮૨).

*

તમે જાણો કે દુનવી નિહંગી માત્ર એક રમતગમનનો તમારો અને ખાલી દોરદમામ સમાન છે, જો કે એ ધરાવવાથી તો તમે એને ખડાઈનું એક સાધન માનો છો. દોલનની રેલ્વેન અને ફરફદોલી વૃદ્ધિ એ વરસાદ પછીથી જીમી નીકળતા ડોડવાઓ સમાન છે. એ ડોડવાઓની પચદાયથી એક્ટ્રા ખુશ થાય છે, પરતુ તે ડોડવાઓ તે ખાદ પીળા બની કરમાઈ જાય છે અને ફક્ત દૂંડા જ ખાકી રહે છે. આવતી દુનિયામાં સખત સખ મળે છે યા તો ખુદાની માફી અને તે માલેકનો, સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે. મરર આ દુનિયાની નિહંગી તો એક છેતરનારી ખુશાલી જ સમજવી.

(કુરાન ૫૭, ૧૬-૨૦)

*

અસ્લાહ સિવાય તમામ વસ્તુઓ નાશ પામશે. (કુરાન ૨૮, ૮૮)

*

જો ઇન્સાનને તેની ખૂરાઈના પ્રમાણમાં અસ્લાહ તરફથી સખ થતી હોય, તો આ ધરતી ઉપર એક માણસ રહેતા પામે નહિ. મરર એક નક્કી

યવેલી મુલત સુધી અલ્લાહ માણસોને અપાનારી મોતની ચિંતા તહકુબ કરે છે. પરંતુ જ્યારે અંતની ધડી આવી લાગે છે ત્યારે તેમાં ઉતાવળ અથવા દીલની યકચતા રહેતી જ નથી. (કુરાન ૧૬, ૬૩)

*

તમે કોઈ પણ મોત માટે ઇન્કાર રાખશો નહિ તમારામાંથી કોઈ જે સવામી માણસ હશે તો લાગી જિંદગી ગુજરવાથી વધુ સવાબના કામો કરવાનો લાભ મેળવશે; અને તમારામાંથી જે કોઈ પાપી હશે તો પણ લાજુ આયુષ ગાળવાથી અને પરતાવો કરવાથી ખુદાની માફી મેળવવાની આશા રાખી શકશે (હઝરત નબી મુહમ્મદ)

*

મરનારોને માટે વાંકુ મોલશો નહિ, કારણ કે તેઓએ પોતાની પહેલાં જ્યાં પણ કોઈને રવાના કર્યા હશે ત્યાં તેઓ પોતે જ જઈ પહોંચ્યા છે. તેઓએ પોતાનાં કર્મોનો બદલો મેળવ્યો છે. જે તે બદલો આપે હોય તો તેને તમે ખરામ કહી શકો નહિ; અને જે તે ખરામ હોય તો પણ હજી ખુદાની માફીની આશા તો રહે છે જ. તેમ પણ ન હોય તો પણ મરનારોની કુબ્હતાનું વર્ણન કરવામાં લાલ જ નથી (હઝરત નબી મુહમ્મદ)

*

લોકો જીવે છે ત્યારે જીવે છે, પરંતુ જ્યારે તેઓ મરણ પામે છે ત્યારે જ તેઓ જામત થાય છે (હઝરત અલી)

મરવા પહેલા જ તમે મરી છૂટો. (હઝરત અલી)

/ મરણને ચાલુ થાદ કરવાથી કુન્યારી ઇન્કારોમા ઘટારો થાય છે. (હઝરત અલી)

આપણે મોત પ્રત્યે બેપરવાઈ ધરાવીએ છીએ, મર મોત આપણી તરફ બેપરવા નથી. (હઝરત અલી)

જેઓ ધરતીની સપાટી ઉપર ચાલે છે તેઓ એક દિવસ ધરતીની નામે ફક્ત થશે. (હઝરત અલી)

૪. ગુજરાતી અવતરણો

બોમ્બ યદી ઉજમાળી ઉલા મુદ્દ નાળકી થી હસે રે લોલ:
હા ! પણ એ સજુવાર પછી જ વિલોન ચઈ જશે રે લોલ
માત મુખે નિરખી ચિશ કાલું શુ હાસ કરી રમે રે લોલ,
ઝડપી લેશે કાળ કરાળ જ, બાળક કહો શમે રે લોલ.

હા અમ માંહો બમો એ બાઈ ? સુણો સાચુ કહું રે લોલ,
 તિમિરે જન્મું તિમિરે જર્તા ધણ, મૃત્યુ મરી મયું રે લોલ.
 વ્યર્થ બો રચી મૂર્તિ બવાનક, જન્મ બહોતું રહ્યું રે લોલ,
 જ્ઞાન તણી તલવાર અકતા મૃત્યુ મરી મયું રે લોલ
 યોગમ નાખી નજર નિહાળું હું—મૃત્યુ કપહાં રહ્યું રે લોલ ?
 માયા દેહ ધરતું એક જ, મૃત્યુ મરી મયું રે લોલ
 જોયું જીવન તરત સનાતન, સત્ય પ્રકાશિયું રે લોલ,
 અમરપણું પ્રગટયુ પછી તત્કણ મૃત્યુ મરી મયું રે લોલ
 જીવન પરજીવન બે એક સરિતનું બેણું છે રે લોલ,
 રૂપ બદલતું જીવન તે પરજીવનમાં ધર્સે રે લોલ
 જીવન જ્યોતિષુ ત્રિયાળુ જગોજગ રેલિયું રે લોલ,
 જોતા દિવ્ય નયનથી નિશ્ચય મૃત્યુ મરી મયું રે લોલ
 (નરસિંહસવ ભોળાનાથ)

*

મૃત્યુ નહિ હોય તો માનવી જગતમાં
 કેમ જાણે જીવનની અમીરી ?
 મૃત્યુ વિષુ કેમ સમજી શકે માનવી
 જીવન બારતી જગતની ફકોરી ?
 જન્મ જોનો થયો મૃત્યુ પશુ તેહનું
 મૃત્યુ વિષુ જન્મ પશુ હોય કપાથી ?
 જગતનું સર્વ અસ્તિત્વ અટકી પડે
 જો રમે ત્યાં ન એ મુગલ સાથી ?
 તો પછી મૃત્યુથી હોય કરવું કયું ?
 મૃત્યુ છે જીવનનો અત મીઠો,
 દેહ ધારી જીવે દેહમાં રહી કદી
 નહિ અનતત્વનો પથ દોઢો,
 જી હિવા દિવ્ય સૌદર્ભર દીપતી
 તો ન સંખ્યા કમી તેથી લાગે
 જીવનની છે લીલા જન્મને મૃત્યુમાં
 માનવી મૃત્યુથી ધીર બાગે ?

|| જન્મ છે જીવનનું દાર એ એક, તો
 || મૃત્યુ છે જીવનનું દાર બીજું

જન્મને જોઈને જો કું રીમું સત્ત,
 તો પછી મનુષી કેમ ખોનું ?
 જન્મને મનુષી છે જન્મતનું જીવન આ,
 વિધના યાત્રા ઉચ્છ્વાસ મોખા
 કુદિ ને કપ્પલા સતત પડાય ત્યાં,
 તોય સમજે ન જે શબ્દ સોપા !
 જીવનની પાર થુ અણતૂંયો રહ્યો
 જીવન-સરિતા તણે એ જ રહ્યો ?
 કેહ ઢોઢા પછી આત્મ પર જીવને
 ખેલ્યો એ જ કે અન્ય ખેલ્યો ?
 ગાણુ આવી કહે વાત નિશ્ચિત બધી !
 તોય કષ્ટ હૃદયમાં થાય જાનું
 રૂઝ ખરતા વસંતે ન કાંપાય પડે,
 પૂજી ભરતાં ન દેશાય જાનું !

(અરવિંદશર કે અબરશાર)

મંગલ મંદિર ખોલો

દયામય !

મંગલ મંદિર ખોલો !

જીવન વન અતિ વેગે વટાવ્યું

દાર હોયે શિશુ બોલો,

તિમિર મથું ને જ્યોતિ પ્રકાશ્યો

શિશુને હરખાં હ્યો, હ્યો,

દયામય !

મંગલ મંદિર ખોલો !

નામ મધુર તમ રટ્યો નિરંતર

શિશુ સદ પ્રેમે બોલો,

દિવ્ય તૃપાણર આવ્યો બાળક,

પ્રેમ—અમીરસ ઢોળો,

દયામય !

મંગલ મંદિર ખોલો !

(નરસિંહરાવ લોળાનાથ)

ધર્મરાયના પાપકેને વિદાય

એક પાંખે લખ્યાં હયાં હિવાં રે,
 એક પાંખે લીધે ધર્મનો દારણે :
 એક કરમાં ધર્યો અમૃત દીવડો રે,
 મુદા મહા જમના ઉદાર ને :
 અદ્ભુત દર્શનથી હરી આંખડી રે,
 એક મીટમાં પૃથ્વીનું વિરામવું રે,
 એક મીટમાં ઉપહવાં સ્વર્ગ ને :
 વદન ભરી ગેબી એક હાસવું રે,
 મૂર્તિમાં ધર્મરાયનાં ભર્મ ને :

મગલ દર્શનથી મનકું હ્યું રે.....
 એક દિન પ્રજુજ આજુ વાળશે રે,
 ઊરો અમ પર પુણ્યની ઊંચ ને :
 વીર હો ! ત્યહારે પૂજવા આવશું રે
 પ્રેમજ દેવોમાં પ્રજુરાય ને
 સંચરશું ત્યારે સમાયમાં રે

(નહાનાલાલ ૬ કવિ)

*

કાઈ કહે આખો તાવ, કાઈ કહે યયું કામગિયું;
 કાઈ કહે કગડો નામ, કાઈ કહે વાસી વગિયું
 કાઈ કહે વાધો રોગ, કાઈ કહે સજ્જ ન વાગ્યું;
 કાઈ કહે મારી મૂક, કાઈ કહે પાપ ન લાગ્યું
 ઈશ્વર માથે લેતો નથી, જગત માંહિ મહિમા છુઓ,
 સામળ કહે ॥ સૌ સાંભળો, મોત આંખુ તેથી મુઓ ...
 નાઠે ન મૂકે જૂખ, દુઃખ નાઠે નવ જામ,
 નાઠે ન મૂકે ભોગ, રોગ નાઠે પજુ થામ,
 નાઠે ન મૂકે તાવ, પાપ નાઠે નવ છૂટે;
 નાઠે ન રહે લાજ, ચોર કે હાકમ લૂટે;
 કદી નાઠે મોત મૂકે નહિ, પ્રસન્નો ત્યાંથી પાસ છે,
 કવિ સામળ ભટ સાચુ કહે, નામ સર્વનો નાચ છે.

જે જાણું તે જાણ, જે કૃષ્ણું તે ખરશે;
જાણું તે તો દેશવાય, અણું તે તો ઊતરશે;
હીણું તે સુઝાય, નવું તે જૂનું યાશે;
આવરદાવજ સર્વ, કાળ સૌ કોને ખાશે.

જો કિન્નર, જહુ ને રાક્ષસો, દેવ, માધવ ને દાનવી,
મધવાદિક પશુ મોતે મરે, કાણ માનમાં માનવી. !... ..

મયા ઇક કાંઈ કોઈ, મયા જાણા કાંઈ જૂઠ્યા,
મયા કરોડો કામ, અકમ ચૂરા પશુ કૃષ્ણ,
મયા દેવ દિગપાળ, મયા માધાતા મદિપત,
ચિરદાવર કાંઈ રજા નહિ, કાણ માનમાં માનવી ?.....

કાંઈ આજ કાંઈ કાલ, કાંઈ દિવસે કાંઈ રાતે,
કાંઈ જોળન કાંઈ વૃદ્ધ, બાળજન લુપતી જાતે;
કાંઈ તાવે તરફડી, આપખાતે કાંઈ મરતા,
કાંઈ ભોમ, કાંઈ રામ, કાંઈ તો સાપ કરડતા;
કાંઈ વાસી વિકાર કે હડકવા, કાંઈ મમતે લડી મૂઓ,
કાળ ન મૂકે કાંઈને, શામળ કહે મમજી લુઓ ...

કાંઈ આજ કાંઈ કાલ, કાંઈ માસે ખટમાસે.
કાંઈ વર્ષ દસબાર, કાંઈ પચ્ચીસ પચાસે;
કાંઈ સાક સિતેર, કાંઈ પોણોસો એસી,
જે જાણું તે જાણ, નથી રહેવાનું બેસી;
જે નામ તેનો નાશ છે, ધર્મ જ એવો ધારવો;
કવિ શામળ કહે મૂરખ કરે ગદી દેહનો મારવો

(શામળ બાટ) .

વેળવ સપળા વિચના રહે જ્ઞાનના ત્યાગ,
કાળ ન મૂકે કાંઈને, જાળ-મૂઝ જકડાય.
મરણુ ન મૂકે કાંઈને દિકમત હોય દગર,
અણુન સમ આકડી મયા, ધનુષ્યના ધરનાર
મોત ન મૂકે કાંઈને, હોય પચમર પીર.
શરણુ મયા સુલતાન કે, રાગ, રંક, અમીર.
મોત ન મૂકે કાંઈને, જગરી એની જીત,

ચરણ સિકંદર સમ થવા, એવી અજલ અજૂત,
 મોત ન મૂકે કાંઈને, જીતો જગત તમામ,
 જર, જય, જોગન, જિદગી, કાંઈ ન, આવે કામ
 સાહ, સખી કે શેઠિયો, રંક હોય કે રાય,
 અજલ પધારી આગણે, ફરી ન પાછી જન
 માત તાત તજવા પડે, પુત્ર પ્રિયા પરિવાર,
 આદમ! અજલ અજૂત છે, સાર રહિત સંસાર
 (કાકાબાઈ એ તારાપોરવાળા)

*
 જમીનમાં કર વાસ, તાપ પડે દળવજશે,
 જળમાં જઈ કર વાસ, મગર ઘઈ મોત નીકળશે
 આકાશે કર વાસ, વાયુમાં વાયુ મળશે,
 રણમાં જઈ કર વાસ, ધૂળધૂ માટી બળશે
 અહીં નહિ રહેશે કો વાસ કે, વાસ નરક કે સ્વર્ગમાં,
 એતે તે તો બહેરામ કહે સુખિયો માનવ વર્ગમાં
 (બહેરામજી એ મલખારી)

*
 પાપ ટાપસો માથે મૂકી બને મોતનો ભોગ,
 હંપાં ઘેર, મનસા ઘેર, ઘેર કારમો રાગ.
 કોટિ કોટિ ક્રોડની સાથે સુખનું તણખું એક,
 એ તણખું જો નહિ હું શોધે, પડે વિપત અનેક
 કાળકપટથી એતી રહેજે, નહિ તેને સુકાય,
 આજે કાલે કંઈ ન આશે, રાવાથી શુ થાય ?
 મૂરખ કાવા જાળવ મનખો, અહીં જીવવું દિન ચાર,
 બહા બહા બીમસેન ગયા ત્યાં તારા તે શા વાર ?
 મુક્તિ તો બહુ મોઘો મેવો, નાનું સનું નહિ કામ,
 મરજી જો મેળવવાની તો ધર મારગ બહેરામ
 (બહેરામજી એ મલખારી)

*
 ચંકવર્તી મહારાજ આત્મા કાળચક્રની ફરીએ
 સગા હીઠાં એ શાહઆબખનાં બીજ મામતા ચેરીએ
 (બહેરામજી એ, મલખારી)

હિમર બહુ ગુમાવી કરી બહુ તરંગ,
 મયા સૌ સાધીઓ હોડીને મંગ,
 જશે તું ખી દુનિયા તજી એક દન,
 નથી તારું ફાની આ કામ પતન.
 વખત રમ રાગે કાપો બહુ પમાર,
 નહિ દિન રહ્યા તે ઓ પરવરદિમાર.
 મયા ફલ જવાની ને જોગનના દન,
 દિસે આજ ડોળા ધૂરકતું કંઈન.....
 થયા ફલ દાના વો દુન્યાથી દૂર,
 જીવતા જગતમાં રહ્યા બેસલેર.
 બધા ભાઈ ના કર તૂ દોડધામ,
 પલકમાં જવું હોડી છે આ મુકામ.

(ધનજયભાઈ ન. પટેલ)

*

આ તન રમ પતંગ સરીખો, જાતાં ન વાર લાગેજી,
 અસંખ્ય મયા ધનસંપત્તિ શ્રેણી, તારી નજરો આગેજી.
 અંગ તેજ કુલેલ લગાવે, માથે હોમાં ધાલેજી,
 જોગન ધનનું જોર જણાવે, છાતી કાઢી ચાલેજી.
 જોમ ઉદરે દાઢ પીધો, મસ્તાનો ચર્ષ કાલેજી,
 મગફરીમાં અંગ મરોડે, જોમ તેમ મુખથી બોલેજી
 મનમાં જાણે મુજ સરીખો રસિયો નહિ કાઈ રાગીજી,
 બહાર તાકો રહી બિલાડી, લેતાં વાર ન લાગીજી.
 આજકાલમાં હું તું કરતા, જમ્યા પાકી ગયેજી,
 અધાનંદ કહે ચેત અચાની, અંત ફોજેલી ચારોજી.

(અધાનંદ)

*

સમજ સમજ મન માનવી, જોત તણું લય રાખ,
 કાળ વિશે કર કાળજી, ચલું બળીને આખ.
 યશે આમ કાઢી ખેડું, મરવું નક્કી જાણ,
 પાપ તજી કરું પુણ્ય ફૂં, નહિ તો જોડી લાણ.

ઘરીર મરે, નહિ જીવે, યમજી રહું કુશિવાર,
પુણ્ય મહી નહિ આપણ, ભય પાપીને ધાર.

(નર્મદાસંકર)

*

મેં વિચિત્ર પંટી બાળી,
બહુ વિનાશ કરવારાળી :
મૃત્યુ પટી નામ છે એનું,
સતત રહો ચાલો :
દેશ-ઠાળનાં એનાં જે પદ,
ખીલડો જમખાલી.....

દાણે દાણે પોરી નાખે,
ધંટી મહો ઘાલી :
મોટો નાનો નહિ જુએ તે
હાથે પંપાળી.

ખીલડાની તો આસેપાસે
દાણા રહે ખાલી :
અમઘાથી ખચી જઈને
રહે હરખ દાલી

એમ જ વિશુદ્ધ ખીલડે આશ્રય
લે ભવજંત્રણી,
ગોત તણી ચક્રીથી ભરે
કમં સફુ બાળી.

(જહાંગીર મા. દેસાઈ)

*

જે ભયું તે આશ્રમે, કુલ્યું તે કરચાલ;
એક નિયમ અવિનાશનો, જે ભયું તે ભય.
અરે અણુષ એ આદમી ! મનમાં શું મલકાય ?
ખાટ મશે શો પટી પછી, જે ભયું તે ભય.....
મરણ દૂર છે મલપડું, પરંતે જ્યાં તું પાલ,
કરે ન તોય વિચાર કેમ, જે ભયું તે ભય.
પ્રતિદિવસ તું પેખી લે, વાયુ મૃત્યુનો વાય,
જુલાખી વુજ જળ કેટલું, જે ભયું તે ભય.

(જુલખીરામ)

શુદ્ધજાનુ બેડી છે સજી ચલુમાર,
 ગુલાબનું પુલ ધરી કરતીં વિચાર,
 ગુલ, કેવો અનમુદ્ધ છે તુજ કેરો બહાર ?
 પલ્લુ કરમાશે બાપડું તું આવતી સવાર.
 આ દોલત, આ દુન્યા આ દમ બીં આખર
 એ જ રીતે એક દિવસ પામશે કબર :
 ને ગતી થઈ છે આ શુદ્ધની મતી
 તે જ મતી પામશે મુજ શુદ્ધની મતી.
 યું લખે છે તે માસીકનો લખનાર સોદરાજ,
 કે જિંદગી છે પલની ને ઉમેદ છે રખાખ :
 એટલો જ આ દિલગનનો યાદ કર મુખન,
 કે માંનવી તે પરવરમાં મુકે તારૂં મન.

(એક પારસી કવિ)

*

તાણો કાચા તંતુનો, સપજો છે સંસાર,
 સાત તાંતણા સાધતાં, ખીજ તુટે બાર.

(કવિ હલપતરામ ઝહ્યાલાઈ)

*

દશેા ગામમાં, સીમમાં કે કૃષીમાં,
 દશેા ખેડમાં કે દશેા બે ખુશીમાં;
 કહેા કોણ મળે દશેા કાળ કેવો,
 અરે આવશે એક તો દિન એવો.
 નહિ આમળે કાચળેથી જણાવે,
 નહિ કોઈ સાથે સંદેશો કહાવે;
 અગ્નપરેા અકરમાત આશય જોવો,
 અરે આવશે એક તો દિન એવો.
 પૂરાં ચે ચક્રમાં તે ચશે કામ પૂરાં,
 અધૂરાં રજાં તે રહેશે અધૂરાં;
 તમકા તમે તોપનો જોમ રેવો,
 અરે આવશે એક તો દિન એવો.

૧. આ પારસી કવિની લાખા કે એટલીમા કાઈ પણ ફેરફાર કરવામા આવ્યો નથી. ૨. પુલ. ૩. શુદ્ધજાનુ. ૪. સ્વપ્ન.

ન દેં એ પછી આંખ ઉધાડવાને,
 ન દેં દ્રવ્ય દોટું દેખાડવાને;
 ન દેં બોલવા તે તથા શબ્દ તેવે,
 અરે આવશે એક તો દિન એવો.

બધાં પેટીમાં રાગ રૂઝ રૂપાળા,
 રહે તેમના તેમ દીધેલ તાળા;
 નથી કૂચીનો લૂમખો સાથ લેવો,
 અરે આવશે એક તો દિન એવો.

મિતેં ચેતજો સર્વ ચેતી શકે તો,
 પૂરા શોધથી બોધ પામે પકે તો;
 સદાકોળે દલપતનો દેવ સેવો,
 અરે આવશે એક તો દિન એવો.

(કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ)

*

વિક્રમ સરખા વીર મયા ને બૂપ મયો વળી બોજ રે,
 જોરાવર જ્યહારી જમતમા ફરતી જોની ફોજ રે;
 હતે મયો ચાકુ હત્રપતિનો દુનિવાધી દેખાવ રે,
 બાજીરાવ મયા બળવતા, મયા શિવાજી રાવ રે;
 બારોનેઠ બહુ જસવતા રોક મયા જમશેદ રે,
 કહો રહ્યા કયાં રેધનજી કાચા ખલક ધરે એક રે;
 જોણે બહુ જર જોડી જમતમાં, કયાં ગુપત ઉપકાર રે,
 કઈ દુનિયાનાં દુઃખ કાખ્યા તે સંભારે સંસાર રે.....
 કયા મિત્ર સંઆલખઈ પૃથ્વીપતિ, રાણીનો ભરચાર રે,
 જોત જોતામાં મયા જમતથી, જરા ન લાગી વાર રે.....
 આરોલાં અધૂરા રહેશે, કઈક જમતમાં કામ રે,
 તરત અભણ્યું તેકુ આવે, તજીને જવુ તમામ રે;

૧. સખાવત માટે મુલકમયદૂર સર જમશેદજી જીજ્ઞાસુ બેરોનેઠ (૧૭૮૩-૧૮૫૬) , ૨ રોક ધનજીભાઈ નોરોરવાનજી કાચા (૧૮૧૧-૧૮૫૬) એમણે ચીન સાથે વેપાર કરી, દોલત જમાવી, ઘણી છૂપી સખાવતો કરી હતી. એઓ કન્યાકેળવણીની દિશામાં કરતા. કવિ દલપતરામે એમનો ઉપર એક ખાસ પ્રશ્ન પછી લખ્યો છે. ૩. મહાતાણી .વિકટોરિયાના ખાવિંદ (૧૮૧૬-૧૮૬૧),

કાલ કર્મનું આજ કરી લે, કાણે દીડી કાલ રે,
પમલાં હેઠે મોત પડ્યું છે, ચેતી ચેતી ચાલ રે;
લાચારોની આશિષ લેજો, નિશ્ચય કરજો નામ રે,
સમજો તો સારી ચિખામણુ દે છે દલપતરામ રે
(કવિ દલપતરામ કાઠાવાઈ)

*

પ્રાણિયા સજી લેતે કિરતાઈ, આ તો સ્વપ્ન છે સસાર.—ટેક
ધન દોલત ને માલ ખમના, પુત્ર અને પરિવાર,
તે તો તજીને તું જર્મય એકલો પાર્શ્વ જમનો માર રે—પ્રાણિયા
ઊંચી મેદી ને અજબ ઝરખા, જોખ તણો નહિ પાર,
લક્ષપતિ તો આત્મા ત્રયા, એના ગાખા રહ્યાં ધરખાર રે—પ્રાણિયા
હિપર ફરેરાં ફરફરે ને હેઠળ શ્રીફળ ચાર,
ઠીક કરીને કાઠડીમાં બાંધ્યો, પછી વાસે પડે પોકાર રે—પ્રાણિયા
સેજ તળાઈ વિના સુતો નહિ ને કરતો કુન્નર હમર,
જોળી જોળી તને ગાળશે, જેમ લોહું ગાળે કુહાર રે—પ્રાણિયા
સ્મશાન જઈને એક ખડકને, માથે છે કાઢતો ભાર,
અગ્નિ મેલીને ઊભા રહ્યા અને નિશ્ચય કરે અમાર રે—પ્રાણિયા
સ્નાન કરીને ચાલી નીકળ્યા નર ને વળી નાર,
બોલો બકત કહે સ્વ દી રાઈને પછી મેલ્યા છે વિસાર રે—પ્રાણિયા
(લોલો ભગત)

*

૧૭૫૩૯ હાથ આંખ્યા જમત અંદર,
ને ૭૫૩૯ હાથ જશુ અતે હિપર,
નહિ રહેશે સુન્નું કે પૈસો કે જર,
આંખ્યા તેમ જવાના અતે હિપર,
નહિ બધારો દોલત કરકતી હિપર,
નહિ ખેચારો પૈસો દોખમાની અંદર,
તો કયેં શુ કરવા દોકટમાં ફરીયાદ ?
બલો ૭ આંખ્યા ને જુડો બરખાદ,
જુરાઈમા રહેશે જે હરતો મધન,

તે દોષખના ગારમાં યવાનો દહન.
 ઝાઈ ધરેજ અંધારી કબરની રાહ,
 તો ઝાઈ ખંધી મસાણે યાવ છે સફા.
 ખનતા રહે જ એવા ખનાવો દરદમ,
 માગો નો નસીદત, નથી તેમાં કમ.
 રૂપદાની પોથી દોષખાની ઓધેઆન,
 નસીદતની ધરેલી છે ધોરનું મકાન.
 સાંતી નિદ્રામાં ધેઆનનું પરવાન
 સેવટના ઉડાનું આપે છે ખાન;
 કીધેલાં પાપોની આપેજ તે યાદ,
 સુપડીકું મારે જ તે નસીદતી સાદ,
 કે "આત્મું કું દવે સેવટની જગા,
 આ લોખંડી દિગ્ગિજને યાકું છું તળાહ."
 આજે જે પહોડે નિજાને નરમ,
 કાલે તે નખામ ઉપર પર બેદમ
 આજે જે આરથે બેસી ફરે,
 કાલે તે માહરી સમ દોષખે ચઢે.
 ખણખણાટ કરતી સાંકોની સાથ
 દોડે જે ગાડીમાં કરતો ધોધાટ,
 તેનો પથ સેવટ હાલ એવો જ થશે,
 જુના જામામાં તે દોષખે જશે.
 કસબની વણત ને ભરતનાં કામ-
 માં મારે જે આજે મિજલસે દમામ,
 કાલે તે થશે ગુજરીને નનામ,
 નહિ રહેશે મહેલો, કે સહેરો કે ગામ.

(જમશેદજી ન. પીટીટ)

*

હટકતાં સુખમેરો દેવાલની સપ્રીલ,
 આજે ત્યાં પંચરાયું અંધારું કીલ;

૨. સિખામણોની. ૩. નનામી. ૪. પેટી. ૫. નનામી ઉપર મૂકાયેલું યજ્ઞ. ૬. નનામી ઉપર. ૭. એક જગ્યાએના મૃતદેહને નનામી ઉપર મૂકવા પહેલાં, પરધારનો

કાઢડે જ્યાં કાચોના ઝોલા ઉગસ,
ત્યાં પાંખો ને પાંથરીને બેઠો કાલાસ,
મરમરની લાદીમાં બળતા ચેરામ,
લીલીને પંથરાતા મારતા ઉગસ,
આજે ત્યાં વલ્યા મટોડીના દગ,
સરપને સપોલ્યા રોડે તે જગ,
વેરાતું ખોભે જ્યાં સુન્નું ને મહોર,
હો આજે વધી ત્યાં માટીની ચોર.

(જમશેદજી ન. પીટી૨)

*

આકાશ પરથી ખરતા એક તારા મિસાસ,
યા ઉંચાણમાં ઉડતાં એક ગરુડની ચાસ,
યા વસંતમાં ખીસેલી રંગોની બાત,
યા રૂપેરી દવ-ટીપાં પાયા પ્રભાત,
યા જળ પર પસાર થતા જતા પવન,
યા પરપોટા તે ઉપર તરેલ વજન—
ની માફક હો માણસનું જગત-જીવન.
કુંકતો પવન જતો થાય હો પસાર,
ને પરપોટા કુટીને થાય હો પુલવાર;
વસંતને મારે હો પાનખરી રેત,
દવ હો સૂર્યનાં કિરણની ભૂટ;
તારો જલ્દી આકાશે પડે હો ખરી,
તે જ રીતે માણસ પણ નય જો મરી,
યાદ નથી રાખતું કોઈ તેની ધરી.

(એક ઇંગ્લેજ કાવ્ય ઉપરથી જમશેદજી ન. પીટી૨
કરેલો અનુવાદ).

*

ગુજનેલી માય

બહેસામાથી ઉતરીને પાછી તું આવ,
જો મ્હારી વહાલી હેતવતી રમાદર!

૧. પારસીઓમાં આ કાવ્ય અલ્બર્ટ લોક્ષ્મિચતા પામ્યું છે. કવિએ આ કાવ્ય પોતાના સ્વર્ગસ્થ માતૃશ્રી ઉપર લખ્યું હતો એમ ધણાની માન્યતા છે, પણ

સડેલાં સુખને તું પાછું બા લાવ,
 ધેરી ધર્મ મને તું હાથની અંદર
 કિરણ પેરે દોડતી ને સરતી તું આવ,
 ઓ મ્હારી વહાલી હેતવતી માંદર !
 શિક્ષો ને સુકોશ તું બે મુજ દેખાત,
 ને કર તેને સુખીયા પાડો તું તર
 બહેસ્તમાંથી ઉતરીને પાછી તું આવ
 ઓ મ્હારી વહાલી હેતવતી માંદર !
 મરતાં હું કરું છું ત્હારો અફસોસ,
 પણ જીવતાં મેં નહિ છુછ ત્હારી કદર .
 હસતી ને રમતી તું માવાલું આવ,
 ઓ મ્હારી વહાલી હેતવતી માંદર !
 માતાના મ્યારથી બખસ મને માફ,
 ગુસ્સો તો નહિજ ફેફે ત્હારી નજર
 “બહેસ્તમાંથી પાછી તું ઉતરીને આવ” !
 કાંઈ લગણુ બોલણુ એમ ત્રડી ફેફેડ
 મર્મ તે તો મર્મ તું ન આવશે ફરી,
 અહારમનીય જામદારે સુમચ તું-પર

(જમશેદજી ન પીટીટ)

*

હે મન તુંહી તુંહી બોલો રે, આ સુખના જેવું તને તારું
 અચાનક ઊડી જાયે રે, જેમ ફેરતામાં દાર
 કાંકળ જળ પળમાં વહી જાયે, જેમ કામળ ને પાણી
 કાપાવાડી તારી એમ કરમાશે. મર્મ જાયે ધૂળધાણી
 પાછળથી પસ્તાશે રે મિથ્યા કરી મારું મારું
 કાચનો ફૂંચો કાપા તમારી વણસતા નહિ લાગે વાર,

તે જૂલહરી જે આ કાવ્ય કાવ્યનિક છે, કેમકે કવિ જમશેદજી ન્યારે ૧૮૮૮માં ૩૨
 વર્ષની કાચી વયે બહેસ્તનશીન થયા ત્યારે સેઓના માતૃભાઈ દીનજીઈ અને પિતા
 નોરોરવાનજી માણેકજી પીટીટ બન્ને હયાવ હયા ર માતા

૩ મરણપણીનાં ચોથા દિવસનું પ્રભાત, ન્યારે મીનાજી નંદાનમા મરનારને
 ઉંસાફ મળે છે ત્રીજા વિભાગના પહેલા પ્રકરણમાં જણાવવા પ્રમાણે નવચોરતીઓની
 નજરે આ દિવસની મહત્તા વિશેષ હોય છે

જીવ કાવાને સગાઈ કેટલી, મૂઝી ચાલે વન મોઝાર,
 ફોકટ ફૂલ્યાં ફરવું રે, ઝોચિવું યારો અંધારું.
 ભયું તે તો સર્વ જવાનું ને જિવરવાનો ઉધારો,
 દેવ, ગાધર્વ, રાક્ષસ કે મોજુસ, સાને મરણનો મારો,
 આશાનો મહેલ બિચો રે, નીચું આ કાચું કારખારું.
 અંચળ ચિત્ત ચેતીને ચાલો, ઝંતો હરિનું નામ,
 પરમારથ હાથે તે સાથે, કરો રહેવાનો વિશ્રામ;
 ધીરા' ધરા ધરથી રે નથી કાઢ રહેનારું.
 (ધીરા)

હો! મ્હારે ભવું પેલે પાર
 હવે માછીડા! હોડો હંકાર :
 મ્હારે ભવું પેલે પાર.
 જમણે કઠિ મયુરા નગરી,
 કાખે જોડુળ ગામ;
 આ આરે મ્હારી દેહ ઉભી છે,
 ત્પહાં છે આતમરામ :
 મ્હારે ભવું પેલે પાર.
 આબનો સાગર જળજળ બરિયો,
 મહોં સરજ ને સોમ;
 આ આરે છે ધરતીની બેખડ,
 ત્પહાં છે ચેતન ભોમ .
 મ્હારે ભવું પેલે પાર.
 હલ્દી હેલે આયુષ્ય ઉછળે,
 જગના પાવ સમીર;
 આ આરે મ્હારી આજ્ઞાની કુંભે,
 ત્પહાં છે પ્રેમ મન્દિર;
 મ્હારે ભવું પેલે પાર
 હવે માછીડા! હોડો હંકાર.

(કનિ નાનાલાલ દલપતરામ)

મારા પ્રાણ પખી ! શા કલેસ રે ?

ધીમા ધીમા આવે વાયરાને
 મીઠી મીઠી લાગે લહેર;
 બિના કપાળ આ ચીતળ ચાશે,
 ચમશે સૌ દેહનાં ઝેર રે:
 જોની, બિધડે આ નવલા દેશ!
 કંડુ કંડુ આ જીવન જમનું ને
 કડવી છે દુખની વાત,
 મીઠા મીઠા જોમા સ્વર્ગના સ્વપ્નાં ને
 મીઠી છે ધર્મમિરાત રે.
 જોની, બિધડે આ નવલા દેશ!
 સૂર્યના રંગમા પાખો છે જોળા,
 રમનીના ચૂંટ્યા છે ફૂલ,
 પ્રાણુપખી દલ બિચા છે બિડવા, હો!
 માંત્રા માંત્ર અમૂલ્ય રે
 જોની, બિધડે આ નવલા દેશ!
 ક્યા સરી પૃથ્વી ને ક્યા સર્વો વાદળ?
 ક્યા રવિ, તારા ને ચંદ્ર?
 આ શાં આવે અજવાળા અપારિવ?
 હો શા આનંદ આનંદ રે!
 જોની બિધડે આ નવલા દેશ!
 એક ફલને વીતશે આઠાસ ને
 બીજાએ દેવોના ધામ,
 ત્રીજાએ મુણ્ડુ ત્યા પાપા પ્રજુના, હો!
 પ્રાણુ પખી! વિશ્રામ રે!
 જોની, બિધડે આ નવલા દેશ!
 (અરંદેશર કે. ખબરદાર)

*

માડું જીવન આ વહી જાય
 'મતીલા' તે તો વાલો રે —

૧ પ્રભુએ વેળાસર પોતાની હરબારમાં કવિને બેઠાની લેવાને વાતો કરી
 દોવા ઉપા તે દલ દીલ કરે છે, માટે પ્રભુ દલીલો અને ઉત્તરવા બેઠો છે એવી
 પ્રવિએ કહ્યના કરી છે

બિનતા પ્રભાતથી બિનો ખડો આ
 હંસલો સરવર તીર;
 પહોર વીત્યા ને સાંજ પડી, તારા
 વીત્યા વાલદા વીર!
 મતીલા! તેં તો વાલો ર.
 સંખ્યા પયારી પાથરે, ને
 મૃથે રવિકર ફલ;
 હસતા જાગે તારલા, મારે
 દેવે વાગે રૂળ!
 મતીલા! તેં તો વાલો ર.....
 લાંબા પંથ આચાતણા, ને
 લાંબા નબના પાટ;
 લખ ચોર્નાસી જન્મ વહે એવી
 લાંબી લાંબી તારી વાટ!
 મતીલા! તેં તો વાલો ર.
 વાટ જોતાં તન તૂટ્યાં તરલ ને
 ખૂટ્યાં નમને નીર;
 વેગ, રે વેગ અદલ, આ તે જીવી
 યુગ યુગ બર તારી ધીર!
 મતીલા! તેં તો વાલો ર.
 (અરહેશર રૂ. ખુબરદાર)

*

પૂર્વે પ્રભાત આ પલકે, પ્રવાસી હો!
 સૂરના ચઢ ધીમે ધીમે ખૂલે,
 ઝીણી ઝીણી મારા સાહેબાની નાવડી
 મૂલતી દિગંતમાં નમને ફલે.
 પૂર્વે પ્રભાત આ
 પાછળ છે આખી આ પૃથ્વી, પ્રવાસી હો!
 સામે આ સિંધુ છે સહર ભર્યો:
 જો રે દીસે મારા સાહેબાની નાવડી!
 જો રે દિગંતનો જ્યોતિ નર્યો!
 પૂર્વે પ્રભાત આ

ઠઠિ પ્રકાશ પાટ નાખ્યો, પ્રવાસી હો !
 અદર લેવા કર સાહેબો ધર,
 ફૂલે-ફૂલે મારા સાહેબાની નાવડી :
 જાગુ કે શિધુ ? મને સ્વપ્ના સરે !

પૂર્વે પ્રભાત આં

જોજો, જોજો, મારા પ્યારા પ્રવાસી હો !
 ધરજો આ હાથ મારો, ચઢતા કરું
 પુણ્યે જડી તું મારા સાહેબાની નાવડી,
 હો રે સાહેબા ! તારી જાણે તરુ

પૂર્વે પ્રભાત આં

(અમરદેશને કે ખખરદેશને)

*

બોલો રામરામજી, મોતો રામરામજી !—

મદીમાં ભગવુ મદીમાં સમવુ :

સર્વ જગતનો ન્યાય :

મદીથી જાગુ તે મદીમાં જાશે,

આત્માને લાગે ન લાગ :

બોલો રામરામજી !

પળબર જીવે, ધડી બર જીવે,

જીવ વર્ષ હજાર,

કાયાના કીટને અતે ખીજો કે

મદી વિના નહિ ઠાર :

બોલો રામરામજી !

ક્યત જોવી કાપ કહાવે,

સરજ જોવાં તેજ,

એક દિન આવશે મદીનાં આણાં

મદીમાં જ એની સેજ

બોલો રામરામજી .

એવી કાયાની થી રે ગુલામી,

આખર જોતો અંત !

રામની સાથે રાખે સગાઈ

આત્મા અમર અનંત

બોલો રામરામજી !

વૈદો દાર્યા ને ઔષધ દાર્યા,

કોઈ ન આવે કામ :

ઔષધ અંતે ગગાજળ ને

વૈદ તો એક જ રામ !

જોશો રામરામજી !

(અરુદેશર ફ. ખબરદાર)

*

જાને સૂતા, હો સંસારિયા !

હજી સુણો મું સ્વપ્નનાં જાન રે !

સ્વપ્નમાં જાને સૂતાં રે !

જોતાં જોતાં આ દિગ્ગતથી

ધેર આવશે મોધા મહેમાન રે :

સ્વપ્નમાં જાને સૂતાં રે !

આવે પ્રભાતની પાલખી

ને ત્યાંથી જીતરે રૂઝા રવિરાજ રે ;

સ્વપ્નમાં જાને સૂતાં રે !

પળમાં મહેમાન એવા આવશે

તેને દેશે કેમ આદર આજ રે !

સ્વપ્નમાં જાને સૂતાં રે !

વાળી સમાધી નથી આંગણી

ને નથી તોરણ કઈ આખાં બાર રે ;

સ્વપ્નમાં જાને સૂતાં રે !

ખૂણે પડેલ દેવ મૂંડતા

કેમ જીઠી કરશે સત્કાર રે !

સ્વપ્નમાં જાને સૂતાં રે !

જીઠો, જીઠો, હો સંસારિયા !

જશે જોતામાં સ્વપ્નની જાન રે ;

સ્વપ્નમાં જાને સૂતાં રે !

પ્રુણે દિપાનો દેવ-દેવડો !

પળે આવશે મોધા મહેમાન રે ;

સ્વપ્નમાં જા ના સૂતાં રે !

(અરુદેશર ફ. ખબરદાર)

કાંઈએ નથી, કાંઈએ નથી, જુઓ જગતમાં કાંઈએ નથી :
 ઠાલા રે આળ્યા ને ઠાલારે જાણું, શીદને મરો છો મથી મથી :
 દેવ ગયા ને દાનવ ગયા, વળી મહાત્મા ગયા છે મથી મથી :
 જોગી ગયા ને જંગમ ગયા, ગયા સંન્યાસી કથી કથી.—જુઓ.
 ઘણા ગયા ને વિધ્ણુ ગયા, જિવજીને કોઈએ જોયા નથી :
 પીર ગયા ને પેગમ્બર ગયા, કાજી મુસ્લાં કોઈ ગયા નથી.—જુઓ.
 જગત બધું આલ્યું જવાનું, ગયા પછી કોઈ આબું નથી,
 માતા ગયા ને પિતા ગયા ભાઈ, કુટુંબ કોઈનું રહ્યું નથી.—જુઓ.
 જૂઠું જૂઠું ખેલ ખલકનો, પાછું વળી કોઈ જોતું નથી,
 આધજો આધજો દોડ્યા રે જાય છે, મૂળની વાત કોઈ કહેતું નથી —જુઓ.
 આનો બનાવનારો શોધી ના કાઢ્યો, ઘણા આદિ ગયા કથી,
 દીન ભગત કહે યુગુપાના અનુભવ વિના, આરો નથી.—જુઓ.
 (દીન ભગત)

*

સંસાર માંહી શોક મોહની માયા :
 કરવું ને અવતરવું મરવું, દર્મ સંજોગ કમાયા રે—સંસાર.
 અલ્પ જીવવું, જંપ મળે નહિ, જીવ જંજલજે વાઢો;
 પુણ્ય પરમારથ કોઈ નવ પ્રીછયું, લાલચમાં લપટાયો રે—સંસાર.
 આશા તૂંધ્યા તાપ ટલે નહિ, ધણા ધણા ધાયો,
 માયા ઉપર મરણ ભમે છે, તેની ખબર નવ પાયો રે—સંસાર.
 જે જીવ્યા તે આચર્યા ને કૂલ્યા તે કરમાયા,
 જે જન્મ્યા તે જાણુ જાણો, જરમાં કાં જરમાયા રે—સંસાર.
 મૃત્યુમોક આચ્યો તેને મરવું, દિલમાં વિચારો કાણા,
 કાળચક્ર કોને નવ મૂકે, કોણ રંક ને રાખા રે—સંસાર.
 શુદ્ધ ચિત્તે જે ભક્તિ કરશે, તે નર લાભ કમાયા,
 કહે પ્રીતમ કોઈક જીતરશે જેણે ગોવિંદ ગુણ માયા રે—સંસાર.
 (પ્રીતમ)

*

જાણું છે જ જરૂર, અંતે જાણું છે જ જરૂર.
 તન, મન, ધનની સી મનરૂરી !
 અને થાશે દુર.—અંતે જાણુ
 જોખન, જોર રહે નહિ દાયમ,

જેમ નદીનું પૂર.—અંતે જાવું
 ક્યા છે રુસ્તમ, ક્યા કમપુસર,
 ક્યા એરમ, ક્યા તૂર ?—અંતે જાવું
 અમણિત આવી પાછા ફર્યા
 જેમ સિવાહી નૂર.—અંતે જાવું
 મઈ તકનો • ગમ ફાકટ ના ખા
 હાઝર તેજ હમૂર.—અંતે જાવું
 નેકી કરીએ, સફળ કરે ભવ,
 નહિ પરતાઈએ ઉર.—અંતે જાવું

(એક પારસી કવિ)

*
 ક્ષણસર બારાસો નથી ને કર કાલની વાત :
 મન ચિંતનું મનમાં રહ્યું, કાલે મારી લાત.

(એક ગુજરાતી કવિ)

*
 જામા તે જાવાના, રાજા હો કે રૂંક,
 પુદ્, બાળ, જુવાન પણ, ઝડપે જન્મ નિયંત્રક :
 કાળ ન છોડે કાઈને, ભલે હોય ભગવાન,
 બીલે બાહુ બોઢિયું, કૃષ્ણ હતા જળવાન.

(એક ગુજરાતી કવિ)

*
 એ માણસ જીવનને સમજી શક્યો હોવાનું જેણે મૃત્યુનો ભય તમ્ભો
 હોય જતાં મૃત્યુ ધ્વજીયું કાઈ દિવસ ન હોય. જેની મૃત્યુ માટે તૈયારી
 હોય—જતાં જીવન મૃત્યુ કરતાં વધારે મહાન છે એ શ્રદ્ધામાં લેણ પણ કમ્ભો
 ન હોય. મૃત્યુનું જ્ઞાન હોય જતાં જીવનના રસ પ્રત્યે ઉદાસી ન હોય !

("ધૂમકેતુ" ગૌરીશંકર ગા. જોશી)

*
 અને તે દિવસે જ લાગ્યું કે કરમાતાં ફૂલો અને મૃત્યુ પામતાં બાળકો
 માનવજાતને એક સંદેશો આપી રહેલાં છે.

‘મૃત્યુ જળવાન હશે; પ્રેમ વધારે જળવાન છે, અને આ સત્ય
 જળવાને માટે અમે મૃત્યુને બેટમાં છીએ. અમારું મૃત્યુ તમે જુલો જરો,
 પણ અમારો રનેહ તમે કદી નહિ જુલો. એટલે જ અમે કદીએ છીએ, કે
 મૃત્યુમાં ધા કરવાની શક્તિ છે, પણ મારવાની શક્તિ નથી’.

("ધૂમકેતુ" ગૌરીશંકર ગા. જોશી)

૫. ફારસી અવતરણો

બસ નામવર ખઝીરે ઝમીન દેહન કહેં અંદ,
 કેઝ હસ્તીયશ બરુએ ઝમીન યક નિશાન ન માન્દ.
 આન પીર લાશેદરા કે સિપુરદ્દં ઝીરે ખાક,
 ખાકશ સુનાન બખુદ્દં કે અબુ ઉસ્તુખાન ન માન્દ.
 ઝિન્દસ્ત નામે ફરરોએ નૌઝીરવાન બઅદલ,
 મરએ બસી ગુઝસ્ત કે નૌઝીરવાન ન માન્દ.
 ખયરી કુન અય કુલાન ઝો ધનીમત શુમાર ઉમ્ર,
 ઝઆન પીસતર કે ખાગ ખર આયદ કુલાન ન માન્દ.

જમીનની નીચે અનેક નામવરો એવા દેહન થઈ પડ્યા છે એમની હસ્તીનું એક પણ નામનિશાન ધરતી ઉપર રહ્યું નથી. જે ડોસાની લાજ હમણાં જ ખાક નીચે દાટવામાં આવી તે ખાકથી એવી ખવાઈ ગઈ છે કે તેનું હાડકું પણ ખાકી રહ્યું નથી. બાદશાહ નૌઝીરવાનનું પ્રતાપી નામ માત્ર એના ઈન્સાફના કારણે જ જીવતું રહ્યું છે, જો કે તે થહેનશાહ તો ધણા સમય ઉપર ગુઝર પામ્યો હતો. માટે હે બાઈ, તું પણ નેકી કર અને તારી જે કાઈ ઉમર હોય તેને ગનીમત સમજ, કેમકે થોડા જ વખતમાં તારા મોતની ખામ સમજશે અને તું પણ હતો ન હતો થઈ જશે. (સાદી)

*

જહાન અય ખિરાદર ન માન્દ બકસ,
 દિલ અંદર જહાનઆફીન બદ ઝો બસ.
 મકુન તકિયે ખર મુલ્કે દુનિયા ઝો પુસ્ત,
 કે મિસયાર કસ સુન દુ પરવર્દ ઝો પુસ્ત.
 સુન આહમે રક્તન કુનદ જાને પાક,
 એ ખર તખ્ત મુદ્દન, એખર રૂએ ખાક ?

અય ખિરાદર, આ દુનિયા કોઈની યવાની નથી માટે આ જહાનના પમદા કરનારમાં જ તું તારું દિલ પરાળી રાખે તો પૂરતું છે. આ દુનિયા ઉપર આધાર કે વિશ્વાસ ન રાખ, કેમકે એણે તારા જેવા ધણાઓને પાળીને પછી કતલ કર્યા છે. જ્યારે આ પાક જન (શરીરમાંથી) ચાલી નીકળવાનો મનસૂબો કરે છે ત્યારે તખ્ત ઉપર મરવુ કે ખાક ઉપર મરવુ કો સરખું જ છે.

(સાદી)

અગર સરફરાશી જ કવવાન બરસ્ત,
 વગર તમદસ્તી જ ઝિન્દાન દરસ્ત,
 દર આન હમ કે અજલ બરસરે દર દુ તામ્ત,
 નમી ચાવદ અઝ યકદીમર ચાન ચનામ્ત.

અગર એક માણસની મદદતા તેને (સાથી દૂર આવેલા) ઘનિના
 મદદમાં લઈ જઈ બેસાડતી હોય, અને બીજા એક મુશ્કિલ માણસ કેદમાં
 સજાવેલો હોય, તોપણ જ્યાં બન્નેને માટે અજલ (મોત)ની ધડી આવી
 પહોંચી હોય ત્યાં એક બીજાની તવમરી અને મુશ્કિલો વચ્ચે ફેર રહેતો નથી.
 (સાદી)

*

જહાન અય પિસર મુલકે જનીદ નીસ્ત,
 ઝ દુનિયા વફાદારી હમીદ નીસ્ત.
 બ આખિર ન દીદી કે બરખાદ રક્ત!
 ખુતુકે આનકે બા દાનિશો દાદ રક્ત.

અય બેદા, જહાન કાંઈ કાયમનો મુલક નથી; દુનિયામાંથી વફાદારીની
 ઉમેદ પણ નથી. તું શું નથી જોતો કે આખરે સખતું બરખાદ અય છે ?
 સુખી તો તે છે જે કદાપણ અને ઈન્સાફ પ્રમાણે આવે છે.

(સાદી)

*

ખમરદારી અય ઉસ્તુખાને કફસ
 કે જાને તુ મુર્કસ્તઓ નામચ નફસ ?
 ચુન મુર્ક અઝ કફસ રક્ત ઓ બોગુસિસ્ત કએદ,
 દિગર રેહ નમરદદ બસર્ખએ તુ સએદ :
 નિગેદદાર પુરસત કે આલમ દમીસ્ત,
 દમી પીશે દાના બેહ અઝ આલમીસ્ત.

અય હાકકાનાં પિંજર (ખાનવી), તને ખમર કે તારો જાન એક
 પક્ષી (સમાન) છે અને તેનું નામ ચેતન્ય છે ? જ્યારે તે પક્ષી (જાન)
 પિંજર (શરીર) માંથી બહાર જઈ ચેતાનું કેદખાનું તોડી નાખે છે, ત્યારે
 તારી સખતી કાચિયો છતાં તે પાછું બંદોવાન બનતું નથી માટે તારી
 પુરસનો સદુપયોગ કર, કેમકે આ આલમ એક ધડીમાંજ ખલાસ ધઈ
 જશે, જો કે એક દાનાવ ચખ્ખના મનથી તો દરેક ધડી અંકેક આલમ
 કરતાં પણ વધુ કીમતી છે.
 (સાદી)

બધા અમ કે ઉત્તર બ હરતાહ રહત,
મગર ખુફતે ખૂદી કે બરબાદ રહત :
હમે બર્ગે ખૂદન હમી સાખતી,
ખતદખીરે રહતન ન પરદાખતી

અમ સિતોર વર્ષની ઉમરના પીર મર્દ । તે જિંદગીબર લીધ બ કાઢી
હશે, કેમકે તારુ જીવન બરબાદ મયુ છે તે હમેશા જિંદગીની જરૂરિ-
યાતોનો જ વિચાર કર્યો છે, પણ (આ જહાનમાંથી) વિદાયગીરી લેવાની
કશી તદખીર રચવામાં તું મથગૂલ થયો નથી

(સાહી)

દિરવમર ઝમાનસ્ત ઓ મા સુન મિયા,
હમાનશ નખીરે, હમાનશ નિયા
જહાનરા સુનીનસ્ત સાજો નહાદ,
કે જુઝ મર્ગેરા કસ ઝ માદર નઝાદ
અઝઝર્ન દર દરબાષદ, અઝઝાન જુગઝરદ,
ઝમાને બર ઉ હમ હમી મિશમુગદ

આ જમાનો એક કાપણી કરનાર સમાન છે અને આપણે સમજ્યા
તો સૂકા ધાસ બરામર છીએ, તે કાપણી કરનારનાં મનથી જુઝર્ન દાદા કે
જીવાન નખીરા સૌ સરખા જ છે (વાને કોઈની ઉમર ખાનમા લીધા વિના
તે સાનો નાશ કરે છે) આ જહાનની તરતીબ અને ખાસિયત જ એવી છે
કે મોતને નિમાર્ણ થવા સિવાય કોઈ પોતાની માને પેટ જન્મતું જ નથી
હરેક માણસ એક દરવાજેથી આવી બીજે દરવાજેથી બહાર નીકળી જાય
છે, જ્યારે જમાનો તેની ધડીએ ગણતો (મેપરવાઈથી) લેબો રહે છે,

(ફિરદૌસી)

બૈયાતે ફઝગાર મખાલાએ લીય કસ
પયરાહની નફખત કે બાઝશ કમા ન કર્દ

જમાના ફૂળી દરજી સૌ કોઈના કદને બધમેસતું એવું એક પણ વસ્તુ
સીવતો નથી જે પાછળથી પોતે જ કાઢી નાખતો નહિ હોય

(દીવાને શમ્સે તમરીઝ)

એ ખુશ બાધીસ્ત બાધે જિંદગીની,
 મર ઇમન બાયદ અઝ માદે ખિજાની .
 એ ખુરરમ કાખ શુદ કાખે કમાને,
 મરચ બાયદ અમાસે જાવેદાને.

જો આ જિંદગીનો બગીચો પાનખર ઝાલુના નાચારક પવનથી સલા-
 મત રહી શકતો હોય તો કેવો દિવસ દેખાય ! આ જમાનાના મહેનતો પાયો
 જો જાવેદાન સુધી નજો એવો નખાયો હોય તો તે મહેલ કેવો ખુશારક લાગે !

(એક ફારસી શાએર)

*

અરમે ઇમરતખીન કુચા ઝો હાલે ચાહાન રા નિગર,
 તા કુખ અઝ ગરદિરી ગરદુને ગરદાન શુદ અરાન :
 પરદેહારી મી કુનદ દર કસે કયસર અનકબ્જા,
 ખૂમ નોખત મીઝનદ બર શુમ્મદે અફરામિયામ.

તારી હદાપણ દેખનારી આખો જોલ અને બાદચાહોનો હાલ
 તપાસી જો, કે ફરતા આસમાનના ચક્રરથી તેઓ શી રીતે ખરાબ થતા
 પામ્યા : કયમરના મહેલમાં (જ્યાં એક વખત રૂપસુંદરીઓ પરદેશીન
 રહેતી હતી ત્યાં) આજે કસોળિયો પોતાનો પરદો (મળુ) મૂકે છે, જ્યારે
 ચાહ અફરામિયામના રાજમહેલના શુમ્મજમાં (જ્યાં એક વખત નોખત
 ગરમતી હતી ત્યાં) આજે ધુવડની નોખત સમજાય છે

(એક ફારસી શાએર)

*

ગર અયવાને મન સર બ કયવાન કથીદ,
 હમાન શરમતે મર્મે બાયદ ચહીદ :
 ગર અયવાને મન સર ઝ કયવાન અરસ્ત,
 અઝુ બેહરેએ મા યહી ચાદરસ્ત

અગર મારો મહેલ (સૌથી દૂર આવેલા) ચિનીના ગદ જોડેલો જિયો
 હોય તોપણ એ જ મોતનું શરમત મને ચાખવું પડશે અગર મારું અયવાન
 (ધર) કયવાન (ચિનીના ગદ) કરતાં પણ શુરૂંદ હોય તો પણ મારે ફાળે
 (અથ ઉપર મિજાવવાની) એક ચાદર જ આવશે

(ફિરદૌસી)

*

જગાહે દર ગુહ્યતન ઝીંત જહાનમ,
 “અધેમ વોહુ” રવા કુન બર ઝખાનમ.
 સુન ખાદમ રફત ખીરુન મન ઝ મેતી,
 રવા કુન બર ઝખાને મન “પતેતી”
 ગવાન અઝ તન સુન બરદારંદ અસીરમ,
 સરોશે પાક મરફાન દસ્તગીરમ.
 ફરોહર જુમલે બા અમશારપદાન,
 પનાહમ દાર ઝો બેરહાન અજ દમદાન
 સરોશે પાક રા ફરમાઈ દાદાર,
 કે તા બાજદ રવાનમ રા નિજેદદાર,
 સુન દાયે બર મન ઉરા મહેરખાન કુન,
 રવાનમ રા હમીશે પાસખાન કુન.

(અથ અકુરમઝૂદ) ! જ્યારે આ જહાનમાંથી હું ગુઝર પામું ત્યારે મારી ઝખાન ઉપર તું “અધેમ વોહુ” નો કલામ વહેતો કરજે. જ્યારે હું આ દુનિયામાંથી ચાલી નીકળું ત્યારે મારી ઝખાન ઉપર “પતેત” તું — બહુતર તું ચાલું રાખજે જ્યારે મારા જીવને ચરીરમાંથી છૂટો પાડી દેદ કરી જવામાં આવે ત્યારે પાક સરોશ વઝૂદ (શુજરેલાઓની રેહબરી કરનાર એક મહાન દૈવી શક્તિ) ને મારો મદદગાર કરજે તમામ ફરોહરો (મરણ પામેલા અથો આત્માઓ) અને અમશારપદો (સૈયી મહાન દૈવી શક્તિઓ) ની પનાહ મારી ઉપર રાખજે, અને મને દોઝખમાંથી બચાવજે ઝો દાદાર ! પાક સરોશને ફરમાવજે કે મારા જીવની નિજેદદારી કરે જેમ એક દાર્ઘ યાળકની કાળજી કરે છે તેમ મારી ઉપર પાક સરોશની મહેરબાની રખાવજે, અંતિ મારા જીવ ઉપર હમેશા તેની જ પાસખાની કરાવજે

(દસ્તુર અસ્તોરત બહેરામની મોનાબત^૧)

*

અકુન પાસખાન મહેરા રસને મરા
 બ ચિનવત પુલમ હમ નુમાવદ અતા :
 દેહદ દર દિલમ ચાહીઓ રારતો,
 કુનદ દુરમ હમ્મારેહ અઝ કાસ્તી

ગુનાદમ બમખવદ રૂઝે દિસામ,
 રદાનદ રવાનમ ઝ બીમે અઝામ,
 સરોરો અથોરા બફરમા ચુનાન,
 કે બાચદ ચુન દાયે મરા પાસમાન,
 રવાનમ નિગેદ દારદ અઝ તસો બીમ
 બ શાદી રસાનદ બ ખુદે અઝીમ

(યા ખુદા) ! મહેર અને રસ્તે ચઢો (દેવી શક્તિઓ)ને મારા પાસમાન મુકરર કર કે તેઓ ચિનવત પુલ (મરનારને પમાર કરવો પડતો એક પુલ) સુધી મારી રાહગરી કરવાની મહેરમાની કરે માત્ર દિવ દમેચાં ખુશાલી અને તાસ્તીયો બરપૂર કર, અને દરક રીતની (આધ્યાત્મિક) તગીથી મને દૂર રાખે, હિસાબ ચૂકતે કરવાના રાઝે (ધાને ચાહરમની બામદાદે—મરણ પછીના ચોથા દિવસના પ્રમાતે) મારા ગુનાહો દરગુઝર કરે અને (દોષખના) અસલ કુખની બીકથી મારા જીવનો છુટકારો કરે. (યા ખુદા) ! સરોચ ધડૂદને પણ ફરમાવશ કર કે મારા ઉપર એક દાર્દની માફક કાળજી ગળે નારા જીવને બીક અને દેહચતથી મોકળો રાખી પૂર ખુશાલીમાં તેને સર્વોત્તમ બહેસ્તમા પહોચતો કરે

(હસ્તૂર દારાબ હોરમઝદયારની મોનાગત)

*

ઈલાહી અઝ હમા અમશારપદાન
 તુ બેહમનરા બમન કુન બસ નિગેદબાન ...
 બર આચદ ચુન ઝ કાલેમ રૂહો ગ્તનમ,
 “ખતેત” રૂઝી તુમાવદ બર ઝમાનમ,
 બવારદ કુશો દાનેશ રા બસૂમ,
 ‘અધેમ’ સાઝદ રવાન અઝ મૂ મ મૂમ,
 બ મુન્ને આન અધેમ સાઝદ દિલમ શાદ,
 રવાનમ રા કુનદ અઝ કિરફે આશાદ
 સરોરો પાક રા હમરાદ આરદ,
 રવાનમ રા બદસ્તે ઉ સપારદ,
 કે તા સે રૂઝો શમ બાચદ નિગેદદાર,
 નવારદ દીવ બર મન દીચ આઝાર
 બ બામે ચહારમીન તા ચિનવતે પુલ

બરદ આસાન બસાને દરતેએ ગુવ
 બપીશે મહેર દાવર હાલે મારા,
 કુનદ રોચન હમાન અફઆલે મારા,
 કે, — “ગરચે આબિઓ મિસકીનો રીશરત,
 પરસ્તારે હમાન મઅખૂદે પીશરત :
 બ જુમંચ મી રસાન તુ અફવે યઝદાન,
 સવાબી દર’ હિસાબચ દેહ બદીનસાન,
 કે તા દર બારગાહે લાયઝાલી,
 ન શરમિન્દે રવદ બા દરતે ખાલી”
 વઝાન બ તા ગરૌયમાનમ રસાનદ,
 બ જન્નત રૌધને મીનુ ચસાનદ
 રવાનમ રા બદરતે હક સેપારદ,
 વઝાન પસ દરતે ખુદ અઝ મન બેદારદ

યા ખુદા ! સર્વ અમશારપદે (સૌથી મહાન દૈવી શક્તિએ) માધી
 તું બેહમન અમશારપદ (પવિત્ર મન) ને મારો નિગેહબાન મનાવ : ...
 કે જ્યારે કાવચુદ્ધમાધી મારા આત્મા અને જાન જુદા પડે ત્યારે તે
 મારી જમાનને ‘ પતેત ’ તું બહુતર કરવાની તાકત બહે તે
 વખતે હોશિવારી અને દાનેશમદી તે મારી તરફ લાવે અને માગ
 દરેકે વાળમાધી “ અયેમ વોહુ ” નો કલામ ચાલુ કરે તે ‘ અયેમ ”
 ના કલામની શુભ બરકતથી મારું દિલ શાફ કરે અને સવાનથી મારો
 જીવ આબાદ બનાવે તે (બેહમન અમશારપદ) પાક સરોચ ઈઝ્દને પણ
 પોતાની સાથે લાવે, અને મારો જીવ સરોચ ઈઝ્દને સિપુર્દ કરે, કે તથા
 દિવસ અને રાત મારા જીવ ઉપર સરોચની પાસનાની રહે અને તેથી
 મદદ (આસુરી શક્તિઓ) તેને કાઢી પણ આઝાર પહોચાડી શકે નહિ
 પણ આદરમની બામદાદે ચિનવત પુલ સુધી મને ફૂલના તોરા મિસાલ
 આસાનીથી લઈ જાવ મહેર દાવર (ઈન્સાફ આપનાર દૈવી શક્તિ)
 આગળ મારો હાલ અને મારા કામો જાહેર કરે, કે — ‘ જો કે આ માણસ
 લાચાર, મિસકીન અને (દુનિયાનાં દુ ખોથી) જખમી છે છતાં તે એક જ
 મહાન ખુદાની પરસ્તેશ કરનારો છે, તેથી એના ગુનાહો માટે તું એને
 ખુદાની માફી પહોચાડ, અને એને દિસાબે એટલા સવાબનો દિરસો આપ
 કે ખદાતાલાની બવેદાનની દરગાહમાધી આ માણસ શરમિંદો યર્ષ ખાલી હાથે

પાછો ફરે નહિ." ત્યાંથી (બેદમન અમદાવાદ) મને મરોઘમાન (સર્વોત્તમ સ્વર્ગ) મુઘી પટ્ટોચાકે અને જિન્નનાર્મા મને મીનોઈ માખખ (અમૃત) અખાકે : મારો જીવ ખુદાનાલાના હાથમાં સોપે અને ત્યાર પછી જ મારી ઉપરથી (બેદમન અમદાવાદ) પોતાનો હાથ ઉડાવે.

(દસ્તુરે જામારુપજી આશાજની મોનાગત)

અફરિસ્ત - મૂંઢ પંદર વખતુરે નર દુહીદર,
આખેર દમ ઉસ્ત રેદમર, ફરવાદ રસ ઈલાહી.
દર આખેરીન દઝારેદ, રંજસ્ત ખીયુમારેદ,
અજ હુતે ખુદ દવા કુન, અજ ફિકે ધમ રદા કુન.
ઉમ્મીદે મા રવા કુન; ફરવાદ રસ ઈલાહી.
ધમ ખિયારેદ દિલે મન દર ખંદાએ આદન,
ઝીન ધમ બદારમ ઈમન, ફરવાદ રસ ઈલાહી.
દોલત ખક્ષ ન પાવદ, ફુનિયા ફના ગુમાવદ,
દમરેદ નીકુઈ આપદ ફરવાદ રમ ઈલાહી.
દર વકતે નજએ જાનમે, કુન તા 'અયેમ' બખાનમ,
કુદસી યવદ રવાનમ, ફરવાદ રસ ઈલાહી.

(યા ખુદા) ! તું જલદીથી અદા મીનોઈ જાનવાળા દુહીદર (૫૫મખર ઝરયુદનનાં લાવિનર્મા જન્મનાર પુત્ર)ને મોકલાવ, કેમકે આખરે (ફરોકિરેતી અથવા જમતનું નવમર્ગન થયે ત્યારે) તે જ અમારો રેદમર છે : યા ખુદા ! મારી ફરિયાદો સાંભળી અરજો કબૂલ રાખ. આખરી દઝારામાં બેયુમાર રંજ છે, કેમકે સલગા દઝારાઓમાં એ સૌથી ખલતર છે; ઓ ખુદા ! મારી ફરિયાદો સાંભળી અરજો કબૂલ રાખ. તારી કરમ અખરીથી આનો ઈલાજ કર, અને ફિકર અને મમથી મોકળો કર, અમારી ઉમેદો બર લાવ : યા ખુદા ! મારી ફરિયાદો સાંભળી અરજો કબૂલ રાખ. લોખંડી સંકોચોમાં ગિરફતાર કરી ગમ મારાં દિલનો ચિકાર કરે છે; ઓ અમમીથી મને સલામત રાખ. ઓ ખુદા ! મારી ફરિયાદો સાંભળી અરજો કબૂલ રાખ. દોલત હાઈની સાથે કાલમ રહેતી નથી, ફુનિયા પણ ફના થતી જાય છે; ફક્ત આપણી નેકી જ આપણી સાથે આવે છે. ઓ ખુદા ! મારી ફરિયાદો સાંભળી અરજો કબૂલ રાખ. મારો જાન

ભય તે અતની ધડીએ તું એવું કર કે હું “અધેમ વોહુ” નો મત પડી ચકું” કે જેથી મારો જીવ બહેસ્તી થાય એ ખુદા! મારી ફરિયાદો સાંભળી અરજો કબૂલ રાખ.

(હસતૂર દારાખ પાલનની મોતામત)

*

અહા અય ખરીદારે મધએ સુખન,
દિલત જર શુસિલ જીન સરાએ કોહન,
કેહી યુન મનો યુન તુ મિસ્કાર દીદ,
નખાહદ હમી બા કસી આરમીદ.
અગર શહેરયારી, અગર પીશકાર
તું અદર શુઝારીઓ છ પાએદાર.
એ બા રજ બાશી, એ બા તાળે તખ્ત,
બખાવદત બસ્તન બફરગમ રખત.....
અગર શહેરયારી, અગર ઝીરદસ્ત,
જુઝ બઝ ખાકે તીરેહ નયાબી નિશસ્ત
કુમ્મ આન જુઝોગની બા તાળે તખ્ત ?
કુમ્મ આન સવારાને બીદાર બખત ?
કુમ્મ આન ખિરદમ હો કુદાવરાન ?
કુમ્મ આન સરઅફરાએ જગી સરાન ?
હમે ખાક દારદ બાધીનો ખિસ્ત,
ખુનુકે આન કે જુઝ તુખમે નીકી નકિસ્ત

શબ્દોમા સમાયેલા રહસ્યના ખરીદનાર એ સમજદાર માનવી !
આ જૂના પુરાણા મુકામ (ફુનિયા) ઉપરથી તારુ દિન તોડી (હડાવી) લે,
કેમકે આ ફુનિયાએ તારા અને મારા જેવા ધણા જેવા છે પરંતુ તે
કોઈની સાથે હરીને રહી નથી તું સુન્નતાન હો વા સરદાર હો, તોપણ તું ચાલતો
થશે ત્યારે ફુનિયા તો જેવી ને તેવી જ રહેશે તું ફિકરચિંતાથી નાસેતો
હોય મા તાળે તખ્તનો માલેક હોય, તોપણ આખરે તને અહોથી
અસખાખ બાધી નીકળવું જ પડશે... ..તું ચાલ હો વા સેવક
તોપણ આ અંધારી ખાક સિવાય તારી બીજી કોઈ બેઠક થવાની નથી.
ક્યાં ગયા તે તાળે તખ્ત ધરાવનારા જુઝોર્ગો અને તે બાગમવતા સવારો ?
ક્યાં ગયા તે દાનાવો અને પહેલવાનો ? ક્યાં ગયા તે સરઅફરાઝ અને

જંગી વીરલાઓ ? એ સર્વ ખાકમાં સૂતા છે અને છીટાને પોતાના તકિયા સમાન બનાવી છે. મુખી તો તેજ છે કે જેણે નેકી સિવાય બીજાં બીજાં વાળ્યાં જ નથી.

(ફિરદૌસી)

*

ચુનીનસ્ત કિદારે ચર્ખે શુલ્હ,
બદસ્તી કાલાહો બદસ્તી કમંદ;
ચુન ચાદાન નચીનદ કસી બા કાલાહ,
બખમ્મે કમંદચ રૂબાયદ ઝ માહ.
ચરા મહેર બાયદ હમી બર જહાન
ચુન બાયદ ખરામીદ બા હમરહાન ?
મકી દાર્દરેહ આમદેહ ચમ્બરી,
ફરાવાન દરીન દાર્દરેહ દાવરી :
ન હર પાદચાહો ન હર બદેહરા
ચનાસદ ન નાદાન ન દાનદેહગ.
જહાન સરચુઝસ્તરત અઝ હર કસી,
ચુનીન ચુનેચુન બાઝી આરદ બસી.

આ શુલ્હ આસમાનની એવી જ રીત છે કે એક હાથમાં કાલાહ (ટાપી) અને બીજા હાથમાં કમંદ (લાખો ફાંસો) પકડે છે. જ્યારે કાઈ કાલાહ પહેરીને ખુશાલ બેઠો હોય ત્યારે આસમાન તેને તેના સ્થાન ઉપરથી પોતાની વાંકો કમંદથી નીચે તોડી પાડે છે. જ્યારે આપણા સાથીઓ સંગાથે આપણને અહીંથી ચાલી નીકળવાનું છે ત્યારે આવી આ દુનિયા ઉપર આપણને મહોબત તે કયાથી રહે ? આ ફરતુ આસમાન એક ચક્ર મિસાલ છે અને એ ચક્રમાં બેશુમાર ખટપટો બરેલી છે. આ આસમાન બાદચાહ કે બંદા, નાદાન કે દાનાવ કાંઈને પિંજાનતું નથી (પરંતુ સૌનો નાશ કરે છે). આ જહાન હર એકની પાસેથી પસાર થઈ જાય છે અને આવી તો અનેક ચાલખાણો તે બતાવી ચકે છે. (ફિરદૌસી)

*

હરાન કસ કે દારદ રાયો ખિરદ,
બેદાનંદ કે ઈન નીકા બદ શુગઝરદ;
હમે રક્તની ઇમે ગોતો સેપજ,
ચરા બાયદ ઈન દોં અન્દહો રજ !

નમાન્દેહ કસી ખુદ જગીતી દરાઝ
 કે નામદ જરફતન મર ઉરા નિયાઝ,
 બદાનજેહ કે ખમ ગોરદત યાલો ખુસ્ત,
 બજુઝ બાદ ચીઝી નદારી બ ખુસ્ત.
 મિરાની દર આવદ તુરા દર દો મૂશ,
 ન તન માનદત જર ચકી સાન ન દૂશ.
 ન બીની બચસ્મો ન પૂઈ બપાઈ,
 બ ગુઈ બમાજે ભુવંદ—અય ખુદાઈ!
 મરા પીશે ખુદ જર બઝુદી ન દીર,
 કે ગસ્તમ મન બઝ ખાકે તારીક સીર.

જેઓ અકબ હોશિયારી ધરાવે છે તેઓ જાણે છે કે ભલા અને બૂઝા સૌ કોઈ અદ્વિતી ચાલતા ચાલ છે. આપણને સર્વને જ અદ્વિતી ચાલી નીકળવું છે અને આ દુનિયા પણ ત્રણ પાચ દિવસની જ છે, ત્યારે આટલા દુઃખ, ગમ અને ચિંતાની સી જરૂર છે? આ દુનિયામાં લાખી જિંદગી ગુજરનાર કોઈ એવો માણસ નથી કે જે હવે અદ્વિતી ચાલતી પકડવાની ખાહેશ નહિ ધરાવતો હોય. જ્યારે તારી જરૂર અને પીઠ (બુદ્ધિપાથી) વાકી વગી જશે ત્યારે માત્ર પવન સિવાય તારી મૂઝીમાં કશું રહેશે નહિ. તારા બન્ને કાનો બારે (બહેરા) થઈ જશે, અને તારા બદનનું કે હોશિયારીનું કોઈ ઠેકાણું રહેશે નહિ તારાથી નહિ આખે જોવાશે કે પગે દોડાશે, પણ તું ખાગે ભુલદથી બોલશે કે—“યા ખુદા! વધુ વિશ્વબ ન કરતા હવે મને તારી હઝુરમાં જલદીથી બોલાવો લે, કેમકે હું આ અધારી ખાકી જહાનથી ધરાઈ ગયો છું.” (ફિરદોસી)

*

એ ભૂઈ હમી ઝીન સરાએ સિપજ,
 કે આધાઝ મજસ્તો ફરજમ રજ?
 જરીઝી બખાક અર હમે આદની,
 અગર દીનપરસ્તી, ગર અદરીમની.
 તુ તા કિન્દેઈ, સૂએ નીઝી ગિરાઈ,
 મગર કામ યાબી બદીગર સરાઈ.

આ ત્રણ પાચ દિવસની દુનિયા, જે ચક્રઆતમાં મંજ અને આખેરી-માં રંજ ખતાવે છે, તેની પાસેથી તું સી આચા રાખે છે? તું લેખકનો

ખતેલો (પહેલવાન) હોય, દીનદાર ધર્મી હોય या ચયતાનની બૂંડી ચાલતો હોય તોપણ તું (મરણ પામીને) ખાકમા પડશે. તું ત્યાંસુધી જીવતો જી ત્યાંસુધી તેકી તરફ વલણ રાખ કે જ્યાં બીજી દુનિયામાં તારી ઉમેદો પાર પડે. (ફિરદૌસી)

એ બાબદ હમો કિંદમાની દરાઝ,
કે ગીની નખાદદ કુચાનત રાઝ ?
હમો પરવરાનદત બા ચહદો નૂચ,
જુઝ આવાઝે નખેત નવારદ બગૂચ
મકાચક ચુગુર્ષ કે ચુસતદ મહેર,
નખાદદ નમુદન બ બદ નીઝ ચહેર,
હમે શાદ બારી એ શાદી બદુર્ષ,
હમે રાઝે દિવ નરકુચાર્ષ બદુર્ષ,
મકી નધઝ બાઝી બીરન આવરદ,
બદિલત અદર અઝ હર્ષ ખૂન આવરદ
ચુનીનસ્ત ગીહાને નાપાએદાર,
તુ દર વય નજુઝ તોખમે નીકી મકાર.
દિલમ સીર શુદ ઝીન સરાએ મિપખ,
ખુશયા મરા મૂદ બરહાન ઝ રંજ

આટલી લાની જિંદગી શા માટે જોઈએ ? કેમકે આ દુનિયા કાંઈ તારા બેદારો ઉઠેલ કંવા માગતી નથી આ દુનિયા મધ અને મીઠાચથી તારી પરવરચ કરશે, અને નરમ અવાજ સિવાય બીજી કાંઈ તારા કાન ઉપર નાખશે નહિ જ્યારે તું કહેશે કે-હવે તો એકાએક આ દુનિયા પ્રેમ પાથરવા માગે છે અને જૂરામમા પોતાનો ચહેરો બતાવવા માગતી જ નથી (યાને તારી સાથે દબેચ કાઢાઈ જ કરે છે), જ્યારે તું તદન ખુશીમાં હોય, જ્યારે દુનિયા સાથે પણ તને દસીખુશોની જ નિસમત હોય, અને જ્યારે દુનિયા આગળ તારા લેનના બેદો તું બોલતો હોય, ત્યારે એકદમ આ દુનિયા એક સફાઈવારી બાજી પેચ કરે છે કે જ્યાં તારા દિનમાં હર્ષ થઈને લોહી વહે છે. આ નાપાયદાર દુનિયા એવી જ છે, માટે તું એમાં નેકોનાં બીજ સિવાય બીજી કંથુ રોપનો ના. આ ત્રણ પાંચ દિવસની દુનિયાથી હવે મારું દિન ધરાઈ મધુ છે. આ ખુદા ! મને આ (ફિરદૌસી)

દમી એક ગોક્તમ બર આરમ બકામ,
દરીધા, કે બેઝિરિક્ત રાહે નક્સ;
દરીધા, કે બર ખાને અલવાને ઉમ્ર
દમી ખુરદેહ જૂદમ કે ગોક્તદ બસ

મે વિચાર્યું કે થોડોક વખત મારી ઉમેદો પાર પાડવામાં હું
શુભરીય, પણ અફસોસ કે તેટલામાં તો મારો દમ જ ફંધાઈ ગયો.
નિદ્રાગીની તરેહ કિસમની નવામતોના ખુશયામ્યાથી મે જમવા માંડ્યું,
મગર અફસોસ, તેટલામાં તો પુકાર ઊઠ્યો કે—“બસ કર ” (સાદી)

*

તુરા મકે તુકતેએ સરબસ્તે શુબમ,
અગર દસે હયાત અઝ મન ખતીરી,
ખતીરી ગર ખતન જાની નદારી,
વગર જાની ખતન દારી નખીરી

અગર તું મારી પાસેથી નિદ્રાગીનો બોધ લેવા માગતો હોય તો હું
તને એક ગૂઢ વચન કહી સંભળાવું જો તારા તનમાં તું જાન (જામત
ઈશ્વરી અથા) ધરાવતો નહિ હશે તો તું મરણ પામીશ, મગર જો તે જાન
(જામત ઈશ્વરી અથા) તારા તનમાં હશે તો તું મોતને પાન કહી
થનાર નથી (ઈકબાલ)

*

સરીરે કયોનાહ અકલીલે જમ ખાક,
કલોસા એ શુતસ્તાન એ હરમ ખાક,
વ લેકિન મન નદાનમ ગૌહરમ ચોસ્ત,
નિગાહમ બરતર અઝ ચરફુન, તનમ ખાક

કયોનાહનું તખ્ત અને જમણીનું તાજ બન્ને ખાકમાં મળી ગયાં.
ધ્રિસ્તી દેવળ, હિંદુ દેવમંદિર અને મુસ્લમાની મસ્જિદ, એ પણ (એક
દિવસ) ખાક બગબગ થશે પરંતુ મારું સત્ય શું ■ તે જ હું સમજતો
નથી મારું તન ખાક બરાબર છે, મગર મારી નજર તો આસમાનથી
પણ પાર જઈ શકે છે (વાને ચરીર ફાની છે મગર આત્મા ખુદાઈ છે.)
(ઈકબાલ)

*

દિલત મી હરઝદ અઝ અંદીશેએ મર્જ,
ઝ ખીમચ ઝઈ માનન્દે ઝરીરી;

જખુદ બાઝ આ, ખુદી રા પુખ્તેતર ઝીર,
અગર ઝીરી, પસ અઝ મુરદન નમીરી.

મોતના બચથી તારું દિલ ધૂજે છે; મરણની બીકથી જાણે કમળો
થયો હાથ એમ તું પીળો પડી ગયો છે. તું બીદાર થા અને તારી જાતનો
પૂરેપૂરો વિકાસ કર; તેમ જો તું કરી શક્યો તો મોત આવવા છતાં પણ
તું મરીય નહિ. (ઇકબાલ)

*

જલ્દાને મા કે પાણીની ન દારદ
સુન માહી દર ધમે એવામ ધર્મ અસ્ત,
યહી બર દિલ નઝર વા કુન કે બીની
ધમે એવામ દરયકે જામ ધર્મ અસ્ત.

આ દુનિયા, કે જોતો કિનારો જ નથી, તે કાળના સમુદ્રમાં એક
માછલાની મિસાલ મઝં થઈ મધ છે; મગર તારા દિલમાં જો તું એક
ધડી બર નઝર કરે તો તને જણારો કે ખુદ આ કાળનો સમુદ્ર પણ
(ખુદાની જલ્દાને) જામ (ખાલા)માં મઝં થઈ ગયો છે. (ઇકબાલ)

*

સિફદર રહત ઝો શમસોર ઝો અલમ રહત,
ખિરાજે ચહેર ઝો મંજે કાન ઝો યમ રહત,
હિમમ રા અઝ ચહાન પાવન્દે તર દાન,
નમી બીની કે ઇરાન માન્દ ઝો જમ રહત ?

સિફદર મથો અને સાથે તેની શમસોર અને વરજ નિશાન પણ
મથા: ચહેરામાંથી જો ખંખૂરી તે હિમરાવતો અને ખાણ અને દરિયામાંથી
જો મંજ તે મેળવતો તે પણ માવજ થઈ ગયા. બાદશાહો કરતા રાષ્ટ્રોને
તું વધુ કાવમ સમજ: શું તું નથી જોતો કે જમસોર મરણ પામ્યો છે
છતાં ઇરાન તો હયાત છે ? (ઇકબાલ)

*

શખી ઝાર નાહીદ અજે બહાર,
કે ઇન કિન્દગી જિરયેએ પવહમ અસ્ત:
દરબહીદ બર્કે સુલુકસયર ઝો ગોફત
ખતા કહેઈ, ખન્દેએ વકદમ અસ્ત.
ન દાનમ જ શુલસન કે શુર્દ ઇન્દ ખબર,
સખુનહા મયાને શુલ ઝો ચમનમ અસ્ત.

એક રાતે વર્ષત ઝડપુનું વાદળ ઝાર ઝાર રહીને (વરસાદના રૂપમાં વરસીને) કહેવા લાગ્યું કે આ નિંદગી તો એક હમેશનું રુદન (આંસુનો વરસાદ) છે; તેટલા ઝડપથી પસાર થઈ જતી એક વિજળી ચમકી ઊઠી અને ખોલી—નહિ, નહિ; તારી બૂલ છે, નિંદગી તો ધડીબરના દાસ્યનો એક ચમકાર છે. કાણ જાણે આ સંવાદની ખગર ચતુષ્પદમાં કાણ લઈ ગયું, કેમકે ત્યાં પણ ઝાકળ અને ફૂલ વચ્ચે આવી જ ગુફતેશ ચાવી રહી હતી: (યાને ઝાકળના નિંદુઓ પણ આસુના વરસાદ સમાન વરસે છે, ત્યારે ફૂલની નિંદગી વીજળીની જ દયાતી માફક ધૃણિક પણ ખુશનુમા છે)

(ધકખાલ)

*

બહેસ્ત છુદી ગોતી અઝ રમ ઓ ખૂ,
અમર મર્ગ ઓ પીરી નજુદી દર
ઝમા તા હમે મર્ગે ચકદમ રેહ અસ્ત,
અમર રેહ દરાઝ અસ્ત અગર કુતેહ અસ્ત
તને મા વધી ખાને દાન શુરેનાક,
કે રીઝાન સવદ અંદક અંદક બ ખાક,
ચુન દીવાર ફરસુદેહ શુદ સરવસર,
મિનાગાહ ફૂઝી દર આવદ બસર.
મબહીદ ફિત દર સરાએ સેપજ,
કે અંજામ મર્ગેસ્ત ઓ આપાઝ રજ;
ઝ દાનેચ બેહ બદર જહાન હીચ નીસ્ત,
તને મુદ્દે ઓ જાને નાદાન ચકીસ્ત,
શુવદ મુદ્દે આન કસ કે નાદાન શુવદ,
કે બીદાનેશી મુરદને જાન શુવદ
ઝ મર્ગે ઓ ઝ પીરી બ ઈનસાફ તર
ન હીદમ દર દહેર ચકે દાદમર
કે ઈન દર દો મર શાહરા તા મદા
ન કદન્દ અઝ રાહે આઈન જુદા:
અજલ આફતાબસ્ત ઓ મા યમનમીમ,
ચુન ઉ જર દમદ મા ગુસસ્તે દમીમ.
ઝમા તા બદુ ચકે દમી બીચ નીસ્ત,
રજે જાને કસ રસ્તે ઝીન નીચ નીસ્ત

જદીન દમ વગર ચંદ જાણદ દરાઝ,
 મે ચાહી તવાન તુખ્ત, અવ દિલનરાઝ !
 મે જુદે ઈન ગદીવર દરઈન દસ્ત સદ,
 બચક દસ્ત કિશન ઝો ગદીમર દુરદ.

ને આ ખુશનુમા દુનિયામાં મોત અને જુદાપો નહોત તો તે બહેસ્ત સમાન લાગત. આપજી દયાતીથી તે મોતની બંદી મુખી માત્ર એક દમનો જ રસ્તો છે, પછી તે રસ્તો લાંબો હોય વા ટૂંકો. આપણું શરીર એક ઉજ્જવળ ધર સમાન છે, જે થોડું થોડું કરીને ખાકમાં સમાઈ જાય છે. જ્યારે એ ધરની ભોંત સરખસર ખવાઈ જાય છે ત્યારે એક દિવસ એ ઇમારત જમીનદોસ્ત થાય છે, આ ત્રણ પાંચ દિવસનો દુનિયા, કે જેની શરૂઆત રંજથી અને આખરી મોતથી થાય છે, તેની ઉપર તું દિલ ના બાંધ. આ જહાનમાં કહાપણ કરતાં વધારે સારું બીજું કંઈ નથી; મૂંઝેલું શરીર અને નાદાનનો જન બન્ને સરખાં છે. જે નાદાન છે તેને તું મરેલા સમજ, કેમકે કહાપણ વિનાની હાલત તે જનના મરણ સમાન છે, મોત અને જુદાપા કરતાં વધુ ઈન્સાફી આ દુનિયામાં બીજો કંઈ હાલગર નથી, કેમકે આ બન્ને રિવાજ અમાલે સાફ અને ફકીર વચ્ચે કંઈ પણ ફરક કરતાં નથી (યાને સધળા જુદાપા અને મોતને પાત્ર છે) અજલ (મોત) આફતાબ (સૂર્ય) સમાન છે અને આપણે દરનાં બિંદુ જેવા છીએ; જ્યારે સૂર્ય તપે છે ત્યારે આપણો દમ તૂટી (નીકળી) જાય છે. ઈન્સાન અને મોત વચ્ચે એક દમ કરતાં કંઈ વધુ નથી; માણુમના જનની નસ મોતના નરતરથી બચી ચકતી નથી. અવ દિલગર ! આપણી જિંદગી એક દમની હોય વા થોડા વધારે દમ ખેંચવાના હોય, તોપણ એટલી વારમાં આપણે શી ખુશાલી હાસલ કરવાનાં હતા ? આ જગતમાં આ બિંદુકે શો ફાયદો મેળવ્યો કે જ્યારે તેણે એક હાથે બીજાવાળાં અને બીજો હાથે કાપણી કરી ?

(અદીબ પીશાવરી)

*

યકી ગુંલ દરીન નધઝ ગુલઝાર નીસ્ત,
 કે ચીનદેરા ઝાન દુસદ ખાર નીસ્ત.
 મનેદ દિલ જર આવાએ નર્મે જહાન;
 જહાનરા સુન ગોફતાર કિરદાર નીસ્ત.
 મચવ ધરરદ બંર ઝોદદ એ જિનદારે વય,
 કે નજદીકે વય ઝોદદ એ જિનદાર નીસ્ત.

(દુનિયાના) આ દિલ્લસરખ બગીચામાં એવો એક પશુ ગુલાબ નથી કે જેને વીણતાં વીણનારને સો બસો કાંટા ન બોકાયા હોય. આ જહાનનાં નંદ્ર આપાઝ ઉપર ॥ દિલ ન રાખ, કેમકે દુનિયાનાં કાર્યો દુનિયાના સમ્પ્રદાયી જુદાંજ પ્રકારનાં છે. આ દુનિયાનાં વચન અને રક્ષણથી છેતરાતો ના, કેમકે નથી દુનિયા વચન પાળતી કે નથી ખરું રક્ષણ આપતી.

(અદીબ પીશાવરી)

*

ઉઝે ઈનસાન દર ઝમાને ચદ 'સાલી બીચ નીસ્ત,
સાલહાએ ઉઝદા હમ જુઝ ખયાલી બીચ નીસ્ત.
વૃકતે માઝી અઝ કફ ઝો આયન્દેહ ના પયદા ધુવદ;
પસ બરાએ મદે આફેલ ધયરે હાલી બીચ નીસ્ત.
ખાલે હિન્દુ, ચક્મે ભદુ, મારે ગીસુ, માહર,
ચુન નમી પાયદ બદીનસાન ખત ઝો ખાલી બીચ નીસ્ત.
હર જમીલે ચંદ ગાલી નાઝ દારદ બર જમાલ,
બઅદ ચદી પીરે ઝાલે બીજમાલી બીચ નીસ્ત.

આ જમાનામાં ઈન્સાનની ઉમૂર થોડીક સાલ કરતાં વધુ નથી; તેની ઉમરનાં વર્ષો પણ એક ખ્યાલ (ધડીકમાં પસાર થઈ જતી વસ્તુ) કરતાં કાંઈ વધુ નથી. જૂતકાળ તો હાયથી ગયો અને ભવિષ્યકાળ તો હાલ દુરત દેખાતો નથી, ત્યારે ડાહ્યા માણસને માટે તો વર્તમાન કાળ કરતાં બીજું વધારે (અગત્યનું) કાંઈ નથી. (માથકના ચહેરા ઉપરનો) કાળો તલ, તેની ભદ્ર હેંકતી આંખો, તેના સાપ જેવાં મરોહદાર ઝુલ્હાં અને તેનું ચંદ્રમા જેવું મુખકું એ જ હાલતમાં લાખો સમય રહી શકતાં ન હોવાથી માત્ર એક તલ (નિર્જીવ વસ્તુ) કરતાં તેમના વધુ કાંઈ નથી. દરેક ખુશ ચહેરાની નાઝનીન થોડોક વખત તો પોતાની ખૂબસૂરતી ઉપર મગરૂર રહે છે; પણ તે દૃક સમય ખતમ થવા બાદ એક કદરૂપી બુઢિયાથી વધુ તેમાં કાંઈ રહેતું નથી.

(અખગર)

*

અઝ બાદેએ ધરૂર અલા મસ્ત તા બ કમ ?
વ અંદર ફિરાશે બીખમરી ખુશ્તે તા બ ચદ ?
બીદાર મદ, ઝો મીનિગર અવઝાએ રક્તગાન,
ફયાર નાચ, ઝોતીર હમ અઝ રૂઝગાર પદ,

બિહનવ બગુલે હૃદ્ય કે અઝ પેન ધન નિદા

પવરસને મી રમદ કે દિલ અંદર જલ્દાન મળદ

અરે ! મનફરીનો સગમ નોવ કરી ક્યામુધી મસ્ત રહેતુ છે ?
બેખબરીના વિસ્તારમાં, ક્યામુધી ગિધલુ છે ? બેદાગ યા, અને મગનારોની
હાલત તપાસ : દોશિયાર યા, અને ઝખાનામાથી કાઈ નસીબત મેગર નો !
મેન તરફથી દમેચાં પુકાગ આવે તે તું ક્યાપજુના કાનથી સામગ કે
—આ દુનિયા ઉપર તું દિલ બાંધતો ના. (નાસેહ)

*

બખુમતાન અઝ નિચાતે નવં નિહાલાન

મરા ઝોદદે રખામ આમદ બ ખાતિર.

ઝ દીદારે મુન ઝો ફરયાદે મુલમુલ

દિકાવતદા મુન ખામ આમદ બ ખાતિર

તઅનુકદાએ દિલ દર દર હવાઈ

કાવક ખીદિસામ આમદ બ ખાતિર

નિચાત આમીઝ ઝોદદે કામગની

બ માનદે સરાખ આમદ બ ખાતિર

મલાલ અમીઝ મહેનતદાએ દૌરાન

ઝદગ સુ ખીદિસામ આમદ બ ખાતિર

દમે નાકામયાખીદાએ ઝેયામ

કુમુન અઝ કામયાખ આમદ બ ખાતિર

બકિરે ખીચતન બદીતે કઈમ

દખાખી રૂએ આમ આમદ બ ખાતિર

બદિલ ગોફતમ બદાર ઝો બાવ ઝો ખુસ્તાન

મરા ધનમાન ખરામ આમદ બ ખાતિર ?

બ પાએ દર મુવો ખારી નિચાન દાદ,

સવાવમ રા જવાબ આમદ બ ખાતિર

બજોત્યામ. બર્દ નવા. તિમ્ત. ઘોરખાઓ. જોતાં ખુશહીશી. ખારા.

જવાનીનો વખત મને યાદ આગો. ગુલામનાં દીદાર જોતા અને ખુલખુલતું
ફરિયાદફી માયન સાલગતા મારી મધ ગુજરી હકીકતો મને સ્વપ્ન સમાન
યાદ આવી મધ મારા દિલે મહોખતથી જે દોસ્તીઓ બાંધી હતી તે
એકાએક મને બહુ ખુદ્દી યાદ આવી મધ મારા ખુશાલોમર્યો મુરાદો
બર લાવવાનો વખત એક મુઝગળ મમાન મને યાદ આવી ગયો તે

અરસામાં મેં જે જોદિસાગ મુંઝવણભરી રજ અને મહેનત ખેતી હતી તે સવળી તરફથી મને યાદ આવી મધ્ય મારી સફળતાઓ કરતાં વધુ મારી નિષ્ફળતાઓ મને યાદ આવી મેં- મારી જિંદગી વિશે અહેસાસ કર્યો ત્યારે પાણી ઉપરનો એક પરપોટો મને યાદ આવ્યો મારી જિંદગીના સરજની રોશની ચક્રમાના (ઝાંખા) તેજ મમાન મને યાદ આવવા લાગો. મેં મનથી પૂછ્યું કે—વર્ષિત ઋતુ અને માગળગીયા કેમ આ પ્રમાણે ખરાબેલાલ યાદ આવે છે પછી જ્યારે મેં જોયું કે હરેક ગુલાબની નીચે કાંટાનું નિશાન છે, ત્યારે તુરત મારા સવાલનો જવાબ મને યાદ આવી ગયો (યાને ગુલાબ નીચે કાંટા છે તેમ સુખ નીચે 'દુઃખ' અને જિંદગી નીચે મોત છે.)

(યાદિયા)

*

ગુણ બમન દાર તો ગુણમત ધન નમ્ર પદ,
ખાલી અગર ઈમની, દિલ બજવાન બર મબદ
તિલ બ નુકલ ઓ નખાત મી ફરીબદ, ઓ ચર્ખ,
મી દેહલ નુકલ ઓ મય તો કુનલ રીશખદ,
હર ગુઝરે આખે સૈલ ખાને ઝ ગિલ કસ નમાખત,
બર સરે રૂદી ઝ નય પુલ નજનદ હુશમદ.
અરસેએ મોતી 'બતખમ નીસ્ત બલુઝ શુરેઝાર,
કીસ્ત કે હર શુરેખાક દાને બખખત ફગદ
મીવેએ બાધે બુલુદ નીસ્ત બલુઝ હર્દ ઓ દાધ,
કસ ન શનીદમ ઝ બીદ મીવેએ સાદાબ કદ

કાન ધરીને સાંભળ કે હું તને એક સરસ નસીબત આપું, તું સલામતી ચાહતો હોય તો આ જવાન' ઉપર દિલ બાધતો ના બાળકાને મોહાઈ અને સાકરથી છેતવવામાં આવે છે તેમ આ આસમાન તને મોહાઈ અને શરાબ આપી તારી મરકરી કરે છે રેલનાં પાણી ચક્રમાના રસ્તામાં કાઈ માટીનું ધર બામતુ નથી, કાઈ ડાહો માણસ નદીનો ઉપર નેતરનો પુલ બોલો કરતો નથી. આ દુનિયાનો વિસ્તાર તેની ખરી ખાસિયત પ્રમાણે એક નિમકદાર વેરાન જમીન' સિવાય બીજું કાંઈ નથી એવો (મૂખ) કાણ છે કે જેણે આવી નિમકવાળી બૂમિમા શોખથી દાણો વાળ્યો હોય ? દુનવદી હસ્તીના ખાગનો એવો તે દુઃખ અને દર્દ સિવાય બીજો નથી કાંઈ એવો માણસ મેં સાંભળ્યો નથી કે, જેણે બરુના ઝાડ ઉપરથી તાનું ફળો તોડ્યા હોય

(ઓરગ)

ન શાવદ, ખામે જનરા મર્ગે જોડિતન,
 બહુતમત નુરે દસ્તીરા નિફુતન :
 કે જાને અલવી, અય મદે ખિરદમદ,
 નમીરદ સુન ઝ તન જુગસરત પયવદ.
 દમાના કરેઈ અંદર જદાન નીસ્ત.
 કે દર વય જોદરે અલવી નદાન નીસ્ત
 તન અઝ ખાકસ્ત જો લાયદ મગજઅય ખાક,
 મુકામે જાન શુવદ-ખરતર ઝ અફવાક

જીવ જીવમા પડે તેને મોત કહેવું, અથવા દસ્તીના નૂરને અંધકારમાં છુપાવવું મજાવાર નથી. અય હોશમદ ઈન્સાન! આ આંધા દરજ્જાનો (ખુદાઈ) આત્મા આપણાં તન સાથેનો સંબંધ તૂટવા છતાં પણ મરતો નથી. ખચીત, આ જદાનમાં એવી એક પણ રજકણ નથી કે જેમાં તે ખુદાઈ અય ગુપ્ત રહ્યો નહિ હોય. આ તન તો ખાકનું બન્યું છે અને ખાકમાં પાછું ફરતો, જ્યારે આત્મા તો આંકશો કરતાં પણ જીવો મરતો જોગવો છે.

(વુસુક ઉદ દોસા)

ફૂઝન જો અંદરત ફૂતે બદમાન,
 ધમ શવદ પારે ફરેહ જુવદમાન;
 અઝ મે મોજુદી બવદીશ, અય પિસર
 હર કરી દારદ ધમે ખીશ, અય પિમર;
 કદ ઈઝદ મર તુરા અઝ નીસ્ત દસ્ત,
 અઝ બરાએ જાનકે બાશી દક પરસ્ત,
 તા તુ બાશી, જુદેએ મઅજુદ બાશ,
 બા હવા જો બા સખા જો જુદ ગાશ

હાય અફસોસ અને ફિર ચિના આ ખાકી બદાઓનો ખોરાક છે, જેઓ ખુદાલી શોધવા નીકળશે તેઓ સાથે પણ મગજની દોસ્તી સાધશે, અય બેટા, તું ચામાથી પચદાં યશો તેનો અદેશો કર, તું બજુ કે દરેક માણસને પોતપોતાનો જય તો હોય જ ખુદા તને નિસ્તીમાથી દસ્તીમાં એટલા માટે લાખ્યો કે તુ હરદમ ખુદાપરસ્ત જિંદગી ગાળે. જ્યાં સુધી તું જીવે ત્યાંસુધી તુ તે દાદારનો બોલો ચર્ચ રહેજો, અને નમ્રતા, સખાવત અને પરીપકારમાં તાડુ જીવન પસાર કરજો.

(ફરીદ ઉદ દીન અત્તાર)

અનીદમ કે જમથીદે કરૂંખ સિરિસ્ત
 જ સરચરમેઈ . જરૂ જમંગી નરિસ્ત .
 જહીન ચરમે ચુન ના જસી દમ ઝલ્લ,
 જરૂતદ ચુન ચરમે જરૂદમ , ઝલ્લ
 બિરહતદ ખાલમ જ મલો ઓ મૂર
 વ લેકિન નધુરલ્લ જા ખુદ જ નૂર

મેં સાંભળ્યું છે કે એક વેળા નેક ખસલત બાદશાહ જમથીદે
 એક પાણીના ટુકાગ આગળ એક પરચર ઉપર લખ્યું હતું કે—આ
 ચરમા (કુવારા) આજળ અમારા જેવા તો કંઈએક શાસ લઈ ચલા
 (જીરી મલા) છે, પરંતુ તેમની ચરમ (આંખો) ના પલકારમાં તેઓએ
 ચાલતી પકડી છે મુદ્દાનની અને એમ મહાપી તેઓએ દુનિયા છૂટી, લેકિન
 પોતાની સાથે તેઓ કશું પણ પોરમાં લઈ જઈ ચકા નહિ (સાદી)

ચુનીન જોઈત ઠારીદેઈ દર અજમ,
 જ કિમરા કે અવ વારિસે મુફે જમ,
 અમર મુફે જર જમ જમાન્દી ઓ તખ્ત,
 ઘુરા ચુન ચુપરમર શુદી તાજ ઓ તખ્ત ?
 અમર મળે કાફીન બહરત આરરી,
 ન માનદ, મમર આનચે ખખ્ખી, બરી

પરાનમાં એક દીવાના શખ્સે એક વેળા ખુસરો (બાદશાહ નીધીર
 વાન આદેલ) ને કહ્યું કે—અવ જમથીદે સલતનુત્તા ચોરસ ! અમર જો
 જમથીદની મયતનત કાવમ રહેવા , પામો હોત તો તેનાં તાજોતખ્ત
 આજે તારા હાથમાં આવી પડત જ કેમ ? જો તને , માર્શનનો મજ પશુ
 હાસેલ થાવ તોપશુ તે રહેશે તો નહિ. જ મમર તેમાયી તુ જેટલું
 સખાવતમાં આપશે તેટલું જ તુ તારી સાથે લઈ જશે (સાદી)

દમી અજ હક મચવ , હાફેલ, દરીન રાહ

ચુન મીદાની કે આવદ મમે નાગાહ

આ (દુનિયાના) ગસ્તામાં સત્ત (પ્રભુ)થી એક ધડીબર પશુ આદેલ
 રહેતો ના, કેમકે તું જાણે છે કે મેલત એકાએક આવી પહોચે છે

(નાસિર ખુસરો)

નાસિરે ખુસરો ન રાહી મી ગુઝસ્ત,
મરત ઓ લાઅકલ ન યુન મય ખારમાન
દીદ કબરતાન ઓ મબરક રૂમર
ખાન ખર ઝદ મોફત કે અય નઝારમાન,
નઅમતે દુનિયા ઓ નઅમનખારદ ખીન
ઈનઅ નઅમત, ઈનઅ નઅમતખારમાન

એક વેળા નાસિર ખુસરો ગસ્તા ઉપરથી જતો હતો તે મસ્ત
અને હોશકારામોય હતો પરંતુ ત્રાડિવા પેઠે તે મેઅકલ ન હતો
તેણે કબરતાન અને યુન રૂમર દીડાં અને પુકારી જિલ્લો કે—અય
જોનારાઓ! દુનિયાની ન્યામત અને તે ન્યામત ખાનાગઓ (ખાઈને કબરમાં
પડેલા) તો જુઓ! આ તે ન્યામત અને આને ન્યામત ખાનારાઓ!
(નાસિર ખુસરો)

ઈન મતાએ જહાન યુન મુરદારીસ્ત
ફરગસાન ગિદે વય દઝાર દઝારઃ
ઈન વફીશા હમીન ઝનદ મિખનન
વઆન દિઅર રા હમીન ઝનદ મિનકાર
આખેર ઉલ અઝ પરશુરીદે હમે,
વ અઝ હમે ખાઝ માન્દેદ ઈન મુરદાર

આ જહાનની માતૃમતા મહાં સમાન કે જેની આજુબાજુ હળરો
ગ્રીધ ભેગા થયા છે, કોઈ એક મહાને પળે મારે છે કોઈ ખીળ મહાને
ચામથી ફેલી ખાય છે આખરે મધગા ગ્રીધો જે પાંખ કપાવાથી લાઈવાજ
થાય છે અને તે સધગામાથી ગાંડીના મહા (હમલાખ) પાયા રહે છે
(હકીમ સનાઈ)

મહેતરાને જહાન હમે મુરદદ
મર્જેરા સર હમે ફર ફરદદ
ઝીરે ખાઝ અંદરન શુદદ આનાન
કે હમે મુરકદા ખર આરદદ
અઝ દઝારાન દઝાર નઅમત ઓ નીઝ
ન બ આખેર ખજુઝ કફન શુરદદ.

જુઝ જાઝ નજમન આનને પૂછીદદ

તે જાનને દાદદ દ આનને ન પુછદદ

આ જ્ઞાનમાં મહા પ્રકો સી મરજુ પાઝ્યા છે, અને મોન નામન તેમજે સર નમાનું છે જેઓએ નહતો જમાવ્યા હતા તેઓ જ ખાલી નીને પાયા છે. જેઓ દાનપોદનર ન્યામન અને અચરત જોયરતા હતા તેઓ તેનાથી આખરે એક કદા સિવાય બીજું કશું સાથે લઈ ગયા નથી ખરેખરી ન્યામન તે તેઓએ જે પદેયું જોડ્યું, જે સખારતો કરી અને જે ખાપુપીય તેમાં સમાયેલી હતી (પૂજુ જે ખાલી થયા તેમાં નહિ).
(૩૬૬)

જિનાની ને રૂતાદ જો ને દરાઝ
ન જ આખરે જમુદ આપન જાઝ!
દમ જ અખરે રૂઝર ખાદદ જુઝ
ઈન રમન રા અમરને હસ દરાઝ
ખાલી અદર અના જો સિદા ઝી,
ખાલી અદર અમાન જ નજમત જો નાઝ
ખાલી અદર અજ જ્ઞાન જ પકોર,^૧
ખાલી અજ રજ જગીર તા જતરાઝ—
ઈન હમે જાદ જો જુઝે વુ ખાગસ
ખાગરા દુકમ નજ મગર જ મગઝ
ઈન હમે રૂઝે મગે વકસાનદ,
નસનાસી ઝ વકીમર ઝાને જાઝ

જિંદગી દુઝા દોષ વા લાંબી તે શુ આખરે એતમાં ખતમ થતી નથી! આ કવનગોરી મમે તેહથી લાંબી દોષ તો પજુ હેવટે તો (અનેક દોરીઓથી ચૂંધાયેલા) 'પદામાં જઈ મળે છે જોઈએ તો મુસીમત અને સખતોમાં જિંદગી મુજર, જોઈએ તો તે સલામતી અને એકઆરામમાં પસાર કર. તારુ મન આહે તો ફુનિયામાંથી થોડો જ કસ કાદ અને પુલી પડે તો 'રજ સહેરથી તે રતરાઝ સહેર સુધીનો દર દરાઝ મુફક હતી લે (અને મહાન સુલતાન ખાલી જુ) —તે છતાં આ તારી સવગી ધામધૂમ સ્વપ્ન સમાન છે, અને સ્વપ્નની તેના આલકારિક અર્થ સિવાય કશી

૧ અને ૨. રજ તે પચમગર ઝરપુસનું જન્મ સ્વપ્ન મનાય ॥ હાલમાં તે ફના થયું છે અને તેની પાસે જ વહેતાન સહેર પસારું છે વરાઝ સહેર, જે એની

અગત્ય જ નથી. મોતને દિવસે આ સૌની કામત મરખી જે સમજવી, અને તે વખતે એક બીજા વચ્ચે (મોટા નાના વચ્ચે) તું કશો ફરક જોઈ શકીય નહિ.

(૩૬૬ી).

દીર ખમાન્દમ દરીન સગએ કુદન મન,
તા કુદનમે કદ્દ સોદગતે દર જો બેદમન
અય બખિદ વ્યા જહાન મકુન સતુદ, જો દાદ, ..
કે જ બસિતાનદ જ પુ કવદ બ સુઝન.
જુસ્તમ મન સોદગતય વ લીકન અઝ આન કાર
સદ નદીદમ જુઝ આનકે સરેહ શુદમ તન
મસકને, પુ આલમીસ્ત રોશન જો બાકી,
નીસ્ત તુરા આલમે ફરવદીન મસકન
શએ ખિરદ બર ફરેઝ દર દિલ જો પિસતાન
બા દિલે રોશન બસુએ આલમે રોશન

આ જૂના મકાન (કુનિયા) માં હું લામો વખત સુધી રહ્યો, અને દેહ અને બેદમન મદિનાઓ (ચિયાળા) ની સોદગતથી (યાને ધણી ચિયાળાઓ કાઢવાથી) હું જ જૂના પુરાણો (ધરડો) ચઢી ગયો. ... અય ચાણા ચખ્ખા! આ કુનિયા સાથે આપ લે કરતો ના, કેમકે આ કુનિયા તો સોય આપી તારી પાસેથી, પાવડો પડાવી લેતો મેં જમતની સોખત સાધી મગર કશો જ ફાયદો મેળવ્યો નહિ, અને નફામાં મારું શરીર જ પિસાઈ મર્યું.....તારું ખરું મુકામ તે રોશન અને જલ્લેદાન આલમમાં છે, પણ આ ફરવદીન મદિનાવાળી (ખુશનુમા દેખાતી વસંતઋતુ વાળી) કુનિયા તારી ખરી-જખાઈ નથી. તારા દિલમાં કદાપણની ખત્તી સળગાવ, અને રોશન દિલ સાથે રોશન આલમ (મીનાઈ જહાન) માં દોડી પહોંચ. (નાંસિર ખુસરો).

કસ્ટુરી માટે પ્રખ્યાત છે, તે છેક ચીનની સરહદ વપર છે. રવથી તરાજની મનકલ, અતિ લાંબી કહેવાય.

૧. જરયોશ્લી લાહરો બાજુ છે તેમ. ફસલી બહુ ત્રીપ્રમાણે દેહ અને બેદમન મદિનાઓ ચિયાળામાં આવે છે.

૨. ફસલી બહુ ત્રી પ્રમાણે ફરવદીન મદિનો વસંતઋતુમાં આવે છે.

અગર સદ સાલ માંની વંર થકી રૂઝ,
બખાવદ રક્ત અઝ ધન, કાખે દિલઅફરૂઝઃ
પસ આન બહેતર, કે ખુદ રા ચાદ દારી,
દર આન, ચાદી ખુદ રા વાદ દારીઃ
બ વકતે ખુશદિલી યુન, ચમ્મે પુર તાબ
દહાન પુર ખદે દારી ચશ્મ પુર આખ.

તું સો વર્ષે જીવે કે એક દિવસ જીવે તોપણ આ દિલચ્છપ મહેલ
(કુનિયા) માંથી તારે, જતું તો, પકશે જ. ત્યારે બહેતર છે કે તું ખુશાલીમાં
રહે, મગર તું ખુશાલીમાં ખુદાને વાદ કરતો રહે. મમે તેવા હસીખુશીના
આવામમાં એક રાચન. મિજબતી સમાન. તારું મુખ હસતું મગર તારી
આંખો આંસુભરી રાખ. (સજમતી મીજબતીની ટોચને હસતાં મુખ સાથે
અને મીજબતી ટીપાં ને આંસુ સાથે, સરખાવવામાં આવ્યા છે).

(નિઝામી ગંજવી)

*

અગર સદ રૂઝ બાવદ કંદ, પુલાદ,
ઝખુન બાસદ બદરતે આદમી ઝાદઃ
ચે ચારેહ કાન બની આદમ, ન દાનદ
બજુઝ સુરદન કજુ બીચારેહ માનદ?

અગર જો પોલાદના સો પર્વતો, ખોદી કાઢવાના હોય તો આદમી
જાતને હાથે તે ખોદાઈને ખાક થશે. પણ એનો શો ઇલાજ કે તે જ માનવ-
જાત મરવા સિવાય બીજું કંઈ જ જાણતી નથી, અને મરણથી તે
સાચાર બની જાય છે ?

(નિઝામી ગંજવી)

*

ગોશ્ત યુન સુકરાત દર નઝમ જોશ્તાદ,
ખુદ જાગિદો બગોશ્ત અય જોસતાદ,
યુન કહેન સાઝીમ જો તન પાકત કુનીમ,
દર કુદામીન જાઈ દર ખાકત કુનીમ ?
ગોશ્ત અગર ચાખી તું ખાઝમ અય ધુલામ,
દહેન કુન હરજ કે ખાદી વસસલામઃ
મન યુન ખુદ રા ઝિદેહ દર હિમે દરાઝ
પચ ન. યુદમ, મુદેહ કય ચાખી તું ખાઝ ?

મન મુન્યન રક્તમ કે દર વકતે ગુઝરે

પકે સરે મૂલમ નગદ અંત ખુદ ખગર.

એમ કહેવાય છે કે જ્યારે સોફ્ટીસના મોતનો આખરી વખત આવી
લાગ્યો ત્યારે તેના એક શાગિદો પૂઠયું કે—અય હિસ્તાદ! જ્યારે તમારું
કદનું તૈયાર કરીયું અને તમારું એમ મોઈને પાક કરીયું ત્યારે તમને કઈ
જગ્યામાં દાટવા? સોફ્ટીસે જવાબ આપ્યો કે—અય જવાન! અમર તું
મને (મારી ખેરખરી જાતે પાકને, મારા આત્માને) સોધી શકે તો જ્યાં
તને મને ત્યાં મને (મારા ચરીરને) દહન કરજે કે વાન પૂરી યાય. પણ
મારી આટલી લાખી ઉમરમાં જ્યારે હું પોતે જીવતાંજીવત મને (મારી
અમર ખુદાઈ જાતને) સોધી ન શક્યો, તો માન મરણ પછી તું મને સી
રીતે દાઢ કરી શકીશ! હું એવી રીતે ગુઝર પામીશ કે મારા મરણ
સમયે મારા વિરો મને એક વાળમાર પણ ખમર નહિ રહે.

(ફરીઈઉંઘીન અત્તાર)

એ ફાઈદેઝ ઝિરિહ જ કુશાદે તીરે કઝા?

એ મનફેઅન ઝ સિપર જ નફઝે કુકમે કદર?

અમર ઝ આદન એ પુશાદ સરે હિસ્ત કુતી,

હવાસે મુન ખેરસદ મૂદ અજલ ખૂનદ દર.

જ્યાં ફિરમતનું તીર છટકું ત્યાં જખતર પહેરવાથી શો ફાયદો? જ્યારે
તેકદીરનો કુકમ નોકબો ત્યારે દાલ રાખવાથી શો લાભ? જો
સોખંડ અને પેલાદથી તારા કિસ્તાની દીવાલ તુ મજબૂત કરે, તોપણ
જ્યાં (તે માલિકનું) ફરમાન આવી પહોંચે ત્યાં તુરત મોત તારું ખારણુ
ઠોકતું આવી લાગશે.

(હાફેઝ)

ફલકે રાધયર અંત ઈન ખુદ નીસ્ત કારી,

કે ચારી રા લુદા સાઝદ ઝ ચારી.

દોસ્તાને એકમેકથી લુદા પાડવાના કામ સિવાય આસમાનને ખીજું
કશું કામ જ નથી.

(કાશિફી)

મરા ખમરે અદ્દ બંએ સાદમાની નીસ્ત,

કે ઝિંદગાનીએ મા નીઝ બવેદાની નીસ્ત.

દુસ્મનના મોતથી મને ખુશ થવાનું કશું કારણ નથી, કેમકે મારી પોતાની જિંદગી જાવેદાન સુધી પહોંચવાની નથી

(સાદી)

પાક અઝ અદમ આમદીમ, નાપાક શુદીમ,
આસુદેહ દર આમદીમ વ ધમનાક શુદીમ :
ખુદીમ અઝ આમે દીદેહ દર આતિશે દિલ,
હાદીમ બ બાદ ઉમ્ર વ દર ખાક શુદીમ

નીસ્તીમાથી તો પાક આવ્યા હતા પણ (આ દુનિયામાં રહેવાથી) અમે નાપાક થયા આસુદા આવ્યા હતા પણ (આ દુનિયામાં રહી) ગમગીન થયા. ઘડીમાં અમે આસુ સાધ્યા, ઘડીમાં (નિરાશાના) આતશથી અમારું દિલ બળી ગયું આખરે અમારો જાન હવામાં ફીડી ગયો અને અમે ખાક નીચે જઈ રહ્યા (આ રીતે જન્મતના ચાર તરવો-પાણી, આતશ, હવા અને ખાક-નો અમે લાજ લીધો !)

(ઓમર ખૈયામ)

રસદ અઝ કમાને પિનહાન સમ ઓ રૂઝ તીરે પરરાન,
ખિસ્તાર જાને શીરીન, એ કુની? સિપર ન દારી

રાત દિન એકે છપી કમાનમાથી જીકતુ તીર આવી પહોંચે છે, માટે તારો પ્યારો જાન તું અર્પણ કરી દે તુ થુ કરી શકે? તારી પાસે લાલ તો નથી

(હીવાને શમ્સે તખરીઝ)

સઆદીયા મહે નીકનામ નમીરદ હરગિઝ,
મુદેહ આનસ્ત કે નામલ બનીકૂર્ષ ન જરદ

હે સાદી એક નેકનામવાળો માણસ કદી મરતો નથી જુઓ છે તો તે કે જેનું નામ કાંઈ નેકી સાથે જોડતું નથી

(કાશિદી)

પીશ અઝ મન ઓ તુ લયલ ઓ નદારી શુદે અસ્ત,
મરદેહ ફલક ઝ બહેરે કારી શુદે અસ્ત,

જિનદાર કદમ બાંકે આદિસ્તે નેદી,
કેઆન મદુમકે મરમે નિગારી શુદે અસ્ત.

તારા અને મારા પહેલાં અનેક રાત્રિઓ અને દિવસો પસાર થઈ ચૂક્યાં છે, પણ આ ફરતું આસમાન તો પોતાના કામ પર મંડ્યું જ રહ્યું છે. તું સાવચેત રેલી ધરતી ઉપર, તારું કદમ આદિસ્તા મંકળે, નદિ તો (તેમાં ફેંક મથેલી) કોઈ સુંદરીનો આંખની કાકી ઉપર તારો પગ પડી જશે. (ઓમર પૈયામ)

લુમ્બે દુનિયા ઝ. કુદન તાં બ નવ
ચુન ચુકરદે અસ્ત નયરઝદ બ જવઃ
મુમલિકતી બહેતર અઝખન સાઝ કુન,
ખુશતર અઝ ધન દુજરે દરી બાઝ કુન.

આ તમામ દુનિયા, તેની જૂની અને નવી વસ્તુઓ સાથે, પસાર થઈ જવાની હોવાથી, તેની કીમત એક જવના દાણાબાર પણ નથી. માટે એના કરતાં બેહતર કોઈ મુંઝક માટે તૈયારી કર, અને આ જોરડા કરતાં વધુ ખુશાલી ભરી જગ્યાનું બારણું ખોલ.

(કાશિદી)

યકચદ બકુલકી બ ઉસતાદ શુદીમ,
યકચદ બ ઉસતાદીએ ખુદ શાંદ શુદીમઃ
પાંયાને મુખન યનર કે મારા એ રસીદ—
અઝ ખાકબર આમદીમ ઓબરખાદ શુદીમ.

અંચપણમાં થોડીકવાર અમે ઉસ્તાદ પાસે સીખવાં જતાં, અને થોડીક વાર અમે જ ઉસ્તાદ બની (ખીજઓને સીખવી) ખુશ ખુશ થઈ ગયાં. પણ આ (સલ્લી મુખનપરવરી) ને છેવટે અમારા શા દાલ થયા તે તું સાંભળ—અમે ખાકમાંથી આવ્યા અને હવામાં પીગળી બરખાદ થયા.

(ઓમર પૈયામ)

બખીર અય ફુસ્ત મર ખાદી રેકાઈ,
કે ખીમુદન ન યાળી આસનાઈ.

અમરશીક, તારે છુટકારો પામવો હોય તો તું મરી છૂટ, કારણ કે મર્યા સિવાય તને (ખુદ સાથેની) દોસ્તી પ્રાપ્ત થશે નહિ.

(કાશિફી)

દો કુએદગરી બદીદમ અંદેરે બોઝાર,
બર તાએદ મિલી લકદ હમી એદ નિસ્વાર;
વ આન ગિલ બઝગાનેદાત બ વય મી ગોફત
મત્ર હમ યુન તુ છુદેદ અમ, નીકુ દાર.

મર્ષ કાસે નગરમાં મે એક કુબાર ભેલો, જે તાજ મદા ઉપર પુષ્કળ ફટકાઓ લખાવતો (અને ઘાટ ધડતો) : તે મટોડીએ તે મંભોગોમાં પોતાની ભાષામાં કુબારને કહ્યું કે—મારી સાથે નમૂંથી કામ રાખ કેમકે હું પશુ તારી માફક એક વખત મનુષ્ય, હતી (પશુ મરણ પામી, દફન થઈ, હવે મદો બની છું)

(આમર બેયામ)

દિલા ચે બસ્તેએ ધન ખાકદોને બર યુઝરાની?
અઝ ધન હઝીરે ખીશન પર કે મુથે આલમે બનીઃ
તુ યારે ખિલવતે નાઝી, મુકીએ પરદેએ રાઝી,
કરારગાહ ચે સાઝી દર ધન નથીમને ફાની?

અવ દિલ, આ પસાર મર્ષ જનાર ખાકી મકાન (દુનિયા) માં તુ શામાટે બધનમાં પડ્યું છે? તું તો મીનોઈ આલમનું પક્ષી છે, માટે આ ચોગાન હોડી તું બોડી બ તું એકાત પસદ કરનારો પ્યારો રશીક છે, તું બેદલરમના પરદામાં વસનારો રહોય છે, તુ આ ફાની માળામાં શામાટે તારું મુકામ બનાવે ?

(હીવાને શમસે તખરીજ)

કઝા દસ્તીસ્ત પજ અંશુસ્ત દોરદ,
યુન ખાહદ અઝ કરી કામી બર આરદ,
દો બઝ ચસ્મચ નિહદ, દોગર કુ બર ગૂચ,
ચકી બર લબ નિહદ, ગુયદ કે ખામૂચ.

કઝા (કિસ્મત અથવા મોત) એક પાય આગળાંગળા દોય સમાન છે. જ્યારે કાઈ માંખુસ સાથે કઝાને કામ પડે છે ત્યારે જે આંખો તેની

આખો ઉપર, ખીજ બે કાનો ઉપર, અને પાંચમું આંગળું તેના હોઠ ઉપર
મકાને કાઢા તેને કહે છે કે-ખામોશ રહે.

(એક ફારસી શાએર)

જનાએ અમ યુન બખીની મયુ ફિરાક, ફિરાક;
મરા વિસાલ ઓ મુલાકાત આન ઝમાન ગુલાદ,
મરા બગૂર સિપારી મયુ વિદા, વિદા,
કે ગૂર પરદેએ જમર્ધઅતે જિનાન ખાંચદ.

જ્યારે તુ મારો જનાડો જુએ ત્યારે “રે લુદાઈ” રે લુદાઈની ખાંજ
પાડતો નાજી કેમકે હું તો લે વખતે (મારા માંસેકની) મુલાકાત અને મેળાપની
મોજ ભોગવતો હોઈય જ્યારે મને કનરમાં મૂકે ત્યારે “હેલી સલામ,
હેલી સલામ” નો પ્રકાર ન કરતો, કારણકે કનર એક એવો પરદો છે
કે જેનો પાછળ સ્વર્ગનો સમુદાય સમાયેલો હોય છે.

(દીવાને શમ્સે તખરીઝ)

ચેરા દિલ ફર ધન કારવાનમાદ નિદીમ
કે યાગન બરફતદ ઓ મા બર રેદીમ;
પમ અઝ મા હમીન ગુલ દેહદ ખૂમતાન,
નશીનદ બા વાદીગર ફરતાન

જ્યારે દોરતો આલતા થયા હોય, અને આપણે ચોતે પજુ આલી
નીકળવાના રરતા ઉપર જ હોઈએ, ત્યારે આવા મુમાફરખાના (કુનિયા)
ઉપર આપણાંથી દિલ સી રીતે મુકાય, આપણા (એત) પછી નાઓમાં
હમેશ માફક ફૂલો ખીલશે અને (રામેતાં મુજબ) દોરનો પજુ એક ખીલ
સાથે બેસી મોજ કરશે.

(સાદી)

ચિદલ સાલે ઉઝે અઝીઝત યુઝસ્ત,
ચિઝાને તુ અઝ હાલે તિક્લી નગરત
હમે બા હના ઓ હવમ સાખ્તી,
દમી બા મસાલેદ ન પરલખ્તી;
મકૂન તકિમે બર ઉઝે નાપાવદાર
મખાલ હાન -

તારી અમૂલ્ય નિદગીનાં આળાસ વર્ષ તો મયાં તોપણ હજી તારો
 ઊકરવાદ, સ્વભાવ બદલાયો નહિ. આખું જીવન તે ઠાલી બકાઈ અને
 હવસ પછરાડે પૂરું કર્યું પરંતુ અમલના કામ પછવાડે તે ઘડી પણ
 ગાળી નથી. આ નાપાવદાર ઉમર-ઉપર તું વિશ્વાસ ન રાખ, અને આ
 જમાનાની ચાલબાજીથી તું નચિત ન રહે. (સાદી)

ઉમર ; બર્ફેસત જો આફતાબે તમૂઝ;

અંદકી માનદ, જો ખાલ ધરેદહ હનુઝા !

આપણી ઉમર બરફ સમાન છે અને ઉનાળાનો સૂર્ય પ્રકાશે છે;
 હવે તો બરફ (ઉમર) થોડો જ બાકી છે, તોપણ બાઈ સાહેબ, હજી તમે
 ક્યાંસુધી ઉતરાયા કરશો?

(સાદી)

ઉમે તું એ દુસદ, વચે સીસદ, એ હઝાર;

અં ઈન કુહને સરા ખીફન બરફત નાચાર :

ગુર ખાદશાહી વગર ગંઠાએ બાઝાર,

ઈનુ દર દો બયકે નિખાં ભુવદ આખિર કાર.

તારી ઉમર ખસો કે ત્રણસો કે હજાર વર્ષની હોય તોપણ આ
 જૂના પુરાણા ધરમાંથી તને લાચાર હાલતમાં બહાર કાઢવામાં આવશે. તું,
 ખાદશાહ હોય કે બઝારમાં ફરતો ફકીર હોય તોપણ છેવટે (મોત આગળ)
 આ બન્નેની કીમત એક જ અંકારશે.

(ઓમર ખૈયામ)

ખિયાલ કુન દુનિયા કે હુએ, નાયમ અસ્ત,

ખુશ્તે પિદારદ કે ઈન ખુદ કાયમ અસ્ત :

તા બર આયદ નાગહાન સુખદે અબલ,

વા રહદ અઝ ખુશ્મતે ઝન્ન જો દલલ.

આ દુનિયા તો બિંધનારને આવતા સ્વપ્ન સમાન છે એમ તું ખયાલ
 કર, જો કે સૂનાર તો તેને એક કાયમની વસ્તુ માને છે : છેવટે એકા-
 એક અબલનો (મોતનો) સવાર પડે છે ત્યારે જ તે સૂનાર પોતાના ખોટા
 વિચારો અને ખામીઓના અંધકારથી છૂટો થાય છે.

(જલાલુદ્દીન રૂમી)

દુનિયા જ મુરાદ રાન્દે ગીર, આખિર : એ ?

વધન નામે એ સિત્ર ખાન્દે ગીર, આખિર એ ?

ગીરમ કે બકામે, દિલ જમાની સદ સાલ,

સદ સાલ દીગર જમાન્દે ગીર, આખિર એ ?

માની મે કે આ દુનિયા તારી મુરાદ પ્રમાણે આવી, તોપણ આખર

શું ? એમ સમજ કે જિંદગીનો ચોપડો તમામ વંચાઈ ગયો, તોપણ કેવલે

શું ? કબૂલ કર્યું કે તારાં દિલની ખાહેશ પ્રમાણે તેં અઢી સો વર્ષ

કાઢ્યાં-અરે ધારી લીધું કે તેં બસો વર્ષ કાઢ્યાં, પણ અકિબત શું

આવશે ? (અલખત મોત સિવાય બીજી આખરી હોઈ શકે નહિ).

(ઓખર ખેયામ)

જહાનના નીસ્ત હસ્તી શુંક મળાગી.

સરાસર હાલે ઉ લહવ અસ્ત ઓ બાગી.

આ જહાનને હસ્તી જ નથી, અમર હોય તો તે, કૌંઈ અલંકારિક

અર્થમાં હોવી જોઈએ : આ દુનિયાની તમામ કારરવાઈ એક રમેતગમતના

ખેલ સમાન છે.

(માહુમુંદ શખિસ્તરી.)

તીરી કે અજલ કુશાદ સિપરહા હીચ અસ્ત,

વ ધન મોહતશમ ઓસીમ ઓ મરહા હીચ અસ્ત :

અન્દાન કે બરુએ કારહા નિગરમ

નીકસ્ત કે નીકસ્ત, દીગરહા હીચ અસ્ત.

જ્યાં અજલે તીરે હોઈશું ત્યાં હાલો નકામી છે, અને ફરજને અને

સોનુરુપું તમામ બેકાપદા છે. હું જેમ જેમ દુનિયાના કારોખાર ઉપર નજર

નાખું છું તેમ તેમ માલુમ પડે છે કે નેકી જ સૌથી નેક (ઉત્તમ) અને

ખાકીનું સવળું ખિનજરૂરી છે.

(ઓખર ખેયામ)

નુ બાયદ શુદ્ધ જ હસ્ત ઓ નીસ્ત ખુશનદ

દર ધન હસ્તી કે યાબદ નીસ્તી મુદ્દ :

અચાનદ : આખ ઓ ખર આતિશ નિયાનદ,

ખખખચદ ચીઝ વ આનગેદ વા સિતાનદ :

દેહદ જિસતાનદ ઓ આરી નદારદ,
બજુઝ દાદ ઓ સિતાદ કારી નદારદ

આ હરતી કે જે થોડી જ વારમાં નીસ્તીમાં ફેરવાઈ જશે તેમાં જીવવા કે મરવા માટે ખુશ થવું જોઈએ નહિ આ હરતી તો ધડીમાં પાણી પિવાડે છે અને ધડીમાં આતસ ઉપર બેસાડે છે, કાઈ વખતે કાઈ ઝીજ આપણને બખ્શે છે અને ઘુરત પાછી લઈ લે છે એ આપવા લેવામાં એને નામોલી પણ લાગતી નથી, કેમકે આપણેના સોદા સિવાય એને (આ જિંદગીને) બીજું કામ જ નથી.

(કાશિદ્વી)

રક્તમ સુએ હઝીરે ઓ બગિરીસ્તમ બઝાર
અઝ દિલ્લે દસ્તાન કે અસીરે ફના શુદ્દ :
“ ઇશાન - કુળ શુદ્દ ? ” સુન ગોસ્તમ, હઝીરે લમ
દાદ અઝ સદા જવાબ કે “ ઇશાન કુળ શુદ્દ ? ”

હું એક હઝીરા (ચોગાન) તરફ ગયો, અને જે દોસ્તો મોતના કેદી બની મારાથી જુદા પડ્યા હતા તેઓ માટે હું ઝારઝાર રહ્યો. જ્યારે મેં પૂછ્યું કે “ તેઓ, ક્યાં ગયા ? ” ત્યારે હઝીરાએ પાંચ પાંચ જવાબ આપ્યો કે “ તેઓ ક્યાં ગયા ? ”

(અમીર ખુસરૂ)

અય આશકાન ! અય આશકાન ! હુમામે કૂચ અસ્ત અઝ જહાન !
દર ગૂશે જનમ મી રસદ તખ્તે રહલ અઝ આસમાન
નક સાગ્યાન બરખાસ્તે, કતારહા આરાસ્તે
અઝ મા હલાલી ખાસ્તે, ચે ખુસ્તેઈદ અય કારવાન ?
ઈન બાગહા અઝ પીશ ઓ પસ બાજે રહલ અસ્ત ઓ જરસ,
દર લહઝેઈ નફસ ઓ નફસ સર મી કુનદ દર લા મકાન

અય આશકો ! હે આશકો ! હવે આ જહાનમાંથી કૂચ કરવાનો દિગામ આવી લાગ્યો છે વિદ્યાગીરી (મોત)ના દોલનો અવાજ અસમાનથી મારા આત્મિક કાન ઉપર પડે છે જુઓ બિટવાળો (મોતનો ફિરેસ્તો) બેઠ્યો છે, (ઘોડાની) દાર ગોઠવી લી છે, અને પોતાનું કામ હલાલ છે એમ (કદી પોતાને માફ કરવા) આપણને વિનંતિ કરે છે :

ત્યારે અવતારવાતના મુસાફરો ! હજી જિંધમાં કેમ પડ્યા છો ? આમળ પાછળથી ને બુઝો મેલળાય છે તે આપણી વિદાયગીરી અને બટના (અવાળે) છે; હરપણે કાષ્ઠનો આત્મા અને કાષ્ઠનો દમ જ્યાં મકાન જેવી કાષ્ઠ વસ્તુ ન નથી એવી (મીનાઈ) દુનિયા તરફ ચાલતી પડે છે.

(દીવાને રાગસે તખરીઝ)

આન પડી મી મોહત “પુલ ખૂદી જહાન
અર નખૂદી બાકિ મર્ગે અંદર મયાન :”
આન દીમર મોહત “અર નખૂદી મર્ગે હોય,
કેહ ન અરઝીદી જહાને પીય પીય :
ખિરમની ખૂદી બ દસ્ત અફરાસ્તે,
મુકમલ એ નાફીતા ખુશકાસ્તે ”

એક જણે કહ્યું—“મોતનો ભય જો ન હોત તો આ જહાન બહુ પુણ્યુમા દેખાત.” બીજાએ કહ્યું—“જો મોત ન હોત તો આ પેચદાર (મૂંઝવણ-ભરી) દુનિયાની હીમત ધાસના તણખલા જોટલી થયું ન હોત. મોત વિનાની દુનિયા તે રથમાં પડેલા લણેના અનાજના દમ સમાન છે, કે જે બિનઉપયોગનો અને ખૂણા વિનાનો પડી રહ્યો છે.”

(જલાલુદ્દીન રૂમી)

ફોરે રહતલ બહુત દસ્તે અજલ,
અય હુ મરમમ ! વિદાએ સગ બકુનીદ;
અય કહે દસ્ત એ સાઅદ એ ખામૂ !
હમે તંહીએ ચકીગર બકુનીદ,
બર મન ઉફતારે ફુશમને કામ;
આખિર અય દસ્તાન મુઝર બકુનીદ,
ફેઝમારમ બશુદ બ નાદાની,
મન ન કરદમ, ફુમા હકર બકુનીદ

અજલતા હાથે ફૂલ (મોત) નું નગાડુ વાગ્યું છે, માટે, રે મારી બે આખો ! હવે મારા મસ્તકમાંથી વિદાયગીરી લઈ લે. રે મારા હાથનાં હથેળા, કામાં અને બાજુ ! તમે પણ એક જીજને છેલ્લી સલામ કરી લે. મુરાદોનો દુરમન (વાને મોત) હવે મારી ઉપર આવી પડ્યો છે, ત્યારે, અય

દોસ્તો, તમે મારી પાસેથી પસાર થઈ જાઓ મારી જિંદગી તો નાદનીમાં
'ખતમ થઈ; 'મે' કશી ખબરદારી રાખી નહિ, મગર હવે તમે પૂરી
સાવચેતી રાખજો. (સાદી)

(૧) ધન હમે લીચરત યુન મો શુમઝર
ખખત ઓ તખત ઓ અમ્ર ઓ નહી ઓ ગીર ઓ દાર :
નામે નીકે રફતગાન ઝાઈ મકુન,
તા ખમાનદ નામે નીકત ખર કરાર.

ખખત અને તખત, હુકમ કરતા અને મનાઈ કરતા ફરમાનો, અને
તમામ જાતની ધમાલ ઊભે તો ચાલી જ જનાર હોવાથી તેની કીમત
કશી જ નથી. મરહૂમોનાં નેક નામોં તું ખરાબ ન કર, કે તારું નેક નામ
કાપમને માટે રહેવા પામે

(સાદી)

અમરત મુરાદ બાશદ કે નમીરી ઓ ખમાની,
ખ રહાન ખ જહદ ખુદરા ઝ જહાને દૂન ઓ ફાની :
ઝ તન ઓ ઝ જાન ઓ અઝ દિલ શુમઝર, મસાઝ મનઝિલ,
કે શવદ સિકાત હાશિલ ખ મુરાદ ઓ કાપરાની.

જો તને નહિ મરવાની અને (કાપમ) રહેવાની મુરાદ હોય તો
કોશિશ કરીને આ નીચ અને ફાની જહાન (નાં બધન) માં તારી જાતને
છૂટી કર, તારાં તન, જાન અને દિલ (ની જરૂરિયાત) થી તું પર ચામ્યો
જા, અને એમાં તારી મનઝિલ તું ખનાવતો જ નાક આમ કરવાથી ફતેહ
સાથે તારી મુરાદ ફળશે અને તને (દિબ) યુલ્લા પ્રાપ્ત થશે.

(હીવાને રક્ષે તખરીઝ)

મગર બેહરે ખર ખીરમ અઝ પદે ખીશ,
ખર અંદીશમ અઝ મજે ફરઝદે ખીશ;
મરા ખૂદ નૌખત, મે રફત આન જવાન,
ઝ દર્દશ મનમ યુન તને ખી રવાન;
શિતાબમ મગર તા હમી વાખમશ,
યુન વાખમ બખમધારેહ નિસ્તાબમશ—
કે નૌખત મરા ખૂદ, તું ખીકામે મન
મેરા રફતીએ છુદો અગરામે મન ?

ઝાં બદલા ઘા બૂદી મરા દસ્તગીર,
 ચેરા રાહ જુસ્તી ઝા દમરાહે પીર ?
 મગર] દમરદાને જવાન ચાકી,
 કે અઝ પીરો મન તીઝ, બિસ્તાકી.....
 દમાના મરા ચરમ દારદ દમી,
 ઝા દીર આમનન ખરમ દારદ દમી :
 મરા ચરતો પંજ ઝો, વરા સીઝો દક્ત,
 ન, પુરસીદ અઝ ધન પીર, ઝો તનદા બેરકત :
 વય અંદર - ચિતાબ, ઝો મન અંદર દર-મ,
 ઝા કિરદારદા તાચે આવદ બચ-મ.

મારી નસીદતનો લાજ મને જ લેવો પડે છે, કેમકે મને મારા ફરજના મોતનો હવે અંદેશો થાય છે. મરવાનો વખત તો મારો હતો, મગર તે જવાન ચાલી ગયો, અને તેના દઈથી હું જીવ વિનાની લાશ સમાન રહી ગયો છું. હું પણ ઉતાવળ કરું છું કે તેને પકડી પાડું, અને જો મળે તો કિંતાખીથી તેને કપીઁ આપું કે-જવાનો વારો તો મારો હતો, અને મારી ખાહેશ વિના તું કેમ રવાના થયો અને મારો આરામ છીનવી ગયો ? (કુનિયાનાં) દુઃખોમાં તું જ મારો મદદગાર હતો, ત્યારે ધરદા પિતાનો સાથ છોડી તું ક્યાં ચાલી નીકળ્યો ? શું તને જવાન મુસાફરનો માથ મળી ગયો કે મને છોડી આલ્લી તેજથી તું ઊપડી ગયો ? ખચીત તે મારી આવવાની રાહ જોતો હશે, અને આવવામાં દીલ થઈ તે માટે તે મારી ઉપર ચુસ્ત થતો હશે. મને પાંસઠ વર્ષ અર્ધા જ્યારે, એ સાકનોસની ઉમરનો હતો, અને ધરદા બાપને પૂછ્યા વિના તે એકલો આવતો થયો. તે ઉતાવળમાં પડી ગયો, હું દીલમાં ખેસી રહ્યો; હવે જોઈ છું કે (મારી) કરણીનો શો નતીજો મારે હાથ આવે છે.

(કિરદારસીનો પિતાના બેટાના મરણ ઉપર વિલાપ)

*

યકી પદ ગુવમ તુરા અઝ તુખુસ્ત,
 દિલ અઝ મહેરે ગીતી બખામદત શુસ્ત :
 જહાન કિસ્તઝરીસ્ત - બા રંગ ઝો અર્ધ,
 દિરવ મર્જ ઝો ઉમ્ર આબ ઝો મા કિસ્તે બર્ધ :
 મુનાન, મુન દિરવ રાસ્ત દમવારેદ કિસ્ત,

હમે મર્ગશાધન બી મૂન જો જિસ્ત
 બળધમ હમવારેહ તાઝાન બરાહ
 બદીન દુ / નવન્દે સપીદા સિયાહ
 ચુનીન કારવાની કંઝ ધન' ચહેર બેર
 ભુવદ ચાન ચુઝર સએ ચહેરે દિગર ;
 યકી પીસો દીગર ઝ પસ માન્દે બાઝ,
 બનોબત / રસીદેહ બમન્ઝલ ફરાઝ
 બયા તા નદારીમ દિલરા બરન્જ,
 કે બા કસ નસાઝદ સરાએ સિપન્જ

તને શરૂઆતમાં જ એક નસીહત આપું છું કે આ દુનિયાની મોહ-
 માયાથી તારા દિલને ઘોઈ કાઢવું જોઈએ આ દુનિયા રગ અને પ્રુથ્થો
 ભર્યા એક ખેતર સમાન છે, કાપણી કરનાર મોત છે, ઉમર પાણી જેવી
 છે, અને આપણે તેની ખેતી સમાન છીએ જેમ ખેતર હમેશાં કાપણીને
 માટે જ સરજાયુ છે તેમ આપણે પણ લલા હો યા ભૂડા પણ મોત
 માટે જ પેદા થયેલા છીએ આ બન્ને સફેદ અને કાળા ધોડા (દિવસ
 અને રાત્રિ) ઉપર (સવાર થઈ) આપણે હમેશાં રસ્તા ઉપર ધસ્યા જઈએ
 છીએ આપણે એક કારવાન સમાન છીએ જે એક ચહેરથી બીજા ચહેર
 તરફ પસાર થાય ■ કોઈ પહેલા ચાલી નીકળે છે, કોઈ પાછળ રહી જાય
 છે, પરંતુ તે પણ પોતાના વારા પ્રમાણે મનઝિલે પહોંચી જાય છે. (અથ
 બિરાદર), અહીં આવ કે આપણે દિલમાંથી રજૂ દૂર કરીએ, કેનકે આ તથુ
 પાચ દિવસની જગ્યા (આ કાની દુનિયા) કોઈની યવાની યા રહેવાની નથી
 (દિરદૌસી)

*

૬. હિંદી અવતરણો

અપસે બરકા કયા બરૂ જો જન્મે જો મરી જાય ?
 બર બરિયે એક સાવરો, મેરો ચુલ્લો અમર હો જાય
 (મીરાબાઈ)

*

ચાકિલ તું સોચ મનમે દરિનામ કયો ખિસારા,
 સુનતા નહિ બળે દય સિર કાલકા નગારા
 જોખન ભરી દય નારી દિલકો લગે પિયારી,

જળ મૌતજી તિવારી, વૃજસે, કરે કિનારા.
 ધર માલ ધન ખગના, સંગમે કોઈ ન જના,
 ક્યો દેખે લુભાના, સખ જૂઠ હય પસારા.
 મૃત્તે હય દેહ તેરી, હોવે બસમજી ઢેરી,
 પલકા લગે ન દેરી, વિરથા કરે બિચારા.
 માયા કે જનક માંદી મૂરખ રદા ફસાઈ,
 બ્રહ્માનંદ મોહ પાઈ, હરિચરણ કે સદારા.

(સ્વામી બ્રહ્માનંદ)

ક્યા બલિયા દીવાને, દુનિયામે સાર નાહી,
 દિન ચારકા તમાચા, આખિર કરાર નાહી.
 રાજા વઝીર રાની, પંડિત સુખીર ગાની,
 સખ હો મયે હય જ્ઞાની, જિનકા શુભાર નાહી.
 મૂરજ વા ચાંદ તારે, સાગર પહાડ બારે,
 હોવેને નાથ સારે, તનકા આધાર નાહી
 દુનિયાસે હોય ચારા, સતમય કર પિયારા,
 મુન ગાનકા વિચારા નરજન્મ હાર નાહી.
 બલસિંધુ-નીર બારી, હરિનામ પાર તારી,
 બ્રહ્માનંદ મોહકારી, દિવમે બિસાર નાહી.

(સ્વામી બ્રહ્માનંદ)

અલ વૈભવ ધન સપતિ, મુલ જોખન, અલ દેહ,
 અલા અગ્ની કે વજ્રમે બાધાબુલી કર સે.

(એક હિંદી કવિ)

કામા સખ તન આપજો, યુન યુન આપજો માંસ,
 જી નમના મત ખાઈજો, પિયુ મિલનકી આસ.

(એક હિંદી કવિ)

જગો. લોકો મત મુલે, ન કરો નિહસે પ્યાર,
 જયસો સપનો રૂપનકા, વયસો એ સસાર.

(કબીર)

પિપાસે પાન ખરંતા હસ્તી કુંપલિયા,
મુજ વિતી તુજ વિતેગી, ધીરી બાપલિયા.

(કબીર)

માલી આવત દેખકે કલિયો, કરી પુકાર,
કૂલકૂલ તુમ સુન લહો, કાલ હમારી બાર.

(કબીર)

ચલતી ચક્રી દેખકે દિવા કબીરા રામ,
દો બિતરકી બીચમે સાબિત રહા ના કામ,
આરેપારે ને રહા છના પીસે સોમ,
ખૂટ પકડે ને રહે પીસ સકે નવ કામ.

(કબીર)

આજ કાલ દિન પંચમે જંમન હોગી તાસ,
ઉપર ફિરંગે લોકે ઓર ટોર ચરે એ ઘાસ.

(કબીર)

કાહે સોવે નિદ્રાગ જાગી જપ મેરાસર,
એક દિન અવસો સોવેગો, લામે પાઉ પસાર.

(કબીર)

આપા દય સો જાન્યા. રામ રક ફકીર,
કોઈ સિદ્ધાસન ચલ ચલે, કોઈ બાપ - અંજીર.

(કબીર)

પાવ પલકકી ખખર નહિ, કરે કાલકો સાજ,
કાલ અચાનકે ઝડપેગા, જૂનું તિયરકો બાજ.

(કબીર)

કબીરા રસસી પાઉમે, કયા સોવે મુજ રેન ?
સાંસ નગારા ફૂચકા બાજત દય દિન રેન.

(કબીર)

ખડખડ બોલી ઠીકરી, ધાધડ મથે કુંભાર,
રાવણુ સરખે ચલ મથે, બો લકા કે સરદાર :
ધમધમ ધમતી રહ મધ, ખૂજ મથે અમાર,
એરણુ ઠમકા રહ મથા, જળ ઉઠ ચલા લોહાર.

(કબીર)

*

કાહે ચુનાવે નેડિયા, કરતે દોડદોડ
ચિઠ્ઠો આપ રામકા, મથે પલકમે : હોડ
જિન ધર નૌગત માજતી, હોતે હખમીસ રામ,
સો ધરદી ખાતી મડે, બેઠન લાગે કામ

(કબીર)

*

નચુણી કાયા, તેરા કયા ચુણુ માજી :
મહેલ રચે તિમે રહેન ન પાજી.
દહી દૂધ સુ પિંડ ને પાલે
સો તન જાવ જમત જાલે
બાધત પામ, સમારત વાગા,
તા સિર ચચેત્ર મારત કામા
કહત કબીરા સમજ મન મેરા,
મેહી અહેવાલ હોયમા તેરા

(કબીર)

*

કાલકા અજન તાકા બે,
તૂં કયા જાને લડકા બે
નવ જી મર મથે, દસ જી, મર મથે,
મર મથે સદસ આઠચારી,
તેલીસ કોટિ દેવતા મર મથે પડી કાનકી ફાંસી
પીર મરે, પવનમર મરે, મર મથે જદા જોગી,
જપી - તપી સંન્યાસી મર મથે,
મર મથે મૈદન રાત્રી
તીન લોક પર છતર મિરાળે, લૂટા કુજબિહારી,

‘કહત , હુકખીરા’ સોહ બી મર ગયે,
રધયત ૧૦ કોન ખીયારી ?

(કખીર)

* * * *

‘ઈસ તન ધનકી કોન ખાઈ, દેખત નયનો મેં મિટી મિલાઈ.
અપને ખાતર મહલ બનાયા, આપહી જકર જગલ સોયા,
હાડ જલે જયસી ઝાઝકો લકડી, બાલ જલે જયસી ઘાસકી પુલ્હી;
કહત કખીરા સુનો બાઈ મુનિયા, આપ મુએ પીછે કુન ગોંધ કુનિયા.
(કખીર)

*

‘હરહર હરહર બજ મન તોતા, હરિભજન બિન સોતા કયા ?
કાલ પારધી શિર પર તેરે, ધધર ઉધર ફિર જોતા કયા ?
પય તત્વકા યહ તન પિંજરા, યામે ચહર બસેરા કયા ?
આગ જલેગી, હજો પારધી, પસાર પખ દુ.ખ સહના કયા ?
છલખલ કરકે છાડ પિંજરા, જૂકા જલમે નહાના કયા ?
કોઈ નહિ તેરા, તૂ ન કિસીઝ, ધડી ધડી ફિર આતા કયા ?
અપના વતન દેખ મન પીછે, જગ જગલમે રહના કયા ?
બલ ગગન ઉઠ ચલો પખેરુ, જન્મ જન્મ કુઃખ સહના કયા ?
વિવેક એક વૈરાગ્ય પખ દો, તદખી નિર્બલ બેઠા કયા ?
શાન અચબર તોડ પિંજરા, અનમને ધર પેઠા કયા ?
‘મન તોતા, તન તૂંઢી બસાયા, તૂ છતા તૂં મરતા કયા ?
કરકે બૂલ બટકે ચોરાસી, બજન બિના અજ તરના કયા ?
(કરકે)

*

* * *

દો દિનકા જગમે ૧૧ મેલા, સજ ચલાચલીઝ બેલા.
કોઈ ચલા ગયા કોઈ જલે, કોઈ મહડી બાધ સિધાવેજ,
કોઈ ખાડા તૈયાર બોલા—સજ ચલા.
કર પાપ કપટ છલ ચાવા, ધન લાખ કરોઝ કમાવાજ,
સંજ ચલે ન એક અધેલા—સજ ચલા.
શ્રુત નાર માત પિય બાઈ, કોઈ અંત સહાયક નાહીજ,
કયો બરે પાપકા મેલા—સજ ચલા.

યહ નંધર સગ સંસારા, કર લગન ઈચ કા ખારાજ,
અહાનન્દ હશે સુન ચેલા—સગ નંધર, યલા.

(સ્વામી અહાનન્દ)

મન મુખા માયા મુર્છિ, સંસાર મુખા સરીર,
અવિનાશી એક નામરે, તું કયું મરે કપીર ?

(કપીર)

જો મરનેસે જગ કરે સો મેરે મન આનંદ,
કળ મંરિયે કળ બેઠિયે, પુરન પરમાનંદ.

(કપીર)

અમ હમ અમર લલે, ન મરે જે
મા કારન મિથ્યાત દિયો તજ, કપાકર દેહ ધરંજે—અખ.
રૂગ દોષ જમ બધ કરત હમ, ઈનકા નાચ 'કરંજે,
મર્યો અનંત કાલ તે પ્રાની, સો હમ કાલ હરંજે—અખ.
દેહ વિનાશી, હું અવિનાશી, અપની મતિ પકરંજે,
નાશી નાસી હમ ધિરવાસી, જોખે બુએ નિખરંજે—અખ.
મર્યો અનંત બાર બિન સમન્યો, અખ સુખ દુખ બિસરંજે,
આનન્દધન નિષ્ઠ નિકટ અક્ષર દો, નહિ સુમરે સો મરંજે—અખ.

(આનન્દધન)

ન ધન રહે જોળન રહે, રહે ન મામ ઓર કામ,
પુલસી જગમે જથ રહે, કરો કિસીકા કામ

(પુલસીદાસ)

પુલસી સગ જગ બુઠ હમ, સય સાહેબ કો નામ,
મદ જુવન તન ધન સકલ, કુછ ન આવે કામ.

(પુલસીદાસ)

સુધ્યા દેવલ ગિર પડે, આવા સો મર નય,
હમ્મા હમ સો આવમે, કુધ્યા સો કરમાય.

(એક હિંદી કવિ)

મર મરે ! મર જાએ, દાટા રહેના દામ,
દુનિયા દેખ બિચારિયે, એક દિન ફના મુકામ.

(૧૧૧૧)

(એક હિંદી કવિ)

પુષ્પા નર નિશદિન ફિરે, શિરે ન સજત કાલ,
આય અચાનકે પકરદી, નયું મુષક કા રંગ્યાલ.

(૧૧૧૨)

(એક હિંદી કવિ)

ધન જોમન યું જાયજો, જયસે લિંગત કપૂર;
નારાયણ ગોપાલ લજ; કયું આદત જમ—ધૂર ?

(૧૧૧૩)

(એક હિંદી કવિ)

એક દિન અયસા, હોયના, કાઈ કિસીક નાહી;
ધરતી નારી, કોન કહે, તનકી નાહી નાહી.

(૧૧૧૪)

(એક હિંદી કવિ)

રામ નામકી લૂટ હવ, લૂટ ચકે તો લૂટ;
અંતકાલ પહોંચના જમ, પ્રાણ જાયગી છૂટ.

(૧૧૧૫)

(એક હિંદી કવિ)

ખટત મર્ઠ ચોરી રહી, નારાયણ ! અમ એત !
કાળ ચિરયા સુમ રહી નિશદિન આસુ એત !
હો આતિન, કો માદ રખ જો, માહે કમ્યાન,
નારાયણ, એક મોતકો, કુજે શીભમવાન !

(૧૧૧૬)

(એક હિંદી કવિ)

૭—ઉર્દૂ અવતરણો

અમ ! મરે, ધક્કલતકે સરમસ્તો ! કહાં રહેવે હો પ્રમ ?
કુચ કહો ઈસ દેસકી આબિર જહાં રહેવે હો પ્રમ
વહા બી જલ મરતા હવ સુજે, ચમ્મ પર પરવાના કયા ?
ઈસ ચમનમેશી શુલ જો શુલશુલ કા હવ અફસાના કયા ?

વહાં તો એક મિસરએ મેં પેદલુસે નિકલ જતા હય' દિલ,
 યએરકી ગરમીસે ક્યા વહાબી પિગલ જતા હય દિન ?.....
 ક્યા વહાં બિગલીબી હય, દેહકાંબી હય, ખિરમનબી હય ?
 કાફીરાસેબી હય ? અલીશેએ રેહઝનબી હય ?.....
 વહાંબી ધનસાન અપની અસલિયતસે ખીગાને હય ક્યા ?
 ઇમનિવાઝે મિસ્લન એ આઈન કે હીવાને હય ક્યા ?
 વહાંબી ક્યા ફરવાદે બુલબુલ પર ચમન રાતા નહિ ?
 ઇસ જહાકી તગદ વહાબી દહે દિલ હોતા નહિ ?
 આહ ! વેહ ફિરગરબી તારીકીસે ક્યા મઅમૂર હય ?
 યા મહોબ્બતકી તજલ્લીસે સરાપા નૂ ? હય ?
 ઘુમ જતાહો રાઝ ! એ ઇસ ગુમઘે ગરમી હય,
 મોત એક સુખતા હુવા કાદા દિલે ધનમા મે હય

(ખાકમા દફન થયેલા મરનારાને મોખી યાએર કહે છે).—
 અવ યગએ મફલતથી મસ્ત મરને સુતેલાઓ ! તમે ક્યા રહો છો ? જે
 દેશમાં જન્મિ વસ્યા છો તેની કંઈક વાત તો કહો.ય તમારી
 દુનિયામાં પણ ખતીના તેજમાં પતંગિયુ બગી મરે છે ? શુ મીનોઈ જહાનના
 ખાગોમાં પણ ગુલામ અને બુલબુલ વચ્ચેનો પ્રેમફિરસો ચાલી રહ્યો છે ?
 અહો તો મજલની પહેલી બેત જ સાબળી મલ્લે બાજુમાંથી દિલ નીકળી
 પડતું હોય એમ લાગે છે : શુ મરેલાઓની આલમમાં પણ કવિતાની
 ગૂરમાંથી દિલ પીગળી જાય છે ?ય મોતના પ્રદેશમાં વીજળી
 પણ હોય છે, બેતીકાર પણ છે અને બેતીનો પાક પણ છે ? શુ ત્યા
 કાફીરાનાઓ પણ છે અને હુદારાઓનો ભર પણ છે ?ત્યા
 પણ ધનસાન પોતાની અસલિયતથી મેખંગર છે શુ ? તે દુનિયામાં પણ
 માણસો પોતાનાં, ગાંદ્ર અને દીન આઈન (ધર્મ-રિવાજ) ની ફરીલત
 (એજતા) ઉપર દીનાના બન્યા છે કે કેમ ? શુ ત્યા પણ બુલબુનની ફરિયાદ
 ઉપર ગુલશન રૂડતું નથી ? આ જહાનની માફક શુ ત્યા પણ દિલનું દહ
 હોતું નથી !આહ ! શુ તમારો દેશ પણ અવગરથી રચાયો
 યા રસાયો છે ? યા મહોબ્બતની રાસનીથી તે પૂરેપૂરો નૂરમંદ બન્યો છે ?
 તમે જન્મ્યા મોજ ફરતા ગુંબજ (આસમાન) નો બેદ છોકો, કેમકે મોત
 તો ધનસાનના દિલમાં ખૂંચતા એક કંટા સમાન છે

કિસ ઝંખાસે, અપ ગુલે પઝમુદા, તુજકોમે ગુલ કહ ?
 કિસ તરફ તુજક કો તથન્નાએ દિવે શુલશુલ કહ ?
 થી કબી, મોજે સખા એલવારેએ, જુઝા, તેરા,
 નામયા સહેને ગુલિસ્તાને ગુલે ખદા તેરા,
 તેરે અહેસાઠા નસીમે મુજકો એકરાર થા,
 ખાપ તેરે દમસે ગુલા તગલેએ અતાર થા,
 તુજપે ખરસાતા હવ ચગનુમ દોઢેએ મિરયા મેરા,
 હવ નહા તેરી ઉદાસીમે દિલે વપરા મેરા,
 મેરી ખરનાદીકી હવ હીલીસી તસવીર તૂ,
 ખામ મેરી જિંદગીથી જસકી હવ તઅખીર તૂ
 હસચૂ નવ અઝ નવસિતાને ખુદ દિકાવત મીકુનમ,
 ખેશનવ અપ ગુલ ! અઝ જુલમદા સિદાવત મીકુનમ

અહીં કરમાયેના ગુલામ ! કઈ ઝનાનથી હું તને હવે ગુલામનું નામ
 આપું ? જુનજુનના જિતમાં હું (ઈસ્કની) તમન્ના જમાવનાર છે એમ હું
 શી રીતે હવે કહી શકું ? કાંઈ કાંઈ વખતે દિલખુશ પવનની લહરીઓ
 તારું પારણું હલાવતી હતી, તે વખતે તો ગુલિસ્તાનના યોગાનમાં તારું
 નામ હમતું ગુલામ હતું સવારનો પવન તારો (તારી ખુશમેનો) ઉપકાર
 કમૂલ રાખતો, અને ખામ તો તારી સુગંધથી એક સરેયાની યાળી સમાન
 મહેકી રહ્યો હતો. હાલમાં તો મારી રક્તી આખો તારી ઉપર ઝાકળનાં
 મિઠું સમાન આંસુ વરસાવે છે, મારું વેરાન દિલ તારા મોતની ઉદાસીને
 લીધે છુપાઈ રહ્યું છે મારી ખરગસ્તે હાલતની તું એક નાની જેવી છબી
 છે, મારી જિંદગી એક સ્વપ્ન જેવી છે પરંતુ તું એ સ્વપ્નના ખુલાસા સમાન
 છે લોકોની ખનાવેલી વાસળી લાકડાના વનથી કપાઈને છૂટી પડી હોવાથી
 હાંમલ અવાજે ગાયન કરે છે, તેમ હું પૂર્ણ તારાથી છૂટો પડવાથી કરુણ
 સ્વરે મારી દિકાવત રજૂ કરું છું અપ ગુલામ ! સાંભળ, તારા મોતની
 જુલમદા, હું આજુર્દગીનો મારો ફરિયાદ ઉઠાવું છું

(ઇકબાલ)

૧૧

।

* ।

ફખસત અપ/જુઝમે જહા ! સએ વતન જતા હ મપ,
 ૧૧ આહા ! ઈસ આગાહ વપરાનેસે જહારાતા હ મપ,
 ખસકે મપ અફસુદા દિલ હ, દરખુરે મેહફિલ નહિ,
 (તૂ મેરે કાખિલ નહિ હવ, મેપ તેરે કાખિલ નહિ . . .

ખઝમે દરતી મે હમ મળકો મેહફિશઆરોઈ પસંદ,
 હમ દિલે શાએરકો લેડિનું કુંજે । તનહાઈ પસંદ...
 આશકે ઉઝલત હમ દિલ, નાઝાં હું અપને ધરપે મય,
 ખંદેઝન હું મસનદે દારા ઝો ઈસકદર પે મય.
 ઈશકે હમરતકદે મે હમ કદાં ઇસકી નમૂદ ?
 યુલકી પતીમે નંઝર આતો હમ રાઝે દસ્ત ઝો ખૂદ.

હે દુનિયાના રમખાણ ! હવે હું તારી રુખસીદ લઈ મારા (પ્રુદાઈ)
 વતનમાં જાઉં છું આહા ! આખોદીથી ભરપૂર છતાં વેરાન દુનિયાથી હવે
 હું ગભરાઈ જાઉં છું. મારા જીવરનો જોય પૂરપૂરો ઠડો થઈ ગયો છે;
 હું હવે મહેફિશમાં બેસવા લાયક રહ્યો નથી નાંતું મારે લાયક નથી, હું તારે
 લાયક નથી...આ દુનિયાના રમખાણમાં સૌ કોઈને મહેફિશમાં બેસવાનું
 પસંદ હોય છે, મગર આ શાએરના દિલને હવે તો એકાત ખૂણો મારફક
 આવે છે... માત્ર દિલ એકાતવાસ પર આશક છે; હું માગ
 (પ્રુદાઈ) ધરમાં મોજ અને મગરરી લઉં છું, (હવે હું મરવા આવ્યો
 છું ત્યારે) દારા અને સિકદર જેવા બાદશાહોની રાજગાદીની પથ્થુ હું
 હાંસી ઉઠાવી ચક્રુ છું. યાનમાં જે અભયગીઓનો લંકાર છે તેમાં પથ્થુ
 એની નિયાની ક્યાં છે ? મને તો આ દુનવી મહેસુલ (દુનવી દસ્તી)
 તો બેદ યુલાખની એક માંદી (જેવી અતિ નાચવત વસ્તુ) માં નંઝર
 પડી આવે છે

(ઈકબાલ)

ઝિંદગી ઈનસાંકી એક દમ કે સિવા કુછબી નહોં,
 દમ હવાકી મોજ હમ, રમ કે સિવા કુછબી નહોં
 યુલ તખરસુમ કેહ રહાયા ઝિંદગાની કો, મગર
 યમઅ બોલી ગિરયેએ ધમકે સિવા કુછબી નહોં.
 રાઝે દસ્તી રાઝ હમ જખતક કોઈ મહરમ ન હો,

પ્રુલ મયા જિસ દમ તો મહરમ કે સિવા કુછબી નહોં

ઈન્સાનની જિંદગી ફક્ત એક દમ ગિવાય ખીજી કાઈ નથી, એ
 દમ તો માત્ર હવાનો એક નાનો ગોળો છે, એમાં નાસલામ સિવાય
 બાકી કોઈ નથી યુલાખનું ફૂલ જિંદગીને એક (પડીલાનું) દસવું ઠંડો
 રહ્યું હતું, મગર મીજુજતો બોલી લીડી કે જિંદગી એક અમગીનીમવાં
 રુદન સિવાય ખીજી કાઈ નથી જ્યાંથી એક વિશ્વાસુ મિત્ર (પ્રુદા).

આપણને મળતો નથી ત્યાંસુધી દસ્તીનો બેઠ એક બેઠ જ રહેશે; મગર જે પડોએ એ બરમ ખૂલી જશે ત્યારે એ વિશ્વાસ મિત્ર (ખુદા), સિવાય ખીણું કાઈ રહેશે નહિ.

(ઈકબાલ)

*

હવે નગીને દહેર કી ઝીનત હમીસે નામે નવ
માહેરે ગીતી રહી આમિસ્તને, અકરામે નવ.
હવે હજારો કાફોસે આશના મેહ રેહગુઝર,
અરમે કુહેતુરને રૂબે હવે કિતને તાજવર !
મિસ્ત્ર એ બાશુલ મિટ ગયે, બાકી નિશાં તકલી નહો,
દફતરે દસ્તીમે ઈનકી દારતા તકલી નહો
આ દખાયા મહેરે ઈરાકા અજલકી લામને,
અઝમતે સુનાન એ રમા લૂટ લી અયામને

આ દુનિયાનાં જવાહોરાની શોભા નવાં નવાં નામોથી જાહેર થાય છે, તેમજ પૃથ્વીમાતા નવી નવી કામોથી હમેશદાર રહે છે આ યુસાફરને હજારો કાફલાઓ સાથે ઝોળખાણુ છે, કાદિનૂર હોરાએ કાણુ જાણે કેટલા તાજ-દાર ખાદશાહો (આલી જતા) જોયા છે ! ઇન્જિમ અને બેબિસોનિયા એવી રીતે ખલાસ થઈ ગયા છે કે એમની નિશાની પણ બાકી રહી નથી, અને દુન્યવી દસ્તીના દફતરમાં એમના એક દારતાનની નોંધ પણ રહી નથી અજલની સાંજ આવી પહોચવાથી ઇરાનનો સૂર્ય પણ દખાઈ ગયો છે, મીસ અને શમની જાહોજલાલીને પણ બેરહેમ જમાનાએ લૂંટી લીધી છે.

(ઈકબાલ)

જિંદગી ઈન્સાફી હવે માનન્દે મુઝે ખુશનવા,
શાખપર બેઠા કાઈ દમ, એહયદાયા, ઉર ગયા,
આહ ! કયા આગે રયાએ દહેરમે હમ, કયા ગયે !
જિંદગીકી શાખસે ફુટે, ખિલે, મુરજહા ગયે !

‘ઈન્સાનની જિંદગી એક ખુશ અવાજવાળા પક્ષી સમાન છે, જે ડાળ ઉપર ધડીબર બેસી, ટકુકીને પછી ઊડી જાય છે આદા ! અમે પણ આ દુનિયાનાં ખગીચાઓમા શું આપ્યા અને શું જઈશું ? આ જિંદગીનાં (ઝાડની) શાખામાંથી ફૂટીશું ખીલીશું અને પછી કરમાઈ જઈશું ?

(ઈકબાલ)

મરનેવાલે મરતે હવ લેઈન ફના હોતે નહો,
 ચેહ હકીકતમે ડબી હમસે જુદા હોતે નહોં
 મરનેવાલો કી જખીન શાયન હવ ઇસાં જુલમાત મે,
 જિસ તરેહ તારે ચમકતે હવ અંધેરી રાતમેં.

મરનારો મરે છે મગર ફના થતા નથી, અને આ હકીકતમાં તેઓ
 કદી અમારાથી જુદા પડતા નથી જ્યેમ કાળી રાત્રિએ મધ્ય
 તારા ચમકતા દેખાય છે તેમ (મોતનો) અંધકાર છતાં પણ મરનારાની
 પેશાની (તેમનું કપાળ) શાયન રહેવા પામે છે.

(ઇકબાલ)

*
 જિસ શખ્સ કો ઉકખાકો^૧ તલમમારી હવ,
 દુનિયાસે હમીસે^૨ હસે બેઝારી હવ
 એકે આખમેં કિસ તરેહ સમાયે દોનો ?
 કાફલ^૩ ચેહ ખાખરે હવ, વોહ બેઘરી^૪ હવ

(અનીસ)

*
 દુશમાર^૧ કે વકતે સાજો ખર્ચ આયા હવ,
 હમામે વખ ઓ ખર્ચ^૨ ઓ તમમે આયા હવ,
 મોહતાજે અસા દુએ તો પીરીને કહા
 અલિયે, અમ ચોખવારે મર્મે આયા હવ

હોશિયાર થાઓ, કેમકે સાધનો તૈયાર કરવાનો વખત આવી લાગ્યો
 છે, અને દિમ, ખરફ અને તોફાનનો દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે
 (આલવા માટે) લાકડીની જરૂર પડી ત્યારે જુદાપાએ કહ્યું—ચાલો, હવે
 મોતનો ચોખવાર (લાકડી ધરી) આવી પહોંચ્યો છે

(અનીસ)

*
 અબ ખાખસે ચોંક, વકતે બેઘરી હવ,
 બે કાદે સફર^૧ કૂચ કી તૈયારી હવ,^૨
 મરમર કે પહુંચતે હવ મુસાફર વહા તક,
 ચેહ કણકો મનઝવબી અજબ^૩ બારી હવ

(અનીસ)

૧ ખીજ દુનિયાની.

૨ સ્વપ્ન.

૩ બેચુત અવસ્થા.

૪. મુસાફરીના સાધનોની તૈયારી કર્યા વિના

રાહીએ તારે આઘમે બાલા હું મયં,
 દુનિયાસે અદમ છે જાનેવાલી હું મયં,
 યા રખા ! તેરા નામે પાકે જપનેકે લિયે
 ગોવા એક દુકિયોઝા માલા હું મયં. 7

ઉચ્ચ (ખીનોઈ) દુનિયા તરફ જનાર હું એક મુસાફર છું. દરતીની
 દુનિયાથી નોરતીમાં પસાર ચનાર હું છું અર્થે ખુદા ! તારું પાંક માંખ
 જપવા માટે હું ગોવા લાઝાની એક માળા બની ગયો છું (અનીસ)

*

મરમરકે મુસાફરને ખસાયા તુજહે,
 રખ સખસે ફિરોકે મહ દિખાયા હવ તુજહે,
 કયું કર ન લિપટકે તુજહસે સોજી, અથ કય !
 મયનેબી તો જાન દે કે પાયા હવ તુજહે

(અથ કબર !) અનેક મુસાફરોએ મરીમરીને તારી વસ્તી વધારી
 છે, સવળી ચીનેથી ચહેરો ફેરવીને આખરે તને જ મુખ દેખાડ્યું છે અથ
 કબર ! તારી સાથે લપટાઈ હું સા માટે નહિ સૂઈ, કેમકે હું પણ મારો
 જાન આપીને તને મેળવી ચાક્યો છું

(અનીસ)

*

ઇસ કિસ્તે રૂઝમારમે તુખમે બકા નહોઃ
 ઇસ બહેરકો સદકમે કુરે મુદઆ નહો
 ઇસ ખૂસતા કે ફૂલો મે ખૂએ વફા નહો
 ઇસ બઝમ કે અરાયોમે નરે વધા નહો
 ધર કાનસા બસા કે જો વચરાન હો ગયા ?
 યુલ કાનસા ખલા જે પરચાન હો ગયા ?

આ જમાનાના ખેતરમાં જાવેદાનીના ખીજ રાખતાં નથી આ
 દરિયાની છીપોમાં મુરાદના મોતી પાકતા નથી આ જમીયાનાં ફૂલોમાં
 વફાદારીની ખુશબો મેહેકતી નથી આ રમઝાની જતીઓમાં મહોબ્બતનું
 તેજ ઝળખતું નથી એવું કયું ધર વસાયું છે જે વેરાન થયું ન હોય ?
 એવું કયું ફૂલ ખીલ્યું છે જે કરમાયું ન હોય ?

(અનીસ)

દર ચપ્પસ દા જહાંસે ગુઝરના હય એક દિન,
 બહેરે રૂનાસે પાર ઉતરના હય એક દિન,
 મનઝંદ વેહ વોહ હય રતય જસે કરના હય એક દિન,
 મર ઉમે એકબી હો તો મરના હય એક દિન :
 યઆકિલ વોહ હય ખયાલ ને રખેમા મોત કો;
 જો પનહસ હય વોહ ફાયકા અખેમા મોત કો.

(અનીસ)

દુનિયાબી અજબ ધર હય કે, રાહત નહીં જસમે,
 વોહ ગુલ હય વેહ ગુલ ખૂએ ખુદખખત નહીં જસમે,
 વોહ દોસ્ત હય વેહ દોસ્ત ગુરખત નહીં જસમે,
 વોહ દુશ્મન હય વેહ દુશ્મન હવાવત નહીં જસમે;
 એ હર્દ ઓ ૧૧અલમ યામે ૧૨ધરીખાં નહીં ગુઝરી,
 દુનિયામેં કિસીકી ઠબી ૧૩ચક્કસા નહીં ગુઝરી
 ને ૧૪ખલ્લમે વે સાહેમે તખ્ત ઓ ૧૫અલમ ઓ તાજ,
 ૧૬નૌનત વેહ હુર્ષ હય કે નિશાં ઇનકી નહીં આજ,
 શાહાને જહા ૧૭ફૂલસે દેતેયે જિન્હે ૧૮આજ,
 વોહ કપ્પમે હય ૧૯સૂરએ અલ હન્દ કે ૨૦મોહતાજ;
 સિક્કા હય ન વોહ ઔર ન વોહ તાજ ઓ ૨૧નર્મો હય,
 દાલત તો ખઝાને મે હય—ખુદ ઝીરે ૨૨ઝમો હય.
 શાદી હેકે ૨૩અન્દક હો—આરામ હો યા ૨૪જોર,
 દુનિયા મે ગુઝર જતી હય ઇનસાફી બદરરપ તોર,
 માનમકી ઠબી ૨૫ફૂલ હય, ૨૬અચરત કા કબી ૨૮દોર,

૧. વિનાયકો સમુદ્ર ૨. પુરી ૩. હઝરત મુહ અયવા મહુદીઆના "તુના કરાર" મા વર્ષવેલા મોહા, જેઓ જન્મનો નાસ કરનાર લયકર જલપ્રલમખાથી કુટુંબ સહિત એક વડાણમા બેસી સલામત રહેવા પામ્યા હતા. ૪. દાહો માલુસ ૫. દમ. ૬. સ્વાદ. ૭. પ્રેમની પ્રતિમા. ૮. માન. ૯. મન. ૧૦. મીઠાઈ. ૧૧. પીડા. ૧૨. અરીખ લોકોની સાજ. ૧૩. એક સરખી (હાલત). ૧૪. લોકોમા. ૧૫. વર્ષ. ૧૬. વખત. ૧૭. મગરૂરીયો. ૧૮. ખંડણી. ૧૯. સુતત અલ ફાતેહા નામનું કુરાનનું પહેલું પ્રકરણ; એ અનેક વખતે, ખાસ કરી મરહુ પ્રસંગે, પઢવામા આવે છે. ૨૦. વચરના ૨૧. બાદલ ધની ખાનગી મહેલ. ૨૨. જમીનની નીચે. ૨૩. અમ. ૨૪. લુલમ. ૨૫. હરેક રીતે ૨૬. મોસમ ૨૭. મોજ ૨૮. વખત

દય યાદીઓ માતમ કા ? મુરકા—જો કરે રમેર
કિસ બાપમે ? આસીએ યજિઝાન આ નહો જતા ?
યુધ કાનસા ખિલતા દય જો ? મુરજદા નહો જતા ?
દય આલમે ફાનોકી અજગ ફસુબદ, અજગ ઉશામ ?
૮ગેહ ૯પમ, હબી યાદી, હબી ઈઝા^{૧૦} હબી આરામ
(અનીસ)

*
૧૧પાદિય ! તુજહે કયુ ખાદિસે દુનિયાએ^{૧૨} દની દય !
પમવદે^{૧૩} જમી દર કાઇ દરવીશ ઓ ધની^{૧૪} દય
જો કાકમ ઓ મંગન^{૧૫} પહેનતેયે હમીયે,
સોતે દય તહે ૧૬ખાક—ચલેયે કદની દય
(અનીસ)

*
કયા કયા દુનિયાસે સાહેમે માલ મયે ?
દીલત ન મઈ સાય ન ૧૭અતફાલ મયે :
પદુઆકે ૧૮લહહ તક ફિર આયે સગ લોગ,
૧૯દમરાહ અમર મયે તો ૨૦અએમાલ મયે
(અનીસ)

*
મર લાખ ખરસ જીયે તો ફિર મરના દય,
૨૧પામાનેએ ઉઝ્ર એક દિન લરના દય,^૧
હા ૨૨તાશેએ આખિરત ૨૩મુહેમા કર લે,
ધાદેલ ! તુજહે દુનિયાસે સફર કરના દય

*
(અનીસ)
કયા કહુ હાલે દેઈ પિનહાની ?
વકત કુતાહ ઓ કિસે તૂલાની .

૧ ધીમડા મારી બનાવેલું (વચ) ૨ વિચાર ૩ પીડા ૪ પાનખર ખેત
૫ કરમાઈ ૬ સવાર ૭ સાજ ૮ ધરીમા ૯ મમ ૧૦ ઈલ ૧૧ હે બાફેલ
ચખ્સ ! ૧૨ આ હલકી દુનિયા ૧૩ આ ધરતીથી બધાયેલા ૧૪ તવખર ૧૫
નરમ રુવાડીવાળો કીમતી ચોસાક ૧૬ ખાક નીચે ૧૭ બાળકો ૧૮ કપડ ૧૯
સાથે ૨૦ કરણી ૨૧ ખાતું ૨૨ સામગ્રી ૨૩ તૈયાર

અવરો દુનિયાસે હો ગયા દિલ સદ,
 દેખ કર રમે આલમે ફાની.
 કુછ નહીં ભુઝ તિલસમ ઝો ખાન ઝો ખિવાલ
 ગુમેએ પુક ઝો ખઝમે સુલતાની :
 હવ સરાસર ફરેખ ઝો વહેમ ઝો ગુમાં
 તાજે ફલકૂર ઝો તખ્તે ખાકાની.....
 ન કહીં તિયનગીસે તર લખે ખુશક
 ચરમેએ ખિઝૂકા હો ગર પાની :
 હું ન એક મુસ્તે ખાક કે બદલે
 ગર મિલે ખાતિમે સુલેમાની :
 બહેરે દરતી બજુઝ સરાખ નહીં,
 ચરમેએ ઝિંદગીમે આખ નહીં.

મારા છૂપા દર્દના દાલ વિશે શું કહું? વખત થોડો છે
 મગર કિરસો લાખો છે. દુનિયાના એક આરામથી અને ફાની જહાનના
 રંગો ભોઈ મારું દિલ કહું થઈ ગયું છે. ફકીરોનો ખૂણો અને સુલતાનોની
 રમખાણો એ તો ફક્ત ભદ્ધ તિલસમ અને ખ્યાલી રવના સમાન છે.
 ચીન અને તુર્કસ્તાનના બાદશાહોનાં તાબેતખ્ત પૂરેપૂરા ફરેખ દેનાર
 ખોટા ગુમાન જેવા છે ખાન ખિઝૂના પુવારાનું “આમે હયાત”
 નામનું પાણી (જે પીવાથી અમરો મળે છે તે) મળી શકતું હોય અને
 હું તરસ્યો થયો હોઉં તોપણ મારા મુકા હોઠ તેનાથી ભીંજવવા હું
 આહનો નથી. હઝરત સુલેમાનની વીંટી (જેનો બરકતથી એક જીન
 મારફતે અનેક અથકય જેવા કાર્યો સિદ્ધ થતા તે) એક મૂઠીભર ખાકના
 બદલામાં મળતી હોય તોપણ તે લેવા હું તૈયાર નથી આ દરતીનો દરિયો
 એક મૃગજળ સિવાય બીજું કંઈ નથી : આ ઝિંદગીના ઝરામાં પીવાના
 પાણી જેવી કંઈ ચીજ જ નથી

(હાસી)

*

જહાંથી રખરામાં નસીમે રમદાર
 વહાં ઉર રહા હવ ગિજાકા યુખાગ .
 હઝરો પશિમુકે ખિલે જો જહા,

૧૬૨ા એક પત્ત નહો અળ વહા.....
 કહા બજમે રકમખુસર એ જરને ઝળમ ?
 ખુશી ચલ બસી, ઓર બાકી હમ ઝમમ.
 મહલ જિનકે ચે પકતઅએ નવ બહેસ્ત
 વોહ હમ ફરીઝા રીઝા તહે ઉઝાહને, ખિસ્ત.....
 કિસી કે કહાં સાય મીલે ચલે ?
 અહેલે સળ બાચે અહેલે ચલે.....
 ન લવલી ન મજનું હમ ઝીરે વફાક
 મજર દુદેખાન ધરક હમ અળ તલક.
 વોહ ને ૧૦ઝોજમે રશકે ૧૧ અફલાક ચે
 વોહ ત્રિરતેલી એક ૧૨તુદે એ ખાક ચે :
 ને મચદર ચે ગજમે ઝોર મે,
 નહો હફીયાં ધનકી અળ ૧૭ઝોર મે.
 ૧૪મકાં વોહ નહો, વોહ મકાં બી નહો,
 બહોત ૧૫નામીઓ કે નિશાં બી નહો.
 મજર હાં ને મિલ નાએ અંજામે નેક,
 હયાતે ૧૬અબદ હમ ચલી નામે નેક.

(બેનઝીર)

૧૭માતમ કહેલ ચેહ ૧૮હરેર ને હમ ૧૯તેરે દમ સે હમ,
 વચરાં હમ એક ચહેર ને હમ તેરે દમ સે હમ :
 ૨૦ચાએ હમમે લહર ને હમ તેરે દમ સે હમ,
 નાહોં મેં લહેર ૨૧અહેર ને હમ તેરે દમ સે હમ :
 અમત જહાં મે ઝહેર ને હમ તેરે દમ સે હમ,
 જના ખુદા કા ૨૨કહેર ને હમ તેરે દમ સે હમ ?

૧. લીલું. ૨. કમખુસર બાદશાહની રગમ ડબી ૩ બાદશાહ જમચેદની મજલિસ
 ૪. ગમ ૫. નવ સ્વચેત્ના કહકા જેવા (સુદર) ૬. દુકકા દુકકા ૭. નૂની ઈટાની
 નીચે ૮. આસમાનની નીચે ૯. માતમ કરનાર ૧૦. લેચાઈયા ૧૧. આકાશને પછ
 અદેખાઈ ઉપજાવનાર ૧૨. દમલો ૧૩. કમરમા ૧૪. રહેનાર ૧૫. નામદાર માણસો
 ૧૬. અવેદાન ૧૭ માતમનું સુકામ ૧૮. ફુનિયા ૧૯. મોતના (આ કાવ્ય
 મોતને સંબોધી લખાયું છે). ૨૦. પાણીનો જોડ ૨૧. કાપ

જો દિલ હય, તેરે દાવ સે ચાલે ૧લાલેઝાર હય,
૨ માલીસે ઝમાલ તક જો હય ૪દાવદાર હય.

(મહુરમ)

*

મોસમે ખાસમે હોતે હય ૫ચુજર ૧બર્ગદિયાન,
પુલ ૭મુરજહાતે હય જળ બાલ મેં આતી હય ૮ખિજાન :
૯સુખદ હોતી હય તો હોતે હય સિતારે ૧૦પિનહા,
લેકિન, અય મોત, મુકરર હય તેરા વક્ત કહા ૧
દિન કો હોતા હય ધમે ૧૧દહેર સે હરએક કો કામ,
દોસ્ત મિલ જાએ બહમ આતી હય, ઉસ વાસતે શામ :
રાત હોતી હય કે હો સગ કો ૧૨મુયસ્સર આરામ,
લેકિન, હય મોત, તેરે આનેકે હય વક્ત તમામ.....

તું વહાંબી હય જહાં મિલતી હય ફોજે ખુનખાર,
ઝોર દિખાતી હય જહાં ૧૩રઝમ મેં ૧૪જોહર તલવાર :
૧૫બહેર ઝો ૧૬નર સમોહ હય ૧૭મૂર ૧૮અતાઅત તેરી,
કર રહી કામ હવા મેં બી હય તાકત તેરી :
દિલ સે રાહતમેબી જાતી નહોં ૧૯હયમત તેરી,
હમ જહાં જાએ નઝર આતી હય સુરત તેરી.

(શાકિર મીરઠી)

*

હય યકીન ઇસકા કે એક દિન ૨૦એશુમાં કુચબી નહોં.
ચેહ ઝમોં કુચ બી નહોં, ચેહ આસમાં કુચબી નહોં.
કયા હય ધનસા એક મુસ્તે ૨૧ઉસ્તુખાં કુચબી નહોં,
૨૨બુલબુલા પાનીકા હય ઉમે ૨૩રવાં કુચબી નહોં.
સગ હય ફાની કયા ઝમોં કયા આસમા કુચબી નહોં,
એક ખુદાકો હય ૨૪બકા, દોનો જહાં કુચબી નહોં.

૧. રઝમેરઝી કૂલેના બચીયા સમાન. ૨ માલીસી (એક દવાચા પ્રમાણે પુચી એક માલીસી ઉપર બેસી છે.) ૩. ચદમા ૪. કાવવાળુ, દુઃખી. ૫. ઝાડ ૬. પાદશા વેરનાર ૭. કસમાય છે ૮. પાનખર ઝટુ ૯. સવાર ૧૦. છુપાયેલા ૧૧. ફુનિયા ૧૨. પ્રાપ્ત ૧૩. લડાઈ ૧૪ પાણી, વાકત, સજિવ ૧૫. ફરિયા ૧૬. જમીન ૧૭. કચ્છ ૧૮. વાલેદારી ૧૯. બધા ૨૦. બેસાક ૨૧. મૂકીબર હાડકા ૨૨. પરપોટા ૨૩. વહી જતી ઉમર ૨૪. અનુભવી.

ઝિંદગી તક એક આલમ જન કે ચા જીરે 'નગી'
 બમદ રમુદન ઈનકા અમ નામો નિશા કુચબી નહી.
 રગ કયા ઝફરસે ઈપિઝા લાએગી—રખ ઇસકા ખિયાલ,
 ફૂલકી દો દિન બદાર, અમ બાધમાન, કુચબી નહી.
 આદસે પમઝલૂમકી ૧૨, ઝાલિમે ફતખવતપરસ્ત,
 સામને જિસકે ઝમીં એ આસમાં કુચબી નહી.
 કપસી નાદાની હય કારે ૭બવર મેં કરતા હય દોત
 મોત કે તો સામને પીરો જવા કુચબી નહી.

(અહીંન)

*

કયા સખ્ત ઘડી હોગી અજલ આએગી જિસ દમ,
 ખંચ ખંચ કે હરકે રગ સં, નિકલ ને લગેંગા દમ
 કયા દેખેગે હરએકકુ હસરતસે બસદ દમ,
 ઇતનીબી ઝમા હત ન સહેગી કે “ચલે દમ;”,
 સખકે લીયે એક રોઝ ચેહ તકલીફ ધરી હય,
 ઇસ પરબી ચેહ ધક્કત હય, અજબ બેખમરી હય.
 ખાઈ નહી અપને હય, નહી હય ૧૦પિસર અવના,
 બેગાને હય સખ, હોવેગા જિસ દમ સફર અવના,
 ન માલ ન અસમાન ન એવર ન ઝર અવના
 દો ૧૧મઝહી કફન કબકા ૧૨ગુલા હય ઘર અવના :
 કુચ સાથ ૧૩મજુઝ ૧૪એકસી એ ૧૫વાસ ન હોગા,
 રેહ જાએગે સખ દૂર કાઈ પાસ ન હોગા.

(અનીસ)

*

ઝમીને ૧૬અમન ગુલ ખિલાતો હય કયા કયા !
 બદલતા હય રગ આસમાં કયસે કયસે !
 બહારે ૧૭ગુલિસ્તા કી હય ૧૮આમદ આમદ,

૧. મહોર નીચે હોઝ લાખેદાર હોઝું ૨. મોત પછી ૩-૪. પાનખર ઝડ
 ૫. જીવમયી ત્રાસેલાઓ ૬ અમ જીવમયાર અને મનરર સખ્ત ૭ સલા કાયોમા
 ૮. ગમગીની સાર્થે ૯ અનેક કુ બો સાર્થે ૧૦ બેગ ૧૧. જળ ૧૨ ખૂણે ૧૩.
 ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮

પુથી ફિરતે હંય તામનાન કયસે કયસે !
 ન િગોરે સિકદર ન હવ કબ્બે દારા,
 મિટ રનામીયો કે નિગાન કયસે કયસે !

(આતિરા)

કુચકુચતે હવ ઈમુદો ચમન કયસે કયસે !
 ખિસે હવ પગુતઓ ફિયાસમન કયસે કયસે !
 જહાં શુલથે એક ઉખાગળી વહાં નહો હવ !
 લઉગડે લખિઝાને ચમન કયસે કયસે !
 ઝરા ફેખ િન્દમગતસે, સોતે હંવ ધાફિલ,
 િમઝારો મે પહેને કફન કયસે કયસે !
 િરઅદમ બોકે હસ્તી કી યાદ આએગી કયા ?
 ઉકાતે હવ રજ ઓ િમહન કયસે કયસે !

(ચિન્દ)

દો ચાર ઘડી યા દો દિનમે અમ તનસે બાન નિકલની હવ
 ચેહ હુડો િપસલી છતની હવ, યા િપનનો હવ યા િજલની હવ
 હવ રાત નો બાકી થોડીસી કાઈ દમમે ચેહબી િજલની હવ,
 ઉક બાધો કમરે દો િલસેરેસે તુમ કોબી મનઝવ ચલની હવ
 તન િલુખા, રંકુમડી પીઠ કુર્ષ, થોડે પે ઝીન ધરો બાબા,
 અબ મોત રીનકારા બાજ ચુકા, ચલનેકી ફિક કરો બાબા.
 કુચ દેર નહો અબ ચલનેમે, કયા બાજ ચલો યા કલ નિકસો,
 કુચ કપડા લતા લેતા હો સો જલદી બાધ સબલ નિકસો
 અબ ચામ નહો અમ સુખ્ક કુર્ષ, નો રર મોમ પિમલ કર દત નિકતો,
 કયું નાહક ધૂપરઝ ચહડાતે હો બસ હડે કંડે ચન નિકસો.
 તન સુખા, કુમડી પીઠ કુર્ષ, થોડે પે ઝીન ધરો બાબા,
 અમ મોત નકારા બાજ ચુકા, ચલનેકી ફિક કરો બાબા

૧. ઘોર, કમર ૨ નામીયા માણસો ૩ ટકુકે ૪ અબના પડીઓ
 ૫-૬ મુલોના નામ ૭ કારો ૮ ઉજ્જલ કયાં ૯ પાનખર ઝતુએ ૧૦ ચેતવણી
 લઈને ૧૧. કબોરોમા ૧૨. નીચી ૧૩ મહેનત ૧૪ પાસબી ૧૫ ગળાઈ જયો
 ૧૬. જળો જયો ૧૭ કમો જયો, સરી જયો ૧૮ સવારથી ૧૯ સુઝાઈ ગયું.
 ૨૦ ૨૧ = ૨૨. મીલની માફક ૨૩ વડકો

ચેલ ઉટ ફિરાવે કા, મારો, સંદેક જનાજી અર્થો હપર,
જળ ધસ પર હો અસવાર ચને ફિર ધોડા હપ ન અમારી હપ
કિસ નિંદ પડે તુમ સોતે હો, ચેલ બોજ તુમારા બારી હપ,
કુચ દેર નહો અન આદ જનઝીર, તૈવાર ખડી અસવારી હપ
તન સુખા, કુમડી પોઠ હુઈ, ધોડે પે ઝીન ધરો બાના,
અન મોત નકારા બાજ સુકા ચલનેકી ફિક કરો બાના
(નઝીર)

*

પટક દિસો ફો હવા કા છાઠ મીયાં મત દેસ બ દેસ ફિર ખમારા,
૮કઝોંક અજલ કા હુરે હપ, દિન રાત બળ કર ૧૦નક્કારા
કયા ૧૧મદીયાં, બેસા, બેલ, ૧૨શુરુર, કયા ૧૩ગુને, ૧૪પદવા સર ૧૫મારા
કયા ૧૬લીલું આવલ, ૧૭મોઠ, ૧૮મટર, કયા આગ, ધુવા બૌર અમારા,
સમ કાઠ પડા રેલ જાવેગા જળ ૧૯લાલ ચલેગા બનજારા
તુ ૨૦બડીયા ૨૧લાલે બેલ બરે જો ૨૨પુરન ૨૩પગમ જાવેગા,
કયા ૨૪સદ બડા કર લાવેગા યા તોટા ઘાટારપ પાવેગા
૨૬કઝોંક અજલકા રસોમે જમ બાલા માર મિરાવેગા,
ધન દોલત નાતીરો પોતા કા, એક ૨૮કુખા કામ ન આવેગા,
સમ કાઠ પડા રેલ જાવેગા જળ લાલ ચલેગા બનજારા
જળ ચલતે ચલતે રસ્તેમે ચેલ ૨૯ગુન તેરી હલ ૩૦જાવેગી,
એક ૩૧મદીયા તેરી મિટો પર ફિર ધાસ ન ચરને પાવેગી.
ચેલ બેપ જો ગુને લાલો હપ સમ ફિરસોમે બટવેર જાવેગી
ધીઝવ પુત, ૩૪જવાઈ, બેટા કયા બનજારનું પાસ ન ૩૫જાવેગી,
સમ કાઠ પડા રેલ જાવેગા જળ લાલ ચલેગા બનજારા

૧ કહેનું ૨ પેટી જનાજીનો અર્થ અપે છે ૩ અસ્ખડી ૪ યાઅરનું
નામ ૫ લમારા ૬ લોબ, લાલસા ૭ દેશદેશ ફરી મારયો નહિ ૮ છુટારો
૯ મોતનો ૧૦ નજારો ૧૧ વાજરીઓ ૧૨ બેઠ ૧૩ ગુલો ૧૪ પાસલો ૧૫
બહુ બારી ૧૬ મઈ ૧૭ અદ ૧૮ મ ૧૯ લાલ (વજુભરો આલેતો યરો
યાને મરી જયો) ૨૦ વાજરીઓ ૨૧ લાલે ૨૨ પૂર્વ ૨૩ પશ્ચિમ ૨૪ નફો ૨૫
પટારો ૨૬ છુટારો ૨૭ દેહિત પોત ૨૮ બાળ બચ્ચુ, ૨૯ ગુલુ ૩૦ પડી
જયો ૩૧ વજરી ૩૨ વહેચઈ જયો ૩૩ બેગી ૩૪ જમાલ ૩૫ બેગી બેસા જમાઈ
તો શું મજર વજુભરણુ પજુ પોતાના મરહૂમ પતિની પાસે આવશે યાદો નહિ

કયું છ પર બોજ હાતા હય ઈન યુનો બારી બારી કે ?
જમ્ય મોત કા ડેરા આ પડા ફિર દુને હય બેવપારી ૧૬ :
કયા સાજ, જડાવ ઓ કરે એવર, કયા રંગોટે, યયાન કિનારી કે,
કયા ધોડે ઝીન સુ-હેરી કે, કયા હાથી લાલ અમારી કે :
સખ હાક પડા રેહ જાવેગા જમ્ય લાલ ચલેગા બનજારા.

(નઝીર)

પકાસો ા નહી ફકે ફુલુદે ઓર ઉઅદમ મેં,
કિરસા હય તમામ આમદો શુદ કા દો કદમ મે....
કિસી કે લમગ પર, અય દિલ, ન કીજયે ચરમ ૧૦ તર હરગિઝ,
બહુતસા શાઈએ ઈનકુ ભો ઈસ અને પે મરતે ૧૧ હય.
(સાદા)

અય કુખમે, ૧૨ જાહવાલો ભો આજ ૧૩ તાજવર હય,
કલ ઈસકો કેખના વુમ, ન તાજ હય ન ૧૪ સર હય :.....
શુએ ૧૫ અખીરે સમ ફું, સુન ૧૬ સરગ્રસ્ત મેરી,
ફિર મુખ ૧૭ હોતે તક તો કિરસાહી ૧૮ મુખતેસર હયા
અમ ૨૦ મ પર ઈસી કે મોહક ૨૧ હર વહા વં :
ન ૨૦ અરકમે સિરાયત, ૨૧ ન આહમે ૨૨ અસર હય
(મીર)

રઝવાશિલ ! સમજ ચેહ મોત હય કયા ચીઝ ? અમે ૨૩ રખમ,
હોગા કિસીકે વકતે ૨૪ મુએન મેં ફકે કમ ?
૨૫ કીરક પજોએ ૨૬ મલકે ઉલ મોતમે હય સખ,

૧. ત્યારે, વેપારીઓનો બોલો (કુખ) બિચડો થઈ જાયે ૨. ઝીંકુ કપડું ૧૨૦૦
૩ કાપડના યાન ૪. અગ્રગાદી ૫ એક કોસ એટલે હોઠ માર્ગલ ૬. હસ્તી ૭.
નીસ્ટી ૮. આવવા જવાનો—જન્મમરણનો ૯ મોત ૧૦. લીની આખો ૧૧. જેએ
આ નિહાળી ઉપરથી મરી ફીટલા દોણ (અને તે મટિ બહુ ઘટેગા ખરાવતા દોણ)
૧૨ નહોતલાની ઉપર ગ્રેમ ખરાવનારાઓ ૧૩, વાજ પકેરનાર ૧૪. મરવક.
૧૫ રાવની આંખેરીએ બળવી હુ મીચુમતો ૧૬ ૧૬. પેલા ઉપર વીતેની
હઝીકત. ૧૭ સવાર ૧૮. દે કા. ૧૯. આધાર રાખનાર ૨૦. આશુમા ૨૧. રેલેઝ.
૨૨. નિસાસો ૨૩. આ આફિલ સખ્સ ૨૪. ખુશનો હુકમ ૨૫ (મરનારો)
નહી વખત. ૨૬. બન ખરાવનાર પ્રાણીઓ ૨૭. મોતના ફિરવાના પ્રાણમા.

ફિર એક નફસ મહાવરે હય, આ જાએ દુકમ^૩ જમ
 દમ મણે તામ^૪ કયા ચેહ કિસી નેકનામ કી ?
 પાર્શ નહો પકલીમને મહોલત^૫ કલામ^૭ કી
 ખાલી અજલને^૮ કર દોરે હય ધર હઝાર હા,
 દુનિયાસે ઉઠ ગયે હય પવનર હઝાર હા,
 બેકસ^૯ દુએ હય સાહેમે લરકર હઝાર હા,
 મિરલે^{૧૦} ગદા મરે હય તવનર હઝાર હા
 બદે બહોત સફર સે સલામત ન ધર ગયે,
 મોત આ મધ જહાં ધસી જગલમે મર ગયે

(અનીસ)

*

કારન^{૧૧} કી તરફ સેકરો ચાહાને કી હશમ^{૧૨}
 મજબૂર^{૧૩} પસ જહાંસે ગયે હય જહાં આ ધમ^{૧૪}
 હગામે^{૧૫} મર્ગ યાસ^{૧૬} સે તિકતે ચે અખદમ,
 હમરાહ^{૧૭} થા ન મુલક ન દોલત ન વોહ ખદમ^{૧૮}
 ગજીને^{૧૯} ઝીરે રંખાકે દગા કર ચલે ગયે
 ખાલી સજ્હોકો હાય દિખાકર ચલે ગયે
 ર૧ પીરો જવાન આ કુલર^{૨૨} આ નાફેમર^{૨૩} આ હુલીવાર
 ર૪ બહકીસ આ ખુશઅકીદત^{૨૫} આર^{૨૬} યુમનામઆ નામદાર
 ર૭ મહકૂમ આ કુકમરાન^{૨૮} આ રલકની આ રંનહીર^{૨૯} આ જાર^{૩૦}
 ચાહો ગદા^{૩૧} આ ઝાલિમ^{૩૨} આ મઝલૂમ^{૩૩} આ બેનપાર, ૩૫

૧ દમ ૨ અશાશ ૩ ખુદાનો દુકમ ૪ તાકત ૫ બોલનાર હઝારત મુસા પયગમ્બર (Moses) જેઓએ ખુદા સાથે દુરના પર્વત ઉપર વાતચીત કરી હતી, તેઓને કલીમ અલ્લાહ (અલ્લાહ સાથે 'બોલનાર') તરીકે ઓળખવામા આવે
 ૬ અવકાસ ૭ બોલવાની ૮ મોતે ૯ લાચાર ૧૦ ફકીરની માફક
 ૧૧ કોને કહારી માફક કારન પલ પોતાના બેટામાર ખનના માટે મદદર
 ૧૨ હરજલે અને રસારો ધરાવવા બાદચાહો ૧૩ લાચારીએ ૧૪ દઈ અને નમ
 સાથે ૧૫ મરણ સમયે ૧૬ નાહમેદી ૧૭ સાથે આવનાર ૧૮ ખિદમતમારો ૧૯
 ગજ ૨૦ ખાક નીચે ૨૧ ધરડાઓ ૨૨ બળકે ૨૩ મૂર્ખાઓ ૨૪ અધર્મીઓ
 ૨૫ ધર્મી વિચારવાળાઓ ૨૬ જેઓના નામ અપકીર્તિ વગેરેથી ચૂમ થયા હોય
 ૨૭ દુકમ ઉઠાવનાર ૨૮ દુકમ ચલાવનાર ૨૯ બળવાન ૩૦ નાતવાન ૩૧
 કમતાકત ૩૨ ફકીર ૩૩ જીવનમારો ૩૪ જીવનથી ત્ર સેવાઓ ૩૫ જિવતન થયેલાઓ.

૧ મજબૂત હો કે મોત પળેમે આગેમે,
સમ હસરતેર લીગે દુએ દુનિયાસે જાએમે
(અનીસ)

*

અલગતે કતરા હય દરિયામે ફના હો જના
દઈકા હદસે ગુઝરના હય દવા હો જના

પાણીના એક ટીપાંની ખુશાલી દરિયામાં મળી જઈ ફના થઈ જવામાં
સમાએલી છે, તેમજ જનારે દઈ બેઠક વધી જાય છે ત્યારે તે દઈ (મોત
મારફતે) દવામાં ફેરવાઈ જાય છે

(ઘાલિખ)

*

ખારેક દુનિયામે રહો ધમઝદાર્ક યા શાદ રહો,
અવસા કુચ કરકે અનો પહા કે બહુત યાદ રહો
રહો મર્ગસે કયુ કરાતે હય લોમ
બહુત ધંસ તરફકે તો જાને હય લોમ

(મીર)

દુનિયાકે અલમર્ક ઝોંકુ ઉકા જાએમે,
હમ કયા કહે કયા આગેથે કયા જાએમે,
જબ આગેથે રાતે આપ આગેથે,
અન જાએમે, ઔરોફા રલા જાએમે,

(ઝેક)

*

મનઝલેગીર અન મુજહે અવ આસમાં દરકાર હય
મરદુમે બીમાર કો નકતે મર્ગ દરકાર હય
કુજ ઈનાજે વહેછતે આસિક નહીં જુઝ ખાગે મર્ગ,
ખહેરે ફોતે મસ્ત ઝન્જરે મિરાં દરકાર હય

અવ આસમાન, હવે ધોરમાં મારુ મુકામ થાય એવી મારી
ખાહેશ બીમાર માણસોને પણ જખાના ફેરફારની જરૂર પડે

૧ લાચાર ૨ ચોક્ક દુખ ૩ દુનિયા દરખાશમાં, સમાજમાં ૪ ગમગીન,
૫. મોતના સ્વાધી ૬ દુખ ૭ શાએરનું નામ ૮ બીબચોને

આચોના ધમ્મપણા માટે મોતની જામ સિવાય બીજો ઈલાજ નથી; મરત દાથીને માટે પણ બારે, વજનની સાંકળોની, જરૂર રહે છે. (આતિશ)

મોત તજદીદે મજાકે જિંદગી કા નામ હય,
ખામ કે પરદેમે બેદારીકા એક પપધામ હય.

જિંદગીનો સ્વાદ ફરી આખવાની ખાહેશ થાય તેનું નામ મોત; મરણ તો જીવના પરદામાં છુપાએલી (ફરી ઉત્પન્ન થતી) બેદારીના એક પેશામ સમાન છે.

(ધકબાલ)

આહ! ક્યા કહીએ રહો, યહા જન્મતલક અપની 'હયાત' થે બધે ક્યા ક્યા રતઅલ્લુક અપને છતેછ કે સાત! જન્મ મુએ ફિરનો કિરીને આન કર પૂછી ન ખાત, જિંદગી અપનીથી કુલ ચોસઠ ધડીકી ઝકામનાતઃ ઇતને અરસેદીમે ક્યા ક્યા હમ પે ગુઝરી જવારિદાત! રહ ચલે દુનિયામે હમબો એક દિન ઓર એક રાત. ફિર ઉસી દિન રાત મેં હમ બાદશાહબો હો ચુકે, સાહેબે તાજે પનગીન ફરમારિવાબો હો ચુકે, માલિકે મુકો મકા ઝકિરરકુશા બો હો ચુકે, વખાનિઝ ઓ મુફલિસ ફકીર ઓ જીનવા બો હો ચુકે; ઇતને અરસેદીમે ક્યા ક્યા હમ પે ગુઝરી વારિદાત! રહ ચલે દુનિયામે હમબો એક દિન ઓર એક રાત.... ફિર ઉમો દિન રાતમે હમ ૧૦ આરિફે કામિલ હુએ, સાહેબે કશ્ફ ઓ ૧૧ કરામાત ઓર, રોસનદિલ હુએ, ૧૨ આલિમ ઓ ૧૩ ફાઝિલ ૧૪ ફકીહ ઓ ૧૫ બાદિલ ઓ ૧૬ આમિલ હુએ, થી યહી કુરસત ઈસોમે ખાક મિટી ૧૭ મિલ હુએ:

૧. જિંદગી ૨. નિસબત ૩. પપધામ ૪. જનાવો, આપદાઓ ૫. બાદશાહી મહોર ૬. સુલતાન ૭. દેવોના છવનાર ૮. લાચાર ૯. ગરીબ ૧૦. પૂરેપૂરા ખુદા. શનાસ અથવા જ્ઞાન ૧૧. ખુદાઈ જસારવના ઇસ્મ અને ચોખેઝ ૧૨. બદુશુવ ૧૩. વિદ્વાન ૧૪. ઇસ્લામની સંતોષનાના બલુકાર ૧૫. અજ્ઞાન ૧૬. કામદાર ૧૭. મટાડી.

धतने अरसेहीमे' क्या क्या हम पे गुजरी वारिहात !

२६ यले दुनियामे' हमको जेक दिन और जेक रात.

हिर धसी दिन रातमे' हम १ पोते और जेटा दुजे

हिर हमी भाभा हमी रनाना, हमी गदादा दुजे :

सावे सुखरे बाई भाभु और 'यया' यताया दुजे,

यी यही पुरसत धसीमे' देखीये, क्या क्या दुजे :

धतने अरसेहीमे' क्या क्या हम पे' गुजरी वारिहात !

२६ यले दुनियामे' हमको जेक दिन और जेक रात.....

हिर धसी दिन रातमे' अपना दुआ पन्नाह और १भरात,

लहके भावे की इसी मे हो जजे हिर आंके सात :

देख धी होली दिवाली धंदको और गुण ७भरात

हिर धसीमे' यल भसे आगेर कु रभ जाती पे दात.

धतने अरसेहीमे' क्या क्या हम पे गुजरी वारिहात !

२६ यले दुनियामे' हम की जेक दिन और जेक रात,

(नजीर)

*

दुनियामे' अपना छ कोर्ष जहेवा के भर गया,

दिवतगीमेंसे और कोर्ष छिकताके भर गया :

आकिल या वोह तो आपकु समझा के भर गया,

जेअकल जाती पेह के नभरा के भर गया *

दुःख पाके भर गया, कोर्ष सुख पाके भर गया,

जता रहा न कोर्ष, दर जेक आ के भर गया

कोर्ष भेती १*आजताया, कोर्ष ११गोह और १२भटर,

निसरम १३काने दायमे धी १४तेध और सिपर, १५

काम आर्ष कुछ इजरी न कुछ लभत और छतर,

येह भाक पर मुआ, वोह मुआ लभत के छपर *

यी नयसी निसकी कद् वोह जतवाके भर गया,

जता रहो न कोर्ष दर जेक आ के भर गया.

१. नजीर, पौन २. आतामह ३. पितामह ४. आपना मोटा बाह
(हिंदीमा "दाव" लक्ष्य छ) ५. विवाह, शादी. ६. लज्जती लज ७. यामान
महिनानी १४ भी वारीजे आवतो जेक मुखिम वहेवर ८. नक्षत्र पाथीने ९.
विद्वान १०. आवतो दनो ११. अरु १२. भय १३ निसमन १४. वलवार १५. दाव

આશિક હો મર કિસીને કિસી ગુલકી ^૧ચાદકી,
 આશિકને અપને ઈરક બદાનેમે જન દીઃ
 ઓર જળ અજલકી દોનોસે આકર લગન રતગી,
 મઅશુક કામ આઈ કિસીકી ન આશિમી
 દિલવર બી અપને એદુરનકુ ચમકા કે મર ગયા,
 છતા રહા ન કોઈ, હર એક આ કે મર ગયા..
 પીર^૨ ઓ મુરીદ,^૩ શાદ ઓ ગદા^૪ મીર ઓર વઝીર,
 સખ આન કર અજલ કે દુએ દામમે અસી-^૫
 મુશ્લિસ ધરીબ સાહેબે તાબ ઓ અલમ^૬ સરીર^૭
 કોઈ તરસ તરસ કે મુઆ ધમમે, અમ નઝીર^૮ :
 કોઈ હઝરો અપસ^૯ કી રેઠુવરા કે મર ગયા,
 છતા રહા ન કોઈ, હર એક આકે મર ગયા
 (નઝીર)

*

દુનિયા અજળ ખાઝાર હવ કુછ જિન્દગી^{૧૩} યહાંકી સાથ લે
 નેકી કા બદલા નેક હવ બદસે નહીકી ખાત લે
 મેવા ખિલા મેવા મિલે, ફલફૂલ દે ફલ પાત^{૧૪} લે,
 આરામ દે આરામ લે, દુખ દહ^{૧૫} દે અબુકાત^{૧૬} લે
 કલજુમ નહી^{૧૭} કરજુમ હવ યહાં, દિનકો દે ઓર રાત લે
 કયા ખૂબ સોદા ^{૧૮}નકદ હવ, ઈસ હાત દે ઉસ હાત લે
 કાંદા કિસીકા મત લગા, મિરલે ^{૧૯}ગુલ કુલા હવ વા,
 વોહ તેરે હકમે તીર હવ, કિસ ખાત પર બૂલા હવ વા^{૨૦}
 મત આમમે કાલ ઓર કુ ફિર ધાસ કા પૂના હવ વા
 સુન રખ ચેહ ^{૨૧}નુકતા ખીખનર કિસ ખાત પર બૂલા હવ વા^{૨૨}
 કલજુમ નહી કરજુમ હવ યહાં, દિનકો દે ઓર રાત લે,
 કયા ખૂબ સોદા નકદ હવ, ઈસ હાત દે ઉસ હાત લે
 યહાં ઝહેર દેતો ઝહેર લે, ચકર મે ચકર દેખ લે,

૧ પ્રિય કાર્યો ૨ સખત ખેચાણ થયું ૩ ખૂબસૂરીને ૪ ગુરૂ ૫ સિખ
 ૬ ફઝીર ૭ મોતની જાણમાં કેદ પકડાયા ૮ અજલ કે વખત ૯ સાએરાનું નામ ૧૧
 મોત ૧૨ મોતનીને ૧૩ નીજ ૧૪ પાદડા ૧૫ આકૃતિ ૧૬ સાએર સખ ઉપર
 રમત કરી કહે છે કે આ કલજુમ (કલિયુમ) નથી પણ 'કરજુમ' છે, માને કાર્યો
 કરવાનો જમાનો છે ૧૭ પૈસા ૧૮ ફૂલની માફક ૧૯ સૂચ

નેકાં કુ નેકાં કા મગા, 'મૂઝી કુ ટકર દેખ લે;
 મોતી દીધે મોતી મિલે, પથ્થર મેં પથ્થર દેખ લે.
 મર તુજ કો ચેહ રખાવર નહોં છુ તુબી કર કર દેખ લે.
 કતલુમ નહોં, કરલુમ હય વહા, દિન દે ઓર રાત લે,
 કયા ખુખ સાદા નકહ હય, ઈસ હાત દે ઈસ હાત લે,

(નઝીર)

*

દુનિયામેં કોઈ ખાસ ન કોઈ આમ રહેગા,
 ન સાહેબે એમકદૂર ન ઈનાકામ રહેગા.
 પઝરદાર ન કોઝાર ન બદ ઝખાનમ રહેગા,
 શોદી ન ધમ ન મરદિશીં ઐયામ રહેગા :
 ન જખવશ ન કુખ દર્દ ન આરામ રહેગા,
 આખિર વોહી અલ્લાહ કો એક નામ રહેગા
 ચેહ ૧૦અર્ખેં જો ખાતા હય પદા ગુરમદે ૧૧અઝરક,
 ચેહ ચાદ, ચેહ સુરજ, ચેહ સિતારે હય ૧૨મુઅવ્વક,
 લોહ ૧૩ઓ કલમ ઓ ૧૪અરેં મરી સાબેત ઓ ૧૫મુતલક,
 સન કાઠ ચેહ એક ૧૬આનમે હો જાવેગા ૧૭ફૂદક :
 ૧૮આધાઝ કિસી ૧૯શય કા ન ૨૦અનમ રહેગા,
 આખિર વોહી અલ્લાહ કો એક નામ રહેગા
 લે આલમે ૨૧અરવાહસે તો આલમે ૨૨જિન્નાત,
 કયા ૨૩અલ્લ ઓ હવા, જમલ ઓ ૨૪ફૂદ, ૨૫અર્જ ઓ ૨૬સમાવાત,
 એક ફૂકમેં હોર જાએગે ૧૭જો નકશે ૨૮તિલસમાત
 દુશીવાર ન રહ્યુખતા ન કોઈ ઝખામ રહેગા,
 આખિર વોહી અલ્લાહ કો એક નામ રહેગા

૧. ઈલ કંનાર ફુલ માણસ ૨ માનવ ૩. સકિતવાળો માણસ ૪. નિતાય
 થયેલો માણસ ૫. શીમત ૬. મરીન ૭. કમનસીબ ૮. જમાનાનું ફરત ૯. મોજ
 ૧૦-૧૧. આ નીલરંબી આસમાન લે ચકર ખાતુ પડયુ ૧૨. સદકતા ૧૩. જે
 પાટી ઉપર પ્રકાશ કલમ પડે નસીબનો લેખ લખાય છે ૧૪. સર્વોત્તમ સ્વર્ગ ૧૫
 ૧૬વતન અને કોઈ ૧૬ થયે ૧૭ (પ્રકાશ મળી જઈ) અદરય વરો ૧૮ સરખાત
 ૧૯. ઓજ ૨૦. આખરી ૨૧. આલમાઓની દુનિયા ૨૨ જિન્નોની દુનિયા ૨૩.
 વાદળા ૨૪. પર્વત ૨૫ પૃથ્વી ૨૬ આસમાનો ૨૭ જલ્લે ૨૮. ભૂંધ ચિત્ર
 ૨૯. પાઠક ૩૦. કાગા.

ચેહ બાપ ઓ ૧ ચમન અળ નો હર એક રંગ હવ રહે ફૂલ,
 ચેહ રંગાબ ચેહ ધુન્ને ચેહ હરે પપાત ચેહ ફૂલ ફૂલ
 આ જાગેગી જળ બાદે અખિજાન ઉનકી ઉપર ખૂલ,
 હર ઉપારકી, હર ફૂલકી ઉર જાગેગી સળ ધૂલ
 નવ રંગ ન દુસ્ખાં ઓર ન ૧૦ સીયેકામ રહેમા,
 આખિર વોહી અલ્લાહ કા એક નામ રહેમા ..
 ચેહ આશિકો મુઅશક નો કરતે હવ ખદમ ૧૧ ચાહ,
 આગેબી ખહોત આશિકો મુઅશક ચે ૧૨ વલ્લાહ .
 વોહ ચખસ કહા જાતે રહે, અવ મેરે અલ્લાહ !
 ધસ ખાતસે મુઅલમ દુઆ અખતો યહી આહ,
 ન ઈશક ન આશિક ન દિલારામ રહેમા,
 આખિર વોહી અલ્લાહ કા એક નામ રહેમા
 (નઝીર)

ચહાર દિન કી ૧૩ જાન ઓ ૧૪ સૌકત ચહાર દિન કા ૧૫ જાન હવ,
 ફિર ખુદા હવ ઓર તુ હવ ઓર અધેરી કષ્ટ હવ
 (એક ઉર્દૂ શાએર)

જામના હો જામલે ૧૬ અલ્લાહ કે સાથે તલે,
 ૧૭ હવ તકે સોતા રહેમા ખાક કે સાથે તલે
 ખાકકા ખુલલા જનાયા ખાકકી ૧૮ તસવીર હવ,
 ખાકમે મિલ જાયગા ફિર ખાક ૧૯ હામનગીર હવ
 (એક ઉર્દૂ શાએર)

આદમીકા જિરમરે ૨૦ ક્યા હવ જિસપે શરદારે ૨૧ હવ જહા ૨
 એક મીટીકી ઈમારત, એક મિટીકી મકા
 મોત કી આધીરે ૨૩ ખર્ખો પે આ કે જળ ફિર જાગેગી,
 રેખ લેના ચેહ ઈમારત તુલ કે જિર જાગેગી
 (એક ઉર્દૂ શાએર)

૧ વાદી ૨ જલે ૩ રાણી ૪ કળી ૫ લીલા પાદડા ૬ પાનખર ઝાતુનો
 પવન ૭ કાટા ૮ પીળુ ૯ રાઈ ૧૦ કાળા રંગવાળુ ૧૧ પ્રોત ૧૨ અલ્લાહના
 નામથી કસમ ખાક છુ ૧૩ દરજ્જે ૧૪ કાકમાક ૧૫ ચક્તિ બળ ૧૬ આસ
 માનો ૧૭ ક્યામત ૧૮ ચિત્ર ૧૯ બાહા ધરનાર ૨૦ ચરોર ૨૧ હીવાની
 ૨૨ તોફાન

‘ ૧૬ રહી હવે આસમા ચેહ સખ સમા કુછબી નહીં,
 પીસ ફૂંઝા એકલી િરદિશમે જહાં કુછબી નહીં :
 નિસ જમેહ યા જમકારે જલસા ઔર ખુસરૂકા મદલ,
 ચદ કત્રોં કે સિવા અબ વહાં રહા, કુછબી નહીં.’

(એક ઉર્દૂ શાએર)

‘ ૧૭ રહી જતે રહે નો ખેવકાઈ કર ગયે !
 મર ગયે આખિર ન કિસસે ંઆચનાઈ કર ગયે.
 ઉમે ધબીપાયાં પે અપને ધસ કહર પનાઈ નહો,
 દમરને ઉનકો ન િકોરા નો ખુદાઈ કર ગયે.
 આપનેમે ઉઅકસ અપના દેખકે લેતે ધર,
 ચદાર દિન કી િદગીમે ખુદનુમાઈ કર ગયે.
 ઔનખૂઈ કરકે અકસર ૧૧, વોહ નો હંસતે યે કિસે
 હાથસે અપને વોહ અપની જગહંસાઈ કર ગયે.
 રહે ગયા અવસાઈ ૧૨ કરની, િઆખિરશ દોનો ગયે—
 નો બતાઈ કર ગયે ઔર નો શુરાઈ કર ગયે.’

(એક ઉર્દૂ શાએર)

‘ ૧૮ નો મરતે બાદશાહ હોઝરબી કુછ તઝદીન ૧૪ નહીં હોતી,
 યહી દો મઝ ૧૫ કહન હોતા, યહી દો મઝ ઝમી હોતી.’

(એક ઉર્દૂ શાએર)

‘ ૧૯ મુદૈયા ૧૬ જસ કને અસમાન સખ મુદકી ઝો માલી યે,
 સિકંદર જબ ગયે દુનિયાસે દોનો હાથ ખાલી યે.’

(એક ઉર્દૂ શાએર)

‘ ૨૦ તમ ૧૭ હો રહી હવે મનઝિલ, ૧૮ ચોક્કે વકત કમ હવે,
 મુદકે ફના કી જાનેમ ૧૯ હર સાસર ૨૦ એકે કદમ હવે.’

(એક ઉર્દૂ શાએર)

૧. ચકર ૨. બાદશાહ જમરોદની મળલિસ. ૩. દોસ્તી. ૪. પપા વિનાની હમર, ૫. મચર. ૬. મોત. ૭. પહાચો. ૮. મચરો. ૯. આપવડાઈ. ૧૦. ખામી ચોપવી ૧૧. પલ્લાએક. ૧૨. કસીના ગુલો ૧૩. આખરે ૧૪. રોનક, ચોલા. ૧૫. જલ. ૧૬. તૈયાર. ૧૭. પૂરી. ૧૮. (નિદગીની) મુસાફરી ૧૯. વરફ. ૨૦. શાસ.

જાનસા જહોંકા^૧ યુજહા દેગા કિસી મઅલૂમ હય ?
જિંદગી એક શમ્મેર^૨ રોશન હય હવા કે સામને.

(એક ઉર્દૂ શાએર)

*

જસ જિંદગીપે નાઝા^૩ ચેહ સાહેબે ષહવસ હય;
વોહ કયા હય ? ફિલ^૪હકીકત ગિનતી કે કુછ નફસ^૫ હય.

(એક ઉર્દૂ શાએર)

*

કરતા હય કાલિલબી^૭ માતમ મુજહકે દેનાને કે બાદ,
કદ્દ અઝોહી હુવા કરતી હય મરગને કે બાદ.

(એક ઉર્દૂ શાએર)

*

ચેહ અમશ^૮ એ નિશાત^{૧૦} એ શાદમાની કખતકે^૧,
અશરત^{૧૧} બી કુર્ષ તો ફિર જવાની કખતકે^૧
ગર ચેહબી^{૧૨}સહી, કયામે^{૧૩}દૈલત હય મહાલ,^{૧૪}
દૈલત બી કુર્ષ તો જિંદગાની કખતકે^૧

(એક ઉર્દૂ શાએર)

*

૮. મરાઠી અવતરણો.

મારું મૃત્યુ મરી જઈને મને અમર પનાવી ગયું છે આ ક્ષણભર
જીવનનો પાયો અને આધાર ખનને ગૂમ થયાં છે, અને મારું દેહનું બાન
પણ અસોપ થઈ ગયું છે (જીવનનું) પૂર આવીને એસરી ગયું છે પણ
જીવન હૃદયમાં મેં ધીરજ રાખી હતી તુકારામ કહે છે કે છેવટે મને
યોગ્ય અમર જીવન પ્રાપ્ત થયું છે.

(તુકારામ)

*

મેં મારી પોતાની આખોથી મારું મોત જોયું છે : એ ખચોત
એક અનુપમ ક્રિયા હતી ત્રિજીવનમાં આનંદ ફેલાઈ રહ્યો હતો સર્વત્ર

૧. પવનનો સપાટો. ૨ પ્રકાશમાન મીણબત્તી. ૩ મજર ૪ મોટી હમેદો
રાખનાર. ૫. ખરું જોવા ૬. દમ ૭ ખૂની. ૮. કદર ૯. એશઆરામ. ૧૦,
પ્રસાધી ૧૧, મોજ ૧૨, ખરું ૧૩. દૈલવનો પાયદારી ૧૪. અરાકય

વિશ્વના જીવનમાં એક જ આત્મા પ્રસરી રહી છે એવા મને યથેતા અનુભવમાથી એ આનંદ ઉદ્ભવ્યો હતો. મારામાં અહકાર હોવાથી હું એક સાંકડી જગ્યામાં જ (શરીરમાં જ) રહેતો હતો, પરંતુ હવે આ શરીરમાં રહેવાના વિચારનો મેં ત્યાગ કર્યો છે (અને વિશ્વમાં ફેલાયેલા ઈશ્વરી આત્મામાં જ મારો નિવાસ છે એમ હું સમજું છું). જન્મ અને મરણને લગતું સતત હવે કોટી મધ્ય છે, અને (‘ આ મારું અને તે તારું ’ એવી) સંકુચિત દષ્ટિ હવે દૂર થઈ છે. નારાયણે મને રહેવા માટે જગ્યા આપી છે, માટે પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી હું તેમને ચરણે બેઠો છું. વૃક્ષારામ કહે છે કે પ્રભુએ જે આ જગતમાં વ્યક્ત કર્યું છે (પ્રભુ અને મનુષ્યના આત્માની એકતા) તે હવે (મારા મૃત્યુથી) મારા બાળમાં સિદ્ધ થયેલું હું દેખુ છું.

x(વૃક્ષારામ)

*

૯. ચીનાર્ધ અવતરણો

— કોનફુસિયસ બોલ્યા :—ધણા તો જિંદગીને કુદરતની એક મહાન બક્ષિસ માને છે, તેઓ સમજતા નથી કે એ તો એક મહાન બધન ■ ધાપણુને તેઓ દુર્નિર્ણયતા માને છે, તેઓ સમજતા નથી કે ધાપણુ શાંતિનો કાળ છે મૃત્યુને તેઓ મોટી આપત્તિ માને છે, તેઓ સમજતા નથી કે મૃત્યુ એટલે પરમ શાંતિ છે.

યેનઝ્યુ બોલી બિઠ્યો:—મૃત્યુ વિશે આ પ્રાચીનોત્તરી કેવી ભવ્ય કલ્પના ! પુણ્યવાન તેથી તરે, પાપી ફરે. મૃત્યુથી પ્રત્યેક જથ્થુ જપાથી આવ્યો ત્યાં જાય છે. તેથી પ્રાચીનોત્તરી મૃત્યુને ગૃહમનની કીપમા આપી, જિંદગીને ગૃહવિયોમની : અને જે પોતાના વહાલા ધરને જૂસે છે તેનો દાકડો નીકળી જાય છે, ને તેના યુગમા તેની અવગણના થાય છે.

(કોનફુસિયસ અને તેમના શિષ્ય વચ્ચેનો સંવાદ : મહાત્મા ગાંધીજીના “ધર્મમયન” માંથી).

*

x પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રી સંત વૃક્ષારામના—“મરણ માટે મરોની ગેયે, મન કેલે” અમર” અને “આપુડે મરણ પાલિલે આ ડોળા” —આ જે જાણીતા અસંગો તેના અચેળ ભાષાતર સાથે મને લાગી આવવા માટે એક દક્ષિણી સદગુરુઓનો હું આભારી થયો છું.

૧૦. અગ્રેણ અવતરણો

— We are such stuff

As dreams are made on, and our little life
Is rounded with a sleep

સ્વપ્ન સમાન ક્ષણભરૂર વસ્તુમાંથી મનુષ્યજીવન બનેલું છે, અને
મોતરૂપી ઊંઘથી આ અલ્પજીવનની સમાપ્તિ આણવામાં આવી છે

(શેક્સ્પિયર)

*

Cowards die many times before their deaths,
The valiant never taste of death but once

કાયર પુરુષો પોતાનાં ખરેખરાં મોત પહેલાં અનેક વાર (ભયના
માધ્યમથી) મરી ચૂક્યા હોય છે, યુરવીરો મોતનો ખાસો માત્ર એક જ વાર
ચાખે છે.

(શેક્સ્પિયર)

*

The glories of our blood and state
Are shadows not substantial things,
There is no armour against fate,
Death lays his icy hands on kings
Sceptre and crown
Must tumble down,
And in the dust be equal made
With the poor crooked scythe and spade

ઉચ્ચ ખાનદાનની યા મોટા દરજ્જાની મમરૂં પદ્ધતિના સમાન
શુભલક છે અને એમાં સંગીનતા કંઈ જ નથી કિસ્મત સ્થાને ખખ્ખર
પહેરવાથી રક્ષણ થઈ શકતું નથી, કેમકે યોગ્ય સમયે યમરાજનો ખરક
જેવો કડો દાઘ મહાન રાજેન્દ્રો ઉપર પણ જઈ પડે છે. મોતની નજરે
કીમતી રાજદંડ અને તાજની કીમત વાંઝાચૂકા દાતરાડા અને પાવડા
સરખી જ હોય છે એ મધળાં એક દિવસ નીચે ગળદી ધૂળમાં એક સરખી
સ્થિતિમાં પડી રહેશે.

(શર્ક્સી)

Nothing is dead, men that are dead look at their
own mock-funerals.

કથ જ મરતું નથી . જેઓને આપણે મરેલા ધારીએ છીએ તેઓ
(હાત છે અને) આ દુનિયામાં એક મરકરી સમાન નીકળતી તેમની
રમવાનયાત્રા નિહાળે છે

(એમર્સન)

*

There is a Reaper whose name is Death,
And with his sickle keen,
He reaps the bearded grain at a breath,
And the flowers that grow between.

મોત એક (અવિચારી) કાપણી કરનાર સમાન છે, જે પોતાના
ધાગદાર ફાતરકાંથી પાકેલા અનાજ અને વચમાં તાજા ફૂટતા ફાણા
મનેને એક ઝપાટે કાપી કાઢે છે.

(લોંગફોર્સ)

*

There is no flock, however watched and tended,
But one dead lamb is there !
There is no fireside, howsoe'er defended,
But has one vacant chair

એક એક પશુ ઘેટાનું ટોળું ન હોય જેમાં, બની ચકતી પાસબાની
અને જતન છતાં, એકાદ મરેલું ઘેડું ન હોવા પામે, એક એક પશુ ઘર
ન હોય કે જેનાં સગવડભર્યા ખુણામાં, બનતી કાળજી અને સંભાળ છતાં,
એકાદ (પડીલની) ખુરસી ખાલી પડી ન હોય

(લોંગફોર્સ)

*

There is no Death ! What seems so in transition,
This life of mortal breath
Is but a suburb of the life elysian
Whose portal we call Death.

મોત જેવું કશું છે જ નહિ, આપણે જેને મરણ કહીએ છીએ તે તે

માત્ર સ્થળાંતર જ છે. આ કાની નિંદગી તો માત્ર તે વિજ્ઞાન મીનોષ હવનનું એક પડુ જ છે, અને તેમાં દાખલ થવાના કારને મોતનું નામ અપાયું છે (લોંગફોર્ડો)

*

*Men fear death as children fear to go in the dark,
and as that natural fear in children is increased with
tales, so is the other*

જેમ બાળકો અધારી જગ્યામાં જતાં બીએ છે તેમ મોટી ઉંમરનાં માણસો મૃત્યુથી ભય પામે છે જેમ અધકાર વિશે અનેક ગપાટા સાંભળી બાળકની ખીંકમાં વધારો થાય છે તેમજ મોત વિશે અનેક કલ્પિત કથાઓ સાંભળી માણસો પણ ખીંકાયુ જને છે (બેકન)

*

But what am I ?

*An infant crying in the night
An infant crying for the light
And with no language but a cry.*

(મોતનો કાયડો ઉકલનાર) હું તે વળી કાણ છું ? હું તો રાતનો અધકાર ડેખી રેતા એક બાળક સમાન છું : હું તો પ્રકાશ માટે ટળવળતા અને ચીસ પાડતા એક બચ્ચા જેવો છું, અને (મારી લાચારીમાં) રાવા સિવાય ખીંચી બાધા પણ મારાથી વપરાતી નથી.

(દેનિસત)

*

*Oh blessed and merciful death !
which can make those who hate us hate us less,
and those who love us love us more*

હે દિવ્ય અને કૃપાળુ મોત ! તારી જરૂરથી મારા મરણ પછી જેઓ મને પિછારતા હશે તેમનો પિછાર કમતી થશે, અને જેઓ મને મમતાથી જોતા હશે તેમની પ્રીતિમાં વધારો થશે

(હોલ કેન)

*

Death is universal, but life is omnipotent
મોત સર્વવ્યાપક છે પણ જીવન સર્વશક્તિમાન છે

(બુકેનન)

Death borders upon our birth, and our cradle stands in the grave.

આપણા જન્મની કિનારી ઉપર મોત ધૂમે છે, અને આપણા પારણામાં જ આપણી કબર મુકાઈ છે.

(બિશપ હોલ)

*

The boast of heraldry, the pomp of power,
And all that beauty, all that wealth e'er gave,
Await alike the inevitable hour :
The paths of glory lead but to the grave.

હિંચ કુળનું અભિમાન, સત્તાનો તોર, ખૂબસૂરતીની ખુમારી અને માલમિલકતની મસ્તી—એ સધળાં એક અનિવાર્ય (મોતની) ધડીની રાહ ભુએ છે; એ સધળા કીર્તિ અને વૈભવના પથો આપણને મૃત્યુ તરફ જ દોરી જાય છે.

(ટી. ગ્રે)

*

Can stoned urn or animated bust
Back to its mansion call the fleeting breath ?
Can honour's voice provoke the silent dust,
Or flattery soothe the dull cold ear of death ?

શું કીર્તિકથા દર્શક ભસ્મપાત્ર રચવાથી અથવા આબેહૂબ ચિતાર આપતા પૂતળાં મૂકવાથી તે નામાકિત માણસના મૂએલા શરીરમાં તેનો નીકળી ગયેલો દમ પાછો ફરવાનો હતો ? શું તે મચ્છર સખ્સ પોતાનાં મશોગાન સાંભળી ખાકમાં સૂતો સૂતો પ્રસન્ન થવાનો હતો, અથવા શું ખુશામદનાં વચનો તેના એતનહીન હાડકાને ને આનંદ પમાડશે ?

(ટી. ગ્રે)

*

✓ We see time's furrows on another's brow,
✓ And death intrenched, preparing his assault;
✓ How few themselves in that just mirror see !

આપણે બીજાના કપાળમાં વૃદ્ધાવસ્થાથી પડતી કરચલીઓ જોઈને જાણીએ છીએ કે સૈનિકરૂપી મોત એ કરચલીરૂપી ખાઈમાં છુપાઈ

આર્થિતો કુમ્ભો લાવી તે બાપાને બેઠાન કરશે. (ખીખનાં મુખ તે આપણે જોઈએ છીએ) પણ કેટલા થોડા માણસો પોતાનું જ (ધરતું), મુખ આર્ધનામા જોઈને આ પ્રમાણે વિચાર કરશે ?

(ઈ યગ)

*

While man is growing, life is in decrease;
And cradles rock us nearer to the tomb.
Our birth is nothing, but our death begun.

જેમ માણસ ઉત્તરમાં વધે છે તેમ જીવનની ધડીઓ ધટે છે આપણાં બચપણનાં પારણા આપણને મોત તરફ દિશાવે છે. આપણો જન્મ તો માત્ર મૃત્યુનો આરંભ જ છે.

(ઈ યગ)

*

Why then at death do weary mortals weep ?
Sleep's but a shorter death, death's but a longer sleep.

કંટાળેલા મનુષ્યો શા માટે મોતને નામે વિલાપ કરતા હશે ? શીખ એ માત્ર દૃઢ મરણ છે જ્યારે મોત એ એક લાંબી શીપ જ છે.

(ક્રિનિયસ ફેલેચર)

*

Good men but see death, the wicked taste it.

નેક માણસો મોતના માત્ર દર્શન કરે છે, જ્યારે ફુલ માણસોને મોતનો બરાબર સ્વાદ ચાખવો પડે છે.

(બેન ઝોન્સન)

*

Mourn for the mourners and not for the dead,
For he is at rest and they are in tears.

વિલાપ કરનારાઓ, ઉપર જ વિલાપ કરવાની જરૂર છે, નહિ કે મરનાર ઉપર, કેમકે મરનાર તો મરી પરવારીને શાંતિમાં સૂતા છે, જ્યારે વિલાપ કરનારાઓ જ (એને, લીધે) દુઃખમાં પડ્યા છે.

(મિસિસ હિમ્મસ)

Death, be not proud, though some have called thee
 Mighty and dreadful, for thou art not so;
 For those whom thou think'st thou dost overthrow,
 Die not, poor Death, nor yet canst thou kill me...
 One short sleep past, we wake eternally,
 And Death shall be no more; Death, thou shalt die.

હે મોત! જો કે કેટલાકોએ તને બળવાન અને બયંર કહ્યું છે, તે છતાં તું તેવું નથી, માટે મચર ન ચર્ચ જે માણસોને તું તારા મોજ બની ગયેલા ગણે છે તેઓ ખરું મોત મરી ગયા નથી, અને તું મને પણ મારી નાખી શકીશ નહિમાન એક દૂડી ઊધ પછી આપણે અમરગોમાં જમતા ચપ્પુ (જ્યાં અમરગો હોય ત્યાં) મોતનું નામ નિશાન ન રહે : ત્યારે, ૨ મોત, (વસ્તુતઃ હું નહિ પણ) તું પાતે મરણ પામે છે.

(જે. ડન)

*

It is impossible that anything so natural, so necessary and so universal as death should ever have been designed by Providence as an evil to mankind.

પ્રકૃતિએ માણસ જાત માટે ધોરી મોતના જેવી એક કુદરતી, જરૂરી અને સર્વવ્યાપક મોજના તે આપણને હાનિકારક કે કુ.ખકારક હોય એ તો અશક્ય જ છે.

(જે. સ્વિફ્ટ).

*

Men may live fools, but fools they cannot die.

માણસો મૂર્ખપૂર્વક જીવન માળી શકે, પરંતુ મરણ સમયે કોઈ મૂર્ખ રહેતો નથી (વાને જેલ્લી ધડીએ શ્વાપણ આભા વિના રહેતું નથી)
 (ઈ. યંગ)

*

Death is the crown of life Were death denied, poor man would live in vain, to live would not be life; even fools would wish to die.

મોત એ જિંદગીનું તાજ છે. જો મોત ન હોત તો ખાપમા માણસનું જીવન ફોફાળત; એ જિંદગીને જિંદગીનું નામ પણ ન શોધત; અને મૂર્ખાઓને પણ મરવાનું મન થઈ આવત

(ઇ. યગ)

*

Death is the golden key that opens the palace of eternity

મોત તો અમરોનો મહેલ ખોલનારી સેનાની આવી છે

(જે મિલ્કન)

*

To neglect at any time preparation for death is to sleep on our post at a siege, to omit it in old age is to sleep at an attack.

કોઈ પણ સમયે મોત માટે તૈયારી ન કરી રાખવી તે તો જાણે શહેરને ઘેરા બાંધ્યો હોય તે વખતે પહેરા બરતા ઝોકા ખાવા બરાબર છે, પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં મોતને માટે તૈયારી કરવામાં મદ્દત કરવી તે તો શહેર ઉપર દુશ્મનોનો કુમલો થાય ત્યારે ઊઘી જવા સમાન છે.

(એસ જોન્સન)

*

Learn as if you were to live for ever; live as if you were to die to-morrow.

જાણે અમર રહેવાના હો તેમ તમે અભ્યાસ કરજો પણ જાણે આવતી જ કાલે મોત આવવાનું હોય તેમ (પૂરી સાવચેતીથી) તમારું જીવન ગાળજો

(એક અંગ્રેજ લેખક)

*

We go to the grave of a friend, saying "A man is dead," but angels throng about him saying "A man is born"

યુગર પામેલા એક મિત્રની કબર પાસે જઈ આપણે કહીએ છીએ — "(આપણા જન્મતમાથી) એક મનુષ્ય મરી ગયો." પણ તે જ વખતે

ફિરસ્તાઓ દોઝાબંધ આવીને પોકારશે—“ (આપણી દુનિયામાં) એક માનવીનો જન્મ થયો.”

(અંચ. ૩૫૬૫. ખીયર)

*

And look—a thousand blossoms with the day
Woke—and a thousand scattered into clay;
And this first summer month that brings the rose
Shall take Jamshid and Kaiqobad away.

અરે લુઓ! દિવસ જિગતાં તો એશુમાર ફૂલો ખીલી નીકળે છે
ન્યારે સુખવાબંધ પુષ્પો ખરીને ખાકમાં પડે છે. ઉનાળાના આ પહેલા
મહિનામાં, ન્યારે ગુલાબની કળાઓ ખીલે છે ત્યારે, જમશીદ અને
કમોબાદ જેવા નામવર બાદશાહો ફના થઈ આવતા થઈ જશે.

(ફિરસ્તાજિરદે કરેલો ઉમરખેયામની
રુબાઈયાતનો અનુવાદ)

*

They say the lion and the lizard keep
The courts where Jamshid gloried and drank deep;
And Behram—the great hunter—the wild ass
Stamps o'er his head, and he lies fast asleep.

કહે છે કે રાજમહેલમાં એક વાર બાદશાહ જમશીદ સુખવૈભવ
ભોગની ચરાખખાતી ચલાવતો ત્યાં આજે (ખંડેરા પડ્યા છે અને) સિંહ
અને મરોળી જેવાં પ્રાણીઓ ફરે છે; બાદશાહ બહેરામ, (જે જંગલી મધેડાનો)
શિકાર કરવાના કારણે “બહેરામ ગોર” કહેવાતો, તે આજે મોતની
ઊધમાં પડ્યો છે, અને એના જ માથા ઉપર ગોરખરો (જંગલી ગધેડાઓ)
ફાફડ કરે છે.

(ફિરસ્તાજિરદે કરેલો ઉમરખેયામની રુબાઈયાતનો અનુવાદ)

*

Oh come with old Khayyam, and leave the wise
To talk; one thing is certain, that life flies;
One thing is certain, and the rest is lies;
The flower that once has blown for ever dies,

આ ધરમાં ઉમર ભિયામ સાથે ચાલો અને પડિતોને વૃથા વાદવિવાદ કરવા દો. દુનિયામાં એક જ વાત ચોક્કસ છે કે આ જીવન નાશવત છે, બાકીની સઘળાં વાંતો જૂઠી છે જે ફૂલ આને ખીંચ્યું છે તે હમેશ માટે મરે છે.

(ફિલ્સોફરલ કોલેજા ઉમરભિયામની રૂબાઈયાતનો અનુવાદ)

*

There was a door to ' which I found no 'key
There was a veil past which I 'could not 'see
Some little talk awhile of me and thee
There seemed—and then no more of thee and me."

એક દરવાજો મેં જોયો પણ તેની 'ચાવી ન મળી, એક પરદો દેખાયો પરંતુ તેની પાર કશું નજરે પડ્યું નહિ. (દરવાજા અને પરદાની આગળ તરફ) થોડાક સમય સુધી 'આ મારું' અને 'તે તારું' એવા શબ્દો સંભળાયા, પણ પછી તો એવી શાંતિ આવી રહી કે ના મારી કાંઈને પડી કે ન તારું કાંઈને કામ રહ્યું.

(ફિલ્સોફરલ કોલેજા ઉમરભિયામની રૂબાઈયાતનો અનુવાદ)

*

Then pilgrim! turn; thy cares forego,
All earth-born cares are wrong,
Man wants but little here below,
Nor wants that little long.

હે યાત્રાળુ! હવે પાછો ફર, અને ફિર ચિંતા છોડી દે, કેમકે આ જમતની જન્મજો ગિથ્યા છે. માણસને આ દુનિયામાં થોડીક વસ્તુની જરૂર હોય છે, અને એ થોડી વસ્તુઓ પણ એ જાણે વાર મોતની શકતો નથી.

(ગોલ્ડસ્મિથ)

*

In death the many become one, in life the one becomes many.

—મૃત્યુથી અનેકનાં એક જ બનવા પામે છે, જ્યારે જીવનમાં એકના અનેક થાય છે.

(રામદાસ)

Death's stamp, gives value to the coin of life,
making it possible to buy, with life, what is truly
precious.

નિઃશ્ચીના સિલ્કાની કોમલ તે ઉપર પડેલી મોતની છાપથી છે.
માણસની દયાતીમાં જે અરી-મૂલ્યવાન વસ્તુઓ તેની અરીદી કરવાનું
જે મોતની છાપને લીધે શક્ય બને છે.

(હાગોર)

*

The hills are shadows, and they flow
From form to form, and nothing stands;
They melt like mist, the solid lands,
Like clouds they shape themselves and go.

(કથું જ કામચ રહેતું નથી). પર્વત જેવી બારે અને અચલ વસ્તુ
પણ અનેક રૂપો બદલી ઉપરે પડાવા પેઠે પીગળી જાય છે. નક્કર
જમીનનાં વિશાળ ક્ષેત્રો પણ વાદળો જેવી અનેક (વિચિત્ર) આકૃતિઓ
ધારણ કરી આખરે ધુમ્રમસની આકૃતિ અલોપ થઈ જાય છે.

(રૅનિસન)

*

Thy voice is on the rolling air;
I hear thee where the waters run;
Thou standest in the rising sun,
And in the setting thou art fair.
What art thou then? I cannot guess;
But though I seem in star & flower
To feel thee some diffusive power,
I do not therefore love thee less.
My love involves the love before;
My love is vaster, passion, now;
Though mixed with God and Nature, thou,
I seem to love thee more and more.
Far off thou art, but ever nigh;
I have thee still, and I rejoice;

I prosper, circled with thy voice;

I shall not lose thee though I die

(હે સ્વર્ગસ્થ મિત્ર !) ફૂકાતા પવનમા તારો જ અવાજ મને સંભળાય છે, અને વહેતા પાણીમાં પણ તારો જ સ્વર મારા કાને પડે છે. ભગ્નતા સૂર્યમાં તને જોલેલો નિહાળુ છું, અને આયમતા સૂરજમાં પણ તારા જ સૌન્દર્યના દર્શન થાય છે તારા મરણુ માદ તું યુ થયો અને ક્યાં ગયો તે હું કદી જાણતો નથી. જો કે સિતારાઓમાં, ફૂલોમાં (અને સમસ્ત વિશ્વમાં) તારી હસ્તી સર્વત્ર પ્રસરી રહેલી અને લાગે છે, તે છતાં તે કારણે તારા તરફનો મારો પ્રેમ કમતી થયો નથી તારા પ્રત્યેના મારા હાલના પ્રેમમાં તારા મરણુ પહેલાનો મારો પ્રેમ સમાપ્ત જાય છે, હવે મારો પ્રેમ વધુ વિજ્ઞાન અને જળવાન થયો છે, જો કે તે કિરતારમાં અને કુદરતમાં તું મળી ગયો છે તોપણ તારા તરફનો મારો પ્રેમ તો વધતો જ ગયો છે તું મારાથી બહુ દૂર હોવા છતાં તું મારી અત્યંત નજીક જ છે. તને મારી પાસે જ રાખવાથી મને હરદમ ખુશાલી મળે છે તારો જ સ્વર મને નિરંતર સંભળાવાથી હું પ્રસન્ન રહું છું, અને મારા ગુજરવા બાદ પણ હું તને તો ખોઈશ જ નહિ એવી મારી ખાતરી છે.

(દેનિસને તેના મિત્ર હેલમના મરણુ ઉપર રચેલા શૌકદર્શક કાવ્યમાંથી)

*

Sunset and evening star,

And one clear call for me !

And may there be no moaning of the bar,

When I put out to sea,

But such a tide as moving seems asleep,

Too full for sound & foam,

When that which drew from out the boundless deep

Turns again home

Twilight and evening bell,

And after that the dark !

And may there be no sadness of farewell,

When I embark,

For though from out our bourn of Time and Place

The flood may bear me far,
I hope to see my Pilot face to face
When I have crost the bar

(૧મરેવ તરફથી) મને ખુલ્લું આમત્રણ થાય ત્યારે સૂર્યને આમમતા દેખવાની અને સાજના સિતારાનાં દર્શન કરવાની મને ઇચ્છા છે. (મારા મોત ઉપર કાંઈ વિલાપ કરતો નહિ. મનુષ્યનો વિલાપ તો નહિ પણ) ભરતીનાં ઓસરતાં પાણી જે રુદન જેવો સ્વર ઠાંકે છે તે પણ ભરતી વખતે હું ભ્યારે સમુદ્ર પાર જઈ ત્યારે સાબળવા માગતો નથી અનંત સમુદ્રમાંથી જે આત્મા મને મળ્યો છે તે ભ્યારે અમર્જોના મદાસામરમાં પાછો વિલીન થતો હોય, ત્યારે પાણીમાં ચેતન હોવા છતાં સાગર જલ્લે નિરતિ કીંધતો હોય એમ જેવા હું તલમગાર છું સમુદ્ર હલાહલ ભરપૂર હોવા છતાં નથી મને એનાં જોડીલાં શીષુ નિહાળવાની ઉમેદ કે નથી એના મોજાઓની ધનધોર મજાના સાબળવાની આરમ્ભ, (પણ સંપૂર્ણ શાંતિની જ હું ખાલેલ રાખું છું) મારા મૃત્યુસમયે સમજાનો જાણો પ્રકાશ ફેલાય, સાજના પડાનો નાદ સંભળાય અને પછીથી સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપે એવી મારી આશા છે, અને ભ્યારે ભવસાગર ઓળંગવા હું ક્રિસ્તી ઉપર સવાર થાઉં ત્યારે મને છેલ્લી સલામ કરવા જેટલી પણ મમગીની ન રહેવા પામે એવી મારી મુશાક છે. જો કે આ ભવકૂળી સમુદ્રનાં પાણી આ દુન્યવી કાળ અને સ્થળની હદથી પેલે પાર મને દૂર દૂર તાણી જશે, તે છતાં ત્યારે જ મારી જીવનનેવાના નાખુદાના (પરમાત્માનાં) મને સાક્ષાત્ દર્શન થાય એવી મારી અંતરની અભિલાષા છે

(દેનિસને વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના નજીકીક આવતા અત ઉપર લખેલું કાવ્ય)

*

Clay lies still, but blood's a rover,
Breath's a ware that will not keep
Up, lad when the journey's over
There'll be time enough to sleep

આ મઠી (કે જેમાંથી ચરીર પડાયું છે તે) તો ચેતનહીન છે, પરંતુ જમી ધમાલ આ લોહીની જ છે : આપણો દમ પણ લાંબો વાર નબી શકે એવી વસ્તુ નથી ત્યારે જીઠ, નિરાદર, બેદાર થા ! ભ્યારે આ

(દુન્યવી) મુસાફરી અતમ : થશે ત્યારે તારે / માટે : જીવવાનો : પૂરતો સમય રહેશે.

(એ. ઇ. હુસ્સેન)

Rest, rest for evermore
Upon a mossy shore;
Rest, rest at the heart's core
Till time shall cease :
Sleep that no pain shall wake;
Night that no morn shall break,
Till joy shall overtake
Her perfect peace.

હુસ્સેનની નરમાશયી હવાયેલા કિનારા ઉપર તું હમેશનો આરામ લે : ન્યામુધી કાળનો પણ અંત આવે ત્યાંમુધી તારા હૃદયમાં શાંતિ રહેશે. તારી જીવમાં દુઃખથી ખસલ પહોંચશે નહિ; તારી રાત અતમ ધમને પ્રભાત જીગશે નહિ; અને ઉઘટે તારી સંપૂર્ણ શાંતિમાંથી આનંદનો ઉદય થશે.
(મિસ રોઝેટી)

Fear no more the heat o' the sun
Nor the furious winter's rages;
Thou thy worldly task hast done,
Home art gone and ta'en thy wages :
Golden lads and girls all must
As chimney-sweepers come to dust.

સરજની મરમીનો કે શિયાળાની લાચર ઠંડીનો હવે તને ભય રહ્યો નથી. તારું દુન્યવી કામ તો પૂરું કર્યું છે અને (કરણીયું) ભાણું માંધી લઈ હું તારા પેર વિદાય થઈ છે. મોઝાર્ટ કિસારા અને કિસારીઓને પણ મોજ અને ધૂળથી ખરમાયેલા ઝાકુકોની જેમ એક દિવસ આકાશ સુધી પડશે.

(શેફરિયર)

Time's fatal wings do ever forward fly—
So every day we live a day we die.

મગ પોતાની વિનાશકારક પાખો તરે આમજ પર્યો જાય છે, અને
રેક દિવસનું જીવન તે તે દિવસનું મૃત્યુજ છે.

(દી. કૃતિપયન)

This Life, which seems so fair,
Is like a bubble blown up in the air
By sporting children's breath,
Who chase it everywhere
And strive who can most motion it bequeath,
And though it sometimes seem of its own might
Like to an eye of gold to be fix'd there,
And firm to hover in that empty height,
That only is because it is so light
But in that pomp it doth not long appear,
For when 'tis most admired, in a thought,
Because it erst was nought, it turns to nought.

આ મુદર અને સુખી દેખાતી નિંદગી રમતાં બાળકોએ હવામાં
ફરાડેલા એક પરપોટા સમાન છે. બાળકો આ પરપોટા પહોંચાડે ફોડી
પોતાની કૃત્યો તેને નુકસાન કરે છે. ધડીલર એમ લાગે છે કે એ
પરપોટો પોતાના ભરથી જ આટલો ઉપગ્રહી તે કાલો બિચાઈમાં એક
અજાણી સોનાની આખ પેઠે ટકી રહ્યો છે, પણ ખરું જોતાં તો તે ખુદ
હવામાં વળનવાળો હોવાથી જ આટલું બીજે ચક્ષુએ છે પણ આ એનો
દોષદામ લાખો વાર ચાલતો નથી, કમકે ભારે એનો ખુદ વખાણ થાય
છે ત્યારે જ તે અન્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય પાછો એક પલકારામાં
અન્યમાં ફેરવાઈ જાય છે.

(ઉપદેશુ દૂમનંદ)

And when I atlast must throw off this frail covering,
Which I have worn for three score years and ten,

On the brink of the grave I'll not seek to keep hovering,
Nor my thread wish to spin o'er again
But my face in the glass I'll serenely survey,
And with smiles count each wrinkle and furrow,
As this old worn-out stuff which is threadbare today,
May become everlasting to-morrow

ત્યારે આ નાથવત વસ્ત્ર, જે મેં સિતેર વર્ષો સુધી ઓઢ્યું છે, તેને ત્યાગ કરવાનો વખત આવશે ત્યારે કપરની કાર ઉપર જેસી હું (મરવાની) આનાકાની કરીશ નહિ, અથવા તો મારી જીવનદોરીને પાછી કાતવાની ઈચ્છા પણ ધરાવીશ નહિ પરંતુ તે સમયે હું શાંતિથી, મારું મુખ આપનામાં જોઈ હસી હસીને તે ઉપરની કરચલીઓ ગણીશ, કેમકે હું જાણું છું કે આજની આ ધસાયેલી ફાટીતૂટી વસ્તુ તે આવતીકાલે અનંત અને અમર થશે

(જે. કોલિન્સ)

*

To-morrow, and to-morrow, and to-morrow
Creeps in this petty pace from day to day,
To the last syllable of recorded time,
And all our yesterdays have lighted fools
The way to dusty death Out, out, brief candle !
Life's but a walking shadow, a poor player
That struts and frets his hour upon the stage,
And then is heard no more, it is a tale
Told by an idiot, full of sound and fury,
Signifying nothing

આ અપજીવનમાં આવતીકાલ, આવતીકાલ કરતાં તો કાળના અંતની હેઠ્ઠી પડી સુધી સમય વહી જાય છે પસાર થઈ ગયેલી ગઈ કાલે તો મૂર્ખાઓના મૃત્યુપથ ઉપર પ્રકાશ ફેંકી તેમને ખાકમાં મેળવવા માટેની સજગતી મચાસે સમાન છે રે આજકાલના જીવનદીપ ! તું જુઝાર્ડ જ નિહંગી તો માત્ર એક દાહતોચાલતો પદ્મચોર છે મનુષ્ય-જીવન એક મરીખા નટ જેવું છે જે દુનિયાના નાટકવખ્તા ઉપર દૂક

સમય માટે બહુ દોષધામ કરી છેવટે અદરશ થાય છે. ઇન્સાનની નિંદરી એક અનાડીએ કહેલી કથા નથી છે, જે ધૂમધાકાથી ભરપૂર છે પણ જેમાં અર્થનો એક ઝોટો પણ નથી.

(શેક્સ્પિયર)

*

Strength without hands smto ite;
Love that endures for a breath;
Night, the shadow of light,
And life, the shadow of death.....
His speech is a burning fire;
With his lips he travaileth;
In his heart a blind desire.
In his eyes foreknowledge of death;
He weaves, and is clothed with derision;
Sows, and he shall not reap;
His life is a watch and a vision
Between a sleep and a sleep

ઇન્સાન પાસે તીક્ષ્ણતા છે મગર તે વાપરવા જાણે હાથો જ નથી; મહેબૂબ પણ છે મગર ધડીભરથી તે વધુ ટકતી નથી. અંધકાર તે પ્રકાશનો ઓળો છે, અને નિંદ્રા તે જાગૃતીનો પડછાયો છે ઇન્સાનની ક્રમાનમાંથી, સજીવોનો આત્મ કરે છે; પોતાના હોઠોથી તે પોતાના ખ્યાલો, અહર કરનાને બહુ; કહેમત કરે છે; તેના દિલમાં અસ્પષ્ટ અને અમમ્મુરુદો બરી છે; મગર એની આંખોમાં જાગૃતી જ બસારત છે માથુસ, 'યોજનાઓ રચે' છે પણ (તેની બુદ્ધિ જતાં) તે હમીમાં આવી પડે છે; તે વાલે છે પણ લણવા જટલો તે નસીબદાર નીવડતો નથી. તેની નિંદ્રા (જન્મ પહેલાની અને મરણ પછીની) એ બે જોયો વચ્ચેનું એક જગરણ અથવા તે બેદર હાલતમાં જોયેલાં એક દર્શન સમાન છે.

(સ્વિનબન)

*

Peace, peace! he is not dead, he doth not sleep—
He hath awakened from the dream of life—

'Tis we, who lost in stormy visions, keep
With phantoms an unprofitable strife,
And in mad trance, strike with our spirit's knife
Invulnerable nothings.. ..

He is made one with Nature : there is heard
His voice in all her music, from the moan
Of thunder, to the song of night's sweet bird,
He is a presence to be felt and known
In darkness and in light, from herb and stone,
Spreading itself where'er that Power may move
Which has withdrawn his being to its own.....
The One remains, the many change and pass;
Heaven's light for ever shines, Earth's shadows fly;
Life, like a dome of many-coloured glass
Stains the white radiance of Eternity,
Until Death tramples it to fragments

શાંતિ! શાંતિ! એ (મારા મરનાર મિત્ર) ગુરુર પામ્યો નથી
અને જીવતો પણ નથી, બલકે એ તો આ નિઃશ્વસી ખાબમાંથી બેઠાર
થયો છે (ખરેખર તો આપણે જીવતાઓ જીવમાં પડ્યા છીએ કેમકે)
આપણે આ દુનિયાના વાવટોળ જેવા દેખાવેથી ગૂંચવાઈ જઈ માત્ર
માયાવી ઝોળાઓ સાથે ફેંકાઈતો જમ મચાવીએ છીએ, અને (પડખાપાઓ
જેવા) દુર્ભેદ પણ નિજીવ વસ્તુઓ ઉપર દીવાનાની માફક આપણા
આત્માના ખજરથી હુમલો કરીએ છીએએ તો હવે કુદરતમાં મળી
ગયો છે. એનો સ્વર હું પ્રકૃતિના સંગીતમાં સાંભળુ છું—મેઘગર્જનાના
ગડગડાટમાં અથવા તો રાત્રિએ ગવાતા શુભશુભનાં મધુર ગાનમાં અને એનો જ
(મારા મરનાર મિત્રનો જ) અવાજ સંભળાય છે તેની હાજરી અધકાર-
માં કે પ્રકાશમાં, વનસ્પતિમાં કે પથ્થરમાં હું અનુભવુ છું ઈશ્વરની
સર્વવ્યાપક શક્તિ, જેમાં મારા મહાંમ મિત્રની દસ્તી વિહીન થઈ ગઈ
છે, તે જ્યાં જ્યાં ફેલાઈ હોય ત્યાં ત્યાં મારા મિત્રની હાજરી અને માલુમ
થાય છે એક ઈશ્વરની અનંત શક્તિ જ ખરી દસ્તી ધરાવે છે,
(તે એક સિવાયની) અનેક જીજી દસ્તીઓ ફેરફાર પામી ને પસાર થઈ
જાય છે પ્રા' તેજ અમર રહેશે પણ પૃથ્વીના પડખાપા અંતોપ થઈ

જશે. માણસની જિંદગી એક રંગબેરંગી કાચના ગુમ્મજ સમાન છે, અને તે અનંતતાના ઘોળા મહાતેજને (ધડીભર) રંગીને કાપેલ બનાવી મૂકે છે, પણ આખરે મોત આવી તે કાચના ગુમ્મજનો ચૂરો કરી નાખે છે.

(રોવીએ પોતાના મિત્ર કીરુસના મરણ ઉપર રચેલા રોકફર્સ્ટ કાવ્યમાંથી)

*

Frail life ! in which through mists of human breath,
We grope for truth and make our progress slow,
Because by passion blinded; till by death
Our passions ending, we begin to know.

અય ફ્રાઈલી જિંદગી ! તારા ધુમ્મસમાંથી પસાર થતાં સત્ય શોધવા મરે ચાલુ ફાઈલી મારવા પડે છે, અને તે છતાં પ્રગતિ બહુ ધીમી થાય છે, એનું કારણ આપણા લુપ્તસાઓથી ઉત્પન્ન થતો આપણો અધાપો છે આખરે મોતના આગમનથી આ વિકારો યાત થશે, અને ત્યારે જ આપણને ખરું યાન પ્રાપ્ત થશે

(સર હબ્લિયુ ટેવેનન્ટ)

*

He whom alive the world would scarce suffice,
When dead, in eight foot earth contented lies

જે (રાંભ) પોતાની હયાતી દરમિયાન આખું જગત છતવા છતાં પણ ભાગ્યેજ તૃપ્ત થતો હતો, તે પોતાના મરણ બાદ માત્ર આઠ ફીટની જમીનમાં પૂરા સંતોષથી (દફન થઈ) સૂતો છે

(એક બાદશાહ ઉપર યોમસ ફુલરે લખેલી ફ્લીટીંગ)

*

Oh teach me to see Death and not to fear,
But rather to take truce !

How often have I seen you at a bier,
And there look fresh and spruce !

You fragrant flowers ! Then teach me that my breath
Like yours may sweeten and perfume my death

હું મોતને લય વિના બોઈ શકું અને તેની સાથે કામચલાઉ સમાધાની કરી શકું એવું શિશુજી કોઈ મને આપે ! હું સુગંધીમય ફૂલો ! મેં અનેકવાર તમને કોઈકની મૃત્યુશય્યા ઉપર તાજ અને મુદરતી સૌન્દર્યથી ચમકતા બોલા છે ત્યારે હું ફૂલો ! તમે મને એટલું શિખવો કે તમારી ખુશમો મિચાવ મારો આખરી દમ પણ મારા મોતને મીઠાશ અને સુવાસથી ભરપૂર કરે

(હુંબ્રી કિંગ)

*

Our life is only death ! time that ensu'th
Is but the death of time that went before,
Youth is death of childhood, age of youth,
Die once to God, and then thou diest no more.

આપણું જીવન એક મળામ મોત જ છે આપણો વર્તમાનકાળ તે જૂતકાળના મોત સમાન છે, જુરાની તે બચપણનું મોત છે, અને છુઝર્મો તે જવાનીનું મરણ છે ત્યારે એક જ વાર ખુશમા મરણ પામે (મજ સાથે સંયોગ સાધી અમરતા પ્રાપ્ત કરો), કે ફરીથી ખીજ વાર મરણ પડે નહિ

(એક અંગ્રેજ કવિ)

*

Leaves have their time to 'fall,
And flowers to wither at the Northwind's breath,
And stars to set,—but all,
Thou hast all seasons for thine own, O Death !

ઝાડના પાદ્મને ખરવાનો નિયમિત વખત હોય છે, ઉત્તર દિશાના પવનથી ફૂલોને કરમાવાનો પણ નક્કી વખત હોય છે, સિતારાઓને અસ્ત પામવાનો સમય પણ મુકરર જ હોય છે, મગર અમ મોત ! તું તો સર્વળા મોસમોમાં (અને કોઈ પણ ધડીએ) તારો ચિહ્ન લેવા દાગર થઈ જાય છે

(મિસિસ દિમન્સ)

*

Away ! We know that tears are vain,

Will this unteach us to complain ?
Or make one mourner weep the less ?
And thou, who tell'st me to forget,
Thy looks are wan, thine eyes are wet

અરે આ વાત જ હોડો ! આપણે જાણીએ છીએ કે આંસુ પાણી નકામા છે, કેમકે મોત આપણુ કુખ સાંભળતું નથી, અગર સાંભળે તો તેની પરવા નથી મગર આ સૌ જાણવા છતાં યુ કાંઈ (મોત સામે) ફરિયાદ કરવાનું બૂલી જશે ? અથવા યુ એક પણ વિલાપ કરનારનો શોક આ જ્ઞાન મળવાથી ઓછો થશે ? અથવા બિરાદર, તું મને મમ બૂલવાની નસીદત આપવા નીકળ્યો છે, પણ જોતો ખરો કે તારો જ ચહેરો માતમથી ઝંઈ બન્યો છે, તારી જ અશ્રુઓ આસુથી તર થઈ છે

(બાયરન)

When in the morning, I looked upon the light,
I felt in a moment that I was no stranger in this
world, that the inscrutable without name and form
had taken me in its arms in the form of my own
mother

Even so in death the same unknown will
appear as ever known to me And because I love
this life, I know I shall love death as well

The child cries out when from the right breast
the mother takes it away, in the very next moment
to find in the left one its consolation

સવારમાં જ્યારે મે અજવાળુ દીકુ ત્યારે મને તતકાલ લાગ્યું કે આ જગતમા હું કાંઈ ત્રાહિત નથી પરંતુ તે ગહન, અગમ્ય શક્તિ જે નામ અને રૂપથી પર છે તેણે મારી માતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને મને પોતાના હાથોમાં લીધો છે તે પ્રમાણે મરણ સમયે પણ તે જ ગૂઢ શક્તિ મને સર્વદા પરિચિત હોય તેમ મારી નજરે પડશે અને આ જીવન ઉપર હું પ્રેમ ધરાવું છું તે કારણે જ હું મોત ઉપર પણ પ્રેમ ધરાવીશ એવી મારી ખાતરી છે સ્તનપાન કરાવતી એક માતા જ્યારે પોતાના બાળકને જમણા

સ્તનથી દૂધ પિવાડી છૂટ કરે છે ત્યારે તે માળક રડે છે, પરંતુ ખીજા
 ધડીએ તે માતા તેને પોતાના ડાબા સ્તન ઉપર મૂકી તેને સંતુષ્ટ કરે
 (યાને આ જહાનમાથી ચુકા પામવા હતા મીનોઈ જહાનમાં તે માલિકન
 મહેબબત અને મરનારને મળતું થોડુંક ચાલુ રહે છે)

(રાગાર)

*

• And now I am eager to die into the deathless

Into the audience-hall by the fathomless abyss
 where swells up the music of toneless strings I shall
 take this harp of my life

I shall tune it to the notes of for ever, and
 when it has sobbed out its last utterance, lay down
 my valent harp at the feet of the silent

અને હવે હું મરણ પામીને તે મહાન, અમર સ્થિતિમાં લીન થવા
 આતુર છું પરમાત્માના મહા વિશાળ અને અમાધ દરબારમાં, ન્યાં તામ
 વિનાના તારોનું સંગીત શ્રવે છે, ત્યાં આ મારી જીવનવીણા હર્ષ જપ્ત,
 અનતતાના સૂરો સાથે હું એનો સૂર મેળવીશ અને જ્યારે એનું છેલ્લું
 કરુણ ગાયન પૂરુ થશે ત્યારે પરમ સ્થિતિને ચરણે મારું મૂક વાઘ હું
 ધરી હર્ષ

(રાગાર)

*

Both immortality and death are located in the
 heart of man By pursuit of world's glitter and in
 fatuation we pass into death and ashes By the
 pursuit of truth we gain life eternal

અમરત્વ અને મૃત્યુ જન્મે મનુષ્યહૃદયમાં જ સ્થાન પામ્યાં છે.
 જગતના ક્રમઝગાટ અને મોહમાયા ઉપર દિલ લગાડવાથી આપણે મરણ
 પામી ખાક થઈએ છીએ પણ સત્ય મદ્ય કરવાની ધન્ય રાખવાથી
 આપણે સનાતન જીવન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ

(સર એસ રાધાકૃષ્ણન)

*

Ay, but to die, and go we know not where;
 To lie in cold obstruction, and to rot;
 This sensible warm motion to become
 A kneaded clod; and the delightful spirit
 To bathe in fiery floods, or to reside
 In thrilling regions of thick-ribbed ice;
 To be imprisoned in the viewless winds
 And blown with restless violence round about
 The pendent world; or to be worse than worst
 Of those that lawless and incertain thoughts
 Imagine howling!—'tis too horrible.
 The weariest and most loathed worldly life,
 That age, ache, penury and imprisonment
 Can lay on nature, is a paradise
 To what we fear of death.

એ તો 'અરુ', પણ મરીને પછી જવું ક્યાં? શું અમલક ભરી હંડીમાં
 ધરધરવું કે (કબરમાં) સડવું? શું આ હંફાળા દિલચાલ કરતા શરીરને
 છોડીને ગૂંદાયેલી માટીનાં ઢેફાં સમાન બની જવું? શું આ પ્રુથ્વકારક
 જીવને અગ્નિની પ્રત્યેક જવાલાના પૂરમાં સ્નાન કરાવવું, કે નક્કર બરફના
 મુથકમાં જઈ મૂજવું? શું અદૃશ્ય વાયુના સપાટામાં આવી જઈ આ
 લટકતી પૃથ્વીની આસપાસ અખંડ ભ્રમણી ફરવા જવું? અથવા શું આપણા
 નિરંકુશ અને અચોક્કશ વિચારો પ્રમાણે આપણે પાપી મરનારોને બૂરી
 ઠાલતે પહોંચેલા અને કષ્ટપાત કરતા કષ્ટપીએ છીએ તેમના કરતાં પણ
 અધમ સ્થિતિએ પહોંચવું? અરે—આ સમજું અતિ ભયંકર છે. મોતના
 આવા બધાની સરખામણીમાં તો મદપણ, દુઃખ, મુશ્કેલી અને ગિરજતારી
 ભરી સૌથી ત્રાસદાયક અને ધિક્કારપાત્ર જિંદગી પણ બાંહે બહેસ્ત સમાન
 ગણાવી શકાય.

(ચેકરિપયરના "મેઝર ફોર મેઝર" માં કલોડિયો
 થેતાના મોતના વિચારથી બચ પામે છે)

*

The other Shape—
 If shape it might be called that shape had none

Distinguishable in member, joint or limb;
 Or substance might be called that shadow seemed,
 For each seemed either—black it stood as Night,
 Fierce as ten Furies, terrible as Hell,
 And shook a fearful dart; what seemed his head
 The likeness of a kingly crown had on.....
 So spake the grisly Terror, and in shape,
 So speaking and so threatening, grew tenfold
 More dreadful and deform.....

At last this odious offspring whom thou seest,
 Thine own begotten, breaking violent way,
 Tore through my entrails, that, with fear and pain,
 Distorted, all my nether shape thus grew
 Transformed; but he, my inbred enemy,
 Forth issued, brandishing his fatal dart,
 Made to destroy. I fled, and cried out, 'Death'!
 Hell trembled at the hideous name, and sighed
 From all her caves, and back resounded 'Death'!

ત્યારબાદ એક ખીજે આકાર (મોતનો) દેખાયા, જે કે તેના શરીરના બાજો, સાંધાઓ કે અવયવોમાં જથ્થાઈ આવે એવો આકાર તો તે ધરાવતો જ નહિ ન તો સમજાતું કે તે પદાર્થનો બનેલો. છે કે પડછાયાનો ધડેલો છે, કેમકે તે ધડીમાં નક્કર તો ધડીમાં છાયા જેવો દેખાતો. તે રાત્રિના જેવો કાળો, દોઝખની દશ ઢાઢણો જેવો ડરામણો, અને જહન્નમ જેવો લયાનક હતો, અને મારવા માટે તેણે એક હથેલીનાક નેળે ઉઘાડ્યો હતો. એના માથા જેવો જે લાગ હતો તે ઉપર બાદશાહી તાજ જેવી એક ચીજ દેખાતીતે મહા ભયકર અને દૂર મોતના આકારે (પોતાના પિતા શયતાન સાથે) આ પ્રમાણે વાત કરી, અને આવાં ધમકાઈભર્યા વચનો ઉચ્ચારતા તેનું રૂપ દસગણું ભયકારક અને કદરૂપું બની ગયું(પાપની દેવી જે શયતાનની પુત્રી અને પત્ની પણ હતી, અને મોતની માતા થતી હતી, તેણે શયતાનને કહ્યું)—આ મારો પિત્તરવા ભ્રેમ પુત્ર (મોત) જેને તું હાથ લુગે છે અને જે તારીજ પેદાશ છે, તે આખરે બળબળરીથી મારો ગર્ભ તોડીફાડીને નીકળી

પડો! ભય અને દુઃખથી હું બારે ત્રાસ પામી અને મારું નીચલું શરીર આ કારણે વિદૂત ની ગયું. પરંતુ એ મારો પુત્ર, જે ખરું ભેતાં તો મારાં શરીરમાં જ પેદા થયેતો મારો દયાલોન દુરમન છે, તે જેવો જન્મ પામ્યો કે તુરત જ પોતાનું નાશકારક બાણ ઉપરથી મારા ઉપર ધર્યો. હું નાકી અને પોકારી 'મોત મોત'! આ મહાબલકર નામ સંભળી દોઢાં પશુ મૂંઝાઈ બેઠું, તેની તમામ યુદ્ધઓમાંથી જીત નિસાસા નીકળ્યા, અને વળતો પડ્યો માણ રહ્યો— મોત, મોત!'

(મિટલ મોતનું વર્ણન)

*
† The undiscover'd country from whose bourn
No traveller returns

— (મોત) એક એવો અજાણ્ય પ્રદેશ છે કે જેની સરહદ એકવાર ઓળખ્યા બા. કોઈપણ મુસાફર અહીં પાછો ફરતો નથી.
(શેક્સ્પિયર)

*
In the sweat of thy face shalt thou eat bread,
till thou return unto the ground, for out of it wast
thou taken for dust thou art and unto dust shalt
thou return

તું મરીને પાછો જમીનમાં દટાય ત્યાંસુધી તારા ચહેરા ઉપરથી પરસેવો ઉતારીકેતારીને તું તારી રોગી પેદા કરી જાયો કેમકે તું મટીમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલો છે તું ખાક છે અને ખાકમાં જ પાછો ફરશે
(બાઇબલ જેનેસિસ : ૩ ૧૯)

*
Wherefore as by one man sin entered into the
world and death by sin and so death passed upon
all men, for that all have sinned

એક માણસ (આદમ) ના કારણથી આ જગતમાં પાપ ઉતરવા પામ્યું છે, અને પાપને પરિણામે મોત જન્મ પામ્યું છે, આદમની તમામ ઓલાદ પાપમાં પડી હોવાથી હરેક ઇન્સાન મોતને પાત્ર છે

(બાઇબલ : રોમન્સ ૫, ૧૨)

The wages of sin is death

પાપનો બદલો મોત છે

(બાઈબલ રોમન્સ ૬, ૨૩)

*

The last enemy that shall be destroyed is death

આપણો સૌથી છેલ્લો નાશ પામનાર દુશ્મન તે મોત છે

(બાઈબલ . ૧ કોરિન્થિયન્સ ૧૫, ૨૬)

*

So when this corruptible shall have put on incorruption, and this mortal shall have put on immortality, then shall be brought to pass the saying that is written, 'Death is swallowed up in victory.' O death, where is thy sting? O grave, where is thy victory?

જ્યારે આ ફાની ચીજ અવેશન બનશે, અને જ્યારે આ નાશવત માનવી અવિનાશી થવા પામશે, ત્યારે જ “મૃત્યુ વિજયમાં સમાપ્ત જશે” એવું જે વચન નોંધાયું છે તેની સિદ્ધિ થશે હે મોત, તારો ડાખ ક્યાં છે? હે કબર, ક્યાં છે તારી ફતેહ!

(બાઈબલ ૧ કોરિન્થિયન્સ ૧૫, ૫૪, ૫૫)

*

And God shall wipe away all tears from their eyes, and there shall be no more death, neither sorrow, nor crying, neither shall there be any more pain for the former things are passed away.

(ખ્રિસ્તી માન્યતા પ્રમાણે જ્યારે છેવટે જન્મતની નવરચના થશે ત્યારે) પ્રભુ સૌની આંખોમાંથી આંસુ લૂછશે, અને ત્યાર પછી મોત, ગમ, માતમ કે દુઃખ જેવું કશું રહેશે નહિ, કેમકે પહેલાંની સ્થિતિ જ બદલાઈ ગઈ હતી.

(બાઈબલ • રેવેલેશન : ૨૧, ૪)

*

Of all the evils which are bitterly reproached

in this world, death is the most innocent of its accusations.

કુનિયામાં જે અનેક આફતોને સખત બદનામ કરવામાં આવે છે તે સપનામાં મોત સૌથી નિર્દોષ છે.

(જે. ટેલર)

*

Indeed it is then only that man begins to live when he is got above the fears of death.

મોતના ભય ઉપર છૂટ મેળવ્યા પછી જ માણસનું અરુ જીવન શરૂ થાય છે

(ડબલ્યુ શેરતોર્ડ)

•

By this (death) are succession of lineages cut short, kingdoms left heirless, and greatest states orphaned it is not overcome by pride, soothed by flattery, tamed by entreaties, bribed by benefits, softened by lamentations, nor diverted by time. Wisdom, save this, can prevent and help everything

મોતથી વંશવેલો કપાઈ જાય છે, રાજ્યો નિવર્ણ થાય છે અને મહારાષ્ટ્રો અનાથ બને છે. મગરૂરીથી કાંઈ મોતને ખારી હટાવતું નથી, ખુશામદથી તે રાજી થતું નથી, વિનવણીથી તે ખીચતું નથી, લાચરુશ્વતથી તે મનાતું નથી, દર્દનાક માતમથી તે નમ્ર અને રહેમદિષ્ઠ બનતું નથી, કે નથી વખતના વહેવાથી તેની ખરી ધડી સુકવાઈ શકાતી હોવાથી દરેક વસ્તુનો અટકાવ કે ઉપાય થઈ શકે, પરંતુ મોતનો તો નહિ જ

(ડબલ્યુ ડ્રમન્ડ)

*

The certainty of death is attended with uncertainties in time, manner, places,... .. There is no antidote against the opium of time, which temporally considereth all things our fathers find their graves in our short memories, and sadly tell

us how we may be buried in our survivors..... Oblivion is not to be hired. The greater part must be content to be as though they had not been, to be found in the register of God, not in the record of man.....There is nothing strictly immortal, but immortality.

મેાત તો નક્કી છે, પરંતુ મરવાના સમય, મૃત્યુને બેઠવાની રીત, અને મરણ પામવાની જગ્યા એ સઘળું અચોક્કસ છે,.....દુનિયાની દરેક વસ્તુએ કાળરૂપી અરીથ આખડું છે અને એ અરીથનો ઉતાર નથી. આપણા વડીલો આપણી દૂંઝી સ્મરણ ચક્રિતમાં કબરવાસ પામ્યા છે, અને દર્દીસરી રીતે જાહેર કરે છે કે આપણે પોતે પણ આપણાં સંતાનોમાં (તેમની દૂંઝી યાદમાં) દેહન ચર્પશું.....વિસ્મરણ ભાડે લેવાતું નથી (યાને આપણે સૌ જુલાવા જ પામીશું). આપણામાંના ઘણા તો જાણે હરતી જ ભોગવી ન ગયા હોય તેમ યથ જશે, અને તેઓનાં નામ ખુદાના દેહતરમાં રહશે, ઇન્સાનના તવારીખમાં નહિ..... અમર્ગો સિવાય ખીલું કશું જ પૂરેપૂરું અમર્ગ નથી.

(સર ડી. બ્રાઉન)

*

With what shift and pains we come into the world, we remember not; but 'tis commonly found no easy matter to get out of it.....Think not thy time short in the world, since the world itself is not long. The created world is but a small parenthesis in eternity, and a short interposition, for a time, between such a state of duration as was before it and may be after it.....Lastly, if length of days be thy portion, make it not thy expectation. Reckon not upon thy life : think every-day the last and live always beyond thy account. He that so often surviveth his expectation lives many lives, and will scarce complain of the shortness of his days.....Be like a neighbour unto the grave and think there is but little to come.

કેવી કેવી સુકિતઓ અને વાતનાઓ પછી આપણે આ દુનિયામાં જન્મ લીધો તે હાથમાં આપણને યાદ નથી, પણ હવે અહીંથી ગુજર પામવું સહેલું નથી એ તો સૌ કોઈ જાણે છે ... આ દુનિયામાં તારી જિંદગી દૂંઝી ન સમજ જો કે ખુદ દુનિયા લાંબા વખતની નથી અમરોની અપાર મનઝિલમાં આ દુનિયા માત્ર એક નાનકડું મુકામ છે. અનંતકાળમાં પેદા થયેલી આ દુનિયા તો ઉત્પત્તિ પહેલાંના અને ઉત્પત્તિ પછીના સમય વચ્ચેના એક દૂંઝાં આળો છે ... હવે, તારા નસીબમાં લાખી જિંદગી લાખી હોય તો પણ લાખું જીવવાની તું વઝી ન રાખ : હાથપુષની આચા ન રાખ : તારો દરેક દિવસ જિંદગીનો છેલ્લો જ સમજ લે, અને એ રીતે તારા ગુમાર કરતાં તું વધુ લાંબુ જીવી શકીશ. જો આ પ્રમાણે આચા રાખ્યા કરતાં વધારે જીવે તે અનેક જિંદગીઓ જીવેલો બન્યો, અને તેને દૂંઝાં જીવનની ફરિયાદ કરવાનું કાંઈ બાક્યે જ રહેશે ... તું કબરના પાડોથી જોવા બની રહે, અને હવે દૂંઝાં સમય જ રહ્યો છે એવો નિહાળ્યાદ રાખ

(સર ટી. બ્રાઉન)

*

Death reigns in all the portions of our time
The autumn with its fruits provides disorders for
us, and the; winter's cold turns them into sharp
diseases, and the; spring brings flowers to strew our
hearse, and the; summer; gives green turf and bram-
bles to bind upon our graves Calentures and
surfeit, cold, and; agues, are the four quarters of
the year, and all minister to death, and you can go
no whither but you tread upon a dead man's bones

વખતના દરેક વિભાગમાં મોતનું રાજ્ય ચાલે છે પાનખર ઋતુનાં ફળ આપણને ખીમાર જનાવવા પેદા થાય છે, અને શિયાળાની યડીમાં એ ખીમારીમાંથી બચકર રાંજો ઉત્પન્ન થાય છે વર્ષાઋતુ આપણી શબવાદિની ઉપર, વેરવા ફેલો લાવે છે, અને આપણી કબરો ઉપર પાથરવા લીધું ઘાસ અને; જાંબરાં લઈ ઉનાળો આવે છે સન્નિપાત, અત્યાહાર, શરદી અને ટાઢિયો તાવ-એ તો વર્ષની ચાર દિશાઓ સમાન છે, અને

એ સધળાઓ જાણે મોત પૂરું પાડે છે તું ગમે ત્યાં જશે ત્યાં તું મરેલા
માણસનાં હાથમાં ઉપર પગ મૂક્યા વિના રહેશે નહિ

(જે ૨૯૨)

*

Without revelation we cannot tell whether we shall eat to morrow, or whether a squinancy shall choke us and it is written in the unrevealed folds of divine predestination, that many who are this day alive shall tomorrow be laid upon the cold earth, and the women shall weep over their shroud, and dress them for their funeral

આસ ઇશ્વરી પ્રેરણા સિવાય આપણે કહી શકતા નથી કે આવતી
કાલે આપણે ભોજન કરીશું કે મળાના સોજથી ગૂમળાઈ મરીશું ખુદાની
કિસમતની કિતાબના સફામાજ આપણી જાણ જહાર નોંધાયેલું હશે કે
ધણાઓ જેઓ આજે દુવાત છે તેઓ કાલે હડી જમીન ઉપર સરી
ઝીઓ તેમનાં કબ્ર ઉપર રુદન કરશે, અને તેમની સ્મશાનયાત્રાની
તૈયારી કરશે

(જે ૨૫૨)

*

The storm has gone over me, and I lie like one of those old oaks which the late hurricane has scattered about me I am stripped of all my honours, I am torn up by the roots and lie prostrate on the earth! There and prostrate there, I most unfeignedly recognize the Divine justice and in some degree submit to it I live in an inverted order They who ought to have succeeded me have gone before me They who should have been to me as posterity are in the place of ancestors. I owe to the nearest relation (which ever must subsist in memory) that act of piety which he would have performed to me

What shadows we are and

t e' d- we

તોફાન મારી આસપાસ ફરી વળ્યું છે, અને વાવાઝોડાએ મારી આબુખાણુ ઊખાડી પાડેલા એકાદ જૂના વટવૃક્ષ સમાન હું જમીનદોરત પડ્યો છું મારી આખર ઈજ્જત હીનથી લીધેલી લાગે છે. હું જમૂળથી ઊખડી ગયો છું અને ધરતી ઉપર બેઅખત્યાર પડ્યો છું આ અત્યંત લાચાર હાલતમાં હું સપૂર્ણ સહાયતાથી પુદાના ઇન્સાફનો સ્વીકાર કરું છું, અને ફટલેક અંશે હું તેને તાબે થઈ છુંમારા જીવનનો કમ ઊલટાઈ ગયો છે જેઓ મારા પછી જીવવા બેઠતા હતા તેઓ મારા પહેલાં ચાલી ગયા છે, જેઓ મારા વારસો થવા બેઠતા હતા તેઓએ મારા વડીલોનું સ્થાન લીધું છે મારા સૌથી પ્રિય સંબંધી (મારા પુત્ર), જેની પાદ હમેશા મને તાજી જ રહેશે, તે મારા મરણ પછી મારી ઉતરફિયા કરનાર હતા, પરંતુ હવે એની જ એ કિંવા કરવાની ફરજ મારી ઉપર આવી પડી છે (હવે જ મને સમજાયું છે કે) આપણે કેવા પડછાયા છીએ અને કેવા પડછાયા પાછળ પસીએ છીએ.

(ઇ બક્ષે પોતાના એકના એક બેટાના મરણ વિશે ઉદ્ગારો)

*

There is an acre sown with royal seed, the copy of the greatest change from rich to naked, from ceiled roofs to arched coffins, from living like gods to die like men There is enough to cool the flames of lust, to abate the heights of pride, to appease the itch of covetous desires, to sully and dash out the dissembling colours of a lustful, artificial and imaginary beauty

એક એવી જગ્યા (ખાદશાલી કબ્રસ્તાન) છે કે જેમાં ચાલી ખીન્ને વાવવામાં આવી છે (ખાદશાહો દફન થયા છે) તે જગ્યા મોટે કરેલો મહાભારત ફરફાર સચવે છે-જેવો કે દમામદાર પોશાક ઉપરથી નગ્ન રિયતિ, અને હાલખ હાપરાને ડોકણે ચમ મૂકવાની કમાનદાર પેટી. એ ઉપરથી જણાય છે કે દેવોની પેઠે બહોળલાલી ભોગવ્યા હતા મરણ તો મનુષ્યની જ માફક આ કબ્રસ્તાન ઉપર મનન કર્યાથી હવસીના હવસનો અગ્નિ ડોકા યથ જ્વલે છે, ગરિબોનો મર્જ નીચે ગળડે છે. લોભિયાના વખતવખ કરતાં તોફાની ખજવાળ શાંત થાય છે, અને લોકોને ઉતરવા

સપટી અને તરંગી સુંદરીઓએ કરેલા બનાવટી રમણગાન એક સપાટ મલિન થઈ જઈ નહીં પામે છે

(જે. ટેલરે કરેલું એક બાદશાહી કબરસ્તાનનું વર્ણન)

*

He that would die holily and happily must in this world love tears, humility, solitude and repentance.

જેને પવિત્રાપ્તિ અને સુખે મરણ હોય તેણે આ દુનિયામાં આસુઓ, નમ્રતા, એકાંતવાસ અને પશ્ચાત્તાપ સાથે મહોબ્બત રાખવી.

(જે ટેલર)

*

He that would willingly be fearless of death must learn to despise the world he must neither love anything passionately, nor be proud of any circumstance of his life

જેને મોતથી નિર્ભય થવાની ખુશી હોય, તેણે જગતને તિરસ્કારતાં થીજવું જોઈએ : તેણે કોઈ પણ વસ્તુ પ્રત્યે બહુ આસક્તિ રાખવી જોઈએ નહિ, અને પોતાની જિંદગીના કોઈ પણ બનાવ માટે મગફરી પણ ધરાવવી જોઈએ નહિ.

(જે ટેલર)

*

Verily, verily, I say unto you, Except a corn of wheat fall into the ground and die, it abideth alone but if it die it bringeth forth much fruit. He that loveth his life shall lose it, and he that hateth his life in this world shall keep it unto life eternal

હું (જગવાન ઇસુ) તમને ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે જ્યાંસુધી એક ધણેનો દાણો જમીનમાં પડી મરતો નથી ત્યાંસુધી તે એકલો જ રહે છે, પણ જો તે (જમીનમાં રેપાઈ) મરશે, તો તેમાંથી અનેક દાણા નીકળશે જેને પોતાની જિંદગી ઉપર પ્રીતિ છે તેણે તે ખોલી પાડશે, પણ જો આ જગતમાં પોતાના જીવનને તિરસ્કારશે તે અનંત જીવન પામશે

(બાઈબલ જોન ૧૨, ૨૪-૨૫)

*

Poor old voice of eighty crying after voices that
 have fled !
 All I love are vanish'd voices, all my steps are on
 the dead.
 All the world is ghost to me, and as the phantom
 disappears,
 Forward far & far from here is all the hope of
 eighty years.

એંસી વર્ષનો મારા પુરાણો અને નબળો અવાજ ને પસાર થઈ
 ગયા છે તેની પછવાડે પુકાર કરી રહ્યો છે. ને અવાજો ઉપર મેં વદાલ
 વરસાબું હતું તે અભોષ થયા છે, અને મારા પગલાં મરણ પામેલાં માણસો
 ઉપર પડે છે. તમામ દુનિયા મને જૂતના ઓળા સમાન લાગે છે અને
 એક પડછાયાની પેઠે અદૃશ્ય થાય છે. મારાં એંસી વર્ષોની તમામ મુશ્કેલી
 અહીંથી બહુ જ દૂર જઈ પડી છે.

(ટૅનિસન : પિતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં)

*

What the philosophies, all the sciences, poesy, vary-
 ing voices of prayer !
 All that is noblest, all that is basest, all that is
 filthy, with all that is fair !
 What is it all, if we all of us end but in being our
 own corpse-coffins at last,
 Swallowed in Vastness, lost in Silence, drown'd in
 the deeps of a meaningless Past ?
 What but a murmur of gnats in the gloom, or a
 moment's anger of bees in their hive ?...
 Peace, let it be ! for I loved him, and love him
 for ever : the dead are not dead but alive.

જગતનાં તત્ત્વગાન, વિજ્ઞાન, કાવ્યસાહિત્ય અને વિવિધ પ્રમારની
 પ્રાર્થનાઓથી શું વળ્યું ? આ ગદ્યામાં ને કશું ઉન્નત છે ના અધમ છે,
 ને કશું મલિન છે ના પરિવ્રત છે તે સધળાંનું તાત્પર્ય શું ? નો છેવટે

મૃત્યુથી જ અંતઃઆવી જતો હોય, જો આપણે આપણી જ મક્કાપેટી બની જવાના હોઈએ, જો આપણે એક મદાન વિચારણામાં અલોપ, એક ગૂઢ ચાંતિમાં વિલીન, અને એક અર્થહીન જૂનકાળની મદનતામાં ફૂલ થવાના હોઈએ, તો આ સર્વ (તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય વિગેરે) તો અર્થ જ શું ? શું આ સમગ્ર જ્ઞાન અધિકારમાં ફેલાયેલા મચ્છરોના ગધુગધાટ ના મધપૂગમાં છહેગાયેલી માખીના ધડીભરના ગુજરવ સમાન નથી !....
 શાંતિ, શાંતિ ! એ વાત ઊડો, કેમકે હું તેની ઉપર પ્રીતિ ધરાવતો હતો અને હમેશ સુધી ધરાવતો રહીશ મરનારાં વસ્તુતા મરી ગયાં નથી પણ જીવતાં છે

(ટૅનિસન)

Ay, note that Potter's wheel,
 That metaphor! and feel
 Why time spins fast, why passive lies our clay,—
 Thou, to whom fools propound
 When the wine makes its round,
 "Since life fleets, all is change, the Past gone, seize
 today!"

Fool ! All that is, at all,
 Lasts ever, past recall,
 Earth changes, but thy soul and God stand sure,
 What entered into thee,
 That was, is, and shall be
 Time's wheel runs back or stops : Potter & clay
 endure.

So, take and use Thy work :
 Amend what flaws may lurk,
 What strain o' the stuff what warpings past the aim !
 My times be in Thy hand !
 Perfect the cup as planned !
 Let age approve of youth, and death complete the
 same !

પેલા કુંભારનો ચાક તારે માટે એક અલંકારરૂપી જોષ સમાન છે. તે જોષને તું જાણ કે વખત તો ચાકની પેઠે ચાલુ કર્યા જ કરે છે, જ્યારે આપણે પેલી (કુંભારની) મટી માફક નિશ્ચેતન પડી રહીએ છીએ, જ્યારે ચરાખનો દોર ચાલતો હોય ત્યારે જેવકૂફ તને કહેશે—“જીવન પસાર થઈ જાય છે અને જગતમાં ફરફાર સિવાય બીજું કંઈ નથી; જૂતકાળ પશુ વહી ગયો છે, માટે આજના દિવસનો (એજઆરામમાં) ઉપયોગ કરી લે.” પણ અરે મૂખ, તું જાણ કે જે કંઈ જગતમાં છે તે રદ ન થઈ શકે એવી રીતે કાયમ છે. પૃથ્વીમાં ફરફારો ચાલે છે, પણ પ્રજા અને તારો આત્મા અફર અને અમર છે. તારામાં જે કંઈ હાખલ થઈ તે હતું, છે અને રહેશે. કાળચક્ર પાછું ફરે કે થંભી જાય, પરંતુ કુંભાર (ખુદા) અને મટી (મનુષ્ય) તો અમર જ જાણીવાં.....અય પરવર દીમાર! મને તારી જ પવદાયક ગણી મારો ઉપયોગ કર. મારામાં જે ખામી હોય તે સુધાર, જે પસારો પડ્યો હોય તેની મરામત કર, અને તારી નેમ કરતાં હું વાંકાચૂંકો ગયો હોઉં તો મને ખરે રસ્તે મૂકી આપ. મારી તમામ નિંદગી હું તારા જ હાથમાં સોપું છું, મારી નિંદગીની જામ(ખાસો) તારી જ યોજના મુજબ તું ધકળે; મારી નિષ્કલંક જુવાનીની પ્રદંસા મારી જુદાવરથામાં થવા દેજે, અને છેવટે મોતમાં જન્મેની સમાપ્તિ આપજે.

(બ્રાઉનિંગ: રમી બિન એઝરાતું જીવન અને મોત ઉપર મનન)

*

When I looked upon the tombs of the great, every motion of envy dies in me; when I read the epitaphs of the beautiful, every inordinate desire goes out; when I meet with the grief of parents upon a tombstone, my heart melts with compassion; when I see the tombs of the parents themselves, I consider the vanity of grieving for those whom we must quickly follow. When I see kings lying by those who deposed them, when I consider rival wits placed side by side, or the holy men that divided the world with their contests and disputes,

I reflect with sorrow and astonishment on the little competitions, factions and debates of mankind. When I read the several dates of the tombs, of some that died yesterday and some six hundred years ago, I consider that great day when we shall all of us be contemporaries, and make our appearance together.

જ્યારે હું મદાન પુરુષોની કજરો ઉપર નજર કરું તું ત્યારે મારામાં ઈર્ષ્યાની દરેક લાગણી સરંધા નષ્ટ થાય છે. જ્યારે મુંદર અજિતોની કજરો ઉપર કોતરેલા લેખો વાંચું તું ત્યારે મારામાંથી દરેક અમર્શાદિ ઇર્ષ્યા દૂર થાય છે. જ્યારે કજરો ઉપરના ચતુરોએમાં માળાપોતો શોક પ્રદર્શિત થયેલો જોઉં તું ત્યારે મારું હૃદય દયાથી પીગળે છે; અને જ્યારે માળાપોતે પોતાને દેહન થયેલાં દેખું તું ત્યારે જોએની પાછળ આપણે પશુ દુરેત દુઃખ કરવાની છે તેઓ મારે મમ કરવાની નિરર્થકતાનો મને ખ્યાલ થાય છે. જ્યારે હું જાણ્યાદોને તેઓને પદ્મજ કરનારાઓની સાથે જ દેહન થયેલા નિહાળું તું, જ્યારે શુદ્ધિકૃષ્ણ દરીદ્રને એક ખીજની સાથે ખાંખાં દલાયેલાં દેખું તું, અથવા તો જે ધર્મપુરુષોએ પોતાની તકરારો અને ઝગમગોથી જગતમાં ધૂમ મચાવી હતી તેઓને મિટ્ટીમાં મળેલા અવશેષ તું, ત્યારે મનુષ્યજીવનની નજીક દરીદ્રાઈઓ, પદ્માપ્તીઓ અને વાદવિવાદોનું મને સંજોડામર્ષ બાન થાય છે. જ્યારે કજરો ઉપરની તારીઓ વાંચતાં મને જણાય છે કે કોઈ મર્ષ કાલે મરણ પામ્યું હતું અને કોઈ હસે વર્ષ પહેલાં યુદ્ધ હતું, ત્યારે મને તે મદાન દિવસ (ક્યામત) નું સ્મરણ થાય છે, કે જ્યારે આપણે જ્યાં સમઘાલીન દોષોએ તેમ સૌ સાથે જ (નરા જન્મે જન્મી ઈશ્વર સમક્ષ) હાજર થઈશું.

(જે. એડિસન : વેસ્ટમિનસ્ટર એગ્રીમાં રહેન થયેલાઓ ઉપર કરેલું મનન)

*

O eloquent, just and mighty Death ! Whom none could advise, thou hast persuaded; what none hath dared, thou hast done; and whom all the world hath flattered, thou only hast cast out of the

world and despised : thou hast drawn together all the far-fetched greatness, all the pride, cruelty and ambition of men, and covered all over with these two narrow words—"Hic jacet".

જ્યે યીરીન જ્ઞાનવાણા, ધન્સાક્ષી અને જળવાન મોત, જેને કોઈ સલાહ ન આપી શકે તેને પણ તે સમજાવી લીધે છે : જે કામ કરવાની કોઈની હિમ્મત આલતી ન હતી તે તે પાર ઉતાર્યું છે : જેની ખુશામદ આખી દુનિયા કરતી હતી તેને એકલા તે જ દુનિયામાંથી તિરસ્કારપૂર્વક દૂર કરી દીધે છે : તે જ મનુષ્યની દરેક પ્રકારની મહત્તા, મગફરી, કૂરતા અને કીર્તિસોજને (એક સાંકડી કબરમાં) ભેગાં કર્યા છે, અને તેની ઉપર તે જ માત્ર બે નાના ચબ્દોનો લેખ લખ્યો છે કે—
“અહીં પડ્યો છે.”

(સર હબ્બુ. રેલે)

*

The eyes of our souls only then begin to see when our bodily eyes are closing.

જ્યારે આપણી શારીરિક આંખો બંધ થાય છે ત્યારે જ આપણી આત્મિક આંખો ખૂલવા પામે છે.

*

(હબ્બુ. રેલે)

Oh the grave! the grave! It buries every error, covers every defect, extinguishes every resentment. From its peaceful bosom spring none but fond regrets and tender recollections. Who can look down upon the grave of an enemy and not feel a compunctious throb that he should have warred with the poor handful of dust that lies moulding before him?

૨ કબર, કબર! તારામાં દરેક ભૂલચૂક દટાઈ જવા પામે છે, તમામ ખામીઓ ઢંકાઈ જાય છે, સવળો ક્રોધાગ્નિ શુદ્ધાઈ જાય છે. કબરના ક્રાંત વલ્લઃસ્થળમાંથી મમતાથી પ્રેરાયેલો પશ્ચાત્તાપ અને હેતાળ સ્મરણો સિવાય બીજું કશું જ સ્ફુરતું નથી. એવો કોણ હતો કે જેને પોતાના

શત્રુની કમર જોતી, અને પોતાની નજર સામે જે મુઠ્ઠીબર ખરતી ખાક પડેલી છે, કે જેની સાથે તે એકવાર જંમમાં ઉતર્યો હતો, તેના વિચાર કરતાં, પસ્તાવાનો એક થડો ન થયો હોય ?

(કબુલ્લુ. અરવિંગ)

*

There is not perhaps, to a mind well-instructed a more painful occurrence than the death of one whom we have injured without reparation.

એક સુશિક્ષિત સમજન માટે, જે માણસને ખદતો વાળી ન શકાય એવું ગંભીર નુકસાન તેણે કર્યું હોય તેના મોત જોવો દુઃખદાયક ખતાવ બીજો કદાપિ કાર્ષ નહોત.

(જોન્સન)

*

When the veil of death has been drawn between us and the objects of our regard, how quick-sighted do we become to their merits, and how bitterly do we remember words, or even looks, of unkindness which may have escaped in our intercourse with them ! How careful should such thoughts render us in the fulfilment of those offices of affection which may yet be in our power to perform ! For who can tell how soon the moment may arrive when repentance cannot be followed by reparation ?

જ્યારે આપણી અને આપણા વહાલાઓ વચ્ચે મોતનો પરદો આવી પડે છે ત્યારે તેઓના ગુણો કેટલી ઝડપથી આપણી આંખે ચડે છે, અને એમની જોડેના આપણા બ્યવહાર દરમિયાન આપણે એમને જે કદુ વચ્ચનો કહ્યાં હોય કે કરડો દેખાવ પણ કર્યો હોય તે સહગુ કેટલા દુઃખથી આપણને યાદ આવે છે ! (જીવતાંઓ પ્રત્યે) જે પ્રેમભરી ફરજો હતી પણ અદા કરવાની આપણે રિયલિટીમાં હોમએ તે ફરજોનું પાલન કરવાની આપણને આવા વિચારોથી કેટલી ચોપ રહેતી જોઈએ, કેમકે ખદતો ન વાળી શકાય અને માત્ર પશ્ચાત્તાપ જ રહી જાય એવી (અંતની) મંડી ક્યારે આવી લાગશે તે કેનાથી કહી શકાય ? (ખિરાપ હુબર)

It is worthy of observing that there is no passion in the mind of man so weak, but it mates and masters the fear of Death; and therefore Death is no such terrible enemy when a man has so many attendants about him that can win the combat of him. Revenge triumphs over death; Love slights it; Honour aspireth to it; Grief flieth to it; Fear pre-occupateth it.

આ ભણવા જેવું છે કે મનુષ્યના મનની ઝમે તેવી નબળી લાગણી પણ મોતના ભય ઉપર તો સરદારી જ મેળવે છે; માટે માણસને મદદ કરી મોત ઉપર જીત મેળવનાર જ્યારે અનેક લાગણીઓ તેની પાસે હોય ત્યારે મૃત્યુને એક ભયંકર ઘટુ માની લેવાની જરૂર નથી. (દાખલા તરીકે) વેર મોત ઉપર વિજય મેળવે છે, પ્રેમ મોતની અવગણના કરે છે, આખર ઈર્ષ્ય મોતની અભિક્ષાયા સેવે છે, શોક મોતને ભેટવા ધસે છે, જ્યારે ભય (દાખલા તરીકે આત્મધાત દ્વારા) મોતનો પહેલેથી જ ઈખતો લેવા આવુર બને છે.

(એકન)

*

There is nothing in history which is so improving to the reader as those accounts which we meet with of the deaths of eminent persons and of their behaviour in that dreadful season. I may also add that there are no parts in history which affect and please the reader in so sensible a manner. The reason I take to be this : there is no other single circumstance in the story of any person which can possibly be the case of everyone who reads it..... The general, the statesman or the philosopher are perhaps characters which we may never act in, but the dying man is one whom, sooner or latter, we shall certainly resemble.

કીર્તિવત માણસોનાં મરણોના અહેવાલો અને મોત જેવા બચંકર સમયે તેમના વર્નનના વર્ણનો જેવું આ ચારિત્રને સુધારનાર ઇતિહાસમાં ખીજું કાંઈ નથી વળી આ પણ ઉમેરી શકાય કે ઇતિહાસનો ખીજો કાંઈપણ વિભાગ આ મરણના અહેવાલો જેવો વાચકને રસપ્રદ અને આનંદ દાયક લાગતો નથી એવું કારણ એમ લાગે છે કે મનુષ્યજીવનમાં (મોત સિવાય) ખીજો એવો એક પ્રમંથ નથી જે દરેકદરેક વાચકને પૂરેપૂરા દરજ્જે લાગુ પડી શકે . આપણી જિંદગીમાં કદાચ સેનાપતિ, રાજ-મુસલ્લી કે તત્ત્વચિંતકનો ભાગ બળવવાનું ભાગ્ય આપણે ધરાવી શકીએ નહિ, પણ મરતા માણસના બૂમકા તો મોડેવહેલે આપણને અવશ્ય બળવવી જ પડશે

(જે. એડિસન)

*

The more we sink into the infirmities of age, the nearer we are to immortal youth All people are young in the other world That state is an eternal spring, ever fresh and flourishing Now, to pass from midnight into noon on the sudden, to be decrepit one minute and all spirit and activity the next, must be a desirable change. To call this dying an abuse of language

આપણે જેમ જેમ ધક્કણની નખજાઇને વધ ચર્ધએ છીએ તેમ તેમ અમર યૌવનની પાસે આવતા જઈએ છીએ ખીજી દુનિયામાં તો બધા જ સુવાન યાવ છે મરણોત્તર સ્થિતિ એક તરોતાઝગીબરી અને ફલતી ફાલતી જાવેદાનની વસ્તતઝલ્લુ સમાન છે મધ્ધરાત્રિનું અચાનક મધ્યાહ્નમાં ફેરવાઈ જવું, પાંચળી અવસ્થામાંથી એક ધડીમાં ચેતન અને પ્રવૃત્તિનું સ્ફુરવું—એ તો એક આવકારદાયક રૂપાંતર જ મળી શકાય અને મોતનું નામ આપવું એ તો બાપાનો દુરુપયોગ કરેલો કહેવાય

(જે કાલિયર)

*

The changes wrought by death, are in them

melancholy in their consequences, that the thing stands alone in men's experience, and has no parallel upon earth. It outdoes all other accidents because it is the last of them. Sometimes it leaps suddenly upon its victims, like a Thug; sometimes it lays a regular siege and creeps upon their citadel a score of years. And when the business is done, there is sore havoc made in other people's lives, and a pin knocked out by which many subsidiary friendships hung together.

મોતથી જે ફરફારો થાય છે તે એવા કાન્તિકારી અને નિઃશ્વાસક હોય છે, અને તેમનાં પરિણામો એટલાં ભયંકર અને ખેદાચક આવે છે કે મનુષ્યના અનુભવમાં મોત એક નોખો જ બનાવ બની રહે છે, અને દુનિયામાં એને કોઈ ખીજ બનાવ સાથે સરખાવી શકાય એમ નથી. મોત સઘળા અવસરો પછી આવતું હોવાથી તે એ બધાથી ચડી જાય છે. કોઈવાર મોત એક કમળી પેઠે પોતાના છિકાર ઉપર એમિતું તૂટી પડે છે; કોઈવાર તો તે પોતાના ભોગની આસપાસ વીસેક વર્ષ સુધી ધીમે ધીમે નાખીને એસે છે, અને જ્યારે મોતનું કાર્ડ પડે ત્યારે અનેક માણસોના હૃવનની ભારે ખરાબી થાય છે, અને અનેક મિત્રો અને તેમની મિત્રાચારીઓને ગૂંથી તેમને સાથે ધરી રાખનારી એક ખાલી બાગી પડે છે.

(આર. એલ. રીવિન્સન)

*

Philosophy, in its more rigid sense, has been at the same work (definition of 'life') for ages; and after a myriad bald heads have wagged over the problem, and piles of words have been heaped upon one another into dry and cloudy volumes without end, philosophy has the honour of laying before us, with modest pride, her contribution towards the subject : that life is a Permanent Possibility of Sensation. Truly a fine result ! A man may very well love beef, or hunting, or a woman; but surely, surely, not

a Permanent Possibility of Sensation ! He may be afraid of a precipice, or a dentist, or a large enemy with a club, or even an undertaker's man, but not certainly of abstract death. We may tuck with the word-life in its dozen senses until we are weary of tricking, we may argue in terms of all the philosophies on earth but one fact remains true throughout—that we do not love life, in the sense that we are greatly pre-occupied about its conservation, that we do not, properly speaking, love life at all, but living

તત્ત્વજ્ઞાનને તેના ખાસ ચોક્કસ અર્થમાં લક્ષ્યએ તો કહી શકાય કે કાંઈક જમાનાઓ થયા તેણે જીવનની વ્યાખ્યા બાધવાનું કાર્ય ઉપાડ્યું છે. અસખ્ય વિદ્વાનોના બોક્કા માથા આ પ્રશ્ન ઉપર ધૂણ્યા છે, અને અમુક સ્થિત શુદ્ધ અને અસ્પષ્ટ પ્રથેમા શબ્દોના ઢગલા ખડકેલા જોવામાં આવે છે, અને આખરે તત્ત્વજ્ઞાને કાંઈક નમ્રત બરોડા ગર્વ લક્ષ આ વિષય પરત્વેના પોતાનો ફાળો આપણી આગળ પેશ કરવાનું માન મેળવ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે જીવન તે ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનની એક કાયમી શક્યતા છે વાહ ! ઉઠેલ તો કીક કાઢ્યો છે ! એક માણસને ભોજન ભાવી શકે, વળી તેને ચિકારનો શોખ હોઈ શકે, અને તે આ ઉપર ફિદા પણ થઈ શકે, પણ “ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનની કાયમી શક્યતા” ઉપર તો ખચીત તે મોહિત ન હોય ! એકાદ ખડકથી, કે દત્તવૈદ્યથી, યા લાઠીધારી બીમકાય ચતુથી, યા તો મસાણિયાના માણસને જોઈ તે ખીએ પણ ખરો, પણ મોતના ખ્યાલથી તેને બપ ધાગતો નથી. આપણે યાકી જઈએ ત્યાંથી “જીવન” શબ્દના એકાદ રૂઝન અર્થો કાઢવાની રમત રમીએ, અથવા તો દુનિયાની સખચી ફિસ્સરીઓ લક્ષ્યમાં રાખી “જીવન” ઉપર વાદવિવાદ કરીએ એમ છતાં એક વસ્તુ તો સદા સર્વદા સાચી જ રહેશે, અને તે એ કે—આપણે જિંદગી ઉપર એટલો ખધો પ્રેમ ધરાવતા નથી કે તેની જાળવણી સારુ આપણને ચાલુ તસ્લીન રહેતુ પડે, અને ખરું જોતાં આપણને જીવનનો (એટલે ઉપર દર્શાવેલો ‘કાયમી શક્યતા’ નો) મોહ નથી, પણ ખરેખરી નક્કર જિંદગી જીવવાનો શોખ તો આપણને છે જ.

Fools ! if you less provok'd your fears,
 No more my spectre-form appears.
 Death's but a path that must be trod,
 If man would ever pass to God .
 A port of calms, a state to ease
 From the rough rage of swelling seas.

૨ મૂર્ખાઓ, જો તમારામાં બધા જોડો હોય તો મારા (મોતનાં)
 બિહામણા સ્વરૂપથી તમને ત્રાસ થાય નહિ. જો મનુષ્યને પ્રભુ સમીપ
 જવું હોય તો મૃત્યુને પથે પગલા માંડ્યા વિના તેને છૂટકો જ નથી આ
 જગતના બપુંકર તોફાની મોનુઓ અને ઊછળતા સાગરમાંથી પસાર થઈ
 આપણે રાહત અને શાંતિભર્યા મોતના બારામાં હાખલ થઈએ છીએ
 (ડી પારનેસ)

*

Indeed when we think of what it is that we
 most seek and cherish, and find most pride and
 pleasure in calling ours, it will sometimes seem to
 us as if our friends, at our decease, would suffer
 loss more truly than ourselves.

આપણે જીવનને અત્યંત ખતથી શોધી રહ્યા છીએ, તેને કીમતી
 માનીએ છીએ, અને તેનો કમલો રાખવામાં આપણે બહુ જ ગર્વ અને
 આનંદ લઈએ છીએ : તેમ છતાં આ જીવન હિપર વિચાર કરતાં લાગે છે
 કે જ્યારે મરણથી તે નષ્ટ થાય છે ત્યારે આપણને નહિ પણ ખરું જોતાં
 આપણા મિત્રોને વધુ નુકસાન ભય છે

(આર એલ રીડીવન્સન)

*

It is not so much, indeed, death that approaches
 as life that withdraws & withers up from round
 about him.

ખરું જોતાં મરણ પ્રસંગે મોતનું આગમન થતું નથી, પણ મરનારની
 આજુબાજુથી જીવન સંકોચાઈ જઈ કરમાઈ જવા પામે છે

(આર. એલ. રીડીવન્સન)

*

Thus am I doubly armed : my death and life,
 My bane and antidote, are before me :
 This in a moment brings me to an end,
 But this informs me I shall never die
 The soul, secured in her existence, smiles
 At the drawn dagger, and defies its point
 The stars shall fade away, the sun himself
 Grow dim with age, and nature sink in years,
 But thou shalt flourish in immortal youth,
 Unhurt amidst the wars of elements,

The wrecks of matter, and the crush of worlds

મારી પાસે બેવડું હથિયાર છે મૃત્યુ અને જીવન, જે એર અને ઉતાર સમાન છે, તે મારી સામે પડ્યા છે મોત એક ધડીમાં મારી આખેરી લાવી મૂકશે પણ નિહાળી મને જણાવે છે કે તેનો અંત છે જ નહિ આત્મા તેના અસ્તિત્વમાં સલામત હોવાથી ઉગામેણું ખજર ભેદનિ તિર-
 સ્કારથી હસે છે, અને તે છરીની અણીને તદ્દન ઘુમ્મટ મણે છે. તારાઓ અદશ્ય થશે, સૂર્ય પણ કાળક્રમે ઝાંખો પડશે અને પ્રકૃતિ પણ વર્ષોના વહેવાથી નાશ પામશે, પણ તું (આત્મા) તો ભવેદાનની જીવાનીમાં આબાદ રહેશે, અને મૂળતત્ત્વોના ધર્મજુથી કે જડ વસ્તુઓની ખરાબીથી કે જમતોના નાશથી પણ તેને તુકસાન પહોંચશે નહિ

(જે એડિસન કેટા પ્લેટોનું પુસ્તક વાંચી આત્મહુત્યા અને આત્માની અનતતા ઉપર મનન કરે છે.)

*

He that prepares not for death before his last sickness is like him that begins to study philosophy when he is going to dispute publicly in the faculty

જે પોતાની આખરી બીમારી આવી પહોંચે તે પહેલાં મોતની તૈયારી કરતો નથી તે જાહેરમાં ફિલસૂફી ઉપર વાદવિવાદ કરવાનો વખત આવી ધાજે ત્યારે ફિલસૂફીના અભ્યાસનો આરંભ કરનાર માણસ સમાન (મૂર્ખ) ગણાવો ભેદજે

(જે ૨૯૨)

*

To himself everyone is an immortal; he may know that he is going to die, but he can never know that he is dead.

પ્રત્યેક માનવી પોતાના મનથી તો પોતાને અમર માને છે; પોતે મોતને પાત્ર છે એમ તે કદાચ જાણી શકે, તોપણ પોતે મરણ પામ્યો છે એમ તે કદી જાણી શકશે નહિ.

(એસ. બ્રહ્મર : ૧૮૩૫-૧૯૦૨)

*

Never any weary traveller complained that he came too soon to his journey's end.

ઠાઈપણ યાત્રિકા મુસાફરે એવી ફરિયાદ કરી નથી કે પોતાના પ્રવાસ (જીવન)નો અંત ખુબ વહેલો આવી શક્યો.

(ટી. કુલર)

*

When a friend is carried to his grave, we at once find excuses for every weakness, & palliations for every fault; we recollect a thousand endearments which before glided off our minds without impression, a thousand prayers unrepaid, a thousand duties unperformed, and wish, vainly wish, for his return, not so much that we may receive, as that we may bestow happiness, and recompense that kindness which before we never understood.

જ્યારે એક મિત્ર મરણ પામી કબર ભેગો થાય છે ત્યારે તેની તમામ ખામીઓ અને ત્રુટીઓને નાની જતાવવા સારુ આપણે અનેક બહાનાં શોધી કાઢીએ છીએ. મરનારે હજાર વખત આપણી સાથે વહાલમરી વર્તણૂક બતાવી હશે, અને તેની જાણ તે વખતે આપણા મન ઉપર મુદ્દલ રહી નહિ હશે, પરંતુ તે મિત્રના મૃત્યુ પ્રસંગે તે આપણને યાદ આવે છે. તેણે આપણી પાસે હજાર વાર પ્રાર્થના કરી જેનો હિતર આપણાથી વાળી શકાયો ન હોય, તેનું પણ સ્મરણ થાય છે; તેના પ્રત્યેની હજાર ફરતો જે આપણે બજાવી ન શક્યા હોઈએ તે હૈયે ચડી આવે છે; અને આપણે

ધન્યજીએ જીએ, જો કે તે ધન્ય જાણે છે, કે તે મિત્ર ફરી દેહ ધારણ કરી જીવતો થાય—નહિ કે તે આપણી ઉપર ઉપકાર કરે પણ એટલા જ માટે કે તેને સુખી કરવાની આપણને તક સાંપડે અને તેણે આપણા પ્રત્યે જે માયા મહોળત દાખવી હતી, અને જે વિશે આપણે બેપરવા રહ્યા હતા, તે સૌનો ખદબો વાળવાને આપણને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય

(એસ જૉન્સન)

*

૧૧. ગ્રીક અવતરણો

૬ મોતના વિચારથી તમે ખુશ થજો, અને એટલું ખાતરીથી જાણજો કે એક ભલો માણસ આ જિંદગીમાં અથવા તો મરણ બાદ કુખી થઈ શકતો જ નથી

(સોક્રેટિસ)

*

એક સફળથી માણસનો મરણપ્રસંગ માત્રમ કરી કે શોકમુક્ત રાગો માત્ર જીવવો ન જોઈએ, પરંતુ તે વખતે ઈશ્વરસ્તુતિનાં ભજનો થવાં જોઈએ, કેમકે મરનાર નાશવત મનુષ્યોમાં રહેતો બધ થઈ મીનોષ જિંદગીના વારસાનો અધિકારી બન્યો છે

(પ્લુટાર્ક)

*

એક નેક માણસને તેની છેલ્લી બીમારીમાં તે મરણ પામે છે કે કેમ તે પૂછવામાં આવ્યું તેણે જવાબ દીધો કે—“ભાઈઓ, હું મરુ છું કે નહિ તેની મને ચિંતા નથી, કેમકે હું મરીશ તો ઈશ્વર પાસે જઈશ, અને જીવતો રહીશ તો પણ પ્રજા તો મારા અતરમાં જ વસે છે

(પ્લુટાર્ક)

*

હું કલિમેક્સ નામનો પાંચ વર્ષનો બાળકો હોઠરા હતો, પરંતુ ફર મરેવ મને બીજી દુનિયામાં ધસડી ગયો એમ છતાં મારી ઉપર અત્યુ સારણો નહિ કેમકે મારું અગુણ અલ્પ હતું તેથી દુલિયામાં મારાં દુખો પણ થોડાં જ હતાં

(હિસિયન : “ગ્રીક એન્થોલોજી” માંથી)

ફિક્કાનનો પુત્ર અને એકેનથમ રહેગો રહીશ સેન્થોન અદો પવિત્ર
 શેષમાં પડ્યો છે એક સદૃશી માણસ મરી ગયો છે એમ કહેશે નહિ
 (ફેલિનેન્સ 'ગ્રીક એન્થોલોજી'માંથી)

*

મેનિસ તેનો જિંદગી દરમ્યાન એક ગુલામ હતો, પરંતુ હવે તેના
 મરણ બાદ તે ધરાનના પ્રતાપી બાદશાહ દરાયસ જેવો મહાન રાજા થકાય
 (એનોટ 'ગ્રીક એન્થોલોજી'માંથી)

*

પ્રેમાત જીવનનો અત આજે છે અથવા તો હરીરનાં બધનમાંથી છુટ-
 કારો આપે છે પહેલી ઘટના સાચી હોય તોપણ મોત એક આશીર્વાદ છે,
 બીજી ઘટના ખરી હોય તો મોત મૌથી મહાન બક્ષિસ છે

(સોક્રેટિસ)

૧૨. લેટિન અવતરણો

પ્રેમાતના ખ્યાલને નિરતર તમારી નજર સમક્ષ રાખશો તો તમારામાં
 કોઈપણ અધમ વિચાર આવશે નહિ, અને કોઈ પણ પ્રકારના લોકાની
 તીવ્ર ધ્રુષ્ટા તમે ધરાવતા અટકશો

-(એપિક્યુરિયસ)

*

તમારુ દરેક કાર્ય જાણે તમારી જિંદગીનું છેલ્લું જ કાર્ય હોય તેમ
 ઉત્સાહપૂર્વક કરો

(માર્ક્સ ઓરેલિયસ)

*

જો તારુ આયુષ્ય ૩૦૦૦ થી ૧૦૦૦ વર્ષનું પણ હોય તોપણ એટલું
 યાદ રાખજો કે જ્યારે માણસ જિંદગીને છેલ્લો સલામ કરે છે ત્યારે જે
 યોગે વર્તમાનકાળ તે જીવતો હશે તેનાથી જ તે વિદાયગીરી લે છે (એટલે
 જૂતકાળના જીવનથી તે વિદાયગીરી લેતો નથી) અને જે જીવન તે
 વર્તમાનકાળમાં જીવે છે તેનાથી તો તે દરેક પળે સુઘામ અનુભવે છે

(માર્ક્સ ઓરેલિયસ)

*

+ એપિક્યુરિયસ એક ગ્રીક ગુલામ હતો પણ રોમમાં પહોંચ્યા બાદ રહી તેણે
 રોમાંક ફિલસૂફીનો કપરેય આધાર બને

જે માણસને નિર્મિત મોત જોઈતું હોય તેણે ઝિંદગી દરમ્યાન જ દિવસ માટે તૈયારી કરવી જોઈએ

(સેનેકા)

*

જગતમાં નેક જીવન ગુનારવું અને સુખી મોત માણસ એના જેવું મુશ્કેલ બીજું કોઈ વિષય કે કળા નથી.

(સેનેકા)

*

જે માણસ મરીને સુખી થયો હોય અથવા નાશ પામ્યો હોય તેને માટે હું શા સારું ગમ કરું ? એક સુખી માણસ ઉપર કલ્પના કરવું એ ઈર્ષ્યા કહેવાય, અને વિનાશ પામેલી વ્યક્તિ ઉપરનો વિલાપ એ ધેલાપણું છે.

(સેનેકા)

*

સનાતન નિયમે એવું નિર્માણ કર્યું છે કે જન્મનું દ્વાર એક જ પણ મોતના દરવાજા અનેક હોઈ શકે.

(સેનેકા)

*

મોત કામદો છે, સળ નથી.

(એક લેટિન કહેવત)

૧૩. ફ્રેન્ચ અવતરણો

વાસણને તળિયે થું છે તે મોત ખતાવી આપે છે (જીવનનો મોટો શત્રુ છે)

(મોન્ટેસ્ક્યુ)

*

મોતનો વિચાર મર્તા જ બાળ્યોત થઈ જવાય છે. મોતના વિચાર કરતાં તો ખરખરું મોત સહન કરવું સહેલું છે.

(પાર્કીલ)

*

જેમ સ્વપ્ને જોતાં આંખો બંધ થઈ જાય છે તેમ મોતનો વિચાર કરતાં શુદ્ધી સંક્રાંતિ જાય છે

(લા રોસેકોદ)

તમીએએ અને ધમ્મગુરુએએ મોતના વિષયને લાંબા કાળથી દુ.ખ-
મયો બનાવી દીધો છે.

(નેપોલિયન)

*

મોતનું આગમન નહિ પરંતુ નિંદગીની વિદાયગીરી જ ખરેખર
કર ઉત્પન્ન કરે છે.

(મેટરલિક)

૧૪. જર્મેન અવતરણો

જો દુનિયાનું તમામ ક્ષાપણ ખુદાની નજરમાં માત્ર મૂખોષ્ટ જ
હોય, તો સિત્તેર વર્ષની લાખી નિંદગી કાદવામાં કાંઈ સાર્થકય નથી. ✓
(ગીટ)

*

જો કાષ્ટ હરતીમાં આવે છે તેને રહેવા સ્થળ અને સમયની જરૂર
પડે છે; માટે જ તે ખીખ કાંઈતો સમય ટૂંકા કરે છે અને તેની જગ્યા
લપ લે છે.

(ગીટ)

*

એક સમજદાર માણસના અજ્ઞાસનો ખરો વિષય મોત નથી પણ
નિંદગી છે.....સમજા વિષયોમાંથી માત્ર મોતનો જ વિષય એવો છે કે
જેના ઉપર એક સંતપુરુષ ઓછામાં ઓછો વિચાર કરે છે.

(રિપનોઝા)

૧૫. ઇટેલિયન અવતરણો

હું મોત, તારું રહસ્ય સમજવું એટલું કોણ છે કે આદમગત કાષ્ટ
દિવસ પણ પોતાના પ્રવાસથી તારો છૂપો બેઠ બાણી ચક્રો નહિ. તારા
બચકર આગમનની કદાચ માનવીને અગમ્યેની માય, તોપણ એની
ખુદિ, હૃદય, ચક્રિત કે હોશિયારીથી એ તને કળી ચક્રો નહિ. કેટલી
કરતાયો તું સુદર અને દમામદાર બ્યક્તિઓને અહીંથી ઉપાડી જાય છે,
તારી પ્રેતા ને પદજવાઓની દુનિયામાં તેમને જકડી રાખે છે, અથવા
સાહી કબરોમાં તેમને છુપાઈ રહેવાની ફરજ પાડે છે। તુ દયાહીન અને
દેવી છે, અને બળવાન પુરુષો અને નાબુક સીઓને તુ ભેરભુલમયી
તામે કરે છે.

(ગાઇડો કંવલકેન્દી)

મોત એક આકૃત નથી, મરે તમને આકૃતોમાંથી છુટકારો આપનારું એક સાધન છે મોત આપણી દુનવી સુખો ભૂની લે છે ખરું, પણ તેમ તે સુખો પ્રાપ્ત કરવાની આપણી ઇચ્છાનો નાશ પણ કરે છે શુદ્ધાપો એક પૂરેપૂરી આકૃત છે, કેમકે તે આપણને દુનવી સુખ ભોગવવાને અશક્ત બનાવના ઉપરાત તે સુખ મેળવવાની આપણી તીવ્ર ઇચ્છા જેવીને તેવી જ રાખે છે, અને અનેક પ્રકારના કષ્ટો અને દુઃખો પણ ઊભા કરે છે એમ જતા લોકો મોતથી બચ પામે છે, પણ શુદ્ધાપા સુધી પહોંચવાની આશા સેવે છે !

(૭ લેઆપાડી)

૧૬. રશિયન અવતરણો

જ્યારે એક માણસ વિચાર કરતાં શીખે છે ત્યારે તેના વિચાર મને તે વિષય પરત્વે હોય તે જતા તે આજી પોતાના મોત ઉપર તે વિચાર કરશે જ. બધામ દિલ્લિફોનું માનસ એ જ પ્રકારનું હોય છે

(ટોલસ્ટોય)

*

તમે તમારા ભવિષ્ય માટે બારે અમ લો છો, તે જતાં તમે જાણો કે એક બનાવ તમારી રાહ જોઈ રહ્યો છે, અને તે તમારું મોત છે, જે તમારું સમગ્ર કાર્ય પાવમાલ કરી નાખશે માટે પોતા સારું જ જીવન માળવામાં કશો અર્થ નથી એક સમજદાર જીવન કાર્ય બીજો (પરાપકાર શુદ્ધિમા) શોધવું જોઈએ, એવા જીવનનો હેતુ સ્વાર્થભાવે પોતા સારું વધુ જીવનના સાધનો ભેગા કરવામાં સમાયેતો નથી

(ટોલસ્ટોય)

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૩	મરણા	મારણા
૯	૨૨૨૧થી ૨		'ઉ' પછી પૂર્ણવિરામ
૧૩	૬૨૨૧થી ૬	૫૫	૫૫
૧૬	૬	મેડીનેડી	મેડી
૧૯	૬	હખામની	હખામની
૪૩	૨	મારા	તેમના
૪૪	૬૨૨૧થી ૭	એણે	એણે
૪૮	૬	એ	એ
૫૩	૬૨૨૧થી ૧૧		'નદિ' પછી પૂર્ણવિરામ ઠાડી નાખો
૫૬	૬	રિખાને	રિખીને
૬૬	૬૨૨૧થી ૧૬	મયા	મયો
૭૭	૬૨૨૧થી ૬		'આપો' પછી અવતરણ- ચિહ્ન પૂરું કરો
૭૮	૬૨૨૧થી ૬	મામે	સામે
૭૯	૩	સા	સી
૯૩	૬	મારી	તેની
૧૦૧	૬૨૨૧થી ૬	બહેતરની	બહેતરની
૧૦૨	૬૨૨૧થી	lover	lover
૧૨૧	૪		'નયા' પછી પૂર્ણવિરામ
૧૨૩	૧૫	અરીરના	અરીરના
૧૨૪	૪	રથા	રથો
૧૨૬	૬૨૨૧થી ૬		'કુઃખ' પછી પૂર્ણવિરામ
૧૩૦	૬૨૨૧થી અંત	ઠારણે	ઠારણે
૧૩૫	૧૬	તું	તું
૧૫૦	૧	સાન્દર્ભ	સીન્દર્ભ
૧૫૭	૩	કેટલાક	કેટલાક
૧૫૭	૬૨૨૧થી ૧૫	એ	એ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬૩	૬	છર્તા	છર્તા
૧૭૧	૭	અપવાર્મા	આપવાર્મા
૧૮૧	૧૬	પુનર્જનાવાદી	પુનર્જન્મવાદી
૧૯૭	૮	તોલન	તોલ
૧૯૭	છેલ્લેથી ૭	અપાર્ષ	અપોર્ષ
૧૯૮	૧૧	તેન	તેને
૨૦૦	છેલ્લેથી ૧૩	આવતો	આવતા
૨૦૦	છેલ્લેથી ૧૨	દહનક્રિયા	દહનક્રિયા
૨૦૦	છેલ્લેથી ૫	અલિખત	અલખત
૨૦૮	છેલ્લેથી ૧૪	Beautiful	Beatific
૨૧૪	છેલ્લેથી ૧૦ પછી		ઉમેરા-and Magog) નામે ઝાળખાતા જંગલી અખિરતી લોકો જેઓની
૨૧૫	૧		આખી પ કિત છેકી નાખો.
૨૨૧	૭		‘પડે’ પછી પૂર્ણવિરામ
૨૨૧	છેલ્લેથી ૮		‘સમન્વય’ પછી પૂર્ણવિરામ
૨૩૧	૩	ઠેકાણે	ઠેકાણેથી
૨૩૩	૬	તોન	તેના
૨૪૧	૬	દાના વો	દાનાવો
૨૪૬	૪	સાને	સૌને
૨૫૪	૧૮	મણા મણા	મણા મણાને
૨૫૮	છેલ્લેથી ૧૦	સાનો	સૌનો
૨૬૩	૮ પછી		ઉમેરા—મદતર ઝ હર હઝીરેહ, ફરયાદરસ ધલાવી
૨૬૩	૧૫	જાનમે	જાનમ
૨૬૪	૪	જોતાજાત	જોનાજાત
૨૬૮	૧	જોક્તમ	જોક્તમ
૨૭૦	૩	તેટલા	તેટલાં
૨૭૦	૧૦	રમ	રમ
		રો	રો

પૃષ્ઠ	પાઠિકા	અરુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૭૬	૧૧	ઝરામંદીથી	ઝોરમંદીથી
૨૭૯	૮	ઝલક	કુલક
૨૮૮	હેત્તેથી ૩	ઝસમોનથી	ઝાસમોનથી
૨૯૧	૬	ઝામનન	ઝામન
૩૦૨	૧૨	ઝવામને	ઝૈવામને
૩૦૫	હેત્તેથી ૧૩	ઢાલત	દોલત
૩૧૦	૧૧	ઢ	સે
૩૧૫	૧	મોત	મોતકે
૩૨૧	૧૪	ઞવસાફ	ઞવસાફે
૩૨૬	૫	smto ite	to smite
૩૪૦	૭	sweet	sweet
૩૪૯	હેત્તેથી ૧૨	ટટાવતું	ટટાવાતું
૩૫૧	૩	સા	સૌ
૩૫૩	હેત્તેથી ૩		“માફ” પછી પૂર્ણવિરામ
૩૫૪	૧	લપટી	લ પટી
૩૫૭	હેત્તેથી ૧૧	looked	look
૩૫૯	હેત્તેથી ૬	moulding	mouldering
૩૬૨,	૨	આ	ઉઝી નાબો
૩૬૩	૧૨	ઝમ	ઝેઃ